

Κ2Ε: 27377
ΜΠ: 27508

Διδακτορική διατριβή
με θέμα:

Κοινωνικό Φύλο και Δημόσιος/Πολιτικός Λόγος.
Ανάλυση λόγου σε πρακτικά κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων στην Ελλάδα
στις αρχές της δεκαετίας του '80

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:
Επιβλέπουσα Καθηγ.: Καθηγ. Ν. ΚΥΡΙΑΖΗ
Καθηγ. Ν. ΣΑΡΡΗΣ
Επίκ. Καθηγ. Α. ΧΑΛΚΙΑ

Εισηγήτρια:
ΧΙΩΤΑΚΗ -ΠΟΥΛΟΥ ΕΙΡΗΝΗ

ΑΘΗΝΑ
Σεπτέμβριος 2007

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για τη συνεχή καθοδήγηση και την παροχή πολύτιμων συμβουλών, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Καθηγήτρια Νότα Κυριαζή. Οι θεωρητικές συζητήσεις και η υποστήριξη σε όλη τη διάρκεια της επιστημονικής αυτής διαδρομής ήταν ανεκτίμητες. Σημαντική ήταν η συμβολή του Καθηγητή Νεοκλή Σαρρή και της Επίκ. Καθηγήτριας Αλεξάνδρας Χαλκιά στην τελική διαμόρφωση του κειμένου της διατριβής, και τους ευχαριστώ θερμά για αυτό.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους μου, οι οποίοι αποδείχθηκαν εξαιρετικοί συνοδοιπόροι, με όπλα τους την κατανόηση και την ενθάρρυνση που έδειξαν όλα αυτά τα χρόνια.

Αλλά, ξεχωριστά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου, Γιάννη και Σταυρούλα, στους οποίους αφιερώνω αυτή τη διατριβή, για την αγάπη, τη συμπαράσταση και την ανεκτίμητη φροντίδα που μου παρέχουν.

Τίποτε δε θα ήταν το ίδιο χωρίς αυτούς.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9

ΜΕΡΟΣ Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Φεμινιστικές θεωρίες: τα όρια της έννοιας «κοινωνικό φύλο»	
1.1 Εισαγωγή.....	17
1.2 Ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός της Simone de Beauvoir.....	20
1.3 Ριζοσπαστικός φεμινισμός και η διάκριση κοινωνικού και βιολογικού φύλου.....	25
1.4 Το κοινωνικό φύλο και η διαδικασία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης των ατόμων.....	34
1.5 Φιλελεύθερος φεμινισμός.....	40
1.6 Μαρξιστικός φεμινισμός.....	43
1.7 Θεωρία των δυαδικών συστημάτων.....	47
1.8 Η θεωρία της φεμινιστικής οπτικής (Feminist standpoint theory).....	52
1.9 Φεμινισμός και ψυχανάλυση.....	57
1.10 Μεταδομικός φεμινισμός.....	68
1.11 Αντί συμπερασμάτων.....	78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Λόγος, εξουσία και έμφυλη υποκειμενικότητα	
2.1 Εισαγωγή.....	82
2.2 Οι απόψεις του Michel Foucault για το λόγο.....	84
2.3 Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	94

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Κοινωνικό φύλο, βιολογικό φύλο και έμφυλη υποκειμενικότητα	
3.1 Εισαγωγή.....	100
3.2 Ο Foucault, ο λόγος για τη σεξουαλικότητα και η εξουσία.....	102
3.3 Judith Butler: Η επιτελεστικότητα του φύλου και της έμφυλης ταυτότητας	122
3.4 Η έννοια της πατριαρχίας.....	139
3.5 Διάκριση δημόσιας-ιδιωτικής σφαίρας.....	146
3.6 Ο «ιδιωτικός» χώρος της οικογένειας.....	153
3.7 Ερευνητικά ερωτήματα.....	160

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4**Η μεθοδολογία και σχετικές εμπειρικές έρευνες**

4.1 Εισαγωγή.....	166
4.2 Κριτήρια επιλογής της «ανάλυσης λόγου» ως μεθόδου ανάλυσης.....	168
4.3 Οι εμπειρικές έρευνες σχετικά με την λόγο-θετική κατασκευή της «γυναικείας υποκειμενικότητας» και του «φύλου».....	171
4.4 Τα εμπειρικά δεδομένα.....	188
4.5 Περιγραφή της μεθόδου.....	197
4.6 Κατηγορίες ανάλυσης του ερευνητικού σχεδιασμού.....	200
4.7 Εφαρμογή της μεθόδου.....	209

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5**Η ελληνική κοινωνική πραγματικότητα στις αρχές της δεκαετίας του '80**

5.1 Εισαγωγή.....	213
5.2 Ελληνική πολιτική κουλτούρα.....	214
5.3 Πολιτική κουλτούρα και γυναίκες.....	221
5.4 Ελληνικό φεμινιστικό κίνημα.....	225
5.5 Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	232

ΜΕΡΟΣ Β**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6****Οικογένεια**

6.1 Εισαγωγή.....	236
6.2 Ταξική μορφή της οικογένειας.....	237
6.3 Οικογένεια και άλλες δομές εξουσίας.....	241
6.4 Εργαζόμενη γυναίκα, οικογένεια και κοινωνία.....	245
6.5 Θρησκεία, γυναίκα και οικογένεια.....	249
6.6 Γάμος και οικογένεια.....	254
6.7 Οικογένεια και παράδοση.....	259
6.8 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη.....	263
6.9 Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	265

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7**Γάμος**

7.1 Εισαγωγή.....	271
7.2 Ο θρησκευτικός γάμος συντηρεί τις παραδόσεις του έθνους και υπηρετεί το θεσμό της οικογένειας.....	272
7.3 Το «εύκολο» διαζύγιο πλήττει το θεσμό του γάμου.....	279
7.4 Ο θρησκευτικός γάμος θα υπερισχύσει.....	281
7.5 Οι κοινωνικές εξελίξεις οδηγούν στην καθιέρωση του πολιτικού γάμου και στις αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο.....	283
7.6 Ισόκυροι οι δύο τύποι γάμου ή υποχρεωτικός ο πολιτικός γάμος;.....	287
7.7 Γάμος και θρησκευτική συνείδηση.....	292
7.8 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη.....	296

7.9 Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	298
---------------------------------------	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Αίτια καταπίεσης των γυναικών

8.1 Εισαγωγή.....	303
8.2 Καπιταλισμός και πατριαρχία: τα δύο βασικά αίτια καταπίεσης των γυναικών.....	304
8.3 Διττή μορφή καταπίεσης για τις γυναίκες της εργατικής τάξης.....	312
8.4 Καπιταλισμός, πατριαρχία και κοινωνικό φύλο.....	315
8.5 Πατριαρχία, καπιταλισμός και η νομιμοποίηση της διπλής ηθικής για τα φύλα.....	317
8.6 Ο καπιταλισμός δεν ευθύνεται για τη μειονεκτική θέση των γυναικών.....	321
8.7 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη.....	329
8.8 Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	331

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Ισότητα

9.1 Εισαγωγή.....	339
9.2 Κοινωνική ισότητα, ισονομία ή ισότητα;.....	340
9.3 Καπιταλισμός και ανισότητα.....	345
9.4 Κοινωνική απελευθέρωση και ισότητα.....	348
9.5 Κοινωνική απελευθέρωση και γυναίκες: η άλλη όψη.....	353
9.6 Παράδοση, χριστιανισμός και ισότητα.....	358
9.7 Λεκτική ανισότητα.....	363
9.8 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη.....	364
9.9 Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	367

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Έμφυλη υποκειμενικότητα

10.1 Εισαγωγή.....	372
10.2 Φυσικά χαρακτηριστικά των γυναικών και η κατασκευή της έννοιας της «θηλυκότητας».....	373
10.3 Η έννοια της «μητρότητας».....	384
10.4 Ο ρόλος της νοικοκυράς και η διάκριση δημόσιου – ιδιωτικού χώρου.....	387
10.5 Διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου.....	391
10.6 Κατασκευή της έννοιας του «πολίτη» πέρα από έμφυλες διχοτομήσεις.....	394
10.7 Η ιδιαίτερη συνεισφορά των γυναικών στη δημόσια σφαίρα.....	396
10.8 Η γυναίκα ως «φορέας ελευθερίας».....	398
10.9 Πολλαπλές ταυτότητες.....	401
10.10 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη.....	402
10.11 Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	404

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

11.1 Βασικά πορίσματα της έρευνας.....	410
11.1.1 Οικογένεια.....	410
11.1.2 Γάμος.....	413
11.1.3 Αίτια καταπίεσης των γυναικών.....	414
11.1.4 Ισότητα.....	417
11.1.5 Έμφυλη υποκειμενικότητα.....	419
11.2 Ο πολιτικός λόγος ως πρακτική εξουσία και η παραγωγή του διχοτομικού έμφυλου συστήματος.....	421
11.3 Προτάσεις και τελικές σκέψεις.....	425

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	429
-------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	445
----------------	-----

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της διατριβής είναι η ανάλυση του τρόπου κατασκευής των εννοιολογικών κατηγοριών «φύλο» και «έμφυλη υποκειμενικότητα», όπως αυτές κατασκευάζονται και παράγονται από το λόγο που αρθρώνεται στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων στην Ελλάδα, στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Οι κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις των οποίων τα πρακτικά μελετούμε, περιλαμβάνουν τις συζητήσεις που προηγήθηκαν της ψήφισης νόμων (Ν.1250/82, Ν.1342/83, Ν.1329/83, Ν.1414/84) που ως στόχο έχουν την ανατροπή του καθεστώτος ανισότητας που ισχύει για τις γυναίκες, μέσα από την παροχή δικαιωμάτων που μέχρι τότε στερούνταν.

Η ανάλυση του πολιτικού λόγου που εκφέρεται στο πλαίσιο του ελληνικού κοινοβουλίου, πραγματοποιείται μέσω της ποιοτικής μεθοδολογικής προσέγγισης «ανάλυση λόγου», η οποία δίνει τη δυνατότητα εστίασης και ανάδειξης των συνδηλώσεων που συνιστούν τις κεντρικές εννοιολογικές κατηγορίες της διατριβής. Η εφαρμογή της ανάλυσης βασίστηκε σε τέσσερεις θεματικές κατηγορίες ανάλυσης («οικογένεια», «γάμος», «αίτια καταπίεσης των γυναικών», «ισότητα») και σε μία γενικότερη κατηγορία ανάλυσης («έμφυλη υποκειμενικότητα»). Οι θεματικές αυτές κατηγορίες ανάλυσης, διαμορφώθηκαν μέσα από την αλληλεπίδραση των θεωρητικών εργαλείων και την εις βάθος ανάγνωση του εμπειρικού υλικού, προκειμένου να μελετήσουμε τους σχηματισμούς του πολιτικού λόγου που ενεργοποιούνται στο πλαίσιο κατασκευής κάθε μίας από τις κατηγορίες ανάλυσης.

Η ανάλυση του εμπειρικού υλικού βασίζεται, κυρίως, στην αναλυτική που έχει αναπτύξει ο Μ. Foucault για το λόγο και για τα συστήματα εξουσίας/γνώσης και στην έννοια επιτελεστικότητας, όπως έχει θεωρητικοποιηθεί από τη J. Butler. Επιπρόσθετα, χρησιμοποιούμε την έννοια πατριαρχία δίνοντας έμφαση στον τρόπο που εισχωρεί στους πολιτισμικούς θεσμούς και στην εκδήλωση της σεξουαλικής συμπεριφοράς, εστιάζουμε στην αναγκαιότητα ανασήμανσης του περιεχομένου της κανονιστικής διάκρισης δημόσια-ιδιωτική σφαίρα, ενώ, παράλληλα, διαχειριζόμαστε την έννοια οικογένεια ως μια πολιτισμική κατασκευή, στο πλαίσιο της οποίας παράγονται και θεμελιώνονται νοηματοδοτήσεις σχετικά με το «φύλο» και την «έμφυλη υποκειμενικότητα».

Λέξεις-κλειδιά: φύλο, έμφυλη υποκειμενικότητα, λόγος, συστήματα εξουσίας/γνώσης, επιτελεστικότητα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της «βελτίωσης» της θέσης των γυναικών στην Ελλάδα, άρχισε να πραγματοποιείται στις αρχές της δεκαετίας του '80 και ειδικότερα, την πρώτη τετραετία διακυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (1981-1985), με την ψήφιση νόμων, οι οποίοι στόχευαν στην ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος ανισότητας για τις γυναίκες και στην παροχή δικαιωμάτων και ευκαιριών εξασφαλίζοντας την ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα. Στο πλαίσιο των συζητήσεων που πραγματοποιήθηκαν στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις για την αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου, αποκαλύπτεται ο χαρακτήρας ενός πολιτικού λόγου που, ενώ τίθεται στην υπηρεσία εκσυγχρονιστικών αλλαγών, ταυτόχρονα, διατηρεί την πρόσδεσή του με παραδοσιακά και στερεοτυπικά σχήματα σκέψης που αφορούν στον εννοιολογικό προσδιορισμό των γυναικών και στην οριοθέτηση των έμφυλων ρόλων στην ελληνική κοινωνία. Και όλα αυτά συμβαίνουν σε μια πολιτικά και κοινωνικά κρίσιμη και μεταβατική περίοδο για την ελληνική πραγματικότητα.

Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, επιχειρούμε να αναλύσουμε και να αποδομήσουμε τις εννοιολογικές κατηγορίες «φύλο» και «έμφυλη υποκειμενικότητα», όπως αυτές κατασκευάζονται και εδραιώνονται από τις πρακτικές του πολιτικού λόγου που αρθρώνεται στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις στην Ελλάδα, στο πλαίσιο συζήτησης σχεδίων νόμων που ρυθμίζουν τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία στις αρχές της δεκαετίας του '80. Μέσα από την ανάλυση του πολιτικού λόγου που αποτυπώνεται στα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων στοχεύουμε, όχι μόνο στην μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι πρακτικές του πολιτικού λόγου

παράγουν το «φύλο» και κατασκευάζουν την «έμφυλη υποκειμενικότητα», αλλά και στην ανάδειξη του τρόπου εφαρμογής της μεθόδου «ανάλυση λόγου» ως την πιο κατάλληλη μέθοδο αναλυτικής διερεύνησης για την αποκάλυψη των σημάνσεων του φύλου, όπως αυτές παράγονται και εδραιώνονται από μια ισχυρή και θεσμοποιημένη μορφή λόγου. Η μελέτη των λόγο-θετικών σχημάτων που συνθέτουν τον τρόπο αναπαράστασης και εγκαθίδρυσης του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας δεν θα ήταν δυνατή, εάν δεν αποδεχόμαστε ότι ο λόγος δεν αποτελεί, απλώς, ένα μέσο αναπαράστασης της βιωμένης πραγματικότητας, αλλά συνιστά ο ίδιος μια μορφή κοινωνικής πρακτικής, η οποία κατασκευάζει νόημα και διαμορφώνει την αντίληψη που έχουμε για τον κόσμο. Εκκινώντας από τη συνοπτικά αναφερόμενη θέση επιχειρούμε να αναδείξουμε τον τρόπο με τον οποίο μια ποιοτική μέθοδος ανάλυσης, όπως η ανάλυση λόγου, εφαρμοσμένη σε ένα πρωτότυπο και πλούσιο σε εννοιολογικές κατηγορίες εμπειρικό υλικό, δύναται να οδηγήσει σε ενδιαφέροντα ευρήματα και θεωρητικές αναζητήσεις, σχετικά με τον τρόπο που αναπαράγονται και κατασκευάζονται εκ νέου οι νόρμες, οι αντιλήψεις και τα σχήματα σκέψης που συνθέτουν το «φύλο» και την «έμφυλη υποκειμενικότητα».

Η διατριβή αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, συμπεριλαμβάνονται η επισκόπηση των βασικών θεωρητικών ρευμάτων της φεμινιστικής σκέψης εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται την έννοια «κοινωνικό φύλο» (πρώτο κεφάλαιο), η αναλυτική παρουσίαση των θεωριών, οι οποίες μας εφοδιάζουν με τα εννοιολογικά εργαλεία προσέγγισης και μελέτης του εμπειρικού υλικού (δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο), καθώς και η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων τα οποία μας καθοδηγούν ως «χάρτες» στα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων (τρίτο κεφάλαιο). Το πρώτο μέρος συνεχίζεται με την παρουσίαση της μεθοδολογίας, αλλά και της επισκόπησης των εμπειρικών ερευνών σχετικών με τον κεντρικό ερευνητικό άξονα, δηλαδή την κατασκευή της έμφυλης υποκειμενικότητας και του φύλου, αλλά και με τη μεθοδολογική προσέγγιση που χρησιμοποιούμε, που είναι η ανάλυση λόγου (τέταρτο κεφάλαιο). Η ολοκλήρωση του πρώτου μέρους πραγματοποιείται με την

περιγραφή της συγκεκριμένης κοινωνικής και πολιτικής ελληνικής πραγματικότητας, στο πλαίσιο της οποίας πραγματοποιούνται οι υπό μελέτη νομοθετικές αλλαγές (πέμπτο κεφάλαιο). Στο δεύτερο μέρος του ερευνητικού αυτού εγχειρήματος, παρουσιάζονται τα ευρήματα της ανάλυσης των πρακτικών των κοινοβουλευτικών συζητήσεων βάσει των διαμορφωμένων θεματικών κατηγοριών ανάλυσης (έκτο-δέκατο κεφάλαιο). Στο τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής, ολοκληρώνεται η παρουσίαση των βασικών συμπερασμάτων, ενώ εμπλουτίζεται με γενικότερα σχόλια και σκέψεις που σχετίζονται με το κεντρικό ερευνητικό ζήτημα, δηλαδή την κατασκευή της έμφυλης υποκειμενικότητας και του φύλου από τον πολιτικό λόγο (ενδέκατο κεφάλαιο).

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής αναπτύσσονται οι βασικές προσεγγίσεις της φεμινιστικής σκέψης, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο έχει θεωρητικοποιηθεί η συζήτηση για το φύλο στο πλαίσιο κάθε μίας από αυτές. Η χαρτογράφηση αυτή των φεμινιστικών θεωριών και η προσπάθεια σημασιολόγησης μιας έννοιας όπως το «φύλο» (κοινωνικό και βιολογικό φύλο για όσες προσεγγίσεις αποδέχονται τη συγκεκριμένη διάκριση) που προκαλεί συγκρούσεις, αντιδικίες και πολλές φορές ασυνέχειες, αποκαλύπτει τον πλουραλισμό που ενυπάρχει στο πλαίσιο της σύγχρονης φεμινιστικής θεωρίας. Η αποτύπωση αυτού του πλουραλισμού μέσα από την ανίχνευση των εννοιολογικών προσδιορισμών σε σχέση με το φύλο που αναδεικνύονται από την κάθε προσέγγιση, αποτελεί ένα βασικό στόχο της παρουσίασης αυτής. Ακόμη, θεωρούμε ότι η ιχνογράφηση των φεμινιστικών ρευμάτων συμβάλλει στην ανάδειξη του λόγου αποκλήρυξης της δυαδικής λογικής σε σχέση με το φύλο, που αναπαράγεται από συγκεκριμένα φεμινιστικά ρεύματα, καθώς και της επιλογής του συγκεκριμένου θεωρητικού πλαισίου.

Στα δύο επόμενα κεφάλαια, παρουσιάζονται τα βασικά θεωρητικά εργαλεία που καθοδηγούν και βάσει των οποίων αναλύονται τα αποτελέσματα της εμπειρικής μας έρευνας. Ειδικότερα, στο δεύτερο κεφάλαιο αναπτύσσουμε τις απόψεις του

Μ. Foucault για το λόγο, σύμφωνα με τις οποίες ο λόγος δεν αποτελεί ένα αποτέλεσμα ή δημιουργήμα της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά ο ίδιος ο λόγος είναι αυτός που κατασκευάζει την πραγματικότητα. Όσο και εάν ο Foucault ορίζει το λόγο με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους στα ποικίλα συγγράμματά του, το στοιχείο εκείνο που κρίνουμε ως σημαντικό και το οποίο διαπραγματευόμαστε με εκτενή τρόπο στο τρίτο κεφάλαιο, είναι ο τρόπος με τον οποίο συνδέεται ο λόγος με τα συστήματα εξουσίας/γνώσης και η εστίαση στον τρόπο με τον οποίο καταλήγουμε να γνωρίσουμε κάτι, καθώς και στις διαδικασίες βάσει των οποίων εδραιώνεται ένα αληθειακό καθεστώς. Μέσα από την κριτική προσέγγιση της θεωρίας του Foucault, υποστηρίζουμε ότι ο λόγος δεν αποτελεί μόνο ένα μέσο αναπαράστασης της πραγματικότητας, αλλά η σχέση του με αυτήν είναι ενεργητική. Ο λόγος κατασκευάζει την αντίληψη που έχουμε για τον κόσμο, μέσα από την παραγωγή νοημάτων και εννοιολογικών σημάνσεων. Η υλικότητα του λόγου συνίσταται στο ότι αποτελεί μια μορφή κοινωνικής πρακτικής, η οποία παράγει τα πράγματα στα οποία αναφέρεται. Δεν αρνούμαστε την ύπαρξη της πραγματικότητας πέρα από το λόγο αφού, όπως αναφέρει και ο Foucault, οι υλικές πρακτικές και οι πρακτικές του λόγου συναρθρώνονται σε ένα σύστημα εξουσίας/γνώσης. Έτσι, λοιπόν, μέσα από τη μελέτη του πολιτικού λόγου των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων στοχεύουμε να αποκρυπτογραφήσουμε τον τρόπο με τον οποίο μια θεσμοποιημένη μορφή λόγου νοούμενη ως εξουσιαστική πρακτική, κατασκευάζει και αναπαράγει τις εννοιολογικές κατηγορίες «φύλο» και «έμφυλη υποκειμενικότητα», ενταγμένη σε μια μεταβατική ιστορική περίοδο για την ελληνική πραγματικότητα και στο πλαίσιο συζητήσεων προσανατολισμένων στη ανατροπή της μειονεκτικής θέσης των γυναικών.

Το τρίτο κεφάλαιο εμπεριέχει, όχι μόνο το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης μας, αλλά και τα ερευνητικά ερωτήματα που καθοδηγούν τη διαχείριση του επίκεντρου της ερευνητικής αναζήτησης. Προσεγγίζουμε τον πολιτικό λόγο ως μια πρακτική εξουσίας μέσω της οποίας παράγεται η κατηγορία «φύλο» ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες, το οποίο κατασκευάζεται βάσει διχοτομικών σημάνσεων και

κατά τον τρόπο αυτό, παράγει έμφυλες υποκειμενικότητες και συντηρεί το ιεραρχικό έμφυλο καθεστώς, ακολουθώντας τη σκέψη του M.Foucault. Υιοθετώντας ως ένα σημείο εκκίνησης τη θεωρία της J.Butler σχετικά με την *επιτελεστικότητα*, προσεγγίζουμε το «φύλο», όχι ως μια ουσιολογική κατηγορία ή ως μια ποιότητα την οποία έχουν εκ φύσεως τα υποκείμενα, αλλά ως ένα επιτελεστικό δρώμενο το οποίο προκύπτει από την παραστασιακή επιτέλεση πολιτισμικά καθιερωμένων και κοινωνικά αποδεκτών προσταγμάτων και κανόνων που αφορούν στον «ορθό» τρόπο ύπαρξης των εμφυλοποιημένων υποκειμένων. Απορρίπτουμε τη θεωρητική υπόθεση ότι το κοινωνικό φύλο αποτελεί αντανάκλαση και λειτουργεί ως πολιτισμική εγγραφή σε ένα δεδομένο βιολογικό φύλο, θεωρώντας ότι, τόσο το βιολογικό, όσο και το κοινωνικό φύλο είναι αποτελέσματα του λόγου και ρυθμίζουν έμφυλες συμπεριφορές και ταυτίσεις στην υπηρεσία κανονιστικών επιταγών. Δεν αρνούμαστε την ύπαρξη δεδομένων ανατομικών ή άλλων βιολογικών διαφορών ανάμεσα στις διχοτομημένες έμφυλες κατηγορίες «θηλυκό»-«αρσενικό», «άνδρας»-«γυναίκα», αλλά θεωρούμε ότι η θεωρητικοποίηση δεδομένων βιολογικών διαφορών (π.χ. τεκνοποιία) ως καθολικών και κεντρικών σημείων διάκρισης των υποκειμένων, βρίσκεται στην υπηρεσία ενός διπολικού σχήματος που εξυπηρετεί τη διατήρηση δεδομένων κανονιστικών έμφυλων σχέσεων εξουσίας. Στοχεύουμε λοιπόν σε μια από-φυσικοποίηση των έμφυλων χαρακτηριστικών, προκειμένου να αναδειχθεί η σημαντικότητα του λόγου ως μια πρακτική εξουσίας κανονικοποίησης, στην παραγωγή και εγκαθίδρυση των εννοιολογήσεων του φύλου.

Παράλληλα, στο κεφάλαιο αυτό διαχειριζόμαστε κριτικά την έννοια της *πατριαρχίας*, αλλά και τη φιλελεύθερη εννοιολόγηση της διάκρισης *δημόσιου* και *ιδιωτικού χώρου* η οποία νομιμοποιεί τη διαιώνιση πατριαρχικών δομών. Τέλος, προσεγγίζοντας θεωρητικά την έννοια *οικογένεια*, κυρίως ως πολιτισμική κατασκευή και ως πλαίσιο παραγωγής και εδραίωσης νοσηματοδοτικών πρακτικών του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας, χρησιμοποιούμε την ανάλυση που έχει πραγματοποιήσει η M. Barrett σε σχέση με την ιδεολογία της *οικογένειας*.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η μέθοδος ανάλυσης που εφαρμόστηκε στα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, προκειμένου να μελετήσουμε τον τρόπο κατασκευής του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας από τον πολιτικό λόγο, είναι η «ανάλυση λόγου». Η ανάλυση λόγου, η οποία βασίζεται στη θεματική κατηγοριοποίηση, επιλέχθηκε ως η πιο κατάλληλη μέθοδος για την ανάδειξη και ανάλυση των νοημάτων που παράγονται από το λόγο και τα οποία κατασκευάζουν και συνθέτουν τις υπό μελέτη εννοιολογικές κατηγορίες. Η βασική μας παραδοχή ότι ο λόγος δεν αναπαριστά, απλώς, αλλά κατασκευάζει την πραγματικότητα αποτελεί, πάντως, το κοινό στοιχείο όλων των μορφών ανάλυσης λόγου. Στο τέταρτο κεφάλαιο της διατριβής, περιγράφεται αναλυτικά ο τρόπος εφαρμογής της συγκεκριμένης μεθόδου, τα κριτήρια επιλογής της ανάλυσης λόγου ως μεθόδου ανάλυσης του εμπειρικού υλικού, ενώ ταυτόχρονα περιγράφεται το εμπειρικό υλικό της μελέτης το οποίο συνίσταται στα πρακτικά κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων που αφορούν στις συζητήσεις για την ψήφιση τεσσάρων νομοσχεδίων. Οι τέσσερις αυτοί νόμοι (Ν.1250/82, Ν.1342/83, Ν.1329/83 & Ν.1414/84), οι οποίοι ψηφίστηκαν κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. (1981-1985), αφορούν στη θεσμοθέτηση της ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Επιπλέον, στο κεφάλαιο αυτό πραγματοποιείται η επισκόπηση πρόσφατων εμπειρικών ερευνών, οι οποίες χρησιμοποιούν ως μέθοδο ανάλυσης, την ανάλυση λόγου και στοχεύουν στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο ο λόγος παράγει και κατασκευάζει το φύλο, αλλά και την έμφυλη υποκειμενικότητα.

Η ανάλυση των σημασιοδοτήσεων που παράγονται από τον υπό μελέτη πολιτικό λόγο θα ήταν ελλιπής, εάν δεν προσδιοριζόταν ιστορικά και εάν δεν εντασσόταν σε ένα οριοθετημένο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο. Αυτός είναι και ο στόχος του πέμπτου κεφαλαίου: να περιγράψει τη μεταβατική κοινωνικό-πολιτική περίοδο την οποία διένυε η Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1980, έτσι ώστε τα ευρήματα της έρευνας να μελετηθούν σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και όχι αυτόνομα και ανεξάρτητα από τις υλικές συνθήκες. Άλλωστε, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, οι υλικές και οι λόγο-θετικές πρακτικές αλληλεπιδρούν.

Τα πέντε επόμενα κεφάλαια εντάσσονται στο δεύτερο μέρος της διατριβής, το οποίο αφορά στην ανάλυση των αποτελεσμάτων της ερευνητικής διαδικασίας. Τέσσερις βασικές θεματικές κατηγορίες αναδείχθηκαν από τα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων και μέσα από το λόγο που εκφέρεται στο πλαίσιο της κάθε κατηγορίας, προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε τον τρόπο κατασκευής και παραγωγής των κοινωνικών συνδηλώσεων του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας. Οι κατηγορίες αυτές είναι οι ακόλουθες: «οικογένεια», «γάμος», «αίτια καταπίεσης των γυναικών» και «ισότητα». Η ευρύτερη αναλυτική κατηγορία «έμφυλη υποκειμενικότητα», αποτελεί ένα γενικότερο σχόλιο για τον ερευνητικό άξονα της διατριβής, καθώς περιλαμβάνει ζητήματα τα οποία, είτε μπορούσαν να ενταχθούν σε περισσότερες από μία θεματικές κατηγορίες ανάλυσης, είτε ήταν δύσκολο να ενταχθούν αποκλειστικά σε κάποια από αυτές. Τα εννοιολογικά αυτά ζητήματα, ενοποιήθηκαν σε μια κατηγορία που ονομάστηκε «έμφυλη υποκειμενικότητα», η οποία συμπεριλαμβάνει άμεσες αναφορές και σχόλια για τη λόγο-θετική κατασκευή της γυναικείας υποκειμενικότητας και του φύλου.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής συνεχίζονται και ολοκληρώνονται τα βασικά συμπεράσματα που παρήχθησαν από την ανάλυση λόγου του πολιτικού λόγου που αρθρώνεται στα πρακτικά των υπό μελέτη κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων. Επιπλέον, παρουσιάζονται και αναπτύσσονται γενικότερες σκέψεις και σχόλια για τις νομοθετικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν σε σχέση με τις απόψεις και τις αντιλήψεις που εκφέρονται από τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους, στην προσπάθεια αποδοχής ή απόρριψης των συγκεκριμένων αλλαγών.

ΜΕΡΟΣ Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ: ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ»

1.1 Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, επιχειρούμε να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζονται οι εννοιολογικές κατηγορίες «έμφυλη υποκειμενικότητα» και «φύλο» από τον πολιτικό λόγο που αρθρώνεται στο πλαίσιο των συνεδριάσεων του ελληνικού κοινοβουλίου των αρχών της δεκαετίας του 1980. Το αντικείμενο των κοινοβουλευτικών αυτών συζητήσεων είναι η τροποποίηση του νομοθετικού πλαισίου, προκειμένου να καταργηθεί το καθεστώς ανισότητας που υφίσταται εις βάρος των γυναικών σε όλους του τομείς της κοινωνικής ζωής. Οι συζητήσεις αυτές συμπεριλαμβάνουν πολυμορφία εννοιολογικών αξόνων, η σύνθεση των οποίων οδηγεί στην λόγο-θετική παραγωγή των προαναφερθέντων κατηγοριών της μελέτης. Η κατασκευή της έμφυλης υποκειμενικότητας προσεγγίζεται μέσω της αποδόμησης του φύλου, όπως αυτό σημασιοδοτείται από τους υπό μελέτη λόγο-θετικούς σχηματισμούς. Η επιλογή των θεωρητικών εργαλείων που θα χρησιμοποιηθούν, προκειμένου να αναλύσουμε το εμπειρικό υλικό της μελέτης, προϋποθέτει τη μελέτη των βασικών θεωρητικών ρευμάτων της φεμινιστικής σκέψης, ως προς τον τρόπο με τον οποίο θεωρητικοποιούν την έννοια «κοινωνικό φύλο».

Η έννοια «κοινωνικό φύλο» στο πλαίσιο της φεμινιστικής σκέψης, έλαβε πολλούς και διαφορετικούς ορισμούς και χρησιμοποιήθηκε ως μία αναλυτική κατηγορία για την κατανόηση και την αποδόμηση του περιεχομένου των εννοιολογικών κατηγοριών «άνδρας» και «γυναίκα». Η σημασιοδότησή της αποτελεί μέρος μιας προσπάθειας της σύγχρονης φεμινιστικής σκέψης για να δομηθεί μία στέρεα βάση αναφορικά με τον ορισμό της έννοιας αυτής, και να τονιστεί η ανεπάρκεια των υπαρχόντων θεωριών σχετικά με τις ανισότητες που υφίστανται ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στο «βιολογικό φύλο» (sex) και στο «κοινωνικό φύλο» (gender) είναι κεντρικός στο σύνολο των σύγχρονων φεμινιστικών θεωριών. Οι όροι «άνδρας» και «γυναίκα» αφορούν στο κοινωνικό φύλο, ενώ οι όροι «αρσενικό» και «θηλυκό» αφορούν στο βιολογικό φύλο. Η υπόθεση ότι οι γυναίκες διαφέρουν από τους άνδρες λόγω φυσικών χαρακτηριστικών, είναι κυρίαρχη στην ιστορία του Δυτικού πολιτισμού. Η διαφορετικότητα αυτή των γυναικών, θεωρείται ότι καθορίζεται κυρίως από βιολογικούς παράγοντες, με αποτέλεσμα την ταύτιση των γυναικών με το σώμα και τον κόσμο των συναισθημάτων, ενώ των ανδρών με την ορθολογική σκέψη. Στη Δυτική σκέψη, το κοινωνικό φύλο εννοιολογείται ως ένα διχοτομικό σύστημα, το οποίο περιλαμβάνει δύο αντιθετικούς πόλους, εγκαθιδρύοντας σχέσεις εξουσίας ανάμεσα τους. Τέτοιου τύπου ιεραρχικά δομημένες εννοιολογήσεις του κοινωνικού φύλου έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία διττών κατηγοριοποιήσεων σε δραστηριότητες, κοινωνικούς τόπους και εκφράσεις που θεωρούνται ανδρικές ή γυναικείες. Τα υποτιθέμενα φυσικά χαρακτηριστικά των γυναικών έρχονται σε αντίθεση, αλλά και συμπληρώνουν αυτά των ανδρών. Στο κεφάλαιο αυτό, λαμβάνοντας υπόψη την πολλαπλότητα των νοηματοδοτήσεων που παράγονται για την έννοια «κοινωνικό φύλο», επιχειρούμε να ιχνογραφήσουμε τα βασικά φεμινιστικά θεωρητικά ρεύματα και να εστιάσουμε στις πιο σημαντικές διαφορές που παρουσιάζονται αναφορικά, κυρίως, με τη διαχείριση της έννοιας «κοινωνικό φύλο».

Τα θεωρητικά ρεύματα τα οποία θα σκιαγραφηθούν στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, διαχωρίζονται με τρόπο που δεν θα μπορούσε να είναι εξαντλητικός στο πλαίσιο του εν λόγω εγχειρήματος, ούτε, βεβαίως, η ένταξη των επιμέρους εκπροσώπων είναι τελεσιδική. Όπως αναφέρει και η J.S. Chafetz¹, οι φεμινιστικές θεωρίες αντανakλούν την ποικιλία πολλών και διαφορετικών θεωρητικών προσανατολισμών, χωρίς να υπάρχει μια ενιαία φεμινιστική θεώρηση. Ακόμα και στο πλαίσιο του ίδιου φεμινιστικού ρεύματος, υπάρχουν εννοιολογικές και μεθοδολογικές διαφορές στις εκπροσώπους του. Ο όρος *φεμινιστική θεωρία*, άλλωστε, αναφέρεται σε ένα όγκο εργασιών που έχουν παραχθεί, τόσο από ακτιβιστές, όσο και από διανοούμενους². Ακόμη και η ένταξη συγκεκριμένων θεωρητικών εκπροσώπων κάτω από τη σκέπη ενός θεωρητικού φεμινιστικού ρεύματος, δύναται να διαφοροποιείται ανάλογα με τις θέσεις του/της συγγραφέα που διενεργεί τη συγκεκριμένη διάκριση. Ο διαχωρισμός των φεμινιστικών θεωρητικών ρευμάτων που υιοθετείται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, (κοινωνικός κονστρουκτιβισμός, ριζοσπαστικός φεμινισμός, θεωρία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, φιλελεύθερος φεμινισμός, μαρξιστικός φεμινισμός, θεωρία των δυαδικών συστημάτων, θεωρία της φεμινιστικής οπτικής, ψυχαναλυτικός φεμινισμός και μεταδομικός φεμινισμός) επιλέγεται, καθώς θεωρείται ως ο περισσότερο έγκυρος και αποδεκτός από ένα μεγάλο αριθμό συγγραφέων που ασχολούνται με τη φεμινιστική θεωρία³.

¹ B.A. J.S. Chafetz, «Feminist theory and sociology: underutilized contributions for mainstream theory», *Annual Review of Sociology*, Vol.23, 1993, σ.97.

² Η Chafetz αναφέρει ότι το πλήθος των εργασιών που εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία «φεμινιστική θεωρία», εμπεριέχουν συγκεκριμένα συστατικά στοιχεία, τα οποία η συγγραφέας ορίζει ως εξής: κανονιστικές αναζητήσεις για τον τρόπο δόμησης των κοινωνιών και των ανθρωπίνων σχέσεων με αναφορές στις υπάρχουσες ανισότητες και στον τρόπο αντιμετώπισης αυτών, κριτική των ανδροκεντρικών θεωριών και εννοιολογικών κατηγοριών, επιστημολογικές συζητήσεις για την επιλογή της κατάλληλης μεθόδου και των θεμάτων που θεωρητικοποιούν από μια φεμινιστική οπτική και τέλος, επεξηγηματικές θεωρίες που αφορούν στη σχέση του κοινωνικού φύλου με κοινωνικές, οικονομικές, ψυχολογικές και πολιτικές διαδικασίες και δομές. B.A. J.S. Chafetz, «Feminist theory and sociology: underutilized contributions for mainstream theory», ο.π., σ.σ.97-99.

³ B.A. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, Oxford, U.K.: Blackwell, 1999, C. Burton, *Subordination: Feminism and Social Theory*, Sydney: Allen & Unwin, 1985. B.A. επίσης C. Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, London: Sage, 1999 και P. England, (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, New York: Aldine de Gruyter, 1993. Για τον εννοιολογικό προσδιορισμό της «φεμινιστικής θεωρίας», βλ. J.S. Chafetz, «Feminist theory and sociology: underutilized contributions for mainstream theory», ο.π., σ.σ. 97-120. Για την ξεχωριστή αναφορά στη θεωρητική σκέψη της Simone de Beauvoir, βλ. Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή. Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα

Η χαρτογράφηση αυτή, όπως αναφέραμε, κρίνεται χρήσιμη και λειτουργική για την περαιτέρω ανάλυση των θεωρητικών εννοιών που θα συμπεριληφθούν στη μελέτη. Εκκινώντας από το βασικό στόχο της μελέτης, ο οποίος, όπως δηλώθηκε αρχικά, είναι η διερεύνηση της παραγωγής και κατασκευής του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας από τους σχηματισμούς του πολιτικού λόγου των αρχών της δεκαετίας του '80, πρέπει να προσδιορίσουμε το θεωρητικό εκείνο πλαίσιο από το οποίο θα αντλήσουμε τα απαραίτητα εννοιολογικά εργαλεία για την ανάλυση του εμπειρικού υλικού. Η εις βάθος ανάγνωση των κεντρικών φεμινιστικών θεωριών συμβάλλει ακριβώς σε αυτό το σκοπό: στην επιλογή του θεωρητικού εκείνου πλαισίου που διαφωτίζει τις θεωρητικές έννοιες με τρόπο συμβατό στην οντολογική και επιστημολογική μας θέση (η θέση αυτή αναπτύσσεται αναλυτικά στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο της διατριβής).

1.2 Ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός της Simone de Beauvoir

H S. de Beauvoir αποτελεί μία από τις εξέχουσες εκπροσώπους της φεμινιστικής σκέψης και το βιβλίο της *Το Δεύτερο Φύλο*⁴, στο οποίο γίνονται διακριτές οι φαινομενολογικές και υπαρξιστικές επιρροές, συνιστά ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα του φεμινισμού. Η διάσημη και πρωτοποριακή θέση της Beauvoir ότι κάποιος δεν γεννιέται, αλλά γίνεται γυναίκα, σηματοδοτεί την άμεση διάκριση του βιολογικού από το κοινωνικό φύλο και προετοιμάζει το έδαφος για τη διατύπωση της θέσης, σύμφωνα με την οποία το γεγονός ότι είμαστε φορείς κάποιων πραγματικών χαρακτηριστικών, δεν συνεπάγεται ότι αυτά τα χαρακτηριστικά καθορίζουν την πολιτισμική τους μετάφραση. Η εμφυλοποίηση δεν είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας γραμμικά εξελικτικής.

Δίνει έμφαση, έτσι, στο ρόλο της παράδοσης και της κουλτούρας σχετικά με την προετοιμασία των γυναικών να οικειοποιηθούν κατώτερους κοινωνικούς ρόλους. Θεωρεί ότι η γυναίκα είναι παράγωγο του πολιτισμού και όχι της φύσης⁵. Η

μετά το «δεύτερο κύμα» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.σ.13-138.

⁴ B.S. de Beauvoir, *Το Δεύτερο Φύλο*, Αθήνα: Γλάρος, 1979.

⁵ Η de Beauvoir εκφράζει τη βασική αντί-ουσιοκρατική θέση ότι καθετί σχετικό με τη φύση, παράγεται από κοινωνικούς παράγοντες, σε αντίθεση με τις υποθέσεις της ουσιοκρατίας,

διαδικασία του να γίνεις γυναίκα, αποτελεί μία διαδικασία που ενέχει στόχο και διάρκεια και πραγματοποιείται μέσα σε πλαίσια κοινωνικών σχέσεων και σχέσεων εξουσίας. Το κοινωνικό φύλο συνιστά την εν-σωμάτωση πολιτισμικών νοημάτων. Η υπέρβαση της θηλυκότητας, η υπέρβαση της μητρότητας και της σεξουαλικότητας⁶, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνουν οι γυναίκες, ανθρώπινα υποκείμενα.

Σύμφωνα με την de Beauvoir, το υποκείμενο επιλέγει το κοινωνικό του φύλο μέσα από μία διαδικασία, τόσο ενστικτώδικη, όσο και ορθολογική, η οποία δεν γίνεται αντιληπτή μια δεδομένη χρονική στιγμή, αλλά είναι αποτέλεσμα εργασίας που διακρίνεται από διακριτικότητα και στρατηγική. Αποτελεί μια διαδικασία μετάφρασης της πολιτισμικής πραγματικότητας, η οποία χαρακτηρίζεται από καθιερωμένα ταμπού, συνήθειες και προσταγές. Η επιλογή του κοινωνικού φύλου πραγματοποιείται, καθώς το άτομο μεταφράζει τις προσλαμβάνουσες νόρμες που σχετίζονται με το κοινωνικό φύλο, και στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής τις αναπαράγει και τις οργανώνει ξανά. Και αυτό δεν είναι μια διαδικασία η οποία υλοποιείται κάποια δεδομένη στιγμή στη ζωή ενός ανθρώπου, αλλά επαναλαμβάνεται και επιτελείται διαρκώς⁷. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας επιτέλεσης του κοινωνικού φύλου, εάν τα άτομα δεν συμμορφωθούν με τους κοινά αποδεκτούς κανόνες που προσδιορίζουν και οριοθετούν το κοινωνικό φύλο στο οποίο ανήκουν, θα υποστούν κυρώσεις και απογοήτευση, καθώς θα είναι σαν να αμφισβητούν την ίδια τους την ύπαρξη⁸,

σύμφωνα με τις οποίες, το φυσικό καταπιέζεται από το κοινωνικό. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με κριτική στην ουσιοκρατία, βλ. D. Fuss, *Essentially Speaking. Feminism, Nature and Difference*, New York: Routledge, 1990.

⁶ Για κριτική στην άποψη που διατυπώνεται από τη de Beauvoir ότι «οι γυναίκες υποφέρουν από την ίδια τους την ύπαρξη που αποτελεί ένα μειονέκτημα», βλ. S. Agacinski, *Πολιτική των Φύλων*, (μτφρ. Μ. Φιλίππακοπούλου), Αθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2000.

⁷ Βλ. J. Butler, «Variations on sex and gender. Beauvoir, Wittig and Foucault» στο: S. Benhabib και D. Cornell (eds), *Feminism as Critique. Essays on the Politics of Gender in Late – Capitalist Societies*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1987, σ.131.

⁸ Βλ. J. Butler, «Variations on sex and gender. Beauvoir, Wittig and Foucault» στο: S. Benhabib και D. Cornell (eds), *Feminism as Critique. Essays on the Politics of Gender in Late – Capitalist Societies*, ο.π., σ.132.

διαπιστώνοντας ότι ο τρόπος με τον οποίο ενεργούν δεν είναι συμβατός με το φύλο στο οποίο ανήκουν⁹.

Η Butler στο άρθρο της «Variations on sex and gender¹⁰», αναφέρει ότι η de Beauvoir θεωρεί ότι το σώμα είναι μία κατάσταση η οποία έχει διττό νόημα. Το σώμα, ως ένας σύνδεσμος πολιτισμικών ερμηνειών, αποτελεί μια υλική πραγματικότητα, η οποία ήδη έχει ενταχθεί και ορισθεί σε ένα κοινωνικό πλαίσιο. Το σώμα είναι η κατάσταση εκείνη, στο πλαίσιο της οποίας πραγματοποιείται η οικειοποίηση και η μετάφραση μια σειρά από προσλαμβάνουσες και ήδη υπάρχουσες ερμηνείες. Σαν ένα ευρύ πλαίσιο ερμηνευτικών δυνατοτήτων, το σώμα αποτελεί ένα σύνδεσμο μιας διαλεκτικής διαδικασίας, κατά την οποία μεταφράζονται από την αρχή, μια σειρά από ερμηνείες που έχουν δοθεί ιστορικά και οι οποίες έχουν εν-σωματωθεί σε έναν σωματικό τύπο. Συνεπάγεται ότι η διαδικασία σωματοποίησης του υποκειμένου σημαίνει, ακριβώς, τον προσωπικό τρόπο ερμηνείας και εν-σωμάτωσης κανόνων και προσταγών που ρυθμίζουν το κοινωνικό φύλο.

Οι γυναίκες, σύμφωνα με την de Beauvoir, είναι ο «Άλλος», όταν ορίζονται με βάση μια ανδρική οπτική, η οποία ταυτίζει τις γυναίκες, γενικά, με τη σφαίρα του σώματος. Εάν οι γυναίκες είναι τα σώματά τους, εάν είναι φορείς από ήδη

⁹ Το κοινωνικό φύλο είναι εξαιρετικά διεισδυτικό στην κοινωνία μας. Ακόμα και εάν το άτομο δεν ενταχθεί στις νόρμες και στους κανόνες του κοινωνικού φύλου, έτσι ώστε να κατηγοριοποιηθεί σε κάποιους από τους δύο πόλους της ιεραρχίας κατά φύλο, τότε η ίδια η κοινωνία θα το κάνει αντ' αυτού. Λαμβάνοντας υπόψη μας τους πολιτισμικούς κανόνες που ακολουθούμε για να αναγνωρίσουμε το κοινωνικό φύλο - ένας από αυτούς είναι ότι υπάρχουν μόνο δύο φύλα και η ανδρικότητα αναγνωρίζεται από την έλλειψη στοιχείων για το αντίθετο - ένα άτομο, το οποίο δεν εκφράζει το κοινωνικό του φύλο σωστά, δεν θα κατηγοριοποιηθεί σε κάποια τρίτη κατηγορία, αλλά σε αυτή στην οποία ταιριάζει καλύτερα ο τρόπος με τον οποίο εκφράζει το κοινωνικό του φύλο. Έτσι, ένας άνδρας, ο οποίος μοιάζει με γυναίκα, θα κατηγοριοποιηθεί ως γυναίκα, και όχι ως κάτι άλλο. Βλ. B. Lucal, «What it means to be gendered me. Life on the boundaries of a dichotomous gender system», *Gender and Society*, vol. 13, No. 6, December 1999, σ.σ. 784-785. Για την κοινωνία μας το κοινωνικό φύλο σημαίνει διαφορά. Η διατήρηση της υπάρχουσας δομής, εξαρτάται από τη δημιουργία λίγων κατηγοριών, οι οποίες είναι αλληλοαποκλειόμενες, και τα μέλη της κάθε μία από αυτές διαφέρουν όσο περισσότερο γίνεται. Η καθαρότητα των ορίων ανάμεσα στις κατηγορίες, είναι αυτή που επιτρέπει να χρησιμοποιείται το κοινωνικό φύλο ως μέσο ανάθεσης δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, καθώς και επιβραβεύσεων. Βλ. J.Lorber, *Paradoxes of Gender*, New Haven: Yale University Press, 1994.

¹⁰ Βλ. J. Butler, «Variations on sex and gender. Beauvoir, Wittig and Foucault» στο: S. Benhabib και D. Cornell (eds), *Feminism as Critique. Essays on the Politics of Gender in Late – Capitalist Societies*, ο.π., σ.σ.133-134.

διαμορφωμένα νοήματα, εάν η συνείδησή τους και η ελευθερία τους σχετίζονται άμεσα με τις ανάγκες του σώματος, τότε οι γυναίκες μονοπωλούν τη σφαίρα της ζωής που σχετίζεται με το σώμα και έτσι, ταυτίζονται με τη φύση και τις αναπαραγωγικές λειτουργίες, στερούμενες τη δυνατότητα αυτονομίας και ανεξαρτησίας - χαρακτηριστικά τα οποία απολαμβάνουν οι άνδρες. Μέσω αυτού του ορισμού των γυναικών, οι άνδρες αποκτούν τη δυνατότητα να διαχωρίζονται από το σώμα τους. Οι γυναίκες προσδιορίζονται, έτσι, ως μια δευτερεύουσα κατηγορία, η οποία χαρακτηρίζεται από έλλειψη, σε σύγκριση με την υπερβατική και οικουμενικά ανεξάρτητη κατηγορία των ανδρών¹¹.

H de Beauvoir θεωρεί ότι η σχέση ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα αναλύεται, όπως ακριβώς η σχέση υποκειμένου-αντικειμένου ή βάσει του μοντέλου εαυτός-άλλος, δυνάμει του οποίου, η υποκειμενικότητα του άνδρα (η αυτό-διεκδίκησή του ως ελεύθερο, αυτόνομο και ανεξάρτητο ον) εδραιώνεται μονάχα μέσω της αντίθεσης και άρα, της εξάρτησης από τον απόλυτο και αιώνιο χαρακτήρα των γυναικών ως «Άλλος». Κεντρικό σημείο στη σκέψη της de Beauvoir, αποτελεί η πεποίθηση ότι η ατομική ταυτότητα διαμορφώνεται μόνο μέσω της αντίθεσης με τον άλλο/αντικείμενο. Για την de Beauvoir, αυτή η ουσιώδης αντίθεση ανάμεσα στον εαυτό και τον άλλο, καθώς και ο αγώνας για κυριαρχία ανάμεσα στον εαυτό και στον άλλο, αποτελούν θεμελιώδη χαρακτηριστικά της ανθρωπίνης ύπαρξης.

H de Beauvoir θεωρεί ότι η ανθρωπίνη κοινωνία κατασκευάζεται ταυτόχρονα με τη διαδικασία της ατομικοποίησης, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από την αντίθεση: κάποιος ορίζει τον εαυτό του ως εαυτό μέσα από την αντίθεσή του με τους άλλους και οι άλλοι, με τους οποίους έρχεται αντιμέτωπος, ορίζουν τους εαυτούς τους με τον ίδιο τρόπο. Έτσι, η ανθρωπίνη κοινωνία είναι βασικά ανταγωνιστική, συντίθεται από κυρίως επιθετικά, ανταγωνιστικά άτομα τα οποία ορίζουν τους εαυτούς τους σε σχέση με τους άλλους και τα οποία

¹¹ Βλ. Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή. Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα», στο Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π., σ.19.

απαιτούν την αναγνώριση από τους άλλους. Όμως, οι γυναίκες είναι απούσες από αυτή τη διαδικασία, καθώς οι γυναίκες, ιστορικά, προσδιορίζονται ως ο «Άλλος».

Ο λόγος για τον οποίο οι γυναίκες έχουν αποδεχθεί αυτό το ρόλο, δεν εξηγείται ικανοποιητικά από την de Beauvoir. Η de Beauvoir αναγνωρίζει ότι η διεκδίκηση της ατομικής ταυτότητας εξαρτάται από την εδραίωση της συλλογικής ταυτότητας και έτσι, η αποδοχή των γυναικών της θέσης του Άλλου, είναι σε ένα μεγάλο μέρος αποτέλεσμα της ανικανότητάς τους να αποκτήσουν συλλογική ταυτότητα, να υπερβούν τη φύση δηλαδή, να υπερβούν τη βιολογική διάκριση κατά φύλο. Οι άνδρες διεκδίκησαν τους εαυτούς ως υποκείμενα, αλλά το έκαναν αυτό διατηρώντας τη θέση της γυναίκας στο ρόλο του αντικειμένου¹². Αντίθετα, οι γυναίκες παραμένουν περιορισμένες και περιχαρακωμένες στο χώρο της φύσης και του βιολογικού και η μητρότητα αποτελεί τον τρόπο στον οποίο νομιμοποιείται αυτή η ταύτιση των γυναικών με το βιολογικό και η αντιπαράθεσή τους με τους άνδρες που αποτελούν το πρότυπο του ανθρώπου.

Για την de Beauvoir, ο εαυτός εμπλέκεται πάντα σε έναν συνεχή και ατελείωτο αγώνα για την υπέρβαση του αντικειμένου, δηλαδή του έμφυτου μέρους του εαυτού. Το ουσιώδες ή το παγκόσμιο και το μη-ουσιώδες ή το συγκεκριμένο, είναι θεμελιωδώς ασύμβατα. Η ταυτότητα του εαυτού ορίζεται από την ικανότητα κάποιου να είναι απόλυτα αυτό-καθοριζόμενος, να καθορίζει τον εαυτό του βάσει της δικής του αντίληψης και έτσι, να αρνείται οποιονδήποτε καθορισμό ή επιρροή από «έξω», δηλαδή να αρνείται την άμεση ταυτοποίηση κάποιου με τη φύση, το άλλο. Αλλά δεν μπορούμε ποτέ να ξεφύγουμε από τον καθαρό εαυτό μας και έτσι, ο αγώνας για την υπέρβαση αποτελεί την αιώνια συνθήκη της ανθρωπότητας. Για την de Beauvoir, ο εαυτός αγωνίζεται για την απόκτηση μιας ταυτότητας, η οποία ορίζεται μέσω της συνεχούς άρνησης και του συνεχούς αγώνα για την κυριαρχία επάνω στο Άλλο, το οποίο δεν μπορεί να

¹² Βλ. A. Weir, *Sacrificial Logics. Feminist Theory and the Critique of Identity*, New York: Routledge. 1996, σ. 16-17.

κυριαρχηθεί. Για την Beauvoir¹³ η ταυτοποίηση των γυναικών με το βιολογικό φύλο αποτελεί ένα συνδυασμό της κατηγορίας «γυναίκα» με τα στοιχεία του σώματός τους, που φαινομενικά σχετίζονται με το φύλο και αυτό συνεπάγεται μια άρνηση στην εξασφάλιση ελευθερίας και αυτονομίας για τις γυναίκες, χαρακτηριστικά τα οποία απολαμβάνουν οι άνδρες.

1.3 Ριζοσπαστικός φεμινισμός και η διάκριση κοινωνικού και βιολογικού φύλου

Η L.Nicholson στο άρθρο της «Interpreting gender¹⁴» περιγράφει την προσέγγιση που υιοθέτησε η πλειοψηφία των εκπροσώπων του ριζοσπαστικού φεμινισμού, θεωρητικοποιώντας τον όρο «biological foundationalism», και βάσει της οποίας υποστηρίζεται ότι η ταυτότητα φύλου είναι, τόσο κοινωνική κατασκευή, όσο και κοινή ανάμεσα σε διάφορους πολιτισμούς. Ο εαυτός, όπως αυτός νοείται σε σχέση με τη φυσιολογία, περιγράφεται ως το δεδομένο πάνω στο οποίο εγγράφονται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και κατά τον τρόπο αυτό, παρέχει τον τόπο για να εδραιωθούν συγκεκριμένες κοινωνικές επιρροές και προσταγές. Η σύλληψη αυτή συνεπάγεται ότι το βιολογικό φύλο συνεχίζει να παίζει ένα σημαντικό ρόλο, ως ο τόπος πάνω στον οποίο κατασκευάζεται το κοινωνικό φύλο. Κατά τον τρόπο αυτό, διατηρούνται κάποια στοιχεία που προέρχονται από τη φυσιολογία τα οποία χρησιμοποιούνται από όλες τις κοινωνίες, προκειμένου να επιτευχθεί η διάκριση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες και τα οποία, εν μέρει, εξηγούν κοινότητα συγκεκριμένων στοιχείων στην ανδρική και στην γυναικεία προσωπικότητα και συμπεριφορά. Διαπιστώνεται, όπως αναφέρει η Nicholson, ότι διατηρείται ένα ισχυρό στοιχείο του βιολογικού ντετερμινισμού το οποίο σχετίζεται με την υπόθεση της ύπαρξης κοινών στοιχείων στους άνδρες και τις γυναίκες δια-πολιτισμικά, ενώ, ταυτόχρονα, γίνεται αποδεκτή η υπόθεση ότι δεν μπορούμε να μιλήσουμε για δια-πολιτισμική κοινότητα των ανδρών ή των γυναικών βάσει της βιολογίας. Υπάρχει ένα κοινό βιολογικό «φορτίο» στο

¹³ Στο σημείο αυτό υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στη de Beauvoir και τη Wittig. Σχετικά βλ. D. Fuss, *Essentially Speaking. Feminism, Nature and Difference*, New York: Routledge, 1990, σ. 41.

¹⁴ Βλ. L. Nicholson, «Interpreting gender» στο: L. Nicholson και S. Seidman (eds), *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, σ.σ. 39-67.

οποίο όλες οι κοινωνίες πρέπει να αντιδρούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, διαχειριζόμενες έτσι, τη διάκριση ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός έστρεψε την προσοχή του στο «σώμα», ως το κεντρικό σημείο διαφορετικότητας των γυναικών, αλλά και ως εστία καταπίεσής τους. Στόχος των ριζοσπαστικών φεμινιστριών είναι να αποδώσουν νέο νόημα στο «σώμα», ανατρέποντας τα πατριαρχικά νοήματα που παραδοσιακά αποδίδονται στα γυναικεία σώματα και με τον τρόπο αυτό, να μετατρέψουν και να επαναπροσδιορίσουν το περιεχόμενο των εννοιών «θηλυκό» και «γυναίκα», αναγνωρίζοντας το γυναικείο σώμα ως τόπο αντοχής, δύναμης, δημιουργικότητας και εξουσίας. Η προσέγγιση αυτή εστίασε στην κεντρική σημασία του σώματος στην πολιτική, προσπαθώντας από τη μία μεριά, να αποκαλύψει, και από την άλλη, να καταπολεμήσει την εκμετάλλευση των σωμάτων των γυναικών, αποδίδοντας θετικό νόημα στη γυναικεία διαφορετικότητα¹⁵. Πάντως, οι εκπρόσωποι της προσέγγισης αυτής, θεωρούν ότι οι βιολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι αναπόφευκτες ή ότι τουλάχιστον είναι τόσο στέρεα εδραιωμένες ιστορικά, που είναι δύσκολο να ανατραπούν¹⁶.

Όπως αναφέρει ο C.Weedon¹⁷, ο ριζοσπαστικός φεμινισμός απέρριψε το θεωρητικό πλαίσιο και την πολιτική πρακτική, τόσο του φιλελευθερισμού, όσο και του παραδοσιακού μαρξισμού, καθώς μια ριζοσπαστική φεμινιστική πολιτική συνίσταται στη διαφορετική διαχείριση του σώματος μέσα από την απελευθέρωση από τα νοήματα που αποδίδονται σε αυτό, από το λόγο της πατριαρχίας. Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός, σε αντίθεση με το φιλελευθερισμό, υποστηρίζει ότι η γυναικεία απελευθέρωση δεν μπορεί να επιτευχθεί, όταν, τόσο στη θεωρία, όσο και στην πράξη, θεσπίζονται παροχές για τα δικαιώματα των υποκειμένων, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη η κοινωνική τάξη, η εθνικότητα και οι έμφυλες σχέσεις. Οι εκπρόσωποι του ριζοσπαστικού φεμινισμού υποστηρίζουν

¹⁵ BA. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π, σ.σ. 19-20, 29.

¹⁶ BA. C. Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, ο.π, σ. 56.

¹⁷ BA. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π., σ.σ.19-20.

σε αντίθεση με το μαρξισμό, ότι η καταπίεση των γυναικών δεν δύναται να αναχθεί στην έννοια της ταξικής καταπίεσης και να μετατραπεί σε ένα επιφαινόμενο των οικονομικών και κοινωνικών δομών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η καταπίεση των γυναικών αποτελεί τη πιο σημαντική μορφή καταπίεσης. Ο Weedon αναφέρει, ότι σύμφωνα με το ριζοσπαστικό φεμινισμό, το κοινωνικό φύλο είναι ένα σύστημα της ανδρικής κυριαρχίας στο μυαλό και στο σώμα των γυναικών και βρίσκεται στη βάση κάθε κοινωνικής οργάνωσης. Ο όρος που χρησιμοποιείται για να αποδώσει αυτό το παγκόσμιο σύστημα καταπίεσης είναι η «πατριαρχία». Ενώ όλες οι μορφές του φεμινισμού χρησιμοποιούν το όρο «πατριαρχία», ο ριζοσπαστικός φεμινισμός τον ορίζει ως ένα σύστημα κυριαρχίας το οποίο διαπερνά όλες τις πτυχές του πολιτισμού και της κοινωνικής ζωής και βρίσκεται σε όλους τους πολιτισμούς και σε όλες τις στιγμές της ιστορίας.

Σύμφωνα με το ριζοσπαστικό φεμινισμό και την ανάλυση των ανισοτήτων κατά κοινωνικό φύλο, οι άνδρες είναι μια ομάδα που καταπιέζει τις γυναίκες ως ομάδα και είναι αυτοί που οικειοποιούνται τα αποτελέσματα αυτής της υποταγής. Αυτό το σύστημα υποταγής που ονομάζεται πατριαρχία, δεν προκύπτει από κάποιο άλλο σύστημα κοινωνικής ανισότητας, όπως για παράδειγμα από τον καπιταλισμό. Σύμφωνα με τους Jaggar και Rothenberg¹⁸, οι οπαδοί του ριζοσπαστικού φεμινισμού θεωρούν ότι η πατριαρχία αποτελεί τη σημαντικότερη μορφή κοινωνικής καταπίεσης συγκριτικά με άλλες μορφές καταπίεσης των γυναικών, καθώς οι γυναίκες ήταν η πρώτη κοινωνική ομάδα που βίωσε την καταπίεση ιστορικά και σε όλες τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Επιπλέον, η καταπίεση των γυναικών, αν και είναι η σκληρότερη μορφή, αναφορικά με τα αποτελέσματά της, δεν είναι πάντα ορατή και είναι η δυσκολότερη να ανατραπεί.

Με βάση αυτή την προσέγγιση, ο διαφορετικός αυτός χαρακτήρας της καταπίεσης των γυναικών που συνίσταται στο ότι καταπιέζονται ως ομάδα στο

¹⁸ BA. J.C. Ollenburger, και H.A. Moore *A Sociology of Women. The Intersection of Patriarchy, Capitalism and Colonization* (2nd edition), Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1992, σ.σ. 21-22.

πλαίσιο μίας κοινωνικής δομής που κυριαρχείται από τους άνδρες, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες καταπιέζονται λόγω του φύλου τους, δηλαδή λόγω του ότι είναι γυναίκες. Η αντίληψη αυτής της κοινής κατάστασης καταπίεσης που μοιράζονται οι γυναίκες, η οποία υφίσταται ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη, φυλή ή κουλτούρα, έγινε η βάση για την ανάπτυξη της έννοιας της αδελφότητας (sisterhood), σύμφωνα με την οποία, οι γυναίκες σε όλο τον κόσμο είναι ενωμένες σε έναν αγώνα κατά της πατριαρχίας. Στη ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση, η πατριαρχία εδράζεται σε μια θεμελιώδης πόλωση ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες, στο πλαίσιο της οποίας οι άνδρες εκμεταλλεύονται τις γυναίκες για τα δικά τους συμφέροντα¹⁹. Η πατριαρχία αποτελεί μια συστημική οργάνωση της ανδρικής υπεροχής και της γυναικειάς υποταγής, στο πλαίσιο της οποίας, οι άνδρες είναι αυτοί που καρπώνονται τα προνόμια και τους καρπούς αυτής της μορφής εξουσίας.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός ανέτρεψε τις παραδοσιακές αντιλήψεις του «πολιτικού», οι οποίες περιλάμβαναν το κράτος και τη δημόσια ζωή, δίνοντας έμφαση σε χώρους που θεωρούνται λιγότερο πολιτικοί. Διέσπασαν τη διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού χώρου, εστιάζοντας στο ιδιωτικό ως την κεντρική σφαίρα για πολιτική δράση. Ο ιδιωτικός χώρος για τις γυναίκες στο πλαίσιο της πατριαρχίας σχετίζεται με το νόημα και τον έλεγχο που έχουν στο σώμα τους. Η έννοια της πατριαρχίας θεωρητικοποιείται ως ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων που στοχεύει στον έλεγχο των γυναικείων σωμάτων από τους άνδρες, δηλαδή της σεξουαλικότητάς τους, της αναπαραγωγικής τους ικανότητας και του τοκετού. Το σώμα που έχει φύλο είναι κεντρικό στην κοινωνική ανάλυση, καθώς βρίσκεται σε σχέση αλληλεπίδρασης με την κοινωνία.

Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στους οπαδούς του ριζοσπαστικού φεμινισμού αναφορικά με την μελέτη της ανδρικής κυριαρχίας. Η σεξουαλική πρακτική θεωρείται ότι είναι κοινωνικά δομημένη στη βάση των ανδρικών εννοιολογήσεων της επιθυμίας, κι όχι των γυναικείων. Η σεξουαλικότητα είναι

¹⁹ Βλ. A. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π., σ.σ. 26-27.

ένα μεγάλο όπλο της ανδρικής κυριαρχίας επάνω στις γυναίκες, διαμέσου της οποίας οι άνδρες επιβάλλουν τη σύλληψη της θηλυκότητας και στις γυναίκες. Η ανδρική βία αποτελεί μέρος του συστήματος κυριαρχίας των γυναικών και αντιπροσωπεύει την ανάγκη του πατριαρχικού συστήματος να αρνηθεί στις γυναίκες τον έλεγχο του σώματός τους και της ζωής τους²⁰. Η βία αυτή λαμβάνει χώρα και γίνεται ορατή με τη μορφή της σεξουαλικής επίθεσης ή παρενόχλησης, του ξυλοδαρμού, του βιασμού.

Ο Weedon²¹ αναφέρει, ότι για ένα μεγάλο μέρος εκπροσώπων του ριζοσπαστικού φεμινισμού, η πατριαρχία έχει τον κεντρικό ρόλο στην αναπαραγωγή της πατριαρχικής οικογένειας και του θεσμού της ετεροφυλοφιλίας. Αναφερόμενοι στην ετεροφυλοφιλία ως θεσμό, αρνούνται τις αντιλήψεις που ήθελαν την ετεροφυλοφιλία ως φυσική επιλογή και δίνουν έμφαση στην κοινωνική της φύση. Η ετεροφυλοφιλία, υποστηρίζουν, επιβάλλεται συστημικά στις γυναίκες μέσω ψυχικής και νοητικής βίας. Οι πατριαρχικές πρακτικές αναπαράγουν και συντηρούν την ετεροφυλοφιλία ως τον κυρίαρχο κανόνα, περιορίζοντας την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, την εργασία και τη δημόσια ζωή. Στην ανάλυση του θεσμού της ετεροφυλοφιλίας, τα γυναικεία σώματα, η σεξουαλικότητα και το γυναικείο μυαλό θεωρείται ότι διαμορφώνονται μέσω άσκησης ψυχικής βίας, αγκιότητας και περιορισμού στην πρόσβαση στη γνώση και στην απόκτηση εμπειριών, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η συμμόρφωσή τους με τους κανόνες της ετεροφυλοφιλίας. Η ετεροφυλοφιλική οργάνωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγικής ικανότητας, εξασφαλίζει την άσκηση του ανδρικού ελέγχου επάνω στις γυναίκες. Ο Weedon συνεχίζει, υποστηρίζοντας, ότι στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης δεν μελετώνται ζητήματα που αφορούν στο πως η τάξη, η φυλή και οι πολιτισμικές διαφορές επιδρούν στο νόημα και στην υλικότητα των πατριαρχικών πρακτικών. Οι κοινωνικές πρακτικές μελετώνται μόνο ως προς τον ρόλο που παίζουν στην αναπαραγωγή της ετεροφυλοφιλίας ως τη βάση της πατριαρχίας.

²⁰ B.A. S. Walby, *Theorizing Patriarchy*, Oxford, UK: Blackwell, 1990, σ.σ. 155-157.

²¹ B.A. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π., σ. 43.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός δίνει έμφαση, επίσης, στο σύστημα της πατριαρχίας μέσα στην οικογένεια, το οποίο είναι διακριτό στο Δυτικό πολιτισμό. Οι γυναίκες προσπαθώντας να βρουν προστασία από ένα πατριαρχικό, καταπιεστικό και συχνά βίαιο κοινωνικό περιβάλλον, υποβιβάζονται σε κοινωνικά υποκείμενα, τα οποία ελέγχονται και χρησιμοποιούνται από τους άνδρες για αναπαραγωγικούς και σεξουαλικούς σκοπούς, μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής δόμησης της οικογένειας και του οικογενειακού συμβολαίου²².

Η οικογένεια σηματοδοτείται ως ένας καταπιεστικός και πατριαρχικός θεσμός, μέσα στο πλαίσιο του οποίου, οι γυναίκες κοινωνικοποιούνται ως σεξουαλικά αντικείμενα και οι άνδρες ελέγχουν την εργατική δύναμη των γυναικών με άτυπες και θεσμοθετημένες διαδικασίες. Οι κρατικές υπηρεσίες, οι οποίες προσπαθούν να κρατήσουν τις οικογένειες ενωμένες με κάθε κόστος και ο αγώνας για την αλλαγή νόμων και των θεσμών με τρόπο που να ευνοεί τον ανδρικό πληθυσμό, είναι στοιχεία που αποδεικνύουν ότι το κράτος παραμένει ανταγωνιστικό στην αυτονομία και την προστασία των γυναικών²³.

Η S.Firestone, η οποία επηρεάστηκε από το μαρξισμό, και πολλοί τη χαρακτηρίζουν ως μια «γέφυρα» ανάμεσα στο ριζοσπαστικό φεμινισμό και στο μαρξισμό, θεωρητικοποίησε τις γυναίκες ως μια τάξη, η οποία όμως, δεν προσδιορίζεται και οριοθετείται από οικονομικούς παράγοντες, αλλά καθορίζεται από το φύλο των μελών της. Δανείζεται από το μαρξισμό τις μεθόδους του, δηλαδή τη διαλεκτική και τον ιστορικό υλισμό και όχι το περιεχόμενο των υποθέσεών της, κρίνοντας ότι η ταξική ανάλυση είναι ελλιπής και δεν μπορεί να εφαρμοστεί στις γυναίκες. Στοχεύει στη μελέτη της καταπίεσής τους, διότι η μειονεκτική θέση των γυναικών δεν μπορεί να αναλυθεί αποκλειστικά βάσει οικονομικών κριτηρίων. Η εστίαση της Firestone είναι η σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία και η δυνατότητα που υπάρχει για

²² Βλ. E. Boris και P. Bardaglio, «The transformation of patriarchy: The historic role of the state» στο: I. Diamond (ed.), *Families, Politics, and Public Policy*, New York: Longman, 1983.

²³ Βλ. Grossholtz:1984, που αναφέρεται στο: J.C. Ollenburger και H.A. Moore, *A Sociology of Women. The Intersection of Patriarchy, Capitalism and Colonization* (2nd edition), ο.π., σ.σ. 30-31.

αλλαγή μέσα από την τεχνολογία, ενώ το έργο της έδειξε την επιρροή των πατριαρχικών θεσμών και αντιλήψεων, όχι μόνο στις γυναίκες, αλλά, τόσο στους άνδρες, όσο και στα παιδιά. Ο στόχος της είναι να αναλύσει την γυναικεία καταπίεση με μια υλιστική προσέγγιση, προκειμένου να ανακαλύψει τον τρόπο για να την εξαλείψει.

Αποδέχεται ότι οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι φυσικές, όμως η κοινωνική τους αναπαραγωγή είναι αυτή που μετατρέπει τις δύο κατηγορίες εμφυλοποιημένων υποκειμένων σε «έμφυλες τάξεις²⁴» (sex classes). Πρεσβεύει ότι η καταπίεση των γυναικών οφείλεται στις υπάρχουσες βιολογικές διαφορές και στη συνακόλουθη κοινωνική τους μετάφραση, αφού οι γυναίκες έχουν ως προορισμό τους τη γέννηση και την ανατροφή των παιδιών, διαδικασίες οι οποίες τις τοποθετούν σε εξάρτηση από τους άνδρες. Διατυπώνει την άποψη ότι η ανάλυση της καταπίεσης των γυναικών προσφέρει τα αναλυτικά εργαλεία για την μελέτη άλλων μορφών καταπίεσης, όπως ο ρατσισμός και η ταξική καταπίεση. Η Firestone²⁵ θεωρεί ότι οι βιολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών ή πιο συγκεκριμένα, ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες μέσω της αναπαραγωγικής τους ικανότητας είναι ταυτισμένες με τη φύση, δημιουργεί ένα «ταξικό σύστημα βάσει του βιολογικού φύλου». Υποστηρίζει ότι υφίσταται ανισότητα στον κόσμο, η οποία θεωρείται ότι είναι φυσική. Η υλική βάση αυτής της ανισότητας είναι η βιολογική οικογένεια, στο πλαίσιο της οποίας, οι γυναίκες είναι εξαρτημένες από τους άνδρες και τα παιδιά εξαρτώνται από τους ενήλικες, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Αυτό το μοντέλο της εξάρτησης οδήγησε στην εμφάνιση ενός «ψυχολογικού μοντέλου κυριαρχίας-υποταγής», το οποίο διαμορφώνει, όχι μόνο τις πολύ προσωπικές σχέσεις, αλλά και όλους τους θεσμούς στην ευρύτερη κοινωνία. Έτσι, η Firestone καταλήγει ότι η εξουσία των αρσενικών είναι η βάση για όλες της μορφές εκμετάλλευσης και

²⁴ Η Firestone θεωρεί ότι οι γυναίκες πρέπει να επαναπροσδιορίσουν τις αναπαραγωγικές διαδικασίες, οι οποίες είναι η βάση για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Η σεξουαλική επανάσταση συνδέεται με την απόκτηση του ελέγχου της γονιμότητας και με την κατάργηση της διάκριση ανάμεσα σε ετεροφυλοφιλία και ομοφυλοφιλία. Βλ. M. Waters, *Modern Sociological Theory*, London: Sage, 1994, σ. 267.

²⁵ Βλ. Firestone:1970, που αναφέρεται στο: C. Burton, *Subordination: Feminism and Social Theory*, ο.π, σ.σ. 35-37.

υποταγής. Αν και υποστηρίζει την οικουμενικότητα αυτής της υπόθεσης, θεωρεί ότι η μοντέρνα πυρηνική οικογένεια στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλισμού, εντείνει τις ψυχολογικές κυρώσεις της βιολογικής οικογένειας. Άλλωστε, θεωρεί ότι αφού η οικογένεια αποτελεί τη βασική μονάδα βιολογικής αναπαραγωγής, αποτελεί και τη κύρια εστία ανάπτυξης των παραμέτρων καταπίεσης των γυναικών. Οι γυναίκες θα μπορέσουν να αποτινάξουν τα δεσμά της καταπίεσης στο πλαίσιο του έμφυλου συστήματος που ανήκουν, μόνο εάν επανακτήσουν και επαναπροσδιορίζουν τις αναπαραγωγικές διαδικασίες, οι οποίες αποτελούν τη βάση για την κοινωνική κατάσταση υποταγής στην οποία βρίσκονται. Κατά τον τρόπο, αυτό ο πολιτισμός θα μπορέσει να ελέγχει τη φύση²⁶.

Η Firestone συσχετίζει την πρόοδο της ιδιωτικοποίησης της οικογένειας με τις τεχνολογικές εξελίξεις, οι οποίες υπονόμωσαν τους απαραίτητους οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες για την εξασφάλιση της ανδρικής υπεροχής και δημιούργησαν επιπλέον μηχανισμούς για να την διατηρήσουν. Καθώς η γυναικεία οικονομική εξάρτηση έγινε δυνατή, αναπτύχθηκαν ιδεολογίες σχετικές με την αγάπη, τη σεξουαλικότητα και την παιδική ηλικία καθώς και σχετικές με τη μητρότητα, ειδικά σχεδιασμένες για να διατηρήσουν την άγνοια των περισσότερων γυναικών σχετικά με το χαμηλότερο κύρος τους. Η απομόνωση της πυρηνικής οικογένειας και η εμφάνιση αυτών των συνοδευτικών ιδεολογιών έκαναν πολύ δύσκολο για τις γυναίκες να διαπιστώσουν ότι η θέση τους καθοριζόταν κοινωνικά και όχι ατομικά ή ψυχολογικά. Οι ανισότητες διακρινόνταν από τα αρσενικά προς όφελος των ιδίων.

Σε αυτό το πλαίσιο, η Firestone αντιδιαστέλει το «φυσικό» με το «ανθρώπινο». Με τον όρο «φυσικό», εννοεί αυτό που είναι εγγενώς άνισο και με τον όρο «ανθρώπινο», εννοεί την τεχνολογική ικανότητα υπέρβασης αυτής της ανισότητας. Σύμφωνα με την άποψη της Firestone, οι διχοτομίες «πολιτισμός-φύση», «ανθρώπινο-φυσικό» είναι παγκόσμιες και η υπέρβαση αυτών είναι δυνατή, μόνο στο βαθμό που ο πολιτισμός δαμάσει τη φύση για να

²⁶ Βλ. M. Waters, *Modern Sociological Theory*, London: Sage, 1994, σ. 267.

ικανοποιηθούν οι ανθρώπινες ανάγκες. Αυτό θα συμβεί μόνο όταν οι γυναίκες αποκτήσουν τον έλεγχο των μέσων αναπαραγωγής τους²⁷. Για την Firestone, η ιδιωτική σφαίρα είναι η οικογένεια ή πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες και τα παιδιά μέσα στις οικογένειες σε αντίθεση με την «ανθρώπινη» και «πολιτισμική» δημόσια σφαίρα των ανδρών. Οι γυναίκες και τα παιδιά αποκλείονται από τη δημόσια αυτή σφαίρα και οι άνδρες ελέγχουν την ιδεολογική παραγωγή, καθώς και τις οικονομικές και τεχνολογικές πηγές της κοινωνίας. Οι άνδρες έχουν τον έλεγχο της κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας και επινοούν τους τρόπους διατήρησής της.

Σύμφωνα με την άποψη της Firestone, η «φυσική» ανισότητα μπορεί να ανατραπεί όταν υπάρξει ολοκληρωτικός διαχωρισμός της αναπαραγωγής από τις ζωές των γυναικών, έτσι ώστε οι άνδρες και οι γυναίκες να γίνουν ίσοι μέσω των τεχνολογικών καινοτομιών. Αυτό που είναι απαραίτητο να συμβεί είναι η τεχνητή αναπαραγωγή έξω από τα σώματα των γυναικών, πράγμα που προϋποθέτει ότι οι γυναίκες θα αποκτήσουν εξουσία, διότι εάν οι άνδρες διατηρήσουν την κατοχή του ελέγχου, τέτοια διαδικασία δεν πρόκειται να συμβεί.

Η σύλληψη του πολιτικού στον ριζοσπαστικό φεμινισμό είναι ιδιόμορφη, καθώς εκλαμβάνει το προσωπικό/ιδιωτικό σαν πολιτικό. Η K.Millet²⁸ υποστηρίζει ότι ο όρος πολιτικό αναφέρεται σε σχέσεις δομημένες στη δύναμη και την εξουσία, στο πλαίσιο των οποίων, μία ομάδα κοινωνικά δρώντων υποκειμένων ελέγχεται από κάποια άλλη. Η πατριαρχία, σύμφωνα με την Millet, αποτελεί ένα ανδρικό σύστημα πολιτικής κυριαρχίας.

²⁷ Βλ. C. Burton, *Subordination: Feminism and Social Theory*, ο.π., σ.σ. 35-36.

²⁸ Βλ. Millet:1971, που αναφέρεται στο: M. Barrett, *Women's Oppression Today. The Marxist/Feminist Encounter* (revised edition), London: Verso, 1988, σ. 11.

1.4 Το κοινωνικό φύλο και η διαδικασία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης των ατόμων

Σύμφωνα με τη J.Lorber²⁹, το κοινωνικό φύλο είναι ένας θεσμός που υπάρχει σε όλες τις κοινωνικές διαδικασίες της καθημερινής ζωής. Το κοινωνικό φύλο, υποστηρίζει η Lorber, δεν αποτελεί πρωταρχικά μια ταυτότητα ή έναν ρόλο, του οποίου η εκμάθηση πραγματοποιείται στην παιδική ηλικία και υλοποιείται στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων, αλλά είναι ένα θεσμοποιημένο σύστημα κοινωνικών πρακτικών, το οποίο κατηγοριοποιεί τα άτομα σε δύο σημαντικά διαφορετικές κατηγορίες, άνδρες και γυναίκες, και οργανώνει τις κοινωνικές σχέσεις στη βάση αυτής της διαφοράς. Όπως και άλλα συστήματα που αφορούν την κατηγοριοποίηση και την ιεράρχηση των ατόμων βάσει κάποιου κριτηρίου, όπως η φυλή ή η κοινωνική τάξη, το κοινωνικό φύλο ως τέτοιο σύστημα, περιλαμβάνει πολιτισμικές πεποιθήσεις και κατανομή των πηγών που διαθέτει η κοινωνία σε μακρο-επίπεδο, μοντέλα συμπεριφοράς και οργανωτικές πρακτικές στο επίπεδο της αλληλεπίδρασης των ατόμων και τέλος, συμβάλλει στη δημιουργία ταυτοτήτων σε ατομικό επίπεδο³⁰.

Η θεωρία των κοινωνικών προσδοκιών (expectation states theory), προσπαθεί να εξηγήσει το λόγο, για τον οποίο οι γυναίκες κατέχουν μειονεκτική θέση στο πλαίσιο εκείνο της αλληλεπίδρασης, στο οποίο τα άτομα στοχεύουν σε ένα συγκεκριμένο σκοπό. Όταν τα άτομα αλληλεπιδρούν, προκειμένου να επιτύχουν ένα συλλογικό στόχο, αμέσως εμφανίζονται σταθερές ανισότητες ανάμεσά τους, οι οποίες αφορούν στο βαθμό συμμετοχής του κάθε ατόμου στις δραστηριότητες της ομάδας, την προσοχή που το κάθε άτομο συγκεντρώνει από τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας και την τελική επιρροή που έχει το κάθε άτομο σε αυτήν. Αυτές οι ανισότητες που προκύπτουν από την αλληλεπίδραση των ατόμων, αξιολογούνται ως δείκτες μιας άτυπης ιεραρχίας εξουσίας και ελέγχου, στο πλαίσιο της οποίας, δομούνται οι δραστηριότητες της ομάδας για την επίτευξη

²⁹ BA. J. Lorber (ed.), *Paradoxes of Gender*, New Haven: Yale University Press, 1994.

³⁰ BA. B.J. Risman, «Gender as a social structure. Theory wrestling with activism», *Gender and Society*, Vol. 18, No. 4, 2004, σ.σ. 429–450.

του συλλογικού στόχου και κατανέμονται οι επιβραβεύσεις στα άτομα-μέλη της ομάδας³¹.

Οι γυναίκες, σύμφωνα με τη θεωρία των κοινωνικών προσδοκιών, κατέχουν μειονεκτική θέση στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης, όχι λόγω των προτιμήσεών τους ή των γνώσεων που κατέχουν, αλλά επειδή η αξία του κύρους των γυναικών στην κοινωνία είναι μικρότερη από αυτήν των ανδρών. Αυτό σημαίνει, ότι ισχύουν ευρέως διαδεδομένες πεποιθήσεις, βάσει των οποίων θεωρείται, ότι οι άνδρες έχουν μεγαλύτερη αξία, αξίζουν περισσότερο σεβασμό και είναι πιο ικανοί σε σχέση με τις γυναίκες. Οι αντιλήψεις αναφορικά με το κοινωνικό φύλο που είναι ευρέως αποδεκτές και διαδεδομένες στην κοινωνία, παρουσιάζονται ως οικουμενικές αναπαράστάσεις των ανδρών και των γυναικών, οι οποίες καθορίζονται από μια περιορισμένη ομάδα χαρακτηριστικών. Για παράδειγμα, τα σύγχρονα, ισχύοντα στερεότυπα περιγράφουν τους άνδρες ως περισσότερο ικανούς στις δραστηριότητες εκείνες που θεωρείται ότι έχουν μεγαλύτερη κοινωνική και λειτουργική αξία, ενώ οι γυναίκες γενικά παρουσιάζονται λιγότερο ικανές, αλλά αποτελεσματικότερες σε εργασίες που αφορούν στο κοινωνικό σύνολο, ακόμη και εάν αυτού του τύπου οι δραστηριότητες εκτιμώνται λιγότερο. Κατά τον τρόπο αυτό, το κοινωνικό φύλο μετατρέπεται σε ένα «εξωτερικό χαρακτηριστικό κύρους» (external status characteristic)³².

Σύμφωνα με τις C.L.Ridgeway και S.J.Correll³³, οι κυρίαρχες πολιτισμικές αντιλήψεις σχετικά με το κοινωνικό φύλο και οι επιπτώσεις αυτών σε ένα «social relational context»³⁴, είναι τα κύρια χαρακτηριστικά τα οποία συντηρούν και

³¹ Βλ. C.L. Ridgeway, «Gender, status and the social psychology of expectations» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, ο.π., σ.σ.175-176

³² Βλ. C.L. Ridgeway, «Gender, status and the social psychology of expectations» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, ο.π., σ.177

³³ Βλ. C.L. Ridgeway, και S.J.Correll, «Unpacking the gender system. A theoretical perspective on gender beliefs and social relations», *Gender and Society*, Vol. 18, No 4, 2004, σ.510.

³⁴ Τα «social relational contexts» συνιστούν τις περιπτώσεις εκείνες, στις οποίες τα άτομα ορίζουν τους εαυτούς τους σε σχέση με τους άλλους, πριν επιλέξουν κάποιο τρόπο δράσης. Αυτά τα πλαίσια περιλαμβάνουν καταστάσεις αλληλεπίδρασης, αλλά και άλλες διαδικασίες πέραν αυτής. Εάν το σύστημα που διαρθρώνεται βάσει του κοινωνικού φύλου, είναι ένα σύστημα στο πλαίσιο του οποίου κατασκευάζονται οι διαφορές ανάμεσα στα άτομα και οργανώνεται το σύστημα της ανισότητας στη βάση αυτών των διαφορών, τότε οι κοινώς αποδεκτές πολιτισμικές αντιλήψεις, οι

αλλάζουν το σύστημα που δομείται με βάση το κοινωνικό φύλο. Συνεχίζοντας οι Ridgeway και Correll, αναφέρουν ότι οι πολιτισμικές αυτές αντιλήψεις έχουν, κυρίως, μελετηθεί ως τα υπάρχοντα, διαδεδομένα κοινωνικά στερεότυπα αναφορικά με το κοινωνικό φύλο. Όμως, λαμβάνοντας υπόψη τις πολιτισμικές αντιλήψεις σχετικά με το κοινωνικό φύλο, διαπιστώνεται ότι είναι κάτι περισσότερο από στερεότυπα. Η κοινωνική δομή μπορεί να θεωρηθεί ότι συνίσταται από τους πολιτισμικούς κανόνες, βάσει των οποίων οργανώνεται. Έτσι, οι πολιτισμικές αντιλήψεις σχετικά με το κοινωνικό φύλο, αποτελούν τον ένα από τους δύο πόλους στον οποίο βασίζεται η κοινωνική δομή. Μόνο μέσω της διαμόρφωσης τέτοιων πολιτισμικών αντιλήψεων μπορεί ένα σύστημα διαφοράς, όπως είναι αυτό του κοινωνικού φύλου, να δομηθεί ως μία βασική αρχή η οποία οργανώνει τις κοινωνικές σχέσεις.

Τα «social relational contexts» παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, διότι κατά τη διαδικασία κατά την οποία ένα άτομο ορίζει τον εαυτό του σε σχέση με τους άλλους, επικαλείται τις κυρίαρχες πολιτισμικές αντιλήψεις σχετικά με το κοινωνικό φύλο. Η σιωπηρή παρουσία αυτών των αντιλήψεων, λειτουργεί ως ένα υπόβαθρο, το οποίο κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες επηρεάζει την συμπεριφορά και τον τρόπο αξιολόγησης του εαυτού και των άλλων. Σύμφωνα με τις Ridgeway και Correll³⁵, τα «social relational contexts» παίζουν σημαντικό ρόλο σε όλα τα συστήματα διαφοράς και ανισότητας, συμπεριλαμβανομένων της φυλής και της κοινωνικής τάξης, αλλά έχουν ιδιαίτερη σημαντικότητα σε αυτά του κοινωνικού φύλου, καθώς οι άνδρες και οι γυναίκες έρχονται σε επαφή με μεγαλύτερη συχνότητα και συχνά με περισσότερο οικείο τρόπο. Το κοινωνικό φύλο, σε αντίθεση με άλλες κοινωνικές διαφορές, σχετίζεται με την αναπαραγωγή και την ετεροφυλοφιλική συμπεριφορά και διαχωρίζει τον πληθυσμό σε δύο ομάδες περίπου ίδιου μεγέθους, αποτελεί δηλαδή μια

οποίες ορίζουν τα διακριτά χαρακτηριστικά μεταξύ ανδρών και γυναικών, καθώς και τον αναμενόμενο τρόπο συμπεριφοράς αυτών, αποτελούν βασικά συστατικά του συστήματος. Βλ. C.L. Ridgeway, και S.J. Correll, «Unpacking the gender system. A theoretical perspective on gender beliefs and social relations», ο.π., σ.σ. 510-513.

³⁵ Βλ. C.L. Ridgeway, και S.J. Correll, «Unpacking the gender system. A theoretical perspective on gender beliefs and social relations», ο.π., σ.σ. 510-531.

παράμετρο διαφοροποίησης και ιεράρχησης των ατόμων, περισσότερο συχνή στην εμφάνισή της και καθοριστική στη λειτουργία της σε σχέση με άλλες κοινωνικές παραμέτρους. Οι κυρίαρχες πολιτισμικές αντιλήψεις που αφορούν στο κοινωνικό φύλο, προσανατολίζουν και καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο μια γυναίκα, σε σύγκριση με έναν παρόμοιο άνδρα, αξιολογεί τον εαυτό της σε ένα «social relational context», την προσοχή την οποία λαμβάνει, την επιρροή της, την ποιότητα των δραστηριοτήτων της, καθώς και τις αναφορές των άλλων στις ικανότητές της, σχετικά με τις δραστηριότητες που είναι κεντρικές στο συγκεκριμένο πλαίσιο. Με αυτό τον τρόπο, οι κυρίαρχες αντιλήψεις λειτουργούν ως σιωπηροί κανόνες που καθορίζουν τον τρόπο επιτέλεσης του κοινωνικού φύλου στο χώρο του δημόσιου βίου.

Η θεωρία αυτή, επεξηγεί τη μειονεκτική θέση των γυναικών μέσα στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης, χωρίς αναγωγές σε ατομικά χαρακτηριστικά των γυναικών και των ανδρών. Επομένως, αποδίδει μια δομική εξήγηση. Όπως η θεωρία των κοινωνικών προσδοκιών αποδίδει μεγάλη σημαντικότητα στο ρόλο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην ανάδειξη του κοινωνικού φύλου σε ένα εξωτερικό χαρακτηριστικό κύρους, ομοίως, και η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης (symbolic interactionism), αναδεικνύει τη διαδικασία αυτή σε βασική, όσον αφορά στην κατασκευή των ταυτοτήτων κοινωνικού φύλου.

Σύμφωνα με τη θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης³⁶, το κοινωνικό φύλο ορίζει τα κοινωνικά και πολιτισμικά νοήματα, τα οποία αποδίδονται σε κάθε σεξουαλική κατηγορία και για το λόγο αυτό, το κοινωνικό φύλο σχετίζεται με κάτι περισσότερο από απλά τις συμπεριφορές που μαθαίνουν οι άνδρες και οι γυναίκες, διότι αφορά στη σεξουαλικότητα, τη σεξουαλική επιθυμία, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο κάποιος εκφράζει τη σεξουαλικότητά του. Η σεξουαλικότητα είναι πολιτισμικά δομημένη. Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της θεωρίας της κοινωνικής αλληλεπίδρασης είναι ότι προσφέρει μια θεωρία του

³⁶ Βλ. N.K. Denzin, «Sexuality and gender: an interactionist/poststructural reading» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, ο.π., σ.σ.199-221.

εαυτού, της αλληλεπίδρασης και της κοινωνικοποίησης, η οποία προσπαθεί να δώσει απάντηση στο ερώτημα που αφορά στον τρόπο με τον οποίο τα ανθρώπινα υποκείμενα δομούνται μέσα στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης.

Σύμφωνα με τον H.Blumer³⁷, η καθημερινή πραγματικότητα είναι κοινωνικά δομημένη μέσα από την αλληλεπίδραση που εκτυλίσσεται ανάμεσα στα άτομα σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Η αλληλεπίδραση αυτή βασίζεται σε τρεις βασικές αρχές:

1. Τα άτομα δρουν απέναντι στα πράγματα βάσει του νοήματος που τα πράγματα έχουν για τα άτομα.
2. Τα νοήματα των κοινωνικών αντικειμένων δεν υπάρχουν μέσα στα αντικείμενα, αλλά προκύπτουν από την κοινωνική αλληλεπίδραση.
3. Τα άτομα αλληλεπιδρούν και μεταφράζουν τα αντικείμενα με τα οποία αλληλεπιδρούν. Έτσι, τα νοήματα αλλάζουν μέσα από το πλαίσιο της δράσης.

Η έμφυλη ταυτότητα του ατόμου είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης, αναφέρει ο Denzin, και πραγματοποιείται στους χώρους εκείνους που συμβαίνει η αλληλεπίδραση, όπως το σπίτι, η δουλειά, σε χώρους που αποδίδεται ένα συνεχόμενο νόημα στην καθημερινή εμπειρία. Αυτά είναι μέρη όπου εκτυλίσσονται οι συναισθηματικές εμπειρίες, συμπεριλαμβανομένων και των σεξουαλικών εμπειριών, στο πλαίσιο των οποίων τα άτομα δομούνται ως υποκείμενα που έχουν αποκτήσει ταυτότητα κοινωνικού φύλου, τα οποία έχουν συναισθήματα, πεποιθήσεις και κοινωνικές σχέσεις με τους άλλους. Σε αυτούς τους χώρους η ιδεολογία, δηλαδή οι πεποιθήσεις για το πως είναι ο κόσμος και πως θα έπρεπε να είναι, διαπλέκεται με τον τρόπο που τα άτομα κατανοούν την αγάπη, τη σεξουαλικότητα, την αξία των χρημάτων, της οικογένειας κ.τ.λ. Ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα κατανοούν όλα τα παραπάνω, θεωρείται δεδομένος και πολιτισμικά προσδιορισμένος. Αυτό που αναπαρίσταται στην

³⁷ Βλ. Blumer: 1969, που αναφέρεται στο: A.R. Wallace, και A. Wolf, *Contemporary Sociological Theory. Expanding the Classical Tradition*, New Jersey: Prentice Hall (5th ed.), 1999, σ.σ.208-212.

ιδεολογία, «[...]είναι λοιπόν όχι το σύστημα των πραγματικών σχέσεων που κυβερνά την ύπαρξη των υποκειμένων, αλλά η φαντασιακή σχέση αυτών των ατόμων με τις πραγματικές σχέσεις στις οποίες ζουν³⁸». Η ιδεολογία, η οποία λειτουργεί στο επίπεδο της γλώσσας και του συμβολικού (η καθημερινή συζήτηση), επιπλέον, υπάρχει και ως ένα σύνολο από υλικές (οικονομικές) πρακτικές της αλληλεπίδρασης. Στο επίπεδο του συμβολικού και του φαντασιακού, η ιδεολογία αποτελείται από μύθους, επιθυμίες, πεποιθήσεις και ιδέες που έχουν οι άνθρωποι για το πως είναι τα πράγματα και πως θα έπρεπε να είναι. Στο υλικό επίπεδο, η ιδεολογία λειτουργεί μέσα από τις πρακτικές της αλληλεπίδρασης που φέρνουν τους ανθρώπους κοντά. Μέσω της ιδεολογίας τα άτομα καλούνται να εκφράσουν τη σεξουαλική ταυτότητά τους που έχει κατασκευαστεί με βάση το κοινωνικό φύλο³⁹. Πρέπει να γίνει κατανοητό, ότι αυτό που συνδέει τις υλικές πρακτικές με τον κόσμο των εμπειριών όπου παράγονται οι ταυτότητες κατά κοινωνικό φύλο, είναι μια διαλεκτική σχέση αλληλεπίδρασης. Τα συγκεκριμένα συστήματα λόγου και νοήματος λειτουργούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργούν συγκεκριμένες εκδοχές των κοινωνικών υποκειμένων βάσει του κοινωνικού φύλου.

Η κοινωνική αλληλεπίδραση είναι μια ερευνητική στρατηγική, η οποία χρησιμοποιώντας μια κριτική, πολιτισμική προσέγγιση, μελετάει τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα φτιάχνουν ιστορία, αλλά όχι σε συνθήκες που τις έχουν επιλέξει αυτά. Για τη θεωρία αυτή, το κοινωνικό φύλο και η σεξουαλικότητα είναι κοινωνικές κατασκευές, οι οποίες πραγματοποιούνται μέσα σε ένα πατριαρχικό πλαίσιο, όπου οι γυναίκες ανταλλάσσονται από άνδρα σε άνδρα, ως ανταλλακτικές αξίες.

³⁸BA.Althusser:1971, που αναφέρεται στο N.K.Denzin, «Sexuality and gender: an interactionist/poststructural reading», ο.π., σ. 200.

³⁹ Οι καθημερινοί χαιρετισμοί, η έκφραση κάποιου αιτήματος και οι σύντομοι καθημερινοί διάλογοι κατηγοριοποιούν τα άτομα στις ταυτότητες που έχουν δημιουργηθεί με βάση το κοινωνικό φύλο. Αυτές οι δραστηριότητες συνιστούν τα άτομα ως υποκείμενα που έχουν δημιουργηθεί με βάση το κοινωνικό φύλο και τα τοποθετούν στην κατά κοινωνικό φύλο ιεραρχία. BA. N.K. Denzin, «Sexuality and gender: an interactionist/poststructural reading» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, ο.π., σ.201.

1.5 Φιλελεύθερος φεμινισμός

Στο πλαίσιο της φιλελεύθερης φεμινιστικής σκέψης, τα αίτια για τη γυναικεία καταπίεση εντοπίζονται στην ανυπαρξία ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση και την εργασία, ενώ η έμφαση δίνεται στο άτομο και στην ισότητα. Ο φιλελεύθερος φεμινισμός εστιάζει στη δημόσια σφαίρα, στους πολιτικούς και θεσμικούς αγώνες για την υπεράσπιση του δικαιώματος των ατόμων να έχουν τη δυνατότητα να ανταγωνίζονται με ίσους όρους στη δημόσια αγορά. Στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής, δίνεται έμφαση στην αξία της ατομικής αυτονομίας και ελευθερίας. Αν και πολλές φορές η ελευθερία από κοινωνικούς περιορισμούς γίνεται κατανοητή ως ελευθερία από την παρέμβαση του κράτους ή της κυβέρνησης, τις περισσότερες φορές, πάντως, μεταφράζεται ως ελευθερία από τα δεσμά που προκύπτουν από τα έθιμα ή τις προκαταλήψεις. Κεντρικές έννοιες στο φιλελεύθερο φεμινισμό, αποτελούν η έννοια του πολίτη και η διατήρηση της ισότητας των γυναικών με τους άνδρες⁴⁰.

Ο φιλελεύθερος φεμινισμός υποστηρίζει την ύπαρξη ομοιότητας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, αποδεχόμενος την ύπαρξη μιας ανθρωπίνης φύσης η οποία είναι κοινή σε όλα τα άτομα και δεν διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο. Έτσι, αφού οι γυναίκες είναι ίδιες με τους άνδρες, θα πρέπει να είναι ικανές να κάνουν και τα πράγματα που κάνουν και οι άνδρες. Λαμβάνοντας υπόψη την ομοιότητα ανάμεσα στα φύλα, καθώς και το γεγονός ότι η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών επιτυγχάνεται, εάν οι γυναίκες έχουν πρόσβαση σε αυτές τις πηγές που έχουν οι άνδρες και έχουν τα ίδια δικαιώματα με αυτούς, οι φιλελεύθεροι φεμινιστές δεν θεωρούν ότι υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στα δύο φύλα και δεν ανατρέπουν τις αναπαραστάσεις και τα χαρακτηριστικά που είναι συνδεδεμένα στερεοτυπικά με τους άνδρες. Αν και οι γυναίκες δεν είναι διαφορετικές από τους άνδρες, στερούνται ευκαιριών βάσει του φύλου τους. Αυτό σημαίνει, ότι το βιολογικό φύλο των γυναικών αποτελεί ένα μειονέκτημα, ένα εμπόδιο στο πλαίσιο του ανταγωνισμού και της αναγνώρισης της αξίας του ατόμου για να

⁴⁰ Βλ. C. Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, ο.π., σ.σ. 51-52.

ανέλθει στην σκάλα της ιεραρχίας. Για το λόγο αυτό, η θέση των γυναικών στην κοινωνία, νομιμοποιείται ως πεδίο κρατικής παρέμβασης⁴¹.

Η απόκτηση από τις γυναίκες ίσων ευκαιριών με τους άνδρες, διαμέσου των θεσμών της εκπαίδευσης και της οικονομίας, θα επιτευχθεί μέσω της μεταρρύθμισης και όχι της επαναστατικής αλλαγής. Εάν αυτό συμβεί, εάν δηλαδή οι γυναίκες αποκτήσουν ίσα δικαιώματα, τότε θα επιτύχουν. Ο φιλελεύθερος φεμινισμός δίνει προτεραιότητα στο άτομο, θεωρώντας ότι οι κοινωνικοί φραγμοί μπορούν να καταλυθούν με την ατομική προσπάθεια και την κρατική παρέμβαση, αγνοώντας τα δομικά, θεσμικά και άλλα εμπόδια, τα οποία επηρεάζουν τις ατομικές επιλογές και αναπαράγουν την κοινωνική ανισότητα.

Η έναρξη του φιλελεύθερου φεμινισμού σηματοδοτείται από την έκδοση του βιβλίου της M.Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Women*, η οποία σε αυτό το έργο της, υποστηρίζει ότι οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, έχουν τη δυνατότητα να σκεφθούν λογικά και γι' αυτό πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες. Άλλωστε, σύμφωνα με την ίδια, η μειονεκτική θέση των γυναικών οφείλεται στην έλλειψη ευκαιριών που έχουν στο χώρο της εκπαίδευσης⁴².

Ο J.S.Mill⁴³, ένας άλλος βασικός εκπρόσωπος του φιλελευθερισμού, έδωσε έμφαση στις ίσες ικανότητες και δεξιότητες των γυναικών. Υποστήριξε την αναγκαιότητα της θεσμοθέτησης του γυναικείου δικαιώματος της ψήφου, της ισοτιμίας των παντρεμένων γυναικών απέναντι στο νόμο, του δικαιώματος των παντρεμένων γυναικών να ελέγχουν την περιουσία τους. Θεωρούσε ότι η αιτία της γυναικείας καταπίεσης βρίσκεται στις συμβατικές απόψεις και στάσεις των ανδρών. Δίνεται έμφαση στους άνδρες καταπιεστές, των οποίων η έλλειψη

⁴¹ Βλ. C. Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, ο.π., σ.σ. 52-53.

⁴² Βλ. J.C. Ollenburger, και H.A. Moore, *A Sociology of Women. The Intersection of Patriarchy, Capitalism and Colonization* (2nd edition), ο.π., σ.σ. 18-19.

⁴³ Βλ. J.C. Ollenburger, και H.A. Moore, *A Sociology of Women. The Intersection of Patriarchy, Capitalism and Colonization* (2nd edition), ο.π., σ.σ. 18-19.

ηθικής παιδείας, τους οδήγησε στην άκρατη επιθυμία για εξουσία σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας. Έτσι, ο Mill καταλήγει ότι η λύση στη γυναικεία καταπίεση είναι νομική και ηθική.

Η φιλελεύθερη ανάλυση στις μέρες μας, συχνά, έχει ως εφιαλτήριο το γεγονός της υποαντιπροσώπευσης των γυναικών σε υψηλές θέσεις στην κυβέρνηση και σε κέντρα λήψης αποφάσεων. Η J.J.Kirkpatrick⁴⁴ θεωρεί ότι υπάρχουν τέσσερις κυρίως λόγοι που συντελούν στον αποκλεισμό των γυναικών από την πολιτική ζωή: ψυχολογικοί, κουλτούρας, κατανομή ρόλων και ανδρική συνωμοσία. Καταλήγει ότι το κύριο εμπόδιο για τη μη-συμμετοχή των γυναικών στον πολιτικό στίβο, είναι, τόσο το μοντέλο του γυναικείου και ανδρικού ρόλου, όσο και ο αποκλεισμός των γυναικών από επαγγελματικές κατηγορίες, μέσω των οποίων οι γυναίκες θα μπορούσαν να οδηγηθούν στην πολιτική συμμετοχή.

Η B.Friedan στο έργο της *Feminine Mystique*⁴⁵, τονίζει τους περιοριστικούς ρόλους της συζύγου και της μητρότητας, επισημαίνοντας την αναγκαιότητα για τις γυναίκες να εργαστούν και να συμμετέχουν στη δημόσια σφαίρα. Ωθεί τις γυναίκες να εργαστούν σε συνεργασία με τους άνδρες, έτσι ώστε να αλλάξουν τις κοινωνικές αξίες, τις πρακτικές της εξουσίας και τους θεσμούς, έχοντας παράλληλα ως στόχο την επίτευξη της ατομικής ολοκλήρωσης.

Η έμφαση που δίνουν οι φιλελεύθεροι στην είσοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας, επηρεάζει τον τρόπο που αναλύουν το κοινωνικό μόρφωμα της οικογένειας, όχι ως ένα οικονομικό ζήτημα, αλλά ως ζήτημα που αφορά την αλλαγή στον καταμερισμό των ρόλων κατά κοινωνικό φύλο. Γι' αυτό εξετάζουν την εξέλιξη της δομής της οικογένειας, από την πατριαρχική μορφή σε μια ωφελιμιστική ή δημοκρατική οικογενειακή δομή. Συμπεριλαμβάνουν το ζήτημα της μη-αμειβόμενης εργασίας μέσα στο σπίτι, ως μια ατομική διαπραγμάτευση για περισσότερο ελεύθερο χρόνο που μοιράζονται οι δύο σύντροφοι, αγνοώντας

⁴⁴ Βλ. J.J. Kirkpatrick, *Political Woman*, New York: Basic Books, 1974.

⁴⁵ Βλ. J.C. Ollenburger, και H.A. Moore, *A Sociology of Women. The Intersection of Patriarchy, Capitalism and Colonization* (2nd edition), ο.π., σ.σ. 18-19.

την οικονομική αξία της επίμαχης εργασίας, η οποία ορίζεται από το πατριαρχικό και καπιταλιστικό σύστημα.

Η έμφαση δίνεται στην αγορά εργασίας, η οποία περιλαμβάνει μόνο την αμειβόμενη εργασία και όχι την εργασία των γυναικών μέσα στο σπίτι που συνδέεται με την αναπαραγωγή και την ανατροφή των παιδιών και θεωρείται ως εμπόδιο στην αμειβόμενη εργασία. Η ένταξη αυτή των γυναικών στην αγορά εργασίας προϋποθέτει την αποδοχή εκ μέρους τους της ανδρικής πατριαρχικής δομής της κοινωνίας, την εκμάθηση και οικειοποίηση των ανδρικών αξιών και ιδεών.

1.6 *Μαρξιστικός φεμινισμός*

Οι οπαδοί του μαρξιστικού φεμινισμού θεωρούν ότι η ανισότητα κατά κοινωνικό φύλο είναι απόρροια του καπιταλισμού και όχι της πατριαρχίας ως ένα ξεχωριστό σύστημα, ενώ εντοπίζουν την καταπίεση των γυναικών στις απαρχές της ατομικής ιδιοκτησίας. Οι ιεραρχικές ταξικές σχέσεις (οι οποίες βασίζονται στην άνιση κατανομή του πλούτου), θεωρούνται ως η πηγή της συνεκτικής εξουσίας και υποταγής, ως η πηγή όλων των ανισοτήτων. Η σεξουαλική καταπίεση εκλαμβάνεται ως μία διάσταση της ταξικής εξουσίας⁴⁶. Η εξουσία δεν είναι κάτι που συνδέεται με το φύλο, αλλά με τις αρχές της τάξης, της ιδιοκτησίας, του ατομικού πλούτου και του κέρδους.

Η ανδρική κυριαρχία στις γυναίκες είναι παράγωγο της κυριαρχίας της κεφαλαιοκρατικής τάξης επάνω στο προλεταριάτο, αφού οι ταξικές σχέσεις και η ταξική εκμετάλλευση είναι τα κεντρικά σημεία της κοινωνικής δομής και αυτά που καθορίζουν τις σχέσεις των δύο φύλων. Διαπιστώνουμε ότι για το μαρξιστικό φεμινισμό, η ταξική εκμετάλλευση είναι η βασική και αρχική μορφή καταπίεσης, η οποία προϋπάρχει της σεξουαλικής καταπίεσης. Η οργάνωση της παραγωγής, η οργάνωση της εργασίας και τα μέσα παραγωγής συνιστούν την

⁴⁶ B.A. C. Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, ο.π., σ.60.

οικονομική δομή της κοινωνίας, η οποία καθορίζει τη μορφή όλων των άλλων σχέσεων και για το λόγο αυτό αποτελεί τη βάση της κοινωνίας.

Στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, οι γυναίκες αποτελούν τον «εφεδρικό στρατό εργασίας», καθώς «ξεφουσκώνουν» τους συνολικούς μισθούς, εδραιώνουν τη διαίρεση του εργατικού δυναμικού κατά φύλο, προσφέρουν φτηνή εργασία στο σπίτι και επιπλέον, αναπαράγουν το εργατικό δυναμικό μέσα στην ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού. Οι γυναίκες είναι καταναλώτριες προϊόντων του καπιταλιστικού συστήματος, πάνω στα οποία έχουν ελάχιστο έλεγχο και έτσι, ενισχύουν την καταπίεσή τους⁴⁷.

Η μειονεκτική θέση των γυναικών μπορεί να αλλάξει, μόνο εάν υπάρξει ριζική κοινωνική αλλαγή της οικονομικής δομής και κατάργηση της ταξικής ανισότητας. Οι ανισότητες κατά φύλο προέρχονται από την καπιταλιστική παρέμβαση. Η καπιταλιστική επιθυμία για κέρδος αποτελεί ένα μηχανισμό καταπίεσης⁴⁸.

Η M.Barrett θεωρεί ότι η καταπίεση των γυναικών πραγματοποιείται, κυρίως, στο χώρο του νοικοκυριού και υποστηρίζει ότι η οικογένεια είναι ο βασικός χώρος για τη διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου (βλ. κεφάλαιο 3). Αυτό αποτελεί μια ιδεολογική διαδικασία στην οποία ανταποκρίνονται οι οικογένειες και ταυτόχρονα, συμβάλουν σε αυτή, η θρησκεία και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, μέσω της αναπαραγωγής των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Η ιδεολογία αυτή είναι περιοριστική. Ανεξάρτητα από αυτό που τα μέλη μιας οικογένειας επιλέγουν να κάνουν, οι εν θέματι αναπαραστάσεις είναι συμβατές με αυτές του κοινωνικού φύλου. Επιπλέον, επειδή στον οικιακό χώρο οι γυναίκες είναι υπεύθυνες για την ανατροφή των παιδιών, παράγεται ένας συγκεκριμένος

⁴⁷ Βλ. M. Barrett, *Women's Oppression Today. The Marxist/Feminist Encounter* (revised edition), ο.π., σ.σ. 8-41.

⁴⁸ Βλ. J.C. Ollenburger, και H.A. Moore, *A Sociology of Women. The Intersection of Patriarchy, Capitalism and Colonization* (2nd edition), ο.π., σ.σ. 20-21.

καταμερισμός εργασίας με βάση το κοινωνικό φύλο και έτσι, οι γυναίκες εξαρτώνται υλικά από τους άνδρες και βρίσκονται σε άνιση σχέση με αυτούς.

Η οικογένεια για το μαρξιστικό φεμινισμό είναι μια οικονομική μονάδα, η οποία βοηθάει το κεφάλαιο να αναπαραχθεί, και όχι ένα μόρφωμα που βασίζεται σε συναισθηματικούς δεσμούς. Το σύστημα της οικογένειας εμποδίζει την ενοποίηση των ανδρών εργατών με τις γυναίκες-εργάτριες, μια ενοποίηση που θα οδηγούσε στην επανάσταση. Η οικονομική εξάρτηση των γυναικών και των παιδιών τους από τους άνδρες, σημαίνει ότι είναι πιθανότερο να εξεγερθούν οι άνδρες, οι οποίοι στο χώρο της οικογένειας απολαμβάνουν ένα καταφύγιο από τις καθημερινές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην αγορά εργασίας. Η οικογένεια βοηθάει στην αναπαραγωγή της ανδρικής εργατικής δύναμης, δημιουργώντας και κοινωνικοποιώντας νέους εργάτες.

Σύμφωνα με την Barrett, η σχέση ανάμεσα στην οικογένεια και στον καπιταλισμό είναι λειτουργική. Το μόρφωμα της οικογένειας βοηθάει στη διατήρηση του καπιταλισμού και στην διαίωνιση της αστικής κυριαρχίας, μέσω της συνεισφοράς της στην αναπαραγωγή, στην πολιτική σταθερότητα, στις οικονομικές απαιτήσεις και στον ιδεολογικό κομπορμισμό. Παρότι η Barrett εμμένει στην δομική δυαδικότητα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ανισότητα κατά φύλο είναι αποτέλεσμα των καπιταλιστικών ταξικών σχέσεων.

Ο E.Zaretsky⁴⁹, βασικός εκπρόσωπος του μαρξιστικού φεμινισμού, διατυπώνει την άποψη ότι η πατριαρχική ιδεολογία είναι ζωτικής σημασίας για την αναπαραγωγή του καπιταλισμού και υποστηρίζει ότι η ψευδαίσθηση της ιδιωτικής σφαίρας, στο πλαίσιο της οποίας δημιουργείται η «ιδιωτική ζωή», είναι ένα βασικό κομμάτι αυτής της ιδεολογίας. Αυτό εισάγει μια εντελώς διαφορετική παράμετρο, την έννοια «προσωπική ζωή», μιας υποκειμενικότητας η οποία συνειδητά ψάχνει για προσωπική ολοκλήρωση. Ο Zaretsky διατυπώνει την άποψη ότι η διάκριση ανάμεσα στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα δεν είναι

⁴⁹ Βλ. Zaretsky:1976, που αναφέρεται στο: C. Burton, *Subordination: Feminism and Social Theory*, ο.π., σ.σ. 41-47.

οικουμενική αλλά διατηρείται μόνο στο πλαίσιο του καπιταλισμού, υποκρύπτοντας με αυτόν τον τρόπο τον οικονομικό ρόλο της οικογένειας. Επίσης, υποστηρίζει ότι η εννοιολόγηση της οικογένειας ως ο χώρος για την προσωπική ολοκλήρωση της γυναίκας, συμβάλλει στη γυναικεία υποταγή.

Ο Zaretsky θεωρεί ότι η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού προώθησε την αναζήτηση για μια προσωπική ταυτότητα, έξω από την κοινωνική διάκριση στο πλαίσιο της εργασίας. Αυτή η επέκταση της προσωπικής ζωής, πέρα από τα όρια της εργασίας, δημιούργησε μια νέα βάση για την καταπίεση των γυναικών, αφού η αρμοδιότητα για τη διατήρηση ενός υγιούς οικογενειακού περιβάλλοντος το οποίο θα λειτουργεί ως μια διέξοδος από την απρόσωπη κοινωνία, δόθηκε, κυρίως, στις γυναίκες συζύγους και στις μητέρες. Ο όρος «ιδιωτικό» χρησιμοποιείται από τον Zaretsky με δύο διαφορετικούς τρόπους. Πρώτον, εντοπίζοντας τη διάκριση της οικογένειας από την οικονομία: με την παρακμή της πατριαρχικής οικογένειας που βασιζόταν στην ιδιωτική παραγωγική ιδιοκτησία, υπήρξε ένας διαχωρισμός ανάμεσα στην εργασία της καπιταλιστικής επιχείρησης και του σπιτιού. Δεύτερον, μελετάει τη διάκριση της προσωπικής ζωής των ατόμων από τη θέση τους στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Έτσι, ο όρος ιδιωτικό αναφέρεται, ταυτόχρονα στο σπίτι και στον εσωτερικό κόσμο.

Ο Zaretsky θεωρεί ότι η προλεταριοποίηση μέρους της μικροαστικής τάξης οδήγησε στην απόκτηση μια προσωπικής ταυτότητας, έξω από το χώρο της εργασίας γεγονός το οποίο ενδυναμώθηκε, καθώς ο καπιταλισμός προωθούσε ένα μοντέλο εργασίας απεξαρτημένο από συναισθήματα, οικογενειακές υποχρεώσεις και προσωπικές σχέσεις. Αυτό οδήγησε σε μια νέα ιδεολογία σχετικά με την οικογένεια, η οποία θεωρήθηκε σαν ένα καταφύγιο, το οποίο προστάτευε τις συναισθηματικές ανάγκες των μελών της. Οι γυναίκες σταθερά εντάχθηκαν σε αυτό το χώρο και ο ρόλος τους ήταν να φροντίζουν μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας τις ανθρώπινες αξίες που καταπατήθηκαν από τη μοντέρνα ζωή.

Σύμφωνα με τους Shelton και Agger⁵⁰, η προσπάθεια της ενσωμάτωσης του φεμινισμού στο μαρξισμό, βασίζεται στην υπόθεση ότι ο φεμινισμός και ο μαρξισμός είναι διαφορετικές προσεγγίσεις. Ο μαρξισμός είναι πιο γενική και ευέλικτη αναλυτική στρατηγική, επειδή προσφέρει μια οπτική για την ολότητα και υπερβαίνει το σχετικισμό (και ίσως αυτό αποτελεί και το λόγο που αγνοεί τις εμπειρίες των γυναικών), ενώ ο φεμινισμός όχι. Το ζητούμενο δεν είναι η απλή ένωση μαρξισμού και φεμινισμού, καθώς αυτό συνεπάγεται ιεράρχηση των δύο και επιπλέον, διαχωρίζει τους άνδρες από τις γυναίκες, θεωρώντας ότι ο μαρξισμός είναι για τους άνδρες και ο φεμινισμός για τις γυναίκες. Η διαφορετικότητα μαρξισμού και φεμινισμού εντοπίζεται στο ότι ο μαρξισμός ασχολείται με την ολότητα, ενώ ο φεμινισμός μόνο με τις γυναίκες. Υποστηρίζουν ότι ένας νέος μαρξισμός μπορεί να υπάρξει, εάν κατανοήσουμε ότι ο μαρξισμός δεν είναι απλώς μια ταξική θεωρία, αλλά μια θεωρία για τα πάντα, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών.

1.7 Θεωρία των δυαδικών συστημάτων

Η θεωρία των δυαδικών συστημάτων είναι μια σύνθεση του μαρξιστικού και του ριζοσπαστικού φεμινισμού, σύμφωνα με την οποία, τόσο ο καπιταλισμός, όσο και η πατριαρχία εννοιολογούνται ως τα αρχικά συστήματα καταπίεσης και τα πλέον σημαντικά στη δόμηση των ανισοτήτων κατά φύλο. Οι υποστηρικτές της θεωρίας αυτής, θεωρούν ότι η καταπίεση των γυναικών και η ταξική καταπίεση διαχωρίζονται, κυρίως, λόγω του ότι ανήκουν και αφορούν σε διαφορετικούς τομείς της κοινωνίας.

Η J.S.Chafetz⁵¹ αναφέρει, ότι οι ανισότητες που υφίστανται οι γυναίκες στην αγορά εργασίας συνδέονται, τόσο πρακτικά, όσο και ιδεολογικά με τις υποχρεώσεις που έχουν στο πλαίσιο της μη-αμειβόμενης εργασίας που παρέχουν στον οικιακό χώρο. Η διπλή εκμετάλλευση των γυναικών στον οικιακό

⁵⁰ Βλ. B.A. Shelton, και B. Agger «Shotgun wedding, unhappy marriage, no-fault divorce? Rethinking the feminism-marxism relationship» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, ο.π., σ.σ.25-41.

⁵¹ Βλ. J.S. Chafetz, «Feminist theory and sociology: underutilized contributions for mainstream theory», ο.π., σ. 105.

χώρο, αλλά και στην αγορά εργασίας, συνεπάγεται ότι οι γυναίκες παράγουν μεγαλύτερη υπεραξία για τους καπιταλιστές σε σχέση με τους άνδρες. Αυτό συμβαίνει, διότι οι γυναίκες στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, από τη μία μεριά, παράγουν και συντηρούν το ήδη υπάρχον, αλλά και το μελλοντικό εργατικό δυναμικό με την παροχή της οικιακής εργασίας και την παραγωγή χρηστικής αξίας και από την άλλη μεριά, εμπλέκονται στο χώρο της αμειβόμενης εργασίας με την παραγωγή της ανταλλακτικής αξίας, της κοινωνικής εργασίας ή της υπεραξίας. Έτσι, η μη-αμειβόμενη εργασία που προσφέρεται από τις γυναίκες, είναι πολύ χρήσιμη και προσοδοφόρα για τους καπιταλιστές, οι οποίοι λαμβάνουν τα πλεονεκτήματά της δωρεάν. Για το λόγο αυτό, η μη-αμειβόμενη εργασία αποτελεί μία κυρίαρχη μορφή καταπίεσης για τις γυναίκες.

Η πατριαρχική ιδεολογία η οποία υποστηρίζεται από τους καπιταλιστές, συνεχίζει η Chafetz, νομιμοποιεί και συντηρεί και τις δύο μορφές καταπίεσης των γυναικών. Αυτή η ιδεολογία, δικαιολογεί τη μη-αμειβόμενη εργασία των γυναικών στον οικιακό χώρο με βάση στις βιολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών και ταυτόχρονα, νομιμοποιεί τις ανισότητες στην αγορά εργασίας με αναφορά στις οικιακές υποχρεώσεις των γυναικών. Από την άλλη μεριά, οι άνδρες εργάτες απολαμβάνουν πλεονεκτήματα, τόσο στο πλαίσιο του σπιτιού (δωρεάν οικιακές υπηρεσίες και υποταγή των συζύγων οι οποίες εξαρτώνται από αυτούς οικονομικά), όσο και στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας (καλύτερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας). Το γεγονός ότι οι γυναίκες εργάζονται ή έχουν χαμηλά αμειβόμενη εργασία, τις αναγκάζει να εξαρτώνται από τους συζύγους τους αφού βρίσκονται σε μειονεκτική θέση μέσα στο πλαίσιο του νοικοκυριού. Με τη σειρά του, το γεγονός αυτό «πιέζει» τους μισθούς τους προς τα κάτω. Με τον τρόπο αυτό, οι καπιταλιστές «αποζημιώνουν» τους άνδρες για την υποταγή τους στην καπιταλιστική κυριαρχία, η οποία εμποδίζει τη διαμόρφωση εργατικής ταξικής συνείδησης και έτσι, ισχυροποιεί την κυριαρχία του καπιταλισμού. Η οικονομική εξάρτηση των γυναικών από τους άνδρες, κάνει τους άνδρες να εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από την εργασία τους, ακόμα και αν δεν

αμείβονται ικανοποιητικά, με αποτέλεσμα να εξυπηρετούνται τα συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης, καθώς υποβαθμίζεται η πιθανότητα εξέγερσης των εργατών ενάντια στο καπιταλιστικό σύστημα. Η απαραίτητη προϋπόθεση για την εξάλειψη της καταπίεσης των γυναικών, είναι η εξάλειψη του καπιταλισμού, καθώς ο καπιταλισμός ενισχύεται και εδραιώνεται από τους πατριαρχικούς θεσμούς, την πατριαρχική ιδεολογία και τις αντίστοιχες πρακτικές. Ακόμα και όσοι από τους υποστηρικτές της θεωρίας των δυαδικών συστημάτων, θεωρούν ότι η πατριαρχία υποστηρίζει τον καπιταλισμό, προσεγγίζουν την καταπίεση των γυναικών ως αποτέλεσμα κυρίως της πατριαρχίας, και όχι του καπιταλισμού, θεωρητικοποιώντας την πατριαρχία και τον καπιταλισμό ως δύο διαφορετικές δομές. Ενώ υποστηρίζουν ότι η πατριαρχία προϋπάρχει του καπιταλισμού, θεωρούν ότι στο πλαίσιο των καπιταλιστικών συστημάτων, η πατριαρχία εμφανίζεται με μοναδικές μορφές, οι οποίες αλληλοδιαπλέκονται με τον καπιταλισμό, με αμοιβαία υποστηρικτικούς τρόπους.

Σύμφωνα με τους B.A Shelton και B.Agger⁵², οι γυναίκες με την πάροδο του χρόνου θα αντιμετωπίζονται σαν τους άνδρες, όταν εισέλθουν στο χώρο της αμειβόμενης εργασίας, βασιζόμενοι στο Μαρξ, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα άτομα έχουν αξία ισότιμη με την αξία της εργασίας που προσφέρουν. Στις περιπτώσεις εκείνες που οι γυναίκες δεν έχουν ισότιμη μεταχείριση με τους άνδρες στο χώρο της αμειβόμενης εργασίας, υποστηρίζεται ότι αυτό οφείλεται στην ιδεολογία της πατριαρχίας, η οποία κατασκευάζει την κατηγορία των ανδρών ως διαφορετικής, βάσει έμφυλων χαρακτηριστικών, με αντιτιθέμενα συμφέροντα με τις γυναίκες. Διαπιστώνουμε, ότι σύμφωνα με τη θεωρία, ο καπιταλισμός λειτουργεί διαφορετικά σε σύγκριση με την πατριαρχική οικογένεια, με την έννοια ότι αμείβει ισότιμα τις γυναίκες και τους άνδρες. Έτσι, οι υποστηρικτές της θεωρίας αυτής προτείνουν, ότι ο καπιταλισμός και η πατριαρχία είναι δύο διαφορετικά συστήματα, αφού νοηματοδοτούν το χώρο της οικονομίας και το χώρο της οικογένειας ως δύο διαφορετικές κοινωνικές δομές.

⁵² B.A. Shelton, και B. Agger «Shotgun wedding, unhappy marriage, no-fault divorce? Rethinking the feminism-marxism relationship» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, ο.π., σ.σ.25-41.

Η J.Mitchell μελετά την ταξική εξουσία και την εξουσία του φύλου, αναγνωρίζοντας δύο «συστήματα» κοινωνικής οργάνωσης που αντιστοιχούν σε αυτές τις μορφές εξουσίας: την πατριαρχία και τον καπιταλισμό⁵³. Η Mitchell αναφέρεται στο κοινωνικό φύλο με όρους διαφοροποίησης μεταξύ των δύο συστημάτων, καθώς το οικονομικό επίπεδο μορφοποιείται από τις καπιταλιστικές σχέσεις, ενώ το επίπεδο του υποσυνείδητου από το νόμο της πατριαρχίας. Απορρίπτει την άποψη ότι η ισότιμη πρόσβαση στις κοινωνικές πηγές ή η οικονομική επανάσταση θα θεραπεύσει την γυναικεία καταπίεση και υποστηρίζει, ότι πρέπει να εξαλειφθούν, τόσο η πατριαρχία, όσο και ο καπιταλισμός για να επιτευχθεί η γυναικεία απελευθέρωση.

Η διαφοροποίηση των δυο συστημάτων διατηρείται και από την H.Hartman⁵⁴, η οποία υποστηρίζει, ότι η βάση της πατριαρχίας είναι ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο που υπάρχει σχεδόν σε όλες τις κοινωνίες και ο οποίος επιτρέπει στους άνδρες να ελέγχουν την πρόσβαση των γυναικών στις παραγωγικές πηγές. Οι γυναίκες μέσα στην οικογένεια γεννούν και αναθρέφουν τα παιδιά τους, αναπαράγοντας τις πατριαρχικές σχέσεις, ενώ μέσω της κοινωνικοποίησης στο πλαίσιο της οικογένειας, νομιμοποιείται η συνύπαρξη καπιταλισμού και πατριαρχίας. Ο καπιταλισμός ενώνει τις δυνάμεις του με την πατριαρχία για να κυριαρχήσει επάνω στην εργατική δύναμη και στη σεξουαλικότητα των γυναικών, με το να ενισχύει και να αναπτύσσει την ιδεολογία που ορθολογικοποιεί την καταπίεση αυτών.

Η C.Delphy⁵⁵, ενώ θεωρεί την καπιταλιστική παραγωγή ως την πρωταρχική πηγή εκμετάλλευσης στις σύγχρονες κοινωνίες, διακρίνει δύο χώρους όπου ασκείται αυτή η καταπίεση, τον οικιακό και το δημόσιο χώρο. Θεωρεί ότι όλες οι κοινωνίες βασίζονται στην μη-αμειβόμενη εργασία που προσφέρουν οι γυναίκες. Η παραγωγή της οικιακής εργασίας από τις γυναίκες, η οποία καταναλώνεται στο

⁵³ B.A. C. Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, ο.π., σ.62.

⁵⁴ B.A. J.C. Ollenburger, και H.A. Moore, *A Sociology of Women. The Intersection of Patriarchy, Capitalism and Colonization* (2nd edition), ο.π., σ.23.

⁵⁵ B.A. C. Delphy, *Close to Home*, Amherst: The University of Massachusetts Press, 1984.

πλαίσιο της οικογένειας, δεν είναι διαφορετική από την παραγωγή αγαθών που ανταλλάσσονται στην αγορά.

Σύμφωνα με τη Delphy, η εργασία που παρέχεται στον οικιακό χώρο συνδέεται με άμεσο τρόπο με την καταναλωτική παραγωγή. Για παράδειγμα, οι οικογένειες μπορούν να επιλέξουν, είτε να φάνε σε ένα εστιατόριο, ή να αφήσουν τη γυναίκα να μαγειρέψει. Ακόμα και στην περίπτωση που μαγειρεύει η γυναίκα, χρησιμοποιούνται υλικά τα οποία έχουν ανταλλαχθεί στην αγορά ή μέσω βιομηχανικών διαδικασιών. Σύμφωνα με τη Delphy, υπάρχουν δύο είδη παραγωγής στην κοινωνία: η βιομηχανική παραγωγή και η οικιακή παραγωγή (οικιακές υπηρεσίες, ανατροφή των παιδιών). Η πρώτη μορφή παραγωγής ενισχύει την καπιταλιστική εκμετάλλευση, ενώ η δεύτερη την πατριαρχική. Οι διαφορές ανάμεσα σε αυτούς τους δύο τρόπους, σχετίζονται με τις σχέσεις παραγωγής. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ο εργάτης παρέχει συγκεκριμένες υπηρεσίες με αντάλλαγμα ένα δεδομένο μισθό. Στον οικιακό τρόπο παραγωγής, δεν είναι καθορισμένα, ούτε ο όγκος της εργασίας που παρέχεται, ούτε και τα ανταλλάγματα – και τα δύο προσδιορίζονται από το είδος της οικογένειας. Έτσι, οι παντρεμένες γυναίκες βρίσκονται σε ένα μόνιμο καθεστώς εκμετάλλευσης.

Σύμφωνα με τους Shelton και Agger⁵⁶, ένα από τα σοβαρά μειονεκτήματα της θεωρίας των δυαδικών συστημάτων, είναι ότι δεν προτείνει μια συνεκτική θεώρηση της κοινωνικής δομής. Υποστηρίζουν ότι αυτό συμβαίνει σε ένα μεγάλο βαθμό, επειδή η θεωρία δεν κατηγορεί ρητά τον καπιταλισμό, αλλά θεωρεί ότι ο καπιταλισμός και η πατριαρχία είναι διαφορετικά συστήματα καταπίεσης. Για τους υποστηρικτές της θεωρίας, η πατριαρχία είναι το πρόβλημα, και όχι ο καπιταλισμός, καθώς πρεσβεύουν ότι ο καπιταλισμός είναι, κυρίως το πρόβλημα των ανδρών και η πατριαρχία το πρόβλημα των γυναικών. Με αυτό τον τρόπο, όμως, υποστηρίζουν οι Shelton και Agger, η θεωρία χάνει την ευκαιρία να

⁵⁶ Βλ. B.A. Shelton, και B. Agger «Shotgun wedding, unhappy marriage, no-fault divorce? Rethinking the feminism-marxism relationship» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, ο.π., σ.σ.25-41.

διαγνώσει την ανισότητα κατά φύλο που παρουσιάζεται στις σχέσεις ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τη θεωρία, οι γυναίκες και οι άνδρες έχουν διαφορετικά συμφέροντα, ενώ ταυτόχρονα αποδίδεται μεγάλη έμφαση στα πλεονεκτήματα που απολαμβάνουν οι άνδρες από την εκμετάλλευση και την καταπίεση των γυναικών. Πράγματι, υποστηρίζουν οι Shelton και Agger, η μειονεκτική θέση των γυναικών συνεπάγεται δωρεάν υπηρεσίες στους άνδρες και μικρότερο ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας. Όμως το γεγονός αυτό είναι λιγότερο σημαντικό σε πολιτικό και δομικό επίπεδο, από το ότι ο καπιταλισμός ευνοείται με τον τρόπο αυτό. Ο καπιταλισμός οργανώνει τις σχέσεις κατά κοινωνικό φύλο έτσι ώστε, τόσο οι γυναίκες, όσο και οι άνδρες να αποδέχονται ότι η εργασία των γυναικών στο σπίτι δεν αμείβεται. Αποδίδεται έμφαση στη λειτουργία της πατριαρχικής ιδεολογίας ως νομιμοποιητικής της καταπίεσης των γυναικών στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, μιας ιδεολογίας την οποία, όμως, δεν συμμερίζονται όλοι οι άνδρες. Η εστίαση αυτή, δεν σημαίνει ότι παραγνωρίζονται τα πλεονεκτήματα που καρπώνονται ατομικά οι άνδρες από την υφιστάμενη καταπίεση των γυναικών. Έτσι, καταλήγουν ότι η καταπίεση των γυναικών ισοδυναμεί με την ανδρική κυριαρχία στον οικιακό χώρο. Η λύση, λοιπόν, στην γυναικεία καταπίεση είναι η εξάλειψη της πατριαρχίας.

1.8 Η θεωρία της φεμινιστικής οπτικής (*Feminist standpoint theory*)

Η συγκεκριμένη θεωρία, η οποία είναι μια γέφυρα ανάμεσα στο μαρξισμό και στο φεμινισμό⁵⁷, αποτελεί ουσιαστικά μια επιστημολογική υπόθεση που προσπαθεί να περιγράψει μια διακριτή γυναικεία γνώση χρησιμοποιώντας ως μέσο τις εμπειρίες των γυναικών. Η θεωρία της φεμινιστικής οπτικής⁵⁸ (*feminist standpoint theory*) υποστηρίζει, ότι η γνώση είναι συγκεκριμένη και προέρχεται

⁵⁷ Όπως και το προλεταριάτο, έτσι και γυναίκες μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχουν αντικειμενικά σαν ομάδα αλλά δεν έχουν αποκτήσει συνείδηση. Σύμφωνα με τη μαρξιστική προσέγγιση, εάν το προλεταριάτο είχε αποκτήσει ταξική συνείδηση, θα μπορούσε να κάνει την δική του κριτική και να αναπτύξει συλλογική δράση στο πλαίσιο του εργατικού κινήματος χωρίς να χρειάζονται μια θεωρητική πλαισίωση. Έτσι και οι γυναίκες, εάν είχαν συσταθεί ως φεμινιστικά υποκείμενα, δεν θα ήταν απαραίτητη η ύπαρξη μιας επιστημολογίας από τις γυναίκες για τις γυναίκες. Βλ. J. Grant, *Fundamental Feminism. Contesting the Core Concepts of Feminist Theory*, New York: Routledge, 1993, σ. 115.

⁵⁸ Ο όρος μεταφράστηκε από την υπογράφοσα

από τη συγκεκριμένη θέση που κατέχει το υποκείμενο στο κοινωνικό μόρφωμα. Η θέση των γυναικών είναι πλεονεκτική ως προς την παραγωγή αυτής της γνώσης, αφού αποκαλύπτει την αληθινή όψη της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η σύλληψη αυτή προϋποθέτει και συνεπάγεται μια διχοτόμηση ανάμεσα στις έννοιες και στην πραγματικότητα. Υποθέτει ότι η πραγματικότητα αποτελεί ένα δεδομένο υλικό γεγονός, το οποίο προϋπάρχει των εννοιών, υπόθεση η οποία συνεπάγεται την άρνηση ότι η πραγματικότητα, όπως και κάθε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα, είναι κατασκευασμένη μέσω του λόγου. Τα κοινωνικά δρώντα υποκείμενα χρησιμοποιούν τις έννοιες για να περιγράψουν τον κόσμο στον οποίο ζουν και κατά αυτό τον τρόπο, τον κατασκευάζουν. Η κατασκευή της πραγματικότητας διαφέρει από αυτή του κόσμου των εννοιών, αλλά δεν παύει να αποτελεί μια κατασκευή⁵⁹.

Η θεωρία της φεμινιστικής οπτικής (feminist standpoint theory) σύμφωνα με τη S.J.Hekman, η οποία διαμορφώθηκε βάσει αυτής της διχοτομίας ανάμεσα στον κόσμο των εννοιών και στην πραγματικότητα, αποτελεί μέρος ενός ανερχόμενου παραδείγματος της γνώσης, το οποίο πραγματοποιεί μια ρήξη με την επιστημολογία του μοντερνισμού.

Στο πλαίσιο της θεωρίας της φεμινιστικής οπτικής (feminist standpoint theory), υποστηρίζεται ότι η υλική ζωή δομεί τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα κατανοούν τις κοινωνικές σχέσεις και για το λόγο αυτό, η οπτική που έχουν οι καταπιεσμένες ομάδες για τον κόσμο, είναι διαφορετική από αυτή που έχουν οι κυρίαρχες ομάδες. Οι γυναίκες αποτελούν μια κυριαρχούμενη ομάδα και για το λόγο αυτό, είναι φορείς της αυθεντικής γνώσης.

Μία από τις κυριότερες εκπροσώπους της θεωρητικής αυτής προσέγγισης, είναι η N.Hartsock, η οποία υποστηρίζει ότι οι γυναίκες και οι άνδρες δημιουργούν τις

⁵⁹ Βλ. S. J. Hekman, *The Future of Differences. Truth and Method in Feminist Theory*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1999, σ.σ.27-51.

δικές τους πραγματικότητες, μέσα από διαφορετικές δραστηριότητες και εμπειρίες. Η υλική ζωή δομεί και θέτει τα όρια αναφορικά με την κατανόηση των ανθρώπινων σχέσεων και επομένως, η κατανόηση της πραγματικότητας αλλάζει, όταν αλλάζουν οι υλικές συνθήκες. Από αυτό συνεπάγεται, ότι η κυρίαρχη ομάδα στην κοινωνία, ονομάζει τη δική της οπτική ως πραγματική, απορρίπτοντας άλλους ορισμούς. Η Hartsock υποστηρίζει, ότι ενώ η οπτική της κυρίαρχης ομάδας είναι μερική και διαστρεβλωμένη, η οπτική των καταπιεσμένων ομάδων είναι αληθινή, με την έννοια ότι εκθέτει αληθινές σχέσεις μεταξύ των ατόμων και για το λόγο αυτό, είναι απελευθερωτική⁶⁰.

Η Hartsock θεωρεί, ότι ενώ ο λόγος της κυρίαρχης τάξης είναι ιδεολογικός, ο λόγος των καταπιεσμένων τάξεων, όχι μόνο δεν είναι, αλλά επιπλέον αντανakλά τη συγκεκριμένη πραγματικότητα της ζωής τους. Η φύση της καταπίεσης για τις γυναίκες δεν είναι πάντα ορατή από αυτές και μόνο μέσα από τη φεμινιστική ανάλυση μπορεί να εκφραστεί ο λόγος των γυναικών, ο οποίος τελικά θα αντανakλά και τη βιωμένη από αυτές πραγματικότητα. Το παράδοξο με τη θέση αυτή, είναι πως ενώ η φεμινιστική οπτική είναι κατασκευασμένη μέσω του λόγου, η πραγματικότητα των γυναικών την οποία αντανakλά και στην οποία βασίζεται, δεν είναι.

Η Hartsock προσπάθησε να αντλήσει στοιχεία και να βασιστεί στην επιστημολογία του μαρξισμού⁶¹ για να διαμορφώσει μια φεμινιστική επιστημολογία, σύμφωνα με την οποία, η κοινωνικά διαμεσολαβημένη αλληλεπίδραση διαμορφώνει την ανθρώπινη συνείδηση. Στόχος ήταν να γίνει μια προσέγγιση της έννοιας «γυναίκα», όχι από μια ωφελμιστική οπτική, αλλά με βάση τις υλικές συνθήκες στις οποίες ζει, λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλότητα των γυναικών στο χώρο και στο χρόνο, όπως αυτή συνδέεται με την υλική πραγματικότητα της καθημερινής ζωής τους. Όμως, η φεμινιστική θεωρία

⁶⁰ Βλ. S. J. Hekman, *The Future of Differences. Truth and Method in Feminist Theory*, ο.π., σ.σ.27-51

⁶¹ Η Hartsock υιοθετεί την μαρξιστική διάκριση ανάμεσα σε επιφάνεια και ουσία και την ιδέα ότι μια σειρά από επίπεδα της πραγματικότητας αποκαλύπτονται από διαφορετικές θέσεις των υποκειμένων. Βλ. L. Nicholson, «Interpreting gender» στο: L. Nicholson, και S. Seidman (eds), *Social Postmodernism: Beyond identity politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, σ.σ. 39-67.

αντιμετωπίζει τις εμπειρίες των γυναικών, όχι ενιαία και παγκόσμια και έτσι, δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί μια αναλογία με τον τρόπο που ο Marx διαχειρίστηκε το προλεταριάτο ως μια τάξη που εκπροσωπούσε παγκόσμια συμφέροντα και εν δυνάμει ήταν απελευθερωτική. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, η Hartsock υποστηρίζει ότι η κοινωνική θέση του ατόμου είναι αυτή που καθορίζει την εμπειρία του και τις δυνατότητες για γνώση. Η γνώση είναι πιθανή μόνο από μια δεδομένη κοινωνική θέση. Στις μοντέρνες κοινωνίες, η θέση των γυναικών είναι δομικά διαφορετική από αυτή των ανδρών, λόγω του καταμερισμού της εργασίας κατά φύλο, ο οποίος παράγει διαφορετική βιωμένη πραγματικότητα για τους άνδρες σε σχέση με τις γυναίκες και για το λόγο αυτό, διαφορετική πρόσβαση στη γνώση⁶². Η διαφορετική δομική θέση των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες στις μοντέρνες κοινωνίες, η οποία προκύπτει λόγω διαφορετικών υποχρεώσεων που έχουν οι γυναίκες, όπως η αναπαραγωγή, η φροντίδα των παιδιών, αποτελεί τη βάση για τη δημιουργία μιας διακριτής επιστημολογίας, καθώς αυτή η εμπειρία δίνει τη δυνατότητα στις γυναίκες να έχουν μια προνομιακή πρόσβαση στην πραγματικότητα, την οποία δεν μπορούν να έχουν οι άνδρες ως κυρίαρχη ομάδα.

H D. Smith και η P.H. Collins, δύο άλλες βασικές εκπρόσωποι της θεωρίας της φεμινιστικής οπτικής (feminist standpoint theory), βασίζουν τη θεωρία τους στην υπόθεση, ότι η γνώση για την κοινωνία αντανάκλα τη θέση ή τις θέσεις του υποκειμένου σε αυτήν και για το λόγο αυτό, δεν μπορεί παρά να είναι μια μερική γνώση του κόσμου. Διαφορετικές θέσεις οδηγούν σε διαφορετική γνώση. Και οι δύο αναγνωρίζουν τη διαφορετικότητα των εμπειριών ανάμεσα στις γυναίκες καθώς και τη διαφορετικότητα των θέσεων. Παρόλα αυτά, θεωρούν ότι το κάθε κοινωνικό φύλο έχει διαφορετική θέση και αυτό οδηγεί σε ουσιαστικές διαφορές, τόσο στον τρόπο σκέψης ανδρών και γυναικών, όσο και στα πράγματα τα οποία σκέφτονται⁶³.

⁶² Βλ. L. Nicholson, και S. Seidman (eds), *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics*, ο.π., σ.σ. 39-67.

⁶³ Βλ. J.S. Chafetz, «Feminist theory and sociology: underutilized contributions for mainstream theory», ο.π., σ.101.

Ο καθημερινός κόσμος των γυναικών είναι περιθωριοποιημένος και αντικειμενικοποιημένος βάσει προκατασκευασμένων κατηγοριών, οι οποίες αντανακλούν και υποστηρίζουν τις σχέσεις εξουσίας που καταπιέζουν τις γυναίκες. Οι έννοιες, ο λόγος, το ύφος γραφής και η διατύπωση υποθέσεων στην κοινωνιολογία λαμβάνονται ως δεδομένα και χαρακτηρίζονται από μια ανδροκρατούμενη λογική, ξένη προς τις γυναίκες, η οποία λειτουργεί για να διατηρεί το σύστημα πατριαρχίας και πιο συγκεκριμένα τις «σχέσεις εξουσίας» σύμφωνα με τη Smith ή τη «μήτρα της κυριαρχίας» σύμφωνα με την Collins⁶⁴.

Η θεωρία της Smith εμπεριέχει, τόσο κοινωνικό-δομικά, όσο και κοινωνικό-ψυχολογικά στοιχεία. Ενδιαφέρεται να μελετήσει τις δομές της ανδρικής κυριαρχίας, όπως τις βιώνουν οι γυναίκες στην καθημερινότητά τους και τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες σκέφτονται και νιώθουν για αυτές τις εμπειρίες. Θέλει να διαμορφώσει, όχι μια κοινωνιολογία που να αναφέρεται στις γυναίκες, αλλά μια κοινωνιολογία που να δίνει τη δυνατότητα στις γυναίκες να βελτιώσουν την κατάστασή τους. Για τον/την κοινωνιολόγο, η αντικειμενικότητα ορίζεται ως η διάκριση ανάμεσα στο άτομο και σε αυτό που επιχειρεί να γνωρίσει, η απομάκρυνση από τη χωροθέτηση της γνώσης. Κατά αυτό τον τρόπο όμως, απορρίπτεται η γνώση της εμπειρίας των γυναικών, η οποία είναι πάντα σχετική, συγκεκριμένη και εμπλεκόμενη με την δεδομένη εμπειρία των γυναικών με βάση τον κόσμο στον οποίο εντάσσονται. Από το παραπάνω προκύπτουν δύο βασικά συμπεράσματα. Πρώτον, ότι η βιωμένη πραγματικότητα των γυναικών απουσιάζει από το χώρο της κοινωνιολογίας και δεύτερον, ότι η γυναίκα κοινωνιολόγος βιώνει μια συγχυσμένη συνείδηση, η οποία προκύπτει από την αντίθεση ανάμεσα στον κόσμο των εμπειριών της και στον αφηρημένο κόσμο των εννοιών που μορφοποιεί τις εμπειρίες της. Ο στόχος της Smith είναι να δομήσει μια αναδιαμορφωμένη κοινωνιολογία, η οποία να επιλύει το πρόβλημα της παραπάνω αντίθεσης.

⁶⁴ Βλ. J.S. Chafetz, «Feminist theory and sociology: underutilized contributions for mainstream theory», ο.π., σ.101.

1.9 Φεμινισμός και ψυχανάλυση

Ενώ την δεκαετία του 1970, οι φιλελεύθεροι και ριζοσπαστικοί φεμινιστές απέρριπταν τη ψυχανάλυση, κάποιοι μαρξιστές-σοσιαλιστές φεμινιστές άρχισαν να χρησιμοποιούν πολλά στοιχεία από αυτήν. Ένας μεγάλος όγκος φεμινιστικών θεωριών οργάνωσε το θεωρητικό του υπόβαθρο, βάσει κάποιων μορφών της ψυχαναλυτικής θεωρίας και παρά τις επιμέρους διαφορές τους, μοιάζονται ένα κοινό ενδιαφέρον στο θέμα της διαφοράς ανάμεσα στα δύο φύλα, ένα ενδιαφέρον αναφορικά με την εννοιολόγηση των γυναικών, χρησιμοποιώντας ως βασική παράμετρο τη διαφορετικότητά τους από τους άνδρες.

Σε γενικές γραμμές, η επιρροή της ψυχανάλυσης στη φεμινιστική θεώρηση έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση δύο βασικών ρευμάτων. Το πρώτο από αυτά, επηρεάστηκε από τη θεωρία του S.Freud και μελέτησε τον τρόπο με τον οποίο οριοθετείται η ανδρική κυριαρχία και πώς αυτή επηρεάζει τις υποχρεώσεις των γυναικών αναφορικά με την άσκηση της μητρικής φροντίδας, εστιάζοντας το ενδιαφέρον, τόσο στη σημαντικότητα της ψυχολογίας, όσο και στο βαθμό που επιδρούν η διαμόρφωση συγκεκριμένων προσωπικότητων-υποκειμενικότητων βάσει δεδομένων χαρακτηριστικών του φύλου. Το δεύτερο βασικό ρεύμα, είναι αυτό που βασίστηκε στο έργο του J.Lacan, το οποίο έδωσε έμφαση στην ευπάθεια των ταυτοτήτων φύλου και τον τρόπο με τον οποίο αυτές συνδέονται με τη λειτουργία της γλώσσας.

Ο Freud θεωρεί ότι οι διαφορές κατά φύλο οφείλονται στις επιπτώσεις που έχει η παρουσία ή η απουσία του πέους. Για τον Freud, τόσο η θηλυκότητα, όσο και η ανδρικότητα είναι φυσικές κατασκευές, οι οποίες δημιουργούνται μέσω της διαδικασίας της φυσικό-σεξουαλικής ανάπτυξης. Το κοινωνικό φύλο δεν προϋπάρχει. Έτσι, στην διαμόρφωση της υποκειμενικότητας κατά κοινωνικό φύλο, ο παράγοντας εκείνος που έχει αποφασιστική σημασία είναι η απουσία ή η παρουσία του πέους. Η θηλυκότητα πήρε τη μορφή που έχει, ως ανταπόκριση

στην απουσία του πέους στις γυναίκες. Έτσι, οι γυναίκες και η θηλυκότητα ορίστηκαν με όρους της έλλειψης αυτής⁶⁵.

Η ψυχανάλυση ασχολήθηκε κυρίως με την ανάπτυξη αυτού που θεωρείται ότι αποτελεί υγιή και ώριμη έμφυλη υποκειμενικότητα, βασιζόμενη στην θεμελιώδη υπόθεση ότι η υποκειμενικότητα είναι επίκτητη, και όχι έμφυτη. Σύμφωνα με το Freud, ενώ τα βρέφη γεννιούνται με διαμορφωμένα σώματα κατά φύλο, δεν έχουν διαμορφωμένες ψυχές κατά φύλο. Η υποκειμενικότητα και η ταυτότητα, όχι μόνο αποκτώνται κατά τη διάρκεια της φυσικό-σεξουαλικής διαδικασίας, αλλά παραμένουν αβέβαιες κατά τη διάρκεια της ζωής. Αναφερόμενος στη μετάβαση του ατόμου στο επίπεδο της ωριμότητας, ο Freud αναφέρεται στην κατασκευή αυτού που ονομάζει «ασυνείδητο». Αυτές οι επιθυμίες που είναι ασύμβατες με τους νόμους της κοινωνικής ζωής, οι επιθυμίες δηλαδή που δεν συμμορφώνονται με τα ενστικτώδη ταμπού και τις συμβάσεις της ώριμης ετεροφυλοφιλίας, ονομάζονται *ασυνείδητες* μέσω της καταπίεσής τους. Το ασυνείδητο αποτελείται από νοήματα και επιθυμίες, ανεπηρέαστα από τους νόμους της κοινωνίας, και αποτελεί συνεχή απειλή στην προφανή ενότητα και κυριαρχία του συνειδητοποιημένου υποκειμένου⁶⁶.

Οι φεμινιστές που επηρεάστηκαν από τη θεωρία του Freud διαχειρίστηκαν τη ψυχολογική και πολιτισμική επιρροή που υφίστανται οι γυναίκες αναφορικά με την κατασκευή υποκειμενικοτήτων και κοινωνικών σχέσεων, με θετικό και ενεργητικό τρόπο, ανεξάρτητα από την καταπιεσμένη κοινωνική τους θέση. Αντί να αντιμετωπίσουν τις γυναίκες ως μια ομάδα που ασυνείδητα διαμόρφωσε την υποκειμενικότητά της βάσει του φθόνου για κάτι που δεν έχει, αλλά το έχουν οι άνδρες, θεώρησαν ότι οι γυναίκες συνεισφέρουν στη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής ψυχολογικής τάξης.

Μία από τις πιο βασικές εκπροσώπους του ρεύματος αυτού είναι η N.J. Chodorow. Η βασική θέση της Chodorow είναι ότι η αιτία για τη διαφορετική

⁶⁵ B.A. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π., σ.σ 79-80.

⁶⁶ B.A. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π., σ. 81.

ανάπτυξη των ταυτοτήτων στα έμφυλα υποκείμενα αποτελεί το γεγονός, ότι οι μητέρες συμπεριφέρονται διαφορετικά στα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια. Αυτή η διαφορετική συμπεριφορά τη μητέρας στα παιδιά της ανάλογα με το φύλο τους, είναι καθοριστική για τη δημιουργία της ταυτότητάς τους, των χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς τους, το σεξουαλικό προσανατολισμό τους και την απόκτηση της έμφυλης ταυτότητας⁶⁷.

Η Chodorow υποστηρίζει ότι τα παιδιά, ανεξάρτητα από το φύλο τους, γεννιούνται εφοδιασμένα με μια «ναρκισσιστική σχέση με την πραγματικότητα⁶⁸», βιώνοντας τον εαυτό τους ως συνέχεια του κόσμου και ειδικότερα, ως συνέχεια της μητέρας, η οποία είναι το πρώτο πρόσωπο στη ζωή των ανδρών και των γυναικών. Η διαφοροποίηση, η οποία λαμβάνει χώρα σε σχέση με τη μητέρα (αφού αυτή είναι που, κυρίως, αναλαμβάνει την ανατροφή των παιδιών), σημαίνει τη συνειδητοποίηση από την πλευρά του παιδιού, μιας οριοθέτησης του εαυτού του, δηλαδή μιας διάκρισης ανάμεσα στον εαυτό του και τον αντικειμενικό κόσμο, διαπιστώνοντας τον εαυτό του/υποκείμενο ως διακριτό και ξεχωριστό από τον άλλο/αντικείμενο που κυρίως αντιπροσωπεύεται από τη μητέρα. Αυτό συμβαίνει, όταν το παιδί κατανοήσει ότι η μητέρα είναι ένα ξεχωριστό ον με διαφορετικά συμφέροντα και δραστηριότητες, τα οποία δεν ταυτίζονται πάντα με αυτά που επιθυμεί το παιδί⁶⁹.

Η Chodorow⁷⁰ υποστηρίζει ότι σχεδόν σε όλες τις γνωστές κοινωνίες, οι γυναίκες είναι αυτές που φροντίζουν τα μικρά παιδιά, και για το λόγο αυτό, τα αγόρια και τα κορίτσια διαμορφώνουν την ταυτότητά τους σε σχέση με μια γυναίκα, δηλαδή σε σχέση με τη μητέρα τους. Και τα δύο φύλα αρχικά ταυτοποιούνται με τη μητέρα, αλλά το αγόρι πρέπει να αναπτύξει την ταυτότητά του μέσα από τον χωρισμό του με τη μητέρα του, μέσω της άρνησης της ταυτοποίησης μαζί της και

⁶⁷ Βλ. N. J. Chodorow, *The Reproduction of Mothering*, Berkeley: University of California Press, 1978.

⁶⁸ Βλ. N. J. Chodorow, «Gender, relation, and difference in psychoanalytic perspective» στο: D.T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, New York: Routledge, 1997, σ.10.

⁶⁹ Βλ. N.J.Chodorow, «Gender, relation, and difference in psychoanalytic perspective» στο: D.T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, ο.π., σ.σ. 10-11.

⁷⁰ Βλ. A. Weir, *Sacrificial Logics. Feminist Theory and the Critique of Identity*, ο.π., σ. 49.

στη συνέχεια, μέσω της δευτερεύουσας ταυτοποίησης με τον πατέρα. Καθώς οι άνδρες είναι σε μεγάλο βαθμό απόντες από την ανατροφή των παιδιών, το αγόρι τυπικά ταυτοποιείται περισσότερο με έναν αφηρημένο ρόλο, με μια φαντασιακή αναπαράσταση του πατέρα, παρά με μια πραγματική προσωπικότητα. Το αγόρι ορίζει τον εαυτό του αρχικά ως μη-μητέρα ή μη-γυναίκα, καθώς πρέπει να καταπιέσει και να αρνηθεί τη σχέση με τη μητέρα του. Τα αγόρια και οι άνδρες αρνούνται την ταυτοποίηση τους με το θηλυκό υποκείμενο κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης της έμφυλης ταυτότητάς τους, ενώ ταυτόχρονα απορρίπτουν όλα εκείνα τα συναισθήματα που θεωρούνται ότι σχετίζονται με τα θηλυκά υποκείμενα: συναισθήματα εξάρτησης, φροντίδα και εξυπηρέτηση αναγκών που σχετίζονται με τους άλλους, αλλά και τον κόσμο των συναισθημάτων γενικά. Τονίζουν και δίνουν μεγαλύτερη σημασία στις διαφορές, και όχι στις ομοιότητες μεταξύ αυτών και των γυναικών, αφού αυτές οι ομοιότητες απειλούν τη έμφυλη διαφορά τους ή υπενθυμίζουν στους άνδρες και τα αγόρια τα εν δυνάμει θηλυκά χαρακτηριστικά τους⁷¹. Αυτή η καταπίεση της σχέσης με οτιδήποτε θηλυκό μεταφράζεται ως αντικειμενικοποίηση και τάση για κυριαρχία σε σχέση, όχι μόνο με τη μητέρα του αγοριού αλλά σε σχέση με όλες τις γυναίκες.

Το κορίτσι από την άλλη μεριά, ορίζει την ταυτότητά του μέσα από τη διατήρηση της ταυτοποίησής του με τη μητέρα του. Κατά τον τρόπο αυτό, η ταυτότητά του κατασκευάζεται ως αποτέλεσμα της σχέσης του με τη μητέρα του, ενώ ταυτόχρονα είναι άρρηκτα δεμένη με τη σχέση του με τους άλλους. Συνεπάγεται λοιπόν, ότι τα όρια ανάμεσα στο κορίτσι και στους άλλους δεν είναι απόλυτα διακριτά, αφού το κορίτσι δεν έχει μια καθαρή αίσθηση του εαυτού του ως διαχωρισμένο από τους άλλους και αναπτύσσει μικρότερο βαθμό αυτονομίας σε σχέση με τα αγόρια – και όλα αυτά σαν αποτέλεσμα της διαδικασίας της μητρικής φροντίδας. Η αίσθηση που έχει το κορίτσι για την ανεξαρτησία του και για την αυτονομία του, είναι σχετικά ανίσχυρη και αδύναμη. Όπως αναφέρθηκε, το κορίτσι ταυτίζεται, όχι με μια αναπαράσταση ή έναν ιδεατό ρόλο, αλλά με την ίδια του τη μητέρα, η οποία το αντιμετωπίζει σαν προέκταση

⁷¹ BΛ.N.J.Chodorow, «Gender, relation, and difference in psychoanalytic perspective» στο: D.T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, ο.π., σ.16.

του εαυτού της. Η Chodorow θεωρεί ότι η φυσιολογική ανάπτυξη ανδρών και γυναικών είναι ουσιαστικά παθολογική: τα αγόρια διακρίνονται από ατομισμό, ο οποίος τους οδηγεί στην αντικειμενικοποίηση των γυναικών και στην καταπίεση όλων των σχέσεων τους με τους άλλους, ενώ τα κορίτσια διατηρούν τις σχέσεις με τους άλλους, αλλά δυσκολεύονται να δουν τους εαυτούς τους ως αυτόνομους και χωρισμένους από αυτούς. Η λύση που προτείνει η Chodorow σε αυτή την παθολογική κατάσταση, είναι μια κοινωνία στην οποία, τόσο οι άνδρες, όσο και οι γυναίκες, οφείλουν να μοιράζονται την ανατροφή των παιδιών, έτσι ώστε και τα δύο φύλα να έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν χωριστούς εαυτούς που θα σχετίζονται με άλλα άτομα.

Αν και στο βιβλίο της *The Reproduction of Mothering* η Chodorow υποστήριζε ότι η γυναικεία μητρική φροντίδα αποτελούσε τη βασική αιτία για την ανδρική κυριαρχία, σε πιο πρόσφατο άρθρο της, «Gender, relation, and difference in psychoanalytic perspective» θεωρεί, ότι η ανδρική κυριαρχία προκαλείται από πολλαπλούς παράγοντες, αλλά ένας από τους βασικότερους είναι η ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες φροντίζουν τα παιδιά. Υποστηρίζει ότι η γεμάτη αντιθέσεις ανδρική προσωπικότητα, η οποία παράγεται από τον ειδικό τρόπο της γυναικείας φροντίδας των παιδιών, αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη της ανδρικής κυριαρχίας. Εάν τα αγόρια διαφοροποιούνται σε σχέση με τις μητέρες τους, τότε πρέπει να ορίζουν τους εαυτούς τους ως μη-μητέρες, καθώς αντιτίθενται με τη μητέρα τους και κατά συνέπεια, με όλες τις γυναίκες οι οποίες είναι και εν δυνάμει μητέρες, φέρουν τα ίδια έμφυλα χαρακτηριστικά και επιπλέον «κουβαλούν» τα χαρακτηριστικά εκείνα που λαμβάνουν τα κορίτσια, ως αποτέλεσμα του τρόπου άσκησης της γυναικείας φροντίδας. Αυτό συμβαίνει, σύμφωνα με τη Chodorow, επειδή οι μητέρες και τα αγόρια είναι διαφορετικά κοινωνικά φύλα. Η έμφυλη διαφορετικότητα κατά τη Chodorow ορίζεται ως αντίθεση. Οι μητέρες-γυναίκες αντιμετωπίζουν διαφορετικά τα παιδιά βάσει του έμφυλου προσδιορισμού τους. Από τη μια μεριά, αντιμετωπίζουν τα αγόρια ως διαφορετικά από αυτές, ως αντίθετα από αυτές και στη συνέχεια τα απομακρύνουν, ενώ από την άλλη μεριά, ταυτοποιούνται με τα κορίτσια λόγω

του κοινού έμφυλου προσδιορισμού τους και τα αντιμετωπίζουν σαν προέκταση του εαυτού τους. Το σχήμα αυτό υπαινίσσεται ότι η αντίληψη αυτή για τη διαφορετικότητα ισχύει στην κοινωνική πραγματικότητα και οι γυναίκες την αναπαράγουν στο πλαίσιο άσκησης της μητρικής φροντίδας.

Η Chodorow υποστηρίζει ότι η διαμόρφωση της ταυτότητας έχει διττή προέλευση. Από τη μια μεριά, εδραιώνεται η έννοια του εαυτού, καθώς το παιδί βιώνει μια αίσθηση συνέχειας μέσα από τη σχέση του με τη μητέρα, η οποία είναι το πρώτο υποκείμενο το οποίο φροντίζει το παιδί. Αυτή η ταύτιση με τη μητέρα συμβάλει στη διαμόρφωση του βασικού πυρήνα του εαυτού και εξυπηρετεί την πρωτογενή κοινωνικότητα που βιώνει το παιδί. Από την άλλη μεριά, όμως, και προκειμένου να αναπτυχθεί ένας αυτόνομος και διακριτός εαυτός, είναι απαραίτητο να προκληθεί η διάρρηξη της ταύτισης με τη μητέρα. Το βασικό χαρακτηριστικό της ανάπτυξης ενός αποκομμένου εαυτού, είναι η καταπίεση της αρχικής σχέσης με τη μητέρα⁷².

Η καταπίεση αυτή, η οποία είναι αναγκαία για τον χωρισμό και τη δημιουργία ενός αυτόνομου εαυτού, σύμφωνα με τη Chodorow, οδηγεί στην κυριαρχία. Καθώς το παιδί αναπτύσσει την αίσθηση του χωριστού εαυτού μέσα από την αποκήρυξη της αρχικής και πρωτογενούς σχέσης που έχει αναπτύξει με τη μητέρα, καθώς, λοιπόν, το παιδί αποκόβεται από τη μητέρα του, τότε η μητέρα αναπαριστά την εξάρτηση την οποία βιώνει το παιδί σε αυτήν την πρώτη σχέση μαζί της. Έτσι, οι γυναίκες σχετίζονται με την εξάρτηση και την αδυναμία και η γυναικεία φροντίδα χαρακτηρίζεται ως η πηγή προέλευσης της ανδρικής κυριαρχίας. Είναι ενδιαφέρον ότι η Chodorow, δεν θεωρεί ότι οι γυναίκες συμβολίζουν την αδυναμία και την υποχωρητικότητα επειδή είναι πολιτισμικά ορισμένες με τον τρόπο αυτό, αλλά υποστηρίζει ότι λόγω του ότι οι γυναίκες είναι οι πρώτες που φροντίζουν τα παιδιά συνδέονται με την παθητικότητα την οποία το παιδί βιώνει στην αρχική αυτή σχέση. Έτσι, η Chodorow καταλήγει ότι το παιδί αναπτύσσει έναν χωριστό εαυτό μόνο μέσω της αποκήρυξης και της

⁷² Βλ. A. Weir, *Sacrificial Logics. Feminist Theory and the Critique of Identity*, ο.π., σ. 55.

άρνησης της εξουσίας της μητέρας και ταυτόχρονα συνδέοντάς την με την εξάρτηση, τη μη-διαφοροποίηση, χαρακτηριστικά τα οποία πρέπει να τα απαρνηθούν. Η γυναικεία ανατροφή των παιδιών παράγει την ανδρική κυριαρχία, αφού οδηγεί, τόσο στην επιθυμία για την καταπίεση της αρχικής σχέσης με τη μητέρα, όσο και στην επιθυμία για κυριαρχία επάνω στη μητέρα⁷³.

Ενώ ο χωρισμός που απαιτείται από τα αγόρια παράγει την κυριαρχία και την υποταγή των γυναικών στους άνδρες, η δυνατότητα ανάπτυξης σχέσεων που χαρακτηρίζει την ταυτότητα των κοριτσιών, γίνεται πρόβλημα μόνο σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία. Ο πυρήνας της θηλυκής ταυτότητας κοινωνικού φύλου δεν είναι προβληματικός, σύμφωνα με τη Chodorow, ακριβώς επειδή δεν συνεπάγεται τη διαφορά. Τα κορίτσια δεν ορίζουν τους εαυτούς τους σε σχέση με τους άνδρες, ως το αντίθετο των ανδρών, αλλά ως γυναίκες. Έτσι, η ταυτότητα του κοριτσιού δεν εμπεριέχει το στοιχείο της άρνησης και βασίζεται μόνο στην άμεση και θετική ταυτοποίηση. Το πρόβλημα προκύπτει επειδή η κατηγορία των γυναικών είναι αρνητικά χαρακτηρισμένη⁷⁴.

Η Chodorow θεωρεί ότι κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης της ανδρικής ταυτότητας, τα αγόρια, όχι μόνο πρέπει να αναπτύξουν μια αίσθηση του εαυτού ως διαφοροποιημένου από τη μητέρα, αλλά και την πεποίθηση ότι έχουν ένα διαφορετικό είδος εαυτού. Καθώς η μητέρα παρέχει στο αγόρι το πρώτο μοντέλο σχετικά με το τι σημαίνει να είναι κάποιος ένα άτομο, το αγόρι ορίζει την ανδρικότητα με αρνητικούς όρους, ως αυτό που δεν είναι η μητέρα. Προκειμένου τα αγόρια να αποκτήσουν μια θετική εικόνα του εαυτού τους και γενικότερα μια θετική εικόνα της ανδρικότητας, πρέπει να αποδεσμεύσουν τους εαυτούς τους από το θηλυκό υποκείμενο. Τα αγόρια αναπτύσσουν μια οπτική δέους για τις γυναίκες και μια επιθυμία να ασκήσουν εξουσία επάνω τους, καθώς η μητέρα αποτελεί μια απειλή προς τις διαχωρισμένες, ανδρικές ταυτότητές τους. Η μητέρα αναπαριστά και αντιπροσωπεύει τη σχέση εξάρτησης. Το αγόρι,

⁷³ Βλ. A. Weir, *Sacrificial Logics. Feminist Theory and the Critique of Identity*, ο.π., σ. 57.

⁷⁴ Βλ. N.J. Chodorow, «Gender, relation, and difference in psychoanalytic perspective» στο: D.T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, ο.π., σ.16.

προκειμένου να διασφαλίσει την ανδρική του ταυτότητα, απορρίπτει τη μητέρα και συνδέεται με άλλα αγόρια και άνδρες σε μια θετικά εννοιολογημένη σφαίρα, απόλυτα διαχωρισμένη από τα χαρακτηριστικά της φροντίδας και της εξάρτησης – χαρακτηριστικά τα οποία συνδέονται με το θηλυκό υποκείμενο.

Η μητρική φροντίδα δημιουργεί προσωπικότητες, οι οποίες ταιριάζουν στις γυναίκες και στους άνδρες για τον οικιακό και δημόσιο χώρο αντίστοιχα. Η έμφυλη ταυτότητα του κοριτσιού, λόγω της σχετικής σταθερότητας που τη διακρίνει ως προς την ταύτιση με τη μητέρα, συνάδει με τη δημιουργία μιας προσωπικότητας, η οποία προσανατολίζεται στις σχέσεις στοργής με τους άλλους. Αυτό ταιριάζει στα κορίτσια, λόγω των πολύ συγκεκριμένων σχέσεων που αναπτύσσουν στον οικιακό χώρο. Η μητρική φροντίδα δημιουργεί στα αγόρια, από την άλλη μεριά, μια πιο αφηρημένη προσωπικότητα η οποία προσανατολίζεται σε πιο λειτουργικούς στόχους. Αυτό ταιριάζει στα αγόρια, λόγω του λειτουργικού και τυπικού χαρακτήρα των σχέσεων στη δημόσια σφαίρα⁷⁵.

Η Chodorow υποστηρίζει ότι η καταπίεση των γυναικών, αποτελεί μια επιμέρους λειτουργία της διάκρισης ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, η οποία προκύπτει και αναπαράγεται από τις ιδιαίτερες σχέσεις που προκύπτουν από την άσκηση της μητρικής φροντίδας, η οποία παράγει διακριτές ταυτότητες κοινωνικού φύλου⁷⁶.

Μπορούμε να ορίσουμε και να αρθρώσουμε συγκεκριμένες παγκόσμιες σεξουαλικές ασυμμετρίες σχετικές με την κοινωνική οργάνωση του κοινωνικού φύλου οι οποίες παράγονται από τη μητρική φροντίδα των γυναικών. Η μητρική φροντίδα των γυναικών καθορίζει την πρωταρχική θέση των γυναικών στην οικιακή σφαίρα και δημιουργεί τη βάση για τη δομική διαφοροποίηση των οικιακών και δημόσιων χώρων. Αλλά αυτοί οι χώροι λειτουργούν ιεραρχικά. Οι κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις συγγένειας οργανώνουν αιτήματα των ανδρών στις οικιακές μονάδες και οι άνδρες

⁷⁵ Βλ. I.M. Young, «Is male gender identity the cause of male domination?» στο: D.T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, New York: Routledge, 1997, σ.25.

⁷⁶ Βλ. I.M. Young, «Is male gender identity the cause of male domination?» στο: D.T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, ο.π., σ.24.

κυριαρχούν στη συγγένεια. Πολιτισμικά και πολιτικά, η δημόσια σφαίρα κυριαρχεί την οικιακή, και έτσι οι άνδρες εξουσιάζουν τις γυναίκες.⁷⁷

Η Chodorow φαίνεται ότι θεωρεί ότι η έμφυλη διαφοροποίηση είναι ταυτόσημη με την ανδρική κυριαρχία, τουλάχιστον στις υπάρχουσες κοινωνίες. Καθώς τα αγόρια απομακρύνονται από τη μητέρα και καθετί θηλυκό, προκειμένου να ορίσουν τον εαυτό τους, αναπτύσσουν ένα φόβο απέναντι στις γυναίκες και μια επιθυμία να τις εξουσιάζουν, καθώς η μητέρα αντιπροσωπεύει μια απειλή για τις διαχωρισμένες ανδρικές τους ταυτότητες. Έτσι, τα αγόρια απορρίπτουν τη μητέρα και ενοποιούνται με άλλα αγόρια σε μια ιδιαίτερη σφαίρα, η οποία δεν εμπεριέχει τα χαρακτηριστικά της φροντίδας και της εξάρτησης που συνδέονται με το θηλυκό υποκείμενο. Κατά συνέπεια, η σφαίρα αυτή εκτιμάται περισσότερο σε σχέση με την οικιακή σφαίρα, αφού οι άνδρες πρέπει να επιβεβαιώνουν την ανδρικότητά τους, υποτιμώντας και απορρίπτοντας την αναπαράσταση του θηλυκού.

Η Chodorow αποτελεί μία από τις βασικότερες φεμινίστριες, η οποία επηρεάστηκε από το έργο του Freud σε μία προσπάθεια θεωρητικοποίησης των έμφυλων ταυτοτήτων και επεξήγησης της διαφορετικότητας αυτών ανάμεσα στα δύο φύλα. Ένας σημαντικός αριθμός φεμινιστριών επηρεάστηκε από το έργο του Lacan, στο πλαίσιο του οποίου περιγράφεται η ανάπτυξη του εαυτού με γλωσσολογικούς ή συμβολικό-πολιτισμικούς όρους, παρά με πραγματικούς ή και βιολογικούς όρους, όπως συμβαίνει στη θεωρία του Freud. Για παράδειγμα, για τον Lacan «ο φόβος του πέους» δεν αφορά φόβο για το βιολογικό όργανο όπως στη σκέψη του Freud, αλλά αποκτά ένα συμβολικό νόημα.

Ο Lacan χρησιμοποιεί το όρο φαλλό και όχι πέος. Ο φαλλός δεν αφορά τόσο πολύ κάτι το απτό-αν και αναπαρίσταται από το πέος ή τον πατέρα-αλλά ένα σύμβολο αυτού που δεν είναι η μητέρα. Ενώ το παιδί, αρχικά, δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του ως διαφορετικό και υπάρχει σε μια συμβιωτική σχέση με τη

⁷⁷ Βλ. N. J. Chodorow, *The Reproduction of Mothering*, ο.π., σ.σ. 9-10.

μητέρα, ο φαλλός του παρέχει το μέσο για να μάθει ότι δεν είναι όλα τα πράγματα τα ίδια, ότι διακρίσεις μπορεί να γίνουν. Ο φαλλός δίνει τη δυνατότητα στο παιδί να ανακαλύψει τη σεξουαλική διαφορά και τη δική του θέση σε αυτή τη διαφορά. Έτσι, ο φαλλός διαπερνά τη σχέση μητέρας-παιδιού, προσφέροντας τη δυνατότητα στο παιδί να συνειδητοποιήσει την έννοια της διαφοράς. Καθόσον για τον Lacan η γλώσσα, η κουλτούρα και το νόημα είναι οργανωμένα ως ένα συμβολικό σύστημα της διαφοράς, ο φαλλός περιγράφεται ως αυτός ο οποίος κυβερνά τη συμβολική τάξη της κοινωνίας και της κουλτούρας. Η άσκηση ελέγχου στο φαλλό, σημαίνει άσκηση ελέγχου στους νόμους και στα νοήματα της κοινωνίας. Αφού ο φαλλός δίνει τη δυνατότητα στο παιδί να έρθει αντιμέτωπο με την έννοια της διαφοράς, του δίνει επίσης και τη δυνατότητα να εισαχθεί και στον κόσμο της κουλτούρας και της κοινωνίας, μέσω της διαμόρφωσης του εαυτού ως κάτι διακριτό και διαφορετικό από τους άλλους. Όλα τα παιδιά γίνονται υποκειμένα-αναπτύσσουν εαυτό-μέσω της λειτουργίας μιας ρυθμιστικής ανδροκεντρικής αρχής⁷⁸.

Στη θεωρία του Lacan, η συμβολική τάξη είναι απαραίτητα πατριαρχική, αφού η διαφορά που κάνει το νόημα υπαρκτό εγγυάται από το φαλλό, ο οποίος είναι κάποιες φορές συμβολικός καθορίζοντας τις σχέσεις της έλλειψης που μοιράζονται άνδρες και γυναίκες και άλλες φορές αντιπροσωπεύει το πέος. Στη δεύτερη περίπτωση, δίνει τη δυνατότητα στους άνδρες να ταυτίζονται με τον Άλλον φαντασιακά, δηλαδή με την απόλυτη εξουσία από την οποία ορίζονται το νόημα και ο νόμος. Η πρωταρχική θέση του Φαλλού ως σημασιοδότη της διαφοράς σημαίνει, ότι η υποκειμενικότητα των γυναικών είναι μια υποκειμενικότητα που ορίζεται με ανδρικούς όρους. Η δυτική σκέψη, είναι τόσο λογοκεντρική, όσο και φαλλοκρατική και οι δύο αυτές οπτικές συνδέονται. Η έλλειψη εξουσίας και ελέγχου αποτελεί στοιχείο που ορίζει την υποκειμενικότητα, αλλά αυτή η έλλειψη ορίζει με διαφορετικό τρόπο τους άνδρες και τις γυναίκες⁷⁹.

⁷⁸ BΛ. C. Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, ο.π., σ. 70.

⁷⁹ BΛ. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π., σ. 82.

Για τον Lacan, η γλώσσα είναι το πρώτο βήμα με το οποίο το παιδί εισάγεται στον κόσμο της κουλτούρας, αλλά είναι ταυτόχρονα και ένα σύστημα συμβόλων το οποίο οργανώνει και κατασκευάζει την κουλτούρα, προβάλλοντας αυτό που μπορεί να γίνει αντικείμενο γνώσης και να είναι αναγνωρίσιμο, και αυτό που δεν μπορεί: η γλώσσα είναι η βάση της κουλτούρας. Επιπλέον, ο εαυτός και η σεξουαλικότητα είναι κοινωνικά κατασκευασμένα, καθώς δεν μπορεί να υπάρξει άνδρας ή γυναίκα πριν τη διαμόρφωση του υποκειμένου από τη γλώσσα⁸⁰.

Η J.Kristeva, μία από τις βασικές εκπροσώπους του ρεύματος αυτού, δίνει έμφαση στη γλώσσα, ως το σημείο για μια νέα πολιτικοποιημένη θεωρία του υποκειμένου. Ξαναγράφει πτυχές της θεωρίας του Lacan για την κατασκευή του υποκειμένου, τοποθετεί το κοινωνικό φύλο στο πλαίσιο της συμβολικής δομής δίνοντας έμφαση στη σημαντικότητα της θηλυκότητας, αποδεσμεύοντάς την από την πραγματική γυναίκα. Το πιο σημαντικό σημείο στη θεωρία της είναι η σύλληψη της δυναμικής διαμόρφωσης του υποκειμένου, μιας διαδικασίας με διάρκεια. Θεωρεί ότι το υποκείμενο δεν έχει μια δεδομένη και ανθρωπιστική ουσία, αλλά κατασκευάζεται μέσω της γλώσσας και υπόκειται στους νόμους της συμβολικής τάξης. Η γλώσσα, με την ανδρική και γυναικεία της διάσταση, αποτελεί ένα πιθανό σημείο για επαναστατική αλλαγή⁸¹.

Η L.Irigaray αμφισβήτησε την ύπαρξη μιας συνειδητά ορθολογικής υποκειμενικότητας. Σύμφωνα με την Irigaray, η οποία επηρεάστηκε από τη ψυχαναλυτική και μεταδομική θεωρία, η διαφορετικότητα της γυναίκας δεν αντιπροσωπεύεται στην πατριαρχική συμβολική δομή και ούτε τα συμφέροντα της γυναίκας εξυπηρετούνται από τους νόμους και τη γλώσσα αυτής της δομής. Για να γίνει ορατή η παρουσία των γυναικών στο πλαίσιο αυτής της τάξης, πρέπει οι γυναίκες να μιλούν όπως οι άνδρες. Η δυτική παράδοση βασίζεται σε

⁸⁰ B.A. C. Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, ο.π., σ.σ. 70-71.

⁸¹ B.A. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π., σ.σ. 87-88.

συστήματα σκέψης, στα οποία ο αποκλεισμός της μητρικής θηλυκότητας, αποτελεί προϋπόθεση για τη γλώσσα και την υποκειμενικότητα⁸².

Στο πλαίσιο της δυτικής σκέψης, η θηλυκότητα απορρίπτεται και επαναπροσδιορίζεται ως ο «άλλος» που ορίζεται με ανδρικά κριτήρια. Ενώ για τον Freud και τον Lacan το ασυνείδητο παραπέμπει σε μια παγκόσμια ορισμένη θέση, για την Irigaray η πραγματική του μορφή και το περιεχόμενό του είναι αποτέλεσμα της ιστορίας. Για το λόγο αυτό, όσο πατριαρχική και αν είναι η συμβολική τάξη για τον Lacan, έχει δυνατότητες αλλαγής. Για την Irigaray, το κλειδί για την αλλαγή είναι η ανάπτυξη του γυναικείου φαντασιακού, το οποίο μπορεί να επιτευχθεί στο πλαίσιο της πατριαρχίας με ένα κατακερματισμένο τρόπο. Η δημιουργία του γυναικείου φαντασιακού θα είχε σαν αποτέλεσμα την αλλαγή του συμβολικού, καθώς η σχέση ανάμεσα στα δύο είναι αμοιβαία. Αυτό θα έδινε τη δυνατότητα στις γυναίκες να αποκτήσουν τη δική τους υποκειμενικότητα. Αν και για την Irigaray, το συμβολικό και το φαντασιακό έχουν και τα δύο ιστορικότητα και αλλάζουν, αυτό δεν σημαίνει ότι ύστερα από χιλιάδες χρόνια καταπίεσης η αλλαγή θα είναι εύκολη. Η Irigaray προτείνει ότι η συμβολική τάξη, οι άνδρες και η ανδρικότητα διαμορφώνονται από την πατριαρχία, με τρόπο που είναι έντονα προβληματικός, όχι μόνο για τις γυναίκες, αλλά και για το μέλλον του πλανήτη. Ο αντικειμενικός και ουδέτερος κατά φύλο λόγος της επιστήμης και της φιλοσοφίας, δηλαδή ο λόγος του ανδρικού υποκειμένου, είναι καταστροφικός⁸³.

1.10 Μεταδομικός φεμινισμός

Η μεταδομική θεωρία, η οποία συχνά ονομάζεται μεταμοντέρνα, βασίζεται κυρίως στο έργο του J. Derrida και του M. Foucault και ανέτρεψε την υπόθεση ότι το σώμα είναι υπεύθυνο για όλες τις διαφορές κατά κοινωνικό φύλο. Ο όρος «μεταμοντέρνο» είναι αμφισβητήσιμος. Οι θεωρίες εκείνες οι οποίες θα χαρακτηρίζονταν ως μεταμοντέρνες, περιλαμβάνουν κυρίως το έργο του J.F.

⁸² Βλ. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π., σ. σ. 89-90.

⁸³ Βλ. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π., σ. σ. 91.

Lyotard και του J.Baudrillard. Πάντως, οι θεωρίες του μεταδομισμού μοιράζονται με το μεταμοντερνισμό κοινά στοιχεία στις απόψεις που εκφράζονται σχετικά με τη γλώσσα, το νόημα, την υποκειμενικότητα και την εξουσία. Και τα δύο ρεύματα σκέψης, αμφισβητούν αντιλήψεις που αφορούν σε δεδομένα νοήματα, στην ενοποιημένη υποκειμενικότητα και στις θεωρίες της εξουσίας.

Βάσει της κεντρικής μεταδομικής υπόθεσης ότι κανένα νόημα στον κόσμο δεν είναι φυσικό ή δεδομένο και ότι η γλώσσα δεν αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα, αλλά της αποδίδει νόημα, το οποίο είναι πάντα ορισμένο ιστορικά και πολιτισμικά, συμπεραίνουμε ότι και τα νοήματα που αποδίδονται στα σώματα, αλλάζουν συνεχώς και είναι ποικίλα. Τα ανταγωνιζόμενα μεταξύ τους νοήματα, αποτελούν μέρος ευρύτερων σχέσεων εξουσίας και τα αποτελέσματά τους είναι εμφανή, τόσο στους άνδρες, όσο και στις γυναίκες. Επηρεάζουν την ανδρικότητα και την θηλυκότητα, ως μορφές βιωμένης και σωματοποιημένης υποκειμενικότητας και καθορίζουν τη θέση των ανδρών και των γυναικών στην κοινωνία. Τα νοήματα αυτά διαμορφώνονται σε ένα ευρύ πλαίσιο συχνά ανταγωνιστικών σχηματισμών λόγου και έτσι, η σημασία του έμφυλου προσδιορισμού για κάθε υποκείμενο ποικίλλει. Αυτό όμως δεν συνεπάγεται ότι συγκεκριμένες μορφές υποκειμενικότητας με βάση το κοινωνικό φύλο, κοινωνικά και πολιτισμικά παραγόμενες, δεν εμπεριέχουν στοιχεία, τα οποία μπορεί να τα μοιράζονται γυναίκες από διαφορετικές τάξεις ή εθνικότητες. Οι ιδέες της αληθινής θηλυκότητας και ανδρικότητας αντικαθίστανται από ανταγωνιστικές πρακτικές του λόγου για το κοινωνικό φύλο. Δεν υπάρχει αυθεντική γυναικεία υποκειμενικότητα, η οποία να βρίσκεται πέρα από το λόγο.

Η μεταδομική θεωρία προτείνει ότι, όχι μόνο το νόημα, αλλά και η ατομική υποκειμενικότητα παράγονται από το λόγο, μέσα από τον ορισμό και τον ανταγωνισμό των διαφορών, οι οποίες διαμορφώνουν τις κοινωνικές σχέσεις. Ο λόγος νοηματοδοτεί τις κοινωνικές κατηγορίες «άνδρας» και «γυναίκα», ενώ προσδιορίζει, όχι μόνο τη συμπεριφορά που αρμόζει σε κάθε μία από τις δύο

κατηγορίες, αλλά και αυτή που τις υπερβαίνει. Η υποκειμενικότητα σωματοποιείται και οι πρακτικές του λόγου παράγουν τα σώματα, το μυαλό και τα συναισθήματα, με τρόπο που αρμόζει στις προσταγές του κοινωνικού φύλου. Το άτομο δεν αποτελεί ένα υποκείμενο που δρα, έχοντας μια συνέχεια και υιοθετώντας ένα σκοπό. Το άτομο είναι ο τύπος που συγκροούνται πολλές μορφές υποκειμενικότητας, οι οποίες όλες μαζί συγκροτούν ένα συγκεκριμένο άτομο.

Οι εκπρόσωποι του φεμινισμού οι οποίοι επηρεάστηκαν από τη μεταδομική σκέψη, δίνουν έμφαση στην ποικιλομορφία, στην πολλαπλότητα και όχι στην ενότητα, απορρίπτοντας την υπόθεση ότι οι γυναίκες αποτελούν μια ομοιογενή κατηγορία. Θεωρούν ότι υπάρχουν διαφορές, τόσο ανάμεσα στα υποκείμενα, όσο και μέσα στο ίδιο το υποκείμενο (όχι μόνο σεξουαλικές διαφορές) και δεν προβάλλουν τη σεξουαλική ιεραρχία ως προτεραιότητα. Σύμφωνα με τη προσέγγιση αυτή, όπως αναφέρει ο C.Beasley⁸⁴, δεν υπάρχουν παγκοσμιοποιημένες και κανονιστικές αντιλήψεις για τις γυναίκες ως ομάδα, καθώς θεωρείται ότι όταν κάτι προβάλλεται ως παγκόσμιο, αυτόματα περιθωριοποιεί αυτό που είναι διαφορετικό. Έτσι, στρέφονται ενάντια της κανονιστικής αντίληψης, σύμφωνα με την οποία η διαφορετικότητα ονοματίζεται ως μη-φυσιολογική. Οι μεταδομιστές φεμινιστές δηλώνουν ότι οι οικουμενικές αρχές συνδέονται με την υποταγή, την κυριαρχία και τη λογοκρισία όποιου δεν συμβιβάζεται. Αντιλήψεις που παρουσιάζουν τις γυναίκες ως μια ομοιογενή ομάδα, θεωρείται, ότι αυτό που κάνουν στην πραγματικότητα, είναι να εγκαθιδρύουν την έννοια ενός ηγεμονικού γυναικείου υποκειμένου, η οποία αποκλείει οποιαδήποτε μορφή διαφορετικότητας. Καθώς οι μεταδομιστές φεμινιστές, συνεχίζει ο Beasley, είναι αντίθετοι με τις όποιες κανονιστικές διαδικασίες, αμφισβητούν κάθε υπόθεση που αφορά στην ύπαρξη μιας μοναδικής ταυτότητας την οποία μοιράζονται όλες οι γυναίκες (μια ταυτότητα που βασίζεται στην κοινή για όλες τις γυναίκες εμπειρία της υποταγής τους στους άνδρες) και εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στον

⁸⁴ Για τη σύνοψη που αφορά στο μεταδομικό φεμινισμό σε αυτό το κεφάλαιο, βλ. C. Beasley, *What Is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, ο.π., σ.σ. 81-100.

αποκλεισμό που συνεπάγεται η παραπάνω υπόθεση για οποιαδήποτε μορφή ταυτότητας δεν ταιριάζει με αυτή που θεωρείται κοινή. Δεν υπάρχει τίποτα ουσιολογικό στην κατηγορία «γυναίκα», καθώς δεν εμπεριέχει καμία εγγενή ποιότητα και καμία υπερβατική ουσία. Έτσι, αμφισβητούν τη σταθερότητα και το περιεχόμενο καθιερωμένων κατηγοριών ανάλυσης, όπως το φύλο, η κοινωνική τάξη και η φυλή/εθνότητα. Αναφορικά με το ζήτημα της οικογένειας, οι μεταδομιστές θεωρούν ότι ιστορικές και πολιτισμικές κατηγορίες, όπως αυτή της «οικογένειας», πρέπει να μην χρησιμοποιούνται, καθώς υποκρύπτουν μια πιθανή «αλήθεια» ή «αλήθειες» και έτσι, οδηγούνται σε μια αναθεώρηση της λειτουργίας της οικογένειας, τόσο από συντηρητική, όσο και από προοδευτική οπτική.

Απορρίπτουν την έννοια μιας θεμελιώδους αλήθειας ή ουσίας, καθώς αναγνωρίζουν ότι το νόημα και η αλήθεια δεν χαρακτηρίζονται από αντικειμενικότητα, αλλά είναι κατασκευασμένα μέσω των διαδικασιών το αποκλεισμού και της καταπίεσης. Συνδέουν τη μοντερνιστική σκέψη με συγκεκριμένες αντιλήψεις για την «ανδρικότητα» και τη «θηλυκότητα» και έτσι, δίνουν έμφαση στο γεγονός ότι οι παγκόσμια ισχύουσες υποθέσεις και τα αξιώματα αποτυπώνουν την ανδρική πλευρά και όχι τη γυναικεία. Οι υποθέσεις αυτές που υποτίθεται ότι αντικατοπτρίζουν την αλήθεια δεν είναι ουδέτερες, αλλά σχετίζονται με ένα συγκεκριμένο φύλο και παράγονται μέσα από σχέσεις εξουσίας.

Οι μεταδομιστές φεμινιστές ασκούν κριτική στις μοντερνιστικές αντιλήψεις που αφορούν στην ανθρώπινη φύση και στον ανθρώπινο εαυτό και οι οποίες εκφράζουν μια ανθρωπιστική οπτική που έχει τη βάση της στη σκέψη του Διαφωτισμού, στο πλαίσιο της οποίας θεωρείται ότι η αυθεντική ανθρώπινη φύση θεμελιώνεται στο λόγο. Έτσι, σύμφωνα με αυτή την άποψη, ο εαυτός θεωρείται ότι είναι μια αυτόνομη οντότητα που χαρακτηρίζεται από μια ενοποιημένη ταυτότητα, η οποία οργανώνεται στη βάση ενός ορθολογικού πυρήνα. Αυτές οι αντιλήψεις απέκτησαν παγκόσμια ισχύ ανεξάρτητα από το

ιστορικό ή πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο εφαρμόζονται. Αμφισβητήθηκε η ιδέα ενός κεντρικού αιτιακού πυρήνα στην κοινωνική πλευρά του ανθρώπου και δόθηκε έμφαση στο γεγονός ότι η υποκειμενικότητα είναι εύθραυστη και κατασκευασμένη, ότι έχει ποικίλες μορφές και χαρακτηρίζεται από έναν εσωτερικό κερματισμό. Θεωρήθηκε ότι το αυτόνομο και ενοποιημένο υποκείμενο της μοντερνιστικής σκέψης είναι στην πραγματικότητα ο λευκός άνδρας. Κατά τον τρόπο αυτό καταδεικνύεται ο αυταρχικός χαρακτήρα της αντίληψης αυτής, η οποία αντικατοπτρίζει μια σεξουαλική ιεραρχία, αφού παρουσιάζει άλλες ομάδες ανθρώπων ως λιγότερο ανθρώπινα όντα.

Ένα σημείο στο οποίο εστιάζει η προσέγγιση αυτή, είναι η αποδόμηση δυαδικών αντιθέσεων στις οποίες βασίζονται οι παραδοσιακές εννοιολογήσεις της διαφοράς. Οι μεταδομιστές φεμινιστές αρνούνται να ορίσουν την έννοια «γυναίκα», καθώς απορρίπτουν τις παραδοσιακές εννοιολογήσεις για την αλήθεια και την πραγματικότητα και επιπλέον, θεωρούν ότι ο όρος «γυναίκα» αντανακλά τους ορισμούς που έχουν επιβληθεί από τους άνδρες. Η διαδικασία λοιπόν, κατά την οποία όλες οι έννοιες συμπεριλαμβανομένης και της έννοιας «γυναίκα» αποδομούνται ή αναλύονται, χωρίς τις παραδοσιακές σημασιοδοτήσεις της πατριαρχικής γλώσσας, ονομάζεται από τους μεταδομιστές αποδόμηση. Η διαδικασία της αποδόμησης αποκαλύπτει ότι αυτές οι αντιθέσεις δεν είναι εκφράσεις μιας φυσικής τάξης πραγμάτων, αλλά παράγονται από το λόγο σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια. Έτσι, η έννοια της γυναίκας είναι παράγωγο του λόγου και του πολιτισμού και δεν χαρακτηρίζεται από συνέχεια και κανονικότητα. Οι αντιθέσεις οι οποίες παράγουν αυτά τα νοήματα εμπεριέχουν ιεραρχικές σχέσεις εξουσίας και εξυπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα. Πολλές φορές, νέες ταυτότητες διαμορφώνονται σαν αντίδραση στον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες ομάδες ορίζουν άλλες ομάδες και άτομα. Οι ιδέες σχετικά με την κοινότητα των ταυτοτήτων δεν αποτελούν το προφανές αποτέλεσμα της ένταξης των ατόμων σε κάποια συγκεκριμένη ομάδα, αλλά παράγονται διαμέσου του κυρίαρχου λόγου, ο οποίος εξαίρει την ετεροφυλοφιλία, τη λευκή φυλή και τις μεσαίες και ανώτερες τάξεις.

Η ιδέα των βιολογικών διαφορών, η οποία δεν είχε αναλυθεί από τη δομική προσέγγιση, γίνεται αντικείμενο μελέτης στο πλαίσιο της μεταδομικής οπτικής. Υποστηρίζεται ότι οι κοινωνικές πρακτικές δομούν τις σεξουαλικές διαφορές «με το να μετατρέπουν κοινές διαφορές σε κατηγορικές διαφορές⁸⁵». Σύμφωνα με τον R.W.Connell, το «σώμα» αλλάζει στο πλαίσιο της κοινωνικής πρακτικής. Η ανδρική ή η γυναικεία φύση είναι ένα αποτέλεσμα, όχι απλώς των χρωμοσωμάτων ή της κατοχής/απουσίας του φαλλού, αλλά της προσωπικής ιστορίας των συνηθειών σχετικά με την κίνηση του σώματος, των συγκεκριμένων φυσικών χαρακτηριστικών, της εικόνας που το υποκείμενο έχει για το σώμα του. Ο Connell υποστηρίζει, ότι ο κοινωνικός ορισμός των ανδρών ως κατόχων της εξουσίας μεταφράζεται, όχι μόνο σε νοητικές εικόνες του σώματος, αλλά και σε μύες, έκθεση του σώματος, κ.τ.λ. Έτσι, σε συμβολικό επίπεδο, η φύση μπορεί να έρχεται αντιμέτωπη με την κουλτούρα και το σώμα με την ιστορία, αλλά στην πραγματικότητα το σώμα δεν βρίσκεται ποτέ έξω από την ιστορία και η ιστορία δεν αποδεσμεύεται από την παρουσία του σώματος.

Το έργο του M.Foucault⁸⁶ άσκησε σημαντική επιρροή στη μεταδομική φεμινιστική θεωρία, κυρίως μέσα από την ανάπτυξη της ιστορίας της σεξουαλικότητας. Η βασική θέση του Foucault σχετικά με τη σεξουαλικότητα αναφέρει, ότι η σεξουαλικότητα ως ένα σύστημα γνώσης και εξουσίας το οποίο επιβάλλεται στα σώματα, ρυθμίζεται, όχι μόνο μέσω της απαγόρευσης, αλλά και μέσω της υποκίνησης στο λόγο (βλ. κεφάλαιο 3). Η κατηγορία του σεξ, αποτελεί μια κανονιστική κατηγορία που επινοήθηκε στο πλαίσιο του λόγου για τη σεξουαλικότητα και συνεισφέρει στην άσκηση μια βιο-πολιτικής μορφής εξουσίας, που έχει ως στόχο την διαίωνηση και αναπαραγωγή του ετεροφυλοφιλικού συστήματος της αναπαραγωγικής σεξουαλικότητας. Το «σώμα» κατέχει κεντρική θέση στην σκέψη του Foucault, καθώς, τόσο το ατομικό σώμα, όσο και το μαζικό σώμα του πληθυσμού, αποτελούν τους τόπους επάνω

⁸⁵ Βλ. R. W. Connel, *Gender and Power*, Cambridge, UK: Polity Press, 1987, σ. 80.

⁸⁶ Οι βασικές εννοιολογικές κατηγορίες του Foucault, αλλά και της Butler, αναπτύσσονται με συνοπτικό τρόπο, καθώς αποτελούν τα βασικά θεωρητικά εργαλεία της μελέτης, στα οποία αναφερόμαστε λεπτομερώς στα δύο επόμενα κεφάλαια.

στους οποίους εφαρμόζονται οι πειθαρχικές τεχνολογίες της εξουσίας και ειδικότερα, η νεωτερική μορφή της βιο-εξουσίας. Έτσι, το μοντέλο της εξουσίας που χρησιμοποιεί, διαμορφώνεται στο πλαίσιο του πως η σεξουαλικότητα, εδώ και τρεις αιώνες, λειτουργεί με τρόπο που να κατασκευάζει και να ρυθμίζει τα σώματα και τις υποκειμενικότητες.

Για τον Foucault, ο λόγος παράγει υποκείμενα στο πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας, οι οποίες δυνητικά περιλαμβάνουν αντίσταση. Οι θέσεις των υποκειμένων και οι τρόποι που ενσωματώνεται η υποκειμενικότητα για το κάθε άτομο μέσα στο πλαίσιο συγκεκριμένου λόγου, επιτρέπει την έκφραση διαφορετικών μορφών και βαθμών δράσης, τόσο συμβατών, όσο και αντιθετικών μεταξύ τους. Το πλαίσιο του λόγου μέσα στο οποίο παράγονται νοήματα και υποκειμενικότητες, δεν είναι ομοιογενές. Περιλαμβάνει το λόγο και τις πρακτικές εκείνες, οι οποίες μπορεί να είναι αντιθετικές και να δημιουργούν το χώρο για νέες μορφές γνώσης και πρακτικής. Ενώ δεν υπάρχει τίποτα πέρα από το λόγο και τις σχέσεις εξουσίας που τον κυβερνούν, είναι δυνατές η αντίσταση και η αλλαγή μέσα στο πλαίσιο αυτό.

Ο Foucault στο σύνολο του έργου του δεν αναφέρθηκε ρητά, ούτε και έδωσε έμφαση στο παράγοντα «φύλο», πλην όμως η συνεισφορά στη φεμινιστική σκέψη είναι πολύ σημαντική, καθόσον εστίασε στο «σώμα» και στον τρόπο με τον οποίο αυτό γίνεται ο τόπος στον οποίο εφαρμόζονται οι τεχνολογίες των συστημάτων γνώσης και εξουσίας. Επιπλέον, απομακρύνθηκε από μια θεώρηση της εξουσίας ως κάτι το οποίο βρίσκεται στην κατοχή ατόμων και έδωσε έμφαση στις σχέσεις εξουσίας και στον τρόπο που αυτές διαπερνούν όλες τις υπόλοιπες σχέσεις. Άσκησε κριτική στη μεταφυσική του δυτικού πολιτισμού και απομακρύνθηκε από την έννοια του ουσιολογικού υποκειμένου, αναδεικνύοντας τη σημασία των πρακτικών του λόγου στην εφαρμογή των πρακτικών της εξουσίας.

H J. Butler, επηρεασμένη σε ένα μεγάλο βαθμό και από το Foucault και κυρίως, από την ανάλυσή του σχετικά με τη θεώρηση του σεξ ως μια ιστορική κατασκευή, η οποία χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο της ανάπτυξης του λόγου για

τη σεξουαλικότητα, προκαλεί «αναταραχή» στη φεμινιστική σκέψη μέσα από την ανάπτυξη της σκέψης της στο βιβλίο *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*⁸⁷, στο οποίο επιχειρεί μια ανατροπή της φυσικοποιημένης διχοτομίας βιολογικού και κοινωνικού φύλου, εννοιολογώντας το φύλο ως μια παραστασιακή επιτέλεση και όχι ως μια ουσία του υποκειμένου. Κεντρική έννοια στο βιβλίο αυτό είναι η έννοια της «επιτελεστικότητας» (performativity), την οποία και χρησιμοποιούμε από το συνολικό έργο της, προκειμένου να προβληματοποιήσουμε τις έμφυλες εννοιολογικές κατασκευές του πολιτικού λόγου. Στο επόμενο εξίσου πρωτοποριακό βιβλίο της με τίτλο *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of «Sex»*⁸⁸, στο οποίο προσπαθεί να διευκρινίσει κάποια σημεία του προηγούμενου εγχειρίδιου που προκάλεσαν σύγχυση και να ασχοληθεί με τις πρακτικές της ετεροφυλοφιλικής ηγεμονίας⁸⁹, συνδέει την σωματική υλικότητα με την επιτελεστικότητα του φύλου, θεωρώντας ότι το φύλο «[...]είναι μια ιδεατή κατασκευή η οποία υλικοποιείται βίαια μέσα στο χρόνο⁹⁰[...]»

Η εννοιολόγηση του υποκειμένου ως μια ασταθής και κατασκευασμένη οντότητα, επηρέασε το έργο της Butler σχετικά με τις αναλύσεις για το φύλο και την υποκειμενικότητα. Η Butler διαχειρίζεται και θεωρητικοποιεί με ένα μοναδικό τρόπο την έννοια της επιτελεστικότητας, έννοια η οποία αναλύεται εκτεταμένα στο κεφάλαιο που μελετώνται οι βασικές θεωρητικές παραδοχές της μελέτης. Οι δύο βασικές παράμετροι της θεώρησης της Butler είναι αφενός, ότι δεν υπάρχουν συμπεριφορές οι οποίες καθορίζονται από το φύλο με ωφελμιστικό τρόπο και αφετέρου, ότι το βιολογικό φύλο δεν αποτελεί τη βάση για το κοινωνικό φύλο, αφού και αυτό παράγεται μέσω του λόγου στο πλαίσιο των έμφυλων κοινωνικών σχέσεων, υποδηλώνοντας, έτσι, τη θολή διάκριση ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο. Η επιτελεστικότητα⁹¹ του φύλου συνιστά την ταυτότητα του

⁸⁷ B.A. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge, 1990.

⁸⁸ B.A. J. Butler, *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of «Sex»*, New York: Routledge, 1993.

⁸⁹ B.A. J. Butler, *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of «Sex»*, ο.π., σ. xii.

⁹⁰ B.A. J. Butler, *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of «Sex»*, ο.π., σ. 1

⁹¹ Η Butler διακρίνει δύο είδη επιτελεστικότητας. Η επιτελεστικότητα μέσω του λόγου ή λόγου-θετική επιτελεστικότητα (discursive performance) αναγνωρίζει τα αποτελέσματα τα οποία

ατόμου. Ο λόγος, αποτελεί ένα μέσο για τη ρύθμιση και την αναπαραγωγή των διάφορων μορφών επιτελεστικότητας του φύλου. Το φύλο δεν είναι τίποτα άλλο από συγκεκριμένες πράξεις, οι οποίες επαναλαμβάνονται, ρυθμίζονται με κανονιστικό τρόπο και θεωρούνται ότι αποτελούν εκφράσεις μια προηγούμενης ταυτότητας, ενώ ταυτόχρονα συνιστούν αυτή την ταυτότητα⁹². Η Butler τονίζει ότι η επιτελεστικότητα του φύλου δεν πραγματοποιείται βάσει κάποιου ιδεώδους και κατά συνέπεια, υπάρχει πάντα παρέκκλιση σε αυτή τη διαδικασία επιτέλεσης των προσταγών του κοινωνικού φύλου. Το γεγονός αυτό, επιτρέπει τη δυνατότητα ανατροπής της έμφυλης «πραγματικότητας», μέσω της ανασήμανσης κανονιστικών κατηγοριών. Το βιολογικό φύλο και το κοινωνικό φύλο αποτελούν πολιτισμικές κατασκευές, δημιουργήματα του λόγου και των δομών εξουσίας.

Η Butler, λοιπόν, θεωρεί ότι το κοινωνικό φύλο δεν πρέπει να νοείται ως η πολιτισμική εγγραφή του νοήματος επάνω σε ένα δεδομένο βιολογικό φύλο, «[...]αλλά μάλλον καθορίζει τις κοινωνικές πρακτικές διαμέσου των οποίων η διχοτομία του φύλου προβάλλει ως απορρέουσα από τη φύση⁹³». Η διάκριση ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο θολώνει στο έργο της Butler, καθώς θεωρεί, ότι το βιολογικό φύλο ήταν πάντοτε κοινωνικό. Το βιολογικό φύλο αποτελεί μια κατηγορία η οποία καθιερώνεται από το λόγο που αναπτύσσεται για το φύλο και το οποίο συνδέεται με στοιχεία όπως η ανατομία, η επιθυμία και η φύση. Το κοινωνικό φύλο είναι το εργαλείο του λόγου μέσω του οποίου το βιολογικό φύλο παράγεται και καθιερώνεται ως πρότερο του λόγου, πρότερο του πολιτισμού. Για την Butler, τόσο το κοινωνικό, όσο και το βιολογικό φύλο είναι ζητήματα κουλτούρας. Το φύλο αποτελεί ένα επιτελεστικό ενέργημα, ένα δρώμενο και δεν αποτελεί μια ουσία την οποία έχει το υποκείμενο. Το φύλο υπάρχει, επειδή συνεχώς δρούμε με τρόπο που να ικανοποιεί τα προστάγματα

παράγονται μέσω της γλώσσας, ενώ η σωματοποιημένη παραστασιακή επιτελεστικότητα (embodied performance) υλοποιεί τα αποτελέσματα εκείνα, τα οποία παράγονται μέσω της μετάφρασης του τρόπου αναπαράστασης του κάθε ατόμου. Βλ. L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2002, σ. 181.

⁹² Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 25

⁹³ Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας, 2002, σ. 157.

του και αποτελεί αποτέλεσμα μιας παραστασιακής επιτέλεσης αυτών. Η υποκειμενικότητα που διαμορφώνεται με βάση το φύλο, προκύπτει από τη συνεχή παραστασιακή επιτέλεση των προσταγμάτων του κοινωνικού φύλου και την επανεκδραμάτιση νοημάτων, τα οποία είναι ήδη εγκαθιδρυμένα κοινωνικά⁹⁴. Η Butler προσπαθεί να θεωρητικοποιήσει την υλικότητα του σώματος, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο τα σώματα λαμβάνουν την υλική τους μορφή υπό την σκέπη του άξονα του βιολογικού φύλου.

Η Butler συμφωνεί με τον Foucault, ότι ο εαυτός είναι παράγωγο εξουσίας και θεωρεί ότι δεν υπάρχει αληθινός εαυτός που να υπογραμμίζει τις πράξεις μας. Αυτός ο εαυτός βασίζεται στην καταπίεση διαφορετικών και συχνά, αντιθετικών ταυτοποιήσεων με διαφορετικούς ανθρώπους, όπως οι γονείς, και λόγω των ποικίλων αυτών ταυτίσεων, ο εαυτός είναι πολλές φορές ασταθής. Σύμφωνα με την Butler, ταυτιζόμαστε πολλές φορές με αντικρουόμενους τρόπους, περισσότερο με φαντασιακές αναπαραστάσεις που σχετίζονται με τη μητέρα και τον πατέρα, παρά με την πραγματικότητά τους που ποτέ δεν γνωρίζουμε. Αυτές οι φαντασιακές αναπαραστάσεις αποτελούν τις ταυτότητές μας, καθώς μορφοποιούμε την εικόνα του εαυτού μας από αυτές τις ταυτίσεις. Έτσι, αναδεικνύεται το φύλο ως μια ταυτισιακή πρακτική: «[...]η έμφυλη ταυτότητα είναι ένα παραστασιακό επίτευγμα που επιβάλλεται κανονιστικά από την κοινωνία και τα κοινωνικά ταμπού⁹⁵.» Το φύλο υπάρχει, στο βαθμό που συμπεριφερόμαστε κατ' επανάληψη με τρόπο που να εντάσσεται στα προστάγματα του κοινωνικού φύλου, τα οποία είναι κοινωνικά επιβαλλόμενα, και αφορούν κυρίως στις εκφράσεις που σχετίζονται με το σώμα των ατόμων. Κατά τον τρόπο αυτό, οι ταυτότητες των ατόμων κατασκευάζονται μέσω των

⁹⁴ Βλ. J.Butler, «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π., σ.395

⁹⁵ Βλ. J.Butler, «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.383.

φαντασιακών κανονιστικών αναπαραστάσεων, οι οποίες επιτελούνται καθημερινά υλοποιώντας, έτσι, τις «[...]πιθανότητες έμφυλης σωματικότητας»⁹⁶.

1.11 Αντί συμπερασμάτων

Ο στόχος του κεφαλαίου αυτού, είναι να χαρτογραφήσει τις διαφορετικές απόψεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο ποικίλων θεωρητικών αναζητήσεων, αποτυπώνοντας την πολλαπλότητα των νοημάτων και των ερμηνειών που παράγονται σχετικά με το «φύλο». Όπως διαπιστώθηκε, ο διάλογος για τον καθορισμό και την οριοθέτηση της έννοιας «κοινωνικό φύλο», για τη διάκριση της έννοιας αυτής από το βιολογικό φύλο, καθώς και για την θεωρητική πλαισίωση της έννοιας της διαφοράς, είναι ευρεία και ατέρμονη. Η παρουσίαση αυτή των φεμινιστικών θεωριών, συνέβαλε στην τελική επιλογή των θεωρητικών εργαλείων που χρησιμοποιούνται για την ανάλυση του εμπειρικού υλικού της διατριβής, δηλαδή των πρακτικών των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, προκειμένου να μελετήσουμε την λόγο-θετική κατασκευή του «φύλου» και της «έμφυλης υποκειμενικότητας».

Τα θεωρητικά εργαλεία της έρευνας αντλούνται, κυρίως, από τη σκέψη του M.Foucault και της J.Butler (βλ. κεφάλαιο 2 και 3) και δίνουν τη δυνατότητα αποδόμησης των παραδοσιακών διχοτομικών κατηγοριών του «φύλου» και της «έμφυλης υποκειμενικότητας», όπως αυτές κατασκευάζονται από τον πολιτικό λόγο. Οι θεωρίες αυτές αποδέχονται ότι ο λόγος είναι ένα ισχυρό μέσο νοηματοδότησης και εξουσίας και υποστηρίζουν ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια μυστική και ουσιοκρατική μορφή υποκειμενικότητας πέρα από το λόγο. Το φύλο δεν νοηματοδοτείται ως μια ποιότητα την οποία έχουν τα υποκείμενα από τη στιγμή της γέννησής τους, αλλά ως αποτέλεσμα των πρακτικών του λόγου. Αυτό δεν σημαίνει ότι απορρίπτεται η υλική υπόσταση των πραγμάτων και του κόσμου, γενικότερα. Σημαίνει, όμως, ότι θεωρούμε ότι το νόημα των πραγμάτων δεν μπορεί να υπάρξει πέρα από το λόγο. Αφού, λοιπόν, μελετούμε και

⁹⁶ Βλ. Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή. Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π., σ.99.

εστιάζουμε στον τρόπο με τον οποίο ο πολιτικός λόγος παράγει συγκεκριμένες εννοιολογήσεις σχετικά με το φύλο και την έμφυλη υποκειμενικότητα, οι προαναφερθείσες ανατρεπτικές θεωρήσεις κρίθηκαν ως οι πιο κατάλληλες για την επεξεργασία του εμπειρικού υλικού.

Διατυπώνεται με τον τρόπο αυτό, μια στάση αμφισβήτησης στις θεωρίες που αναπαράγουν τους άξονες της ουσιοκρατίας και του βιολογικού ντετερμινισμού, στο πλαίσιο των οποίων, το κοινωνικό φύλο αναδεικνύεται σε «[...]ένα κοινωνικά δομημένο όριο στη φαντασία, στις επιθυμίες και τις στοχεύσεις των υποκειμένων⁹⁷», περιορίζει τις ζωές των ατόμων και τα παροτρύνει να ακολουθούν τα καθιερωμένα προστάγματα του κοινωνικού φύλου. Τα προστάγματα αυτά, με τον τρόπο που βιώνονται σήμερα, υπηρετούν μια ανδροκεντρική, διχοτομική λογική, βάσει της οποίας ο άνδρας (το αρσενικό) αποτελεί τη νόρμα, τον κανόνα και η γυναίκα (το θηλυκό) ορίζεται σχετικά με αυτόν τον κανόνα. Ο τρόπος με τον οποίο σηματοδοτείται το κοινωνικό φύλο, οδηγεί στη δημιουργία διχοτομημένων υποκειμένων, και όχι έμφυλων υποκειμένων με πολλαπλές ταυτότητες⁹⁸, τα οποία ουσιαστικά εκπληρώνουν τους ρόλους που τους ανατέθηκαν σε μια προκαθορισμένη ιεραρχία. Η J. Scott τονίζει, ότι χρησιμοποιώντας την αντίθεση ανάμεσα σε αυτό που είναι φυσικό και σε αυτό που είναι κατασκευασμένο κοινωνικά, διαιώνίζεται η ιδέα ότι υπάρχει μια διαφανής «φύση», την οποία μπορούμε να γνωρίσουμε ανεξάρτητα από τη γνώση που παράγουμε για αυτή⁹⁹. Τόσο η έννοια «φύλο», όσο και η «φύση», δεν εμπεριέχουν μια οικουμενική ουσία η οποία παραμένει απαράλλαχτη στο χρόνο, αλλά κατασκευάζονται από το λόγο, και το νόημά τους αλλάζει μέσα στο χώρο και στο χρόνο¹⁰⁰. Η δόμηση του κοινωνικού φύλου είναι απόλυτα συμβατή με την διττή λογική που αποτελεί το πλαίσιο για την

⁹⁷ Βλ. Μ.Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, ο.π., σ. 195.

⁹⁸ Βλ. Μ.Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, ο.π., σ. 132. Η έννοια του έμφυλου υποκειμένου και της ταυτότητας που δημιουργείται με βάση το κοινωνικό φύλο, θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

⁹⁹ Βλ. Haraway:1991, που αναφέρεται στο: J. Scott, *Gender and the Politics of History* (revised edition), New York: Columbia University Press, 1999, σ. 200.

¹⁰⁰ Βλ. J. Scott, *Gender and the Politics of History* (revised edition), ο.π., σ. 200.

εννοιολόγηση του υποκειμένου, βάσει της οποίας υπερτιμάται το σώμα έναντι του πνεύματος και παραλληλίζονται οι γυναίκες με το σώμα, ενώ οι άνδρες με το πνεύμα. Η αποδοχή της διπολικής αυτής εννοιολόγησης του φύλου, οδηγεί στην λόγο-θετική κατασκευή της κατηγορίας των γυναικών ως ομοιογενοποιημένη, κοινή σε όλα τα ιστορικά πλαίσια, η οποία μοιράζεται μόνο κοινά χαρακτηριστικά, κοινή ταυτότητα και λειτουργεί με στόχο την κατάκτηση ή ανάκτηση δικαιωμάτων που απολαμβάνουν οι άνδρες.

Η αποδόμηση της έννοιας του κοινωνικού φύλου, αποτελεί προϋπόθεση για την εξασφάλιση της ισότητας και της αυτοπραγμάτωσης των γυναικών, της εξάλειψης του ρόλου κατωτερότητας που τις χαρακτηρίζει, πέρα από πολιτικές, οι οποίες εξυπηρετούν τον ανδροκεντρικό χαρακτήρα του συστήματος και την προσπάθεια εκσυγχρονισμού των ρόλων των γυναικών. Η αποδόμηση της έννοιας του κοινωνικού φύλου, δεν σημαίνει θεωρητική κατάργηση του όρου αυτού, αλλά σημαίνει «[...]να τη μετατοπίσει από το καθιερωμένο περιβάλλον όπου χρησιμοποιήθηκε ως όργανο καταπίεσης¹⁰¹», να αποδεσμευτεί δηλαδή από προϋπάρχουσες, ιεραρχικές δομές. Η μετατόπιση αυτή περιλαμβάνει την ανασήμανση του κοινωνικού φύλου και την αποδέσμευση του από φυσικοποιημένες εννοιολογήσεις. Το κοινωνικό φύλο δεν σημασιοδοτείται ως η πολιτισμική εγγραφή επάνω σε ένα ήδη εμφυλοποιημένο σώμα, αλλά παράγεται ως κατασκευή εξουσιαστικών σχηματισμών του λόγου. Όταν ανακαλύπτουμε την ουσιοκρατική λογική και γνώση που κρύβεται πίσω από φυσικοποιημένες σημάνσεις του φύλου, μπορούμε τότε να προσεγγίσουμε τον κόσμο γύρω μας, όχι ως ένα κόσμο φυσικά διχοτομημένο, αλλά ως ένα κόσμο, ο οποίος κατασκευάζεται λόγο-θετικά και πολιτισμικά ως διαιρεμένος σε δύο έμφυλες κατηγορίες, οι οποίες εξυπηρετούν δεδομένες σχέσεις εξουσίας. Η ρυθμιστική και κανονιστική αυτή μορφή γνώσης που έχει επιβληθεί, αποτελεί μια μορφή εξουσίας, καθώς συνεπάγεται τη δημιουργία ενός αληθειακού καθεστώτος που

¹⁰¹BA. J. Butler, και J.W. Scott (επιμ.), *Feminists Theorize the Political*, New York: Routledge, 1992, σ.σ. 3-21.

περιλαμβάνει κρίσεις για την ορθότητα έμφυλων συμπεριφορών και παραστασιακών επιτελέσεων του φύλου.

Βάσει των παραπάνω, ο πολιτικός λόγος της μελέτης, νοούμενος ως μια λόγo-θετική πρακτική εξουσίας, θεωρείται ότι παράγει μορφές έμφυλης υποκειμενικότητας, οι οποίες νομιμοποιούν την ιεραρχική διχοτομική προσέγγιση του φύλου. Η ανάλυση του πολιτικού λόγου με στόχο τη διερεύνηση του τρόπου κατασκευής των εννοιολογικών κατηγοριών «φύλο» και «έμφυλη υποκειμενικότητα», θα πραγματοποιηθεί βάσει των θεωρητικών εργαλείων που έχουν επιλεχθεί και τα οποία αναλύονται στα δύο επόμενα κεφάλαια. Τα βασικά θεωρητικά εργαλεία της διατριβής, συνίστανται στη θεωρία που αναπτύσσει ο M.Foucault για το λόγο και τα συστήματα εξουσίας/γνώσης, στη έννοια της επιτελεστικότητας που θεωρητικοποιεί η J.Butler, καθώς και στην έννοια πατριαρχία, νοούμενη ως πολιτισμική κατασκευή, στη διάκριση δημόσια-ιδιωτική σφαίρα και στην έννοια οικογένεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΛΟΓΟΣ, ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

2.1 Εισαγωγή

Ο λόγος δεν είναι απλώς ένα επιφανόμενο της κοινωνικής ζωής, αλλά αποτελεί μια πρακτική η οποία κατασκευάζει και κατασκευάζεται. Ο λόγος δεν αφορά στη γλώσσα, στις λέξεις ή στο λεξιλόγιο, αλλά σε μια «[...]ιστορικά, κοινωνικά και θεσμικά καθορισμένη δομή αποφάνσεων, όρων, κατηγοριών και πεποιθήσεων¹», όπως υποστηρίζει ο M.Foucault. Αποτελεί ένα σύστημα το οποίο κατασκευάζει νόημα. Μέσω αυτού, οργανώνονται οι πολιτισμικές πρακτικές, κατασκευάζονται τα υποκείμενα και κατανοούν τον κόσμο, τους εαυτούς τους και τις σχέσεις τους με τους άλλους ανθρώπους.

Η ανάλυση του λόγου αποτελεί τη βασική αφετηρία για την κατανόηση της λειτουργίας της κοινωνίας, καθώς μελετάει αντικείμενα και πρακτικές που συνδέονται μεταξύ τους και διαμορφώνουν τις ταυτότητες των κοινωνικά δρώντων ατόμων. Η ανάλυση λόγου αναφέρεται στη διαδικασία ανάλυσης νοηματοδοτικών πρακτικών που δίνουν τη δυνατότητα στα άτομα να βιώνουν τα αντικείμενα, τις λέξεις και τις πρακτικές².

¹ Βλ. J.W. Scott, «Deconstructing equality – versus difference: or the uses of poststructuralist theory for feminism» στο: D. T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, New York: Routledge, 1997, σ. 759.

² Βλ. D. Howarth, *Discourse*, Buckingham, U.K.: Open University Press, 2000, σ. 10.

Η μελέτη μίας από τις πιο σημαντικές μορφές του δημόσιου λόγου, δηλαδή του πολιτικού λόγου, από την οπτική του κοινωνικού φύλου, συνεισφέρει σε μέγιστο βαθμό στην περιγραφή, κατανόηση και αποκωδικοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας, αποκαλύπτοντας ότι τίποτα δεν έχει φυσικό και εγγενές νόημα, αλλά ότι τα νοήματα που παρουσιάζονται στα κείμενα του δημόσιου λόγου είναι κατασκευασμένα για συγκεκριμένους σκοπούς και σε συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτισμικά συγκείμενα.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση των κοινωνικών αναπαραστάσεων του φύλου και του τρόπου με τον οποίο το φύλο και η έμφυλη υποκειμενικότητα κατασκευάζονται από τις πρακτικές του πολιτικού λόγου που ενεργοποιούνται στο πλαίσιο της συζήτησης νομοσχεδίων προς ψήφιση, τα οποία αφορούν στη βελτίωση της θέσης των γυναικών στην ελληνική κοινωνία των αρχών της δεκαετίας του 1980. Εστιάζουμε, λοιπόν, το ενδιαφέρον μας στο περιεχόμενο αυτών των αναπαραστάσεων σχετικά με το φύλο, αναδεικνύουμε τους έμφυλους προσανατολισμούς και τη χρήση που κάνουν τα άτομα αυτών των αναπαραστάσεων στο λόγο που αναπτύσσουν. Τα νοήματα του κοινωνικού φύλου τα οποία παράγονται, συνδέονται με πολλές μορφές κοινωνικών αναπαραστάσεων και κατά τον τρόπο αυτό δημιουργούν το πλαίσιο και τους όρους βάσει των οποίων οι σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών οργανώνονται και κατανοούνται³. Από τη μια μεριά λοιπόν, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο το κοινωνικό φύλο κατασκευάζεται μέσα από τη συζήτηση των ομιλητών, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο ο λόγος παράγει και υποστηρίζει τις έμφυλες ταυτότητες και από την άλλη μεριά, η σημαντικότητα του φύλου ως χαρακτηριστικό στοιχείο των ίδιων των ομιλητών⁴. Αναλύουμε τον πολιτικό λόγο προκειμένου να διερευνήσουμε τα στερεότυπα που εμπλέκονται στην διαδικασία κατασκευής του κοινωνικού φύλου ως διακριτό χαρακτηριστικό των

³ Βλ. J.W. Scott, «Deconstructing equality – versus difference: or the uses of poststructuralist theory for feminism», στο D. T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, ο.π., σ. 760.

⁴ Βλ. Μ. Thanopoulou και Ι. Tsiganou, «Representations of gender in public rhetoric. The case of law-making on immigration in the Greek parliament», *The Greek Review of Social Research*, Vol. 117/B', 2005, σ.σ. 169-187.

υποκειμένων, το οποίο σημαδεύει τη διαφορετικότητα και προκαλεί ιδιαίτερη μεταχείριση αυτής.

Στο κεφάλαιο αυτό θα ασχοληθούμε με τον τρόπο διαχείρισης της έννοιας του λόγου από το Foucault, ο οποίος επεξεργάστηκε ιδιαίτερες εννοιολογήσεις του λόγου στις διάφορες φάσεις των γραπτών του και προσέφερε μια ζωτική συσχέτιση ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες και στην ανάλυση λόγου. Οι πλούσιες θεωρητικές αναζητήσεις του Foucault σχετικά με το λόγο αποτελούν βασικό εννοιολογικό «οπλοστάσιο» στο οποίο βασίζεται η παρούσα έρευνα, η οποία, μεταξύ άλλων, επιχειρεί να αναδείξει τη σημαντικότητα της ανάλυσης των λόγο-θετικών σχηματισμών σε σχέση με την κατασκευή του έμφυλου υποκειμένου. Για το λόγο αυτό, οι απόψεις του Foucault για το λόγο παρουσιάζονται σε ξεχωριστό κεφάλαιο και με εκτενή τρόπο.

2.2 Οι απόψεις του Michel Foucault για το λόγο

Ο Foucault υποστηρίζει ότι ο λόγος δεν είναι το ίδιο πράγμα με τη γλώσσα. Δεν υπάρχει μια εσωτερική τάξη στον κόσμο, παρά μόνο αυτή που επιβάλουμε μέσα από τη γλωσσική περιγραφή. Ο λόγος, λοιπόν, κατασκευάζει τα αντικείμενα για εμάς. Εντούτοις, ο λόγος δεν κατασκευάζει μόνο υλικά αντικείμενα, αλλά κατασκευάζει γεγονότα και αλληλουχία γεγονότων, φτιάχνοντας έτσι αφηγήσεις, οι οποίες αναγνωρίζονται από μια συγκεκριμένη κουλτούρα ως «αληθινά» ή σημαντικά γεγονότα. Κατά αυτόν τον τρόπο, ο Foucault δεν αρνείται ότι υπάρχει μια πραγματικότητα η οποία προϋπάρχει των ανθρώπων και ούτε αρνείται την υλικότητα αυτής, αλλά θεωρεί ότι ο μόνος τρόπος που έχουμε για να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε αυτή την πραγματικότητα είναι μέσω του λόγου και των δομών του. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας κατανόησης του κόσμου, κατηγοριοποιούμε και μεταφράζουμε την εμπειρία και τα γεγονότα βάσει των δομών που είναι προσβάσιμες σε εμάς⁵. Ο λόγος, λοιπόν, έχει μια ενεργητική σχέση με την πραγματικότητα.

⁵ Βλ. S. Mills, *Discourse*, London: Routledge, 1997, σ.σ. 52-53.

Ο Foucault αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο λόγος, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο παράγεται το νόημα μέσα από ένα εύρος συστημάτων εξουσίας/γνώσης, τα οποία οργανώνουν τα κείμενα, δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες για την πιθανότητα διαφορετικών χρήσεων της γλώσσας και εντάσσονται στους κοινωνικούς θεσμούς⁶.

Το πραγματικό, σύμφωνα με τον Foucault, χαρακτηρίζεται από μια ομάδα δομών οι οποίες διαμορφώνονται από το λόγο. Το πραγματικό από μόνο του δεν μπορεί να οριστεί ως τέτοιο, διότι πρόσβαση σε αυτό έχουμε μόνο μέσω της πρόσβασης στο λόγο, που καθορίζει την αντίληψή μας για το πραγματικό, του οποίου την ύπαρξη, όπως είπαμε, δεν απορρίπτει ο Foucault. Αντιθέτως, υποστηρίζει ότι αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως σημαντικό και ο τρόπος με τον οποίο μεταφράζουμε αντικείμενα και γεγονότα, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο τα τοποθετούμε σε συστήματα νοημάτων, εξαρτάται από τις δομές του λόγου. Οι δομές του λόγου είναι αυτές που κάνουν τα αντικείμενα και τα γεγονότα να εμφανίζονται σε εμάς ως πραγματικά και υλικά. Πάντως, ενώ ο Foucault υποστηρίζει ότι οι λόγοι δομούν την αντίληψη που έχουμε για την πραγματικότητα, δεν θεωρεί ότι αυτοί οι σχηματισμοί του λόγου είναι συστήματα αφηρημένα ή «κλειστά». Ενδιαφέρεται για τον τρόπο με τον οποίο οι λόγοι επηρεάζουν το βαθμό με τον οποίο σκεφτόμαστε και δρούμε στο πλαίσιο συγκεκριμένων παραμέτρων, σε κάθε ιστορική στιγμή⁷.

Άλλωστε για τον Foucault, η αντίληψη που έχουμε για τα αντικείμενα διαμορφώνεται μέσα στα όρια των περιορισμών του λόγου: ο λόγος χαρακτηρίζεται από «[...] την οριοθέτηση του πεδίου των αντικειμένων, τον ορισμό μιας νόμιμης προοπτικής για το φορέα της γνώσης και τον καθορισμό των νορμών για την επεξεργασία των εννοιών ή των θεωριών⁸». Παρατηρούμε ότι για τον Foucault, ο λόγος συνεπάγεται τον περιορισμό στον τρόπο με τον οποίο το κάθε υποκείμενο αναπαριστά και αντιλαμβάνεται τον κόσμο, με το να

⁶ Βλ. R. Wodak (ed.), *Gender and Discourse*, London: Sage, 1997, σ.σ.198-199.

⁷ Βλ. S. Mills, *Discourse*, ο.π., σ.σ. 49-53.

⁸ Βλ. Foucault, 1977a:199, που αναφέρεται στο: S. Mills, *Discourse*, ο.π., σ. 51.

αποκλείει μια σειρά από φαινόμενα από το να θεωρηθούν ως άξια προσοχής ή ακόμα και ως πραγματικά. Στη συνέχεια, και προκειμένου ένας λόγος ή ένα αντικείμενο να ενεργοποιηθεί, να θεωρηθεί δηλαδή ως πραγματικό, το υποκείμενο θα πρέπει να κατοχυρώσει για τον εαυτό του το δικαίωμα να αρθρώσει λόγο, να μιλήσει. Συμπεραίνουμε, ότι η είσοδος στο λόγο είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με ζητήματα εξουσίας και νομιμότητας. Τέλος, κάθε πράξη χαρτογραφεί τις πιθανές χρήσεις που μπορεί να γίνουν σε κάποια απόφαση ή ακόμα καθορίζει τους κανόνες για τη μελλοντική χρήση της. Κάθε απόφαση οδηγεί σε άλλες και εμπεριέχει, υπό μία έννοια, τους πιθανούς τρόπους με τους οποίους μελλοντικές δηλώσεις θα αρθρωθούν⁹.

Οι λόγοι, σύμφωνα με το Foucault, λειτουργούν σαν πρακτικές οι οποίες συστηματικά διαμορφώνουν τα αντικείμενα για τα οποία μιλούν. Με άλλα λόγια, δεν αναπαριστούν, απλώς, κοινωνικές οντότητες και σχέσεις, αλλά τις κατασκευάζουν ή τις συνιστούν. Έτσι, η οπτική που έχουμε για τον εαυτό μας, για τους άλλους και για την πραγματικότητα, αποτελεί ένα κατασκευάσμα, το οποίο «ταιριάζει» στην οπτική που έχουμε αποδεχθεί ως μέλη συγκεκριμένων θεσμών.

Ο Foucault στην αρχαιολογική του φάση, περιγράφει τους κανόνες διαμόρφωσης (rules of formation) ενός σχηματισμού του λόγου¹⁰ (discursive formation), αποκεντροποιεί το ηγεμονικό υποκείμενο των λόγων του ανθρωπισμού, ενώ με τη μετάβαση στη γενεαλογία, μελετάει την ιστορική εμφάνιση των σχηματισμών του λόγου με στόχο την έμφαση στην άσκηση εξουσίας και στα συστήματα κυριαρχίας. Οι H.L.Dreyfus και P.Rabinow, στους οποίους βασιζόμαστε για την θεωρητική και χρονολογική οριοθέτηση της διάκρισης ανάμεσα στην αρχαιολογική και γενεαλογική φάση, υποστηρίζουν ότι ο Foucault «ύστερα από την Αρχαιολογία απομακρύνεται από την προσπάθεια να αναπτύξει μια θεωρία

⁹ Βλ. S. Mills, *Discourse*, ο.π., σ.51.

¹⁰ Ο σχηματισμός του λόγου αφορά σε συστήματα κανόνων, τα οποία επιτρέπουν μόνο σε κάποιες αποφάνσεις να εμφανίζονται σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και σε συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια. Ο κάθε σχηματισμός του λόγου αποτελείται από κανόνες διαμόρφωσης συγκεκριμένων ομάδων αποφάνσεων που ανήκουν σε αυτήν.

του λόγου, και χρησιμοποιεί τη γενεαλογία του Νίτσε ως εναρκτήριο σημείο για να αναπτύξει μια μέθοδο που θα του επέτρεπε να θεματοποιεί (thematize) τη σχέση ανάμεσα στην αλήθεια, τη θεωρία, και τις αξίες και τους κοινωνικούς θεσμούς και πρακτικές από τα οποία αναδεικνύονται. Αυτό τον οδηγεί να δώσει μεγαλύτερη προσοχή στην εξουσία και στο σώμα στο πλαίσιο της σχέσης τους με τις ανθρωπιστικές επιστήμες¹¹.»

Η κατηγορία του λόγου στα κείμενα του Foucault της αρχαιολογικής περιόδου, αναφέρεται, απλώς, στο επίπεδο των πραγμάτων που λέγονται ή του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιείται η γλώσσα, θεωρώντας ότι υπάρχει διάσταση ανάμεσα σε αυτό που λέει κάποιος και σε αυτό που πραγματικά θέλει να πει. Στην αρχαιολογική του φάση, ο Foucault θεωρεί ότι ο λόγος διαμορφώνει τα αντικείμενα της γνώσης, τα κοινωνικά υποκείμενα και τις μορφές του εαυτού, τις κοινωνικές σχέσεις και τα θεωρητικά πλαίσια και μέσα από τη μελέτη των κανόνων σχηματισμού των αποφάνσεων, μελετάει τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι αποφάνσεις αποκτούν ενότητα, εστιάζοντας στις σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές αποφάνσεις. Ένας σχηματισμός του λόγου, σύμφωνα με τον Foucault, αποτελείται από κανονικότητες, οι οποίες ρυθμίζουν τη διασπορά των αποφάνσεων (statements) από τις οποίες αυτός αποτελείται, και οι κανονικότητες αυτές αφορούν στους κανόνες σχηματισμού των «αντικειμένων» της γνώσης (objects), των «αποφαντικών τρόπων» (enunciative modalities), των «εννοιών» (concepts), αλλά και των «στρατηγικών» (strategies). Συγκεκριμένα, ο Foucault αναφέρει:

Στην περίπτωση που ανάμεσα σε έναν ορισμένο αριθμό αποφάνσεων, θα μπορούσαμε να περιγράψουμε ένα παρόμοιο σύστημα διασποράς, στην περίπτωση που ανάμεσα στα αντικείμενα, στους τύπους εκφοράς, στις έννοιες, στις θεματικές επιλογές, θα μπορούσαμε να καθορίσουμε μια κανονικότητα (μια τάξη, συστοιχίες, θέσεις και λειτουργίες, μετασχηματισμούς), θα πούμε, συμβατικά, ότι έχουμε να κάνουμε με έναν σχηματισμό του λόγου [...] Θα αποκαλέσουμε κανόνες σχηματισμού τις προϋποθέσεις στις οποίες έχουν υπαχθεί τα στοιχεία αυτού του διαμερισμού

¹¹ Βλ. H. Dreyfus, και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Brighton: Harvester Press, 1982, σ. xxi.

(αντικείμενα, τρόπος απόφασης, έννοιες, θεματικές επιλογές). Οι κανόνες σχηματισμού είναι συνθήκες ύπαρξης (επίσης όμως συνύπαρξης, διατήρησης, τροποποίησης και εξαφάνισης) μέσα σε ένα δεδομένο διαμερισμό του λόγου¹².

Ο Foucault αναφερόμενος στα «αντικείμενα» του λόγου, προσπαθεί να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο αυτά δημιουργούνται μέσα στο λόγο και όχι να κατηγοριοποιήσει τους σχηματισμούς του λόγου βάσει της κοινότητας των αντικειμένων στα οποία αναφέρονται. Με τον όρο αντικείμενα της γνώσης, ο Foucault εννοεί τις οντότητες εκείνες, οι οποίες μέσα στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου λόγου ή σχηματισμού του λόγου διαμορφώνονται ως τέτοια, ακολουθώντας συγκεκριμένους κανόνες του εν θέματι σχηματισμού του λόγου. Είναι εκείνα τα αντικείμενα της γνώσης, τα οποία συγκεκριμένες επιστήμες αναγνωρίζουν ότι ανήκουν στον τομέα ενδιαφέροντός τους και τα οποία τελικά ενσωματώνουν¹³, όπως για παράδειγμα, η κατηγορία «γυναίκα» ή η κατηγορία «θηλυκότητα» αποτελούν αντικείμενα γνώσης για το λόγο του φεμινισμού. Τα αντικείμενα αυτά δεν προϋπάρχουν έξω από το λόγο του φεμινισμού, αλλά παράγονται ως αντικείμενα μέσα από τον ίδιο το λόγο. Ένας σχηματισμός του λόγου πρέπει να ορίζεται με τέτοιον τρόπο που να επιτρέπει την αλλαγή των αντικειμένων του. Για παράδειγμα, η έννοια της θηλυκότητας δεν αποτελεί ένα σταθερό αντικείμενο για το λόγο του φεμινισμού, αλλά υπόκειται σε συνεχείς αλλαγές όσον αφορά στη νοηματοδότηση της από διάφορες φεμινιστικές προσεγγίσεις, σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές. Αυτό σημαίνει ότι ο λόγος έχει μια ενεργητική σχέση με την πραγματικότητα, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, καθώς κατασκευάζει νοήματα για αυτή και έτσι τη σημασιοδοτεί.

Η δεύτερη ομάδα κανόνων σχηματισμού σχετίζεται με τη διαμόρφωση των «αποφαντικών τρόπων». Υποστηρίζοντας ο Foucault ότι τα κοινωνικά υποκείμενα δεν παράγουν λόγους με αυτόνομο τρόπο, αλλά ότι είναι το αποτέλεσμα και η λειτουργία του λόγου, εστιάζει το ενδιαφέρον του σε τύπους δραστηριοτήτων του λόγου, οι οποίες ονομάζονται ως αποφαντικοί τρόποι, όπως

¹² Βλ. Μ. Foucault, *Η Αρχαιολογία της Γνώσης* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης), Αθήνα: Εξάντας, 1987, σ.σ.60-61.

¹³ Βλ. Ν. Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1992, σ. 41.

αυτός της περιγραφής, της διαμόρφωσης υποθέσεων και της διδασκαλίας, θεωρώντας ότι ο κάθε ένας από αυτούς συνδέεται και με κάποια θέση υποκειμένου¹⁴. Για παράδειγμα, η διδασκαλία ως μια δραστηριότητα του λόγου, τοποθετεί αυτούς που συμμετέχουν σε αυτήν σε ρόλους «διδασκόντων» ή «διδασκόμενων». Το κοινωνικό υποκείμενο το οποίο παράγει μια απόφαση δεν είναι μια οντότητα που υπάρχει έξω και ανεξάρτητα από το λόγο, αλλά αποτελεί μια λειτουργία του ίδιου του λόγου¹⁵. Ο Foucault τονίζει την ανάγκη να μελετηθούν οι διάφοροι τρόποι με τους οποίους τα υποκείμενα παίρνουν το δικαίωμα της ομιλίας, όπως λόγω της αναγνωρισμένης τους εκπαίδευσης και ειδικευσης (ειδικευμένος γιατρός), των θεσμικών σημείων από τα οποία τα υποκείμενα μιλούν (ο γιατρός εκφέρει λόγο από το νοσοκομείο) και των θέσεων των υποκειμένων από τις οποίες γίνονται οι νομιμοποιημένες δηλώσεις (ο κενός τόπος του γιατρού τον οποίο μπορούν να καλύψουν διάφορα άτομα)¹⁶. Αντιμετωπίζοντας το υποκείμενο ως αποτέλεσμα της λειτουργίας του λόγου και των κανόνων σχηματισμού των αποφαντικών τρόπων, ο Foucault αποκεντροποιεί την έννοια του κοινωνικού υποκειμένου, το οποίο τελικά μορφοποιείται και παράγεται μέσα από τους σχηματισμούς του λόγου.

Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει εκείνους τους κανόνες που καθορίζουν την παραγωγή «εννοιών», δηλαδή, τα στοιχεία εκείνα και τους τύπους που μια επιστήμη χρησιμοποιεί σαν εργαλείο για τη διαχείριση του πεδίου ενδιαφέροντος της: για παράδειγμα, τα ρήματα, οι προθέσεις, οι λέξεις αποτελούν μερικές από τις έννοιες της γραμματικής. Στο πλαίσιο αυτό, ο Foucault εστιάζει στους κανόνες που εδραιώνουν λογικές σχέσεις ανάμεσα σε αποφάνσεις, και ορίζουν πότε και εάν ομάδες αποφάνσεων μπορούν να γίνουν αποδεκτές ή να αποκλειστούν από ένα λόγο και γενικότερα, ασχολείται με τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο «πεδίο των αποφάνσεων» ενός σχηματισμού του λόγου¹⁷. Μελετάει, λοιπόν, τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα σε αποφάνσεις ενός

¹⁴ B.A. N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, ο.π., σ.43.

¹⁵ B.A. D. Howarth, *Discourse*, ο.π., σ. 53.

¹⁶ B.A. D. Howarth, *Discourse*, ο.π., σ. 53.

¹⁷ B.A. N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, ο.π., σ.σ.45-46.

συγκεκριμένου σχηματισμού του λόγου (όπως για παράδειγμα, η επιστήμη της κοινωνιολογίας δεν χρησιμοποιεί στις ημέρες τις ίδιες έννοιες που χρησιμοποιούσε τον περασμένο αιώνα, έχουν εισαχθεί νέες έννοιες και πολλές φορές γίνεται διαφορετική χρήση των ήδη υπαρχόντων εννοιών), αλλά και στις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα σε διαφορετικούς σχηματισμούς του λόγου (για παράδειγμα, η επιστήμη της κοινωνιολογίας επικοινωνεί και διαχειρίζεται εννοιολογικά σχήματα άλλων επιστημών όπως η βιολογία, η ιστορία, ή ψυχολογία).

Τέλος, αναφορικά με τη διαμόρφωση των στρατηγικών για την παραγωγή του λόγου, ο Foucault αναφέρεται σε συγκεκριμένες θεωρίες ή θέματα τα οποία εμφανίζονται στο πλαίσιο των λόγων, όπως για παράδειγμα η ανάπτυξη της θεωρίας της J. Butler για την επιτελεσματικότητα, στο πλαίσιο των ευρύτερων φεμινιστικών προσεγγίσεων για το φύλο. Ο Foucault τονίζει ότι είναι πιθανό να αναπτύσσονται πολλές εναλλακτικές θεωρητικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο του ίδιου λόγου. Ο Foucault μιλάει για τα «σημεία διάθλασης του λόγου¹⁸», αναφερόμενος στις αποφάνσεις εκείνες οι οποίες εμφανίζονται στο πλαίσιο ενός λόγου αλλά είναι ασύμβατες με τις υπόλοιπες παρόλο που έχουν σχηματιστεί από τους ίδιους κανόνες. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην επίδραση άλλων «γειτονικών¹⁹» λόγων στη διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου σχηματισμού λόγου, αλλά τονίζει, επίσης, και τις πρακτικές εκείνες που δεν ανήκουν στο λόγο και οι οποίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην κατασκευή του.

Όπως διαπιστώθηκε, κεντρικό εργαλείο της αναλυτικής που αναπτύσσει ο Foucault για το λόγο είναι οι «αποφάνσεις» (statements), τόσο οι προφορικές, όσο και οι γραπτές. Ο Foucault δεν ενδιαφέρεται για όλες τις αποφάνσεις με την έννοια των ομιλιακών ενεργημάτων, όπως οι προσταγές, αλλά μόνο για αυτές οι οποίες είναι σοβαρές, αυτόνομες και έχουν την ικανότητα να εμπεριέχουν υποθέσεις αλήθειας²⁰. Οι «αποφάνσεις», σύμφωνα με το Foucault, δεν είναι

¹⁸ Βλ. M. Foucault, *Η Αρχαιολογία της Γνώσης* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης), Αθήνα: Εξάντας, 1987, σ.102.

¹⁹ Βλ. M. Foucault, *Η Αρχαιολογία της Γνώσης* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης), ο.π., σ.104.

²⁰ Βλ. H. Dreyfus, και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π, σ. 48.

προτάσεις, φράσεις ή ομιλιακά ενεργήματα. Η ίδια απόφαση μπορεί να διατυπωθεί σε πολλά διαφορετικά συγκείμενα, με πολλούς διαφορετικούς τρόπους και πάραυτα να διατηρεί το ίδιο νόημα. Επιπλέον, μπορεί δύο προτάσεις να είναι γραμματικά οι ίδιες και να έχουν το ίδιο νόημα, όταν όμως χρησιμοποιηθούν σε δύο διαφορετικά πλαίσια να γίνουν δύο διαφορετικές αποφάνσεις. Το χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο χρησιμοποιείται από το Foucault, είναι το ακόλουθο: η σειρά των γραμμάτων AZERT, η οποία εμφανίζεται στο πληκτρολόγιο μιας γραφομηχανής, δεν αποτελεί απόφαση, αλλά όταν η σειρά αυτή των γραμμάτων παρουσιαστεί σε ειδικό εγχειρίδιο για τη δακτυλογράφηση, τότε «[...] αποτελεί την απόφαση της αλφαβητικής τάξης που έχει υιοθετηθεί από τις γαλλικές γραφομηχανές²¹.»

Έτσι λοιπόν, ο Foucault στην αρχαιολογική του φάση θεωρεί ότι υπάρχουν κανόνες, οι οποίοι κυβερνούν την παραγωγή των αποφάνσεων που ανήκουν σε κάθε σχηματισμό του λόγου και τοποθετεί σαν πρωταρχικό στόχο της ανάλυσης, τη μελέτη αυτών των κανόνων, του τρόπου με τον οποίο δομούν τα αντικείμενα, τον τρόπο ομιλίας, τις έννοιες και τις στρατηγικές του λόγου, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αλλάζουν ιστορικά. Δεν ασχολείται με το περιεχόμενο των λόγων με την έννοια της έρευνας σχετικά με τον εάν αυτό που διατυπώνεται είναι αληθές ή όχι, αλλά με αυτό που λέγεται από τους ειδικούς όταν μιλούν ως ειδικοί²².

Η μετάβαση του Foucault από την αρχαιολογία στη γενεαλογία²³ σηματοδότησε μια αποκεντροποίηση της έννοιας του λόγου ως αυτόνομο σύστημα, εστίασε στις διαδικασίες και στους μηχανισμούς μέσω των οποίων η γνώση και η αλήθεια παράγονται και έδωσε μια ιδιαίτερη βαρύτητα στην έννοια της εξουσίας σχετικά με την παραγωγή ταυτοτήτων και θεσμών, η οποία επιπλέον σχετίζεται στις

²¹ Βλ. Μ. Foucault, *Η Αρχαιολογία της Γνώσης* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης), ο.π., σ.133.

²² Βλ. Η. Dreyfus, και Ρ. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π., σ. xx.

²³ Οι Dreyfus και Rabinow αναφέρουν ότι ο Foucault στη γενεαλογική του φάση δεν απέρριψε την αρχαιολογική του μέθοδο, καθώς αυτή χρησιμοποιήθηκε στη γενεαλογία. Ο Foucault, απλώς, εγκαταλείπει την προσπάθεια να αναπτύξει μια θεωρία σχετικά με αυτόνομες πρακτικές του λόγου. Βλ. Η. Dreyfus, και Ρ. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π., σ. xxi.

σύγχρονες κοινωνίες με τον έλεγχο των πληθυσμών²⁴. Η γενεαλογία του Foucault έρχεται σε ρητή αντίθεση με την παραδοσιακή ιστορική ανάλυση, καθώς δεν εστιάζει στην ανακάλυψη της προέλευσης των πραγμάτων, αλλά ενδιαφέρεται να αποκαλύψει τη διαφορά, τη διασπορά των πραγμάτων θεωρώντας ότι δεν υπάρχει κάποιο κρυμμένο νόημα ή κάποια θεμελιακή αρχή πίσω από τα πράγματα. Εστιάζει στο μοναδικό χαρακτήρα των συμβάντων και εισάγει την έννοια της ασυνέχειας σε πεδία τα οποία λαμβάνονται ως δεδομένα και ενοποιημένα. Ο Foucault θεωρεί ότι αν ενδιαφερόμαστε για την προέλευση των πραγμάτων θα είναι σαν να ενδιαφερόμαστε για μια έμφυτη ουσία αυτών και να ωθούμαστε σε συγκεκριμένα αποτελέσματα. Μέσα από τη γενεαλογία διασπάται η ενότητα ταυτοτήτων και πραγμάτων για να αποκαλυφθεί η πολλαπλότητα αυτών και να καταλήξει ο Foucault ότι «τίποτα σε έναν άνθρωπο δεν είναι αρκετά σταθερό – ούτε και το ίδιο του το σώμα – για να χρησιμοποιηθεί ως βάση για την αναγνώριση του εαυτού του ή για την κατανόηση των άλλων ανθρώπων²⁵». Η γενεαλογία εστιάζει στα συμβάντα, στον τρόπο που αυτά εκδηλώνονται και εμφανίζονται, μέσα από συγκρούσεις, μέσα από την τύχη, τα σφάλματα και τις σχέσεις εξουσίας.

Η γενεαλογική έρευνα του Foucault αναδεικνύει τη σημασία των πρακτικών που δεν ανήκουν στο λόγο, ως προς τον καθορισμό και τη σύνθεση των πρακτικών του λόγου. Αυτό σημαίνει ότι ο Foucault θεωρητικοποιεί τη σχέση ανάμεσα στις πρακτικές του λόγου και στις υλικές πρακτικές ως μια συμβιωτική σχέση. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας σχέσης, είναι αυτή της εξουσίας/γνώσης²⁶ (βλ. κεφάλαιο 3). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Foucault, «[...] η εξουσία και η γνώση συνδέονται μαζί μέσα στο λόγο²⁷». Από την μια

²⁴ Βλ. N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, ο.π., σ.σ.49-50. Η γενεαλογία ενδιαφέρεται για την σημαντικότητα της εξουσίας και της κυριαρχίας στην κατασκευή των λόγων, των ταυτοτήτων και των θεσμών. Αυτή η θεωρητικοποίηση της εξουσίας σημαίνει ότι ο λόγος και η γλώσσα είναι κεντρικής σημασίας στις κοινωνικές διαδικασίες της μοντέρνας κοινωνίας. Έτσι, μέσα από την ανάλυση των θεσμών και των οργανώσεων της κοινωνίας θεωρείται ότι οδηγούμαστε στην κατανόηση και ανάλυση των πρακτικών του λόγου.

²⁵ Βλ. M. Foucault, «Nietzsche, genealogy, history» στο: P. Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*, New York: Pantheon Books, 1984, σ.σ. 88-87.

²⁶ Βλ. L. McNay, *Foucault and Feminism*, Cambridge, UK.: Polity Press, 1992, σ.27.

²⁷ Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, Harmondsworth: Penguin Books, 1978, σ.100.

μεριά, η γνώση παρουσιάζεται ως το αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου καθεστώτος εξουσίας και από την άλλη μεριά, η γνώση συνιστά την ίδια την πραγματικότητα την οποία αναλύει και περιγράφει²⁸. Ο Foucault υποστηρίζει ότι η γνώση και η εξουσία αυτόματα υπαινίσσονται η μία την άλλη και δεν υπάρχει καμία σχέση εξουσίας χωρίς την αυτόματη διαμόρφωση ενός πεδίου γνώσης ή το αντίστροφο.

Ο Foucault δίνει έμφαση στον τρόπο με τον οποίο ο λόγος διαμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις, τις ταυτότητες και τα υποκείμενα, τονίζοντας με αυτό τον τρόπο την υλικότητα του λόγου, ο οποίος όμως δεν μπορεί να υποβιβαστεί σε διαδικασίες όπως η οικονομική παραγωγή, οι κοινωνικοί θεσμοί ή η πολιτική συμπεριφορά. Οι οικονομικές και οι κοινωνικές δομές είναι σημαντικές για το Foucault και βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με τις δομές του λόγου. Η σημαντικότητα που απέδωσε ο Foucault στις οικονομικές δομές δεν είναι τέτοια για να τις τοποθετήσει σε πρωτεύουσα θέση, αλλά θεωρούσε ότι αποτελούν ένα τύπο εξουσίας μέσα σε ένα εύρος σχέσεων εξουσίας. Στην έννοια του λόγου συνυπάρχουν, τόσο οι υλικές πρακτικές, όσο και μορφές γνώσης.

Ο Foucault στη γενεαλογική του φάση, αντικαθιστά την άποψη ότι οι λόγοι είναι αυτόνομα συστήματα δηλώσεων τα οποία δομούνται από ιστορικά καθορισμένους κανόνες, με την άποψη ότι οι λόγοι είναι συγκεκριμένα συστήματα σχέσεων εξουσίας/γνώσης. Αυτή η αντίληψη για την εξουσία αποδίδει στο λόγο κεντρική θέση στις κοινωνικές διαδικασίες της μοντέρνας κοινωνίας, αφού οι τεχνολογίες της εξουσίας είναι σε ένα σημαντικό βαθμό πρακτικές του λόγου. Ο Foucault υποστηρίζει ότι «ο λόγος, μεταδίδει και παράγει εξουσία – την ενδυναμώνει αλλά ταυτόχρονα την υπονομεύει και την εκθέτει, την καθιστά εύθραυστη και κάνει δυνατή την ανατροπή της²⁹».

²⁸ Βλ. L. McNay, *Foucault and Feminism*, ο.π., σ.27.

²⁹ Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ.101.

Τέλος, η νέα αυτή αντίληψη του Foucault για το λόγο, τον οδηγεί στη χρήση της έννοιας της ιδεολογίας με μεγάλη επιφυλακτικότητα, καθόσον η ιδεολογία βρίσκεται σε δευτερεύουσα θέση σε σχέση με την οικονομική υποδομή που την καθορίζει και η οποία ιστορικά αποτελούσε ένα πιθανό μέσο σύνδεσης λόγων και υλικών πρακτικών, κάνοντας ταυτόχρονα δυνατή την κριτική των ψευδών πεποιθήσεων. Ο Foucault είναι αντίθετος με την έννοια της ιδεολογίας, διότι θεωρεί ότι η ιδεολογία έρχεται πάντα σε αντίθεση με κάποιο άλλο πράγμα που υποτίθεται ότι αντιπροσωπεύει την αλήθεια, που υποτίθεται ότι είναι η αλήθεια. Ο Foucault θεωρεί ότι δεν θα πρέπει να εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στη διάκριση των λόγων ανάμεσα σε ψευδείς και αληθείς, αλλά στη διαδικασία κατά την οποία παράγονται λόγοι, οι οποίοι θεωρούνται ως αληθείς. Επίσης θεωρεί ότι η έννοια της ιδεολογίας προϋποθέτει μια συγκεκριμένη σύλληψη της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, η οποία, είτε έχει ήδη εξαπατηθεί από την έννοια της ιδεολογίας, ή έχει απομακρυνθεί από αυτή και είναι έτοιμη να απαλλαχθεί από λαθεμένες αντιλήψεις και πεποιθήσεις³⁰. Με τη μετάβασή του στη γενεαλογική φάση και την αποκεντροποίηση της έννοιας του λόγου ως αυτόνομο σύστημα, ο Foucault τόνισε το συνδυασμό των υλικών (εξουσίας) και των μη-υλικών στοιχείων (γνώση) στη σημασιολόγηση και στον ορισμό του λόγου, προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προαναφέρθηκαν σε σχέση με την έννοια της ιδεολογίας.

2.3 Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η αρχαιολογική έρευνα του Foucault αναλύθηκε με συνοπτικό τρόπο, με στόχο να γίνει περισσότερο κατανοητή η μετάβασή του στη γενεαλογία. Κεντρικός στόχος της αρχαιολογικής ανάλυσης είναι η ιστορική μελέτη του λόγου, των σχηματισμών του λόγου, των συστημάτων της σκέψης. Βασική έλλειψη της αρχαιολογικής ανάλυσης είναι η ανεπαρκής παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο οι πρακτικές που δεν ανήκουν στο λόγο αλληλοδιαπλέκονται με τις πρακτικές του λόγου. Ο Foucault μελέτησε τους κανόνες που κυβερνούν σε

³⁰ Βλ. Μ. Foucault. *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977* (edited by C. Gordon), Brighton, Sussex: The Harvester Press Limited, 1980, σ. 118. Επίσης, βλ. D. Howarth, *Discourse*, ο.π., σ. 79.

θεωρητικό επίπεδο τις επιστήμες του ανθρώπου υποβιβάζοντας σε αυτούς τους κανόνες, όχι μόνο τις πρακτικές, αλλά και αυτούς που τις ασκούν³¹. Η αρχαιολογική μέθοδος, πάντως, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, δεν εγκαταλείφθηκε από τον Foucault, αλλά χρησιμοποιήθηκε στη γενεαλογία ως ένας τρόπος για να διαχωρίζει ο Foucault τους «σοβαρούς» λόγους των επιστημών του ανθρώπου και να ερευνά τον τρόπο με τον οποίο αυτοί χρησιμοποιούνται³². Έτσι, η γενεαλογική έρευνα του Foucault μετατόπισε το ενδιαφέρον από τη θεωρία στις πρακτικές, χρησιμοποιώντας αυτή τη φορά τη θεωρία για να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο οι πρακτικές λειτουργούν.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της γενεαλογίας του Foucault και ένα από τα σημεία που θα υιοθετήσουμε στην ανάλυσή μας, είναι ότι δεν στοχεύουμε στην ανακάλυψη ενός κρυμμένου νοήματος, δηλαδή δεν υποθέτουμε ότι «πίσω» από τον υπό μελέτη πολιτικό λόγο κρύβεται κάποιο θεμελιώδες νόημα το οποίο προσπαθούμε να αποκρυπτογραφήσουμε. Το σημαντικό στοιχείο της γενεαλογικής ανάλυσης εντοπίζεται, ακριβώς, στην αποποίηση της ύπαρξης μεταφυσικών οντοτήτων ή ουσιολογικών νοημάτων. Η γενεαλογία αποτελεί ένα είδος μετάφρασης ανάμεσα σε άλλες υπάρχουσες μεταφράσεις, οι οποίες έχουν δημιουργηθεί από άλλους ανθρώπους και δεν αντικατοπτρίζουν τη φύση των πραγμάτων ή μια υπερβατική ουσία. Άλλωστε, ο στόχος της γενεαλογίας είναι η καταστροφή αυτών των υπερβατικών αληθειών και η μελέτη των πολιτισμικών πρακτικών σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο, στις οποίες εμπλέκονται ζητήματα γνώσης και εξουσίας και οι οποίες είναι καθοριστικές στη διαμόρφωση του νεωτερικού ατόμου ως αντικείμενο και ως υποκείμενο³³. Έτσι, λοιπόν, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, βασικός στόχος της γενεαλογικής έρευνας είναι ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται συγκεκριμένες πρακτικές και ο εντοπισμός των αποτελεσμάτων που επιφέρουν.

³¹ Βλ. H. Dreyfus, και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π., σ. 102.

³² Βλ. H. Dreyfus, και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π., σ. xxi.

³³ Βλ. H. Dreyfus, και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π., σ. 120.

Ο Foucault, λοιπόν, αποδίδει μεγαλύτερη σημαντικότητα στις πολιτισμικές πρακτικές σε σχέση με τους σχηματισμούς του λόγου, καθώς οι λόγοι που αναπτύσσονται σε κάθε κοινωνία μπορούν να μελετηθούν μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Εντούτοις, θεωρούμε ότι ο λόγος είναι μια μορφή κοινωνικής πρακτικής και ένα μέσο κατασκευής πτυχών της πραγματικότητας - δεν είναι μόνο μια μορφή γνώσης, αλλά και μια μορφή πρακτικής, ένα γεγονός με ιστορικότητα. Ο λόγος είναι κοινωνικά συνθετικός, καθώς συνεισφέρει στη σύνθεση των κανόνων και των περιορισμών της κοινωνικής ζωής, καθώς και των σχέσεων, των ταυτοτήτων και των θεσμών, δηλαδή όλων αυτών των πτυχών της κοινωνικής δομής, οι οποίες άμεσα ή έμμεσα την κατασκευάζουν και την περιορίζουν³⁴. Ο λόγος είναι μια πρακτική, όχι μόνο αναπαράστασης, αλλά και σημασιοδότησης του κόσμου, συνθέτοντας και κατασκευάζοντας τον κόσμο.

Στο πλαίσιο του συστήματος εξουσίας/γνώσης, αποτυπώνεται με γλαφυρό τρόπο η συνύπαρξη πρακτικών που ανήκουν στο λόγο και πρακτικών που δεν ανήκουν σε αυτόν. Αφού ο λόγος επηρεάζει τόσο πολύ τα κοινωνικά δρώμενα, συμπράττει στην εμφάνιση ζητημάτων που σχετίζονται με την εξουσία. Οι πρακτικές του λόγου συνθέτουν, τόσο με συμβατικούς, όσο και με δημιουργικούς τρόπους: συνεισφέρουν στην αναπαραγωγή της κοινωνίας, όπως είναι (κοινωνικές ταυτότητες, κοινωνικές σχέσεις, συστήματα γνώσεων και αντιλήψεων) και επίσης συνεισφέρουν στην αλλαγή της κοινωνίας³⁵. Η σχέση αυτή σημαίνει, επίσης, ότι το κάθε γεγονός του λόγου, όχι μόνο διαμορφώνει τις καταστάσεις, τους θεσμούς και τις κοινωνικές δομές, αλλά διαμορφώνεται και από αυτές, κάτι που και ο Foucault είχε διατυπώσει με τη σχέση ανάμεσα στις πρακτικές του λόγου και στις πρακτικές που δεν ανήκουν στο λόγο.

³⁴ Βλ. Ν. Fairclough, *Discourse and Social Change*, ο.π., σ.σ. 62-100.

³⁵ Βλ. Ν. Fairclough, *Discourse and Social Change*, ο.π., σ. 65. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για την κατανόηση αυτής της προσέγγισης. Οι ταυτότητες των καθηγητών και των μαθητών, καθώς και οι σχέσεις ανάμεσα σε αυτούς, οι οποίες αποτελούν ένα κεντρικό γεγονός στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος, εξαρτώνται από τη σταθερότητα και τη διαχρονικότητα των μοντέλων του λόγου που εμπλέκονται στην αναπαραγωγή τους. Εντούτοις, οι σχέσεις αυτές και οι ταυτότητες είναι «ανοικτές» σε αλλαγές, οι οποίες κυρίως προέρχονται από το λόγο.

Αναμφίβολα, ο λόγος δεν αναπαριστά μόνο πολιτισμικούς τρόπους σκέψης και δράσης, αλλά είναι ένα ισχυρό μέσο κοινωνικής κατασκευής. Ο λόγος μπορεί να θεωρηθεί ότι δίνει νόημα στην εμπειρία και αρθρώνει τους τρόπους με τους οποίους βλέπουμε τον κόσμο. Οι λόγοι δεν αναπαριστούν, απλώς, κοινωνικές πρακτικές, αλλά τις διατηρούν, τις αναπαράγουν ή τις αναδιοργανώνουν με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, περισσότερο ή λιγότερο ριζοσπαστικούς και πολλές φορές εμφανίζονται νέοι εναλλακτικοί λόγοι³⁶.

Οι συνθετικές διαδικασίες του λόγου θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με ένα διαλεκτικό τρόπο, στο πλαίσιο του οποίου, οι επιπτώσεις της κάθε πρακτικής του λόγου εξαρτώνται από τον τρόπο αλληλεπίδρασής τους με τις πολιτισμικές πρακτικές. Ο λόγος δεν αποτελεί το μοναδικό μέσο κατασκευής κοινωνικής πραγματικότητας και θα πρέπει να μελετάται σε συγκεκριμένα ιστορικά συγκείμενα, προκειμένου να κατανοήσουμε το λόγο άρθρωσης συγκεκριμένων λόγων και όχι άλλων, έτσι ώστε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι πολιτισμικές πρακτικές σε σχέση με το λόγο και το αντίστροφο. Ο λόγος αποτελεί ένα δρώμενο, έναν τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι δρουν απέναντι στον κόσμο και μεταξύ τους, αλλά ταυτόχρονα είναι και μια μορφή αναπαράστασης³⁷.

Η ιδέα του λόγου ως κοινωνική πρακτική προσφέρει, λοιπόν, ένα τρόπο να βλέπουμε το πώς βιώνουμε τον κόσμο, πως τον κατασκευάζουμε και να αλληλεπιδρούμε με αυτόν. Έτσι, λοιπόν, και η κατηγορία της γυναικείας υποκειμενικότητας μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι μια δομή οργανωμένη από το λόγο - κατασκευασμένη κοινωνικά, αλλά και από το λόγο. Ο λόγος δεν αναπαριστά, απλώς, τις έμφυλες κοινωνικές πρακτικές, αλλά τις διατηρεί, τις αναδιοργανώνει με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Οι λόγοι για τη θηλυκότητα διατηρούν, αναπαράγουν ή παράγουν κοινωνικές πρακτικές που

³⁶ Βλ. L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds.), *Gender Identity and Discourse Analysis*, ο.π., σ. 13. Για παράδειγμα, η κατηγορία «γυναίκα» μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει οργανωθεί και έχει λάβει το νόημά της κοινωνικά από το λόγο, καθώς διακριτά χαρακτηριστικά της φυσιολογίας όπως το χρώμα των ματιών, δεν οδηγούν σε ανάλογες κατηγοριοποιήσεις.

³⁷ Βλ. N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, ο.π., σ. 64

συντηρούν ή ανατρέπουν τη βασική διχοτομική αντίληψη, η οποία καθορίζει την κοινή αντίληψη για το τι είναι ανδρικό και τι γυναικείο. Πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία παίζει η συλλογική ή η ατομική δράση του κάθε έμφυλου υποκειμένου, το οποίο μπορεί να αποδεχθεί ή να αντιταχθεί στους υπάρχοντες λόγους.

Οι γυναίκες δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν μια ομοιογενοποιημένη κατηγορία, ανεξάρτητα από τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους και τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες επιτελούν τις προσαγές του φύλου τους. Αυτό σημαίνει, ότι στην ανάλυση του λόγου των πρακτικών του κοινοβουλίου, δίνουμε πολύ μεγάλη σημασία στο πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο υπό μελέτη λόγος. Η σημασία του πλαισίου σε σχέση με το κοινωνικό φύλο, την έμφυλη υποκειμενικότητα και την κατασκευή της «μορφολογίας» της κατηγορίας «γυναίκα» συνεπάγεται, ότι μελετούμε την εν θέματι λόγο-θετική παραγωγή μέσα σε συγκεκριμένα συγκεκριμένα και σε συγκεκριμένες κοινωνικό-πολιτικές συνθήκες. Δίνοντας έμφαση στο πλαίσιο, σημαίνει ότι αναλύουμε συγκεκριμένα νοήματα που κατασκευάζονται σε δεδομένο κοινωνικά, ιστορικά και πολιτισμικά χώρο και χρόνο.

Η μελέτη του κοινοβουλευτικού λόγου για τις γυναίκες, συνεισφέρει στη μελέτη του ευρύτερου κοινωνικό-πολιτικού συστήματος των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες. Η μορφή αυτή του δημόσιου λόγου που αναπτύσσεται στο κοινοβούλιο ως μέρος ενός συστήματος λήψης πολιτικών αποφάσεων και παραγωγής νομοθεσίας, είναι από μόνη της μια μορφή πράξης και αλληλεπίδρασης, ενώ ταυτόχρονα μέσω του λόγου που αρθρώνεται «[...] δίνεται η δυνατότητα να ενεργοποιηθούν κοινωνικές αναπαραστάσεις, αντιλήψεις της κοινωνικής πραγματικότητας και [...] σχέσεις εξουσίας³⁸». Το σημαντικό στοιχείο στον πολιτικό λόγο εντοπίζεται, όχι μόνο στην εξουσία που έχουν οι πολιτικοί να νομοθετούν και να χαράζουν πολιτική – το οποίο βέβαια είναι σημαντικό στην αναπαραγωγή των συστημάτων ανισότητας – αλλά και

³⁸ Βλ. Μ. Ψύλλα, *Η Πολιτική ως Δράση και Λόγος*, Αθήνα: ΤΥΠΟΘΗΤΩ – Γιώργος Δαρθανάς, 2003, σ.31.

στην ταυτόχρονη επίδραση του λόγου αυτού στα υπόλοιπα είδη του δημόσιου λόγου, κυρίως, μέσω των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, και την συνεπαγόμενη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Ο λόγος που αναπαράγεται στο χώρο του κοινοβουλίου επηρεάζει την κοινή γνώση και παρουσιάζεται ως συνολική έκφραση των θεσμών. Ο πολιτικός λόγος και η πολιτική επικοινωνία είναι τα βασικά πλαίσια υλοποίησης της διαδικασίας νομιμοποίησης «[...] που δίνει τη δυνατότητα αναγνώρισης και αναζήτησης των πολιτικών πράξεων³⁹». Αυτή η πράξη νομιμοποίησης που πραγματοποιείται από τον πολιτικό λόγο, σημαίνει ότι οι λόγο-θετικές πρακτικές που ενεργοποιούνται στο κοινοβούλιο, γίνονται βασικό εργαλείο μέσω του οποίου καθιερώνεται ο λόγος που αφορά στο κοινωνικό φύλο και στην έμφυλη υποκειμενικότητα.

³⁹ Βλ. Μ. Ψύλλα, *Η Πολιτική ως Δράση και Λόγος*, ο.π., σ.63.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ, ΒΙΟΛΟΓΙΚΟ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

3.1 Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναπτύξουμε αναλυτικά τις θεωρίες εκείνες από τις οποίες αντλούμε τα βασικά εννοιολογικά εργαλεία που θα χρησιμοποιήσουμε, προκειμένου να μελετήσουμε τον τρόπο κατασκευής της «γυναικείας υποκειμενικότητας» και του «φύλου» από τον πολιτικό λόγο που αρθρώνεται στο πλαίσιο των υπό μελέτη κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων. Εκκινώντας από τη θεωρητική θέση που αναπτύχθηκε εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο, σύμφωνα με την οποία ο λόγος δεν περιγράφει, απλώς, την πραγματικότητα, αλλά αποτελεί ένα σύστημα το οποίο παράγει νόημα, αναλύουμε τις έννοιες που θα χρησιμοποιήσουμε για την ανάλυση του εμπειρικού υλικού και διατυπώνουμε τα ερευνητικά ερωτήματα της διατριβής.

Έτσι, στο πρώτο μέρος του συγκεκριμένου κεφαλαίου ασχολούμαστε με τη γενεαλογική έρευνα του M.Foucault σχετικά με τα συστήματα εξουσίας/ γνώσης, καθώς και αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο οι τεχνολογίες της εξουσίας εφαρμόζονται και επενδύονται επάνω στο ατομικό και μαζικό σώμα του πληθυσμού. Η αναλυτική της εξουσίας που αναπτύσσει ο Foucault, η βασική του

θέση ότι η γνώση και η εξουσία συναρθρώνονται στο λόγο, αλλά και η μελέτη που έχει ως στόχο τις πρακτικές του λόγου και τον τρόπο με τον οποίο αυτές διαπλέκονται με πρακτικές που δεν ανήκουν στον λόγο και συνδέονται με ζητήματα υποκειμενικότητας, εξουσίας, αλλά και με την υλικότητα του σώματος αποτελούν βασικούς άξονες της αναλυτικής μας προσέγγισης.

Οι θεωρητικές αναλύσεις της J. Butler, η οποία έχει επηρεαστεί μεταξύ άλλων και από το Foucault, σχετικά με τον τρόπο που κατασκευάζεται το έμφυλο υποκείμενο, αποτελούν έναν ακόμη βασικό άξονα στην ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων της μελέτης μας. Η Butler προτείνει μια αντι-ουσιοκρατική θεωρία της υποκειμενικότητας, καταργώντας τη διχοτομική λογική που αφορά σε ιεραρχικές διχοτομήσεις αρσενικών και θηλυκών υποκειμένων και φυσικοποιημένες προσεγγίσεις της έμφυλης ταυτότητας. Μέσα από μια γενεαλογική προσέγγιση της κατασκευής του υποκειμένου, θα οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι η έμφυλη ταυτότητα δεν προϋπάρχει του λόγου, δεν αποτελεί ένα σταθερό πυρήνα και μια εγγενή ουσία του υποκειμένου, αλλά είναι το αποτέλεσμα της υποχρεωτικής επανάληψης και της παραστασιακής επιτέλεσης των κανόνων του κοινωνικού φύλου. Η έννοια της *επιτελεστικότητας* (performativity) αποτελεί μία από τις κεντρικές έννοιες που διαχειρίζεται η Butler και στην οποία εστιάζουμε.

Η επόμενη ενότητα του κεφαλαίου απομακρύνεται από τις θεωρήσεις που αφορούν αποκλειστικά στην κατασκευή της έμφυλης υποκειμενικότητας και του φύλου και εστιάζει στην έννοια της *πατριαρχίας*, στην κλασσική φιλελεύθερη ιεραρχική διάκριση ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα και, τέλος, στο ρόλο της *οικογένειας* ως μια πολιτισμική κατασκευή στην παραγωγή της γυναικείας υποκειμενικότητας. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιούμε τη θεωρία της S. Walby για τις πατριαρχικές δομές και ειδικότερα, δίνουμε έμφαση στην πολιτισμική διάσταση της πατριαρχίας και στον τρόπο με τον οποίο αυτή εισχωρεί στις σεξουαλικές σχέσεις και συμπεριφορά. Αναφορικά με τη διάκριση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρα, τονίζουμε την αναγκαιότητα ανασήμανσης των

ορίων και του περιεχομένου της καθιερωμένης και κανονιστικής διχοτομίας δημόσιου και ιδιωτικού χώρου. Στο πλαίσιο μελέτης και ανάλυσης της οικογένειας, δανειζόμαστε την έννοια του *οικογενειασμού*¹ (familialism) την οποία θεωρητικοποιεί η M.Barrett, προκειμένου να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η οικογένεια λειτουργεί ως πλαίσιο παραγωγής της γυναικείας υποκειμενικότητας και του φύλου.

Στο τελευταίο τμήμα του παρόντος κεφαλαίου παρουσιάζονται οι θεωρητικές έννοιες που θα χρησιμοποιηθούν, καθώς και τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης, τα οποία δεν λειτουργούν ως υποθέσεις, αλλά ως κατευθυντήριοι άξονες που μας καθοδηγούν κατά τη διαδικασία της αναλυτικής διερεύνησης του εμπειρικού υλικού.

3.2 Ο Foucault, ο λόγος για τη σεξουαλικότητα και η εξουσία

[...] η εξουσία θα ήταν ένα πολύ εύθραυστο πράγμα εάν η μοναδική της λειτουργία ήταν να καταστέλλει, εάν λειτουργούσε μόνο μέσα από τη λογοκρισία, τον αποκλεισμό, την παρακώλυση και την καταστολή, με τον τρόπο ενός ισχυρού Υπερεγώ, εξασκώντας τον εαυτό της μόνο με έναν αρνητικό τρόπο. Εάν, αντίθετα, η εξουσία είναι ισχυρή είναι επειδή, όπως αρχίζουμε να κατανοούμε, παράγει αποτελέσματα στο επίπεδο της επιθυμίας – και επίσης στο επίπεδο της γνώσης. Αντί να εμποδίζει τη γνώση, η εξουσία την παράγει².

Η σημαντική συνεισφορά της γενεαλογικής έρευνας του Foucault στις φεμινιστικές θεωρήσεις σχετικά με τη σημασιодότηση και οριοθέτηση του «φύλου», αλλά και ειδικότερα, στο εν λόγω ερευνητικό εγχείρημα, εντοπίζεται σε τρεις βασικούς άξονες: στη θέση του ότι η γνώση και η εξουσία συναρμολογούνται στο λόγο³, στην εννοιολόγηση της υποκειμενικότητας ως απόρροια του λόγου και των τεχνολογιών της εξουσίας έξω από το σχήμα της δυτικής σκέψης – σχήμα διαποτισμένο με ανθρωπιστικές σημάνσεις – το οποίο αποδεχόταν το

¹ Ο συγκεκριμένος όρος μεταφράστηκε από την υπογράφοσα.

² Βλ. Μ. Foucault, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977* (edited by C. Gordon), Brighton, Sussex: The Harvester Press Limited, 1980, σ. 59.

³ Βλ. Μ. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, Harmondsworth: Penguin Books, 1978, σ.100.

υπερβατικό υποκείμενο με ουσιολογική υπόσταση και εδραιωμένη τη διάκριση ανάμεσα σε σώμα και πνεύμα και τέλος, στην προσέγγιση της σεξουαλικότητας ως έναν σχηματισμό του λόγου, ο οποίος ρυθμίζεται και παράγεται από ένα σύστημα εξουσίας/ γνώσης, επιτελώντας διαδικασίες υποκειμενοποίησης.

Η γενεαλογική έρευνα του Foucault δεν στοχεύει στη μελέτη των πολιτισμικών πρακτικών, προκειμένου να ανακαλύψει το κρυμμένο νόημα πίσω από αυτές, αλλά μελετάει τις διαδικασίες και τις πρακτικές μέσα από τις οποίες παράγονται τα «καθεστώτα του λόγου» στο πλαίσιο των οποίων, συγκεκριμένες αποφάνσεις αλήθειας και γνώσης παράγονται και γίνονται αποδεκτές, μέσα από μία συνεχή σύνδεση των πρακτικών του λόγου με τις πρακτικές της εξουσίας, χωρίς να παραπέμπει και να μελετάει την προέλευση ή την πηγή. Ακριβώς η εστίασή του στις πρακτικές, στις διαδικασίες και στους μηχανισμούς παραγωγής γνώσης είναι αυτό που διακρίνει τη γενεαλογική του μέθοδο και είναι ακριβώς αυτό το πλέγμα των διαδικασιών, πρακτικών, μηχανισμών, αντικειμένων, θεσμών που ο Foucault ονομάζει ως το σύστημα εξουσία/γνώση. Η αυτονομία του λόγου εγκαταλείπεται με την εισαγωγή και διαχείριση του σχήματος εξουσία/γνώση και δίνεται έμφαση στις πρακτικές εκείνες, οι οποίες δεν ανήκουν στο λόγο, αλλά όμως συνιστούν και αλληλεπιδρούν με τις πρακτικές του λόγου. Ο Foucault αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «[...] δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς τη σχεσιακή σύνθεση ενός πεδίου γνώσης, ούτε και [υπάρχει] γνώση η οποία να μην προϋποθέτει και να μην συνιστά την ίδια στιγμή σχέσεις εξουσίας⁴». Επομένως, ο λόγος αποτελείται από υλικές πρακτικές, αλλά και από μορφές γνώσης, οι οποίες συνυπάρχουν και αλληλοκαθορίζονται σε μια συμβιωτική σχέση.

Είναι σημαντικό να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στον τρόπο που ο Foucault προσέγγισε τη μορφή της νεωτερικής εξουσίας και εστίασε στις μικρο-λειτουργίες αυτής, έτσι ώστε να μπορέσουμε στη συνέχεια να κατανοήσουμε τη σημαντικότητα του σχήματος εξουσία/γνώση για τη δική μας μελέτη, μια σχέση

⁴ Βλ. Foucault, 1977a:27, που αναφέρεται στο: L. McNay, *Foucault and Feminism*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1992, σ. 27.

η οποία δεν είναι αιτιακή, αλλά συσχετιστική, η οποία διαμορφώνεται σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες⁵. Όπως αναφέρει η Barrett, ο Foucault δεν ανήγαγε τα πάντα στην εξουσία, αλλά εκείνο που τον ενδιέφερε ήταν να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο η εξουσία λειτουργούσε μέσα από συγκεκριμένες στρατηγικές και τεχνολογίες, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αναπτύχθηκαν οι πειθαρχικές τεχνολογίες σε τόσο μεγάλο εύρος, στη σύγχρονη κοινωνία⁶. Ο Foucault, όταν αναφέρεται στην έννοια της εξουσίας, δεν την ορίζει ως ένα σύνολο θεσμών και δομών, δεν την περιορίζει στα όρια του ηγεμονικού κράτους που ως στόχο έχει να υποτάξει τους πολίτες, αλλά την προσεγγίζει ως στρατηγική. «Η εξουσία είναι παντού» όχι επειδή συμπεριλαμβάνει τα πάντα, αλλά επειδή έρχεται από παντού⁷», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Foucault. Η εξουσία, σύμφωνα με το Foucault, αφορά στο πλήθος σχέσεων δύναμης που υπάρχουν παντού και κυκλοφορούν ανάμεσα σε ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, ενώ ταυτόχρονα επενδύονται και διαμορφώνουν τα υποκείμενα σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο. Το ατομικό και το μαζικό σώμα είναι το πεδίο εμπέδωσης ή υπονόμευσης των σχέσεων εξουσίας⁸. Η εξουσία δεν είναι ένας συγκεκριμένος θεσμός, μια δομή ή μια συγκεκριμένη δύναμη, η οποία βρίσκεται στην κατοχή κάποιων, αλλά είναι παντού και συντίθεται, τόσο από αυτούς που την υποστηρίζουν, όσο και από αυτούς που της αντιστέκονται. Η εξουσία συμπεριλαμβάνει τα πάντα, ακόμη και τις πιο ασήμαντες λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής των υποκειμένων. Είναι κάτι που ασκείται και όχι που κάτι που κατέχεται.

⁵ Βλ. H. Dreyfus, και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Brighton: Harvester Press, 1982, σ. 203.

⁶ Βλ. M. Barrett, *The Politics of Truth. From Marx to Foucault*, Cambridge, U.K: Polity Press, 1991, σ. 136. Επίσης, βλ. M. Foucault, *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984* (translated by Alan Sheridan and others; edited with and introduction by Lawrence D. Kritzman), New York: Routledge, σ. 103 όπου και ο ίδιος αναφέρει, ότι για να επιλυθεί το πρόβλημα της εξουσίας το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι πώς αυτή συμβαίνει και όχι ποιος την ασκεί.

⁷ Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ.93.

⁸ Βλ. Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή. Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.89.

Στην ανάπτυξη της αναλυτικής της εξουσίας⁹, συνετέλεσε η μελέτη που εκθέτει ο Foucault στον πρώτο τόμο του βιβλίου του *The History of Sexuality* για την «υπόθεση της καταστολής» (repressive hypothesis) σε σχέση με το σεξ και τη σεξουαλικότητα, υπόθεση η οποία συμπυκνώνεται στο ότι το σεξ μέχρι και το 17^ο αιώνα θεωρείται ότι «[...] καταστέλλεται, δηλαδή είναι καταδικασμένο σε απαγόρευση, σε ανυπαρξία και σε σιωπή¹⁰». Αυτή η «υπόθεση της καταστολής» προκύπτει από μια θεώρηση της εξουσίας ως αρνητική, καταπιεστική, η οποία λειτουργεί μόνο μέσω της απαγόρευσης και του καταναγκασμού και είναι συμβατή με μία νομικό/λόγο-θετική προσέγγιση της εξουσίας. Ο Foucault αποποιείται την υπόθεση αυτή, σύμφωνα με την οποία η αλήθεια αντιστρατεύεται την εξουσία εγγενώς και επομένως ο βασικός ρόλος της αλήθειας είναι απελευθερωτικός¹¹. Η αλήθεια, στο πλαίσιο αυτής της εννοιολόγησης της εξουσίας, παρουσιάζεται ως κάτι το οποίο είναι εξωτερικό της εξουσίας και ως ο μοναδικός τρόπος να καταπολεμηθούν τα καταπιεστικά αποτελέσματα της εξουσίας, η οποία ταυτίζεται με την κυριαρχία.

Ο Foucault, αν και θεωρεί ότι η εξουσία έχει και διαστάσεις καταπίεσης, καταστολής και κυριαρχίας, δεν της αποδίδει μόνο αρνητική διάσταση, αλλά θεωρεί ότι παράγει ικανοποίηση και νόημα. Για παράδειγμα, αναφορικά με το ζήτημα της σεξουαλικότητας, ο Foucault υποστηρίζει ότι «[...] δεν έχουμε να κάνουμε με ένα λόγο για το σεξ, αλλά με μια πολλαπλότητα λόγων που παράγονται από μια σειρά μηχανισμών οι οποίοι λειτουργούν στο πλαίσιο διαφορετικών θεσμών¹²». Αυτοί οι λόγοι παράγουν διαφορετικές μορφές υποκειμενικότητας, οι οποίες εξυπηρετούν τα συμφέροντα των μηχανισμών της εξουσίας. Τονίζοντας την παραγωγική φύση της εξουσίας, το γεγονός ότι, όχι

⁹ Ο Foucault δεν στοχεύει να αναπτύξει μια θεωρία για την εξουσία, αλλά μια αναλυτική της εξουσίας, δηλαδή να προσδιορίσει το πεδίο, όπου αναπτύσσονται οι σχέσεις εξουσίας και τον προσδιορισμό εκείνων των παραμέτρων που κάνουν την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας εφικτή. Ο στόχος του είναι ανακαλύψει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η εξουσία. Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 82.

¹⁰ Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 6. Ο Foucault θεωρεί ότι τελικά δεν υπήρξε αποσώπηση των θεμάτων που αφορούσαν στο σεξ, αλλά υπήρξε μια ανάπτυξη ενός δικτύου λόγων σε θέματα που αφορούσαν τη σεξουαλικότητα.

¹¹ Βλ. H. Dreyfus, και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π., σ. 127.

¹² Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 33.

μόνο καταπιέζει, αλλά και παράγει, δεν θεωρεί ότι η άσκηση εξουσίας προϋποθέτει ότι κάποιος είναι σε ανώτερη θέση και κάποιος σε κατώτερη και κατά συνέπεια, ο πρώτος θα περιορίσει τα δικαιώματα του δεύτερου. Η εξουσία δεν επιβάλλεται στα άτομα ως μια δύναμη που λέει «όχι», αλλά ενσωματώνει τα άτομα και τα προσαρμόζει με τρόπο που να ικανοποιούν τις ανάγκες της, μετατρέπει και παράγει πράγματα, διαμορφώνει αυτούς που την ασκούν, αλλά και αυτούς που αποτελούν τα αντικείμενά της, διαμορφώνει τη γνώση και παράγει λόγο. Η εξουσία αποτελεί ένα παραγωγικό πλαίσιο το οποίο διαπερνά όλο το σώμα της κοινωνίας και ταυτόχρονα το συγκροτεί και έτσι, δεν εννοιολογείται ως μια αρνητική στιγμή, της οποίας η μοναδική λειτουργία είναι η καταπίεση. Αυτό βέβαια, δεν σημαίνει ότι ο Foucault αρνείται την ύπαρξη της κυριαρχίας μέσα στις σχέσεις εξουσίας, απλώς δεν αποδέχεται ότι η κυριαρχία αποτελεί το κεντρικό συστατικό της εξουσίας.

Η εξουσία ασκείται από αμέτρητα σημεία, είναι πολυδιάστατη, διάχυτη μέσα στην κοινωνία και έρχεται από «κάτω» μέσω συγκεκριμένων τεχνικών, οι οποίες εμφανίζονται σε διάφορους θεσμούς όπως τα σχολεία, τα νοσοκομεία οι φυλακές. Οι τεχνικές της εξουσίας δεν περιλαμβάνουν μόνο δρώντα υποκείμενα που εδραιώνουν τις σχέσεις εξουσίας, αλλά περιλαμβάνουν και τα όργανα της εξουσίας όπως τα κτίρια, τα έγγραφα, αλλά και τις πρακτικές μέσω των οποίων αναπτύσσονται οι σχέσεις εξουσίας. Αυτές οι τεχνικές υποδηλώνουν ότι ανάμεσα στην εξουσία και στη γνώση υφίσταται μια σχέση διττή, μια σχέση αλληλεπίδρασης. Αυτό σημαίνει ότι αφενός, οι τεχνικές της εξουσίας αναπτύσσονται και διαμορφώνονται βάσει της γνώσης που παράγεται (π.χ. από τις θετικές ή τις κοινωνικές επιστήμες) και αφετέρου, ότι οι τεχνικές αυτές σχετίζονται με την άσκηση της εξουσίας σε μια προσπάθεια συλλογής γνώσης¹³. Η γνώση παράγεται κάθε φορά μέσα σε ένα διαφορετικό πλέγμα εξουσίας. Από μόνη της μία απόφαση, μία διαπίστωση ή μια πρακτική, δεν μπορεί να λειτουργήσει ως γνώση, παρά μόνο εάν είναι ενταγμένη σε συγκεκριμένο πλέγμα εξουσιών, εξετάζοντας τον τρόπο λειτουργίας της, τον τρόπο

¹³ BA. N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1992, σ.50.

παραγωγής της και τη σχέση που έχει με άλλα πεδία γνώσης, δηλαδή μελετώντας τον τρόπο που κάθε φορά αναπαράγεται ως τέτοια.

Οι σχέσεις εξουσίας δεν είναι εξωτερικές σε σχέση με τους υπόλοιπους τύπους σχέσεων (οικονομικές, γνωστικές, σεξουαλικές), αλλά ενυπάρχουν σε αυτούς και δεν μπορούν να μελετηθούν ανεξάρτητα από αυτούς¹⁴. Η επιτυχία της εξουσίας εξαρτάται από το πόσο καλά μπορεί να κρύψει τους μηχανισμούς της. Οι σχέσεις εξουσίας δεν είναι υπερδομικές, αλλά είναι σκόπιδες και μη-υποκειμενικές. Η εξουσία ασκείται, πάντοτε, έχοντας σαν βάση μια σειρά από σκοπούς και στόχους, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι προκύπτει από την απόφαση ή την επιλογή ενός ατόμου, εννοώντας ότι αν και οι άνθρωποι ξέρουν το λόγο για τον οποίο κάνουν πράγματα και τα οργανώνουν βάσει συγκεκριμένων στόχων και στρατηγικών, το τελικό αποτέλεσμα των δράσεών τους ξεφεύγει από τον έλεγχό τους¹⁵. Οι σχέσεις εξουσίας δεν είναι στατικές, αλλά τροποποιούνται συνεχώς και κυκλοφορούν μέσα στο κοινωνικό σώμα. Η σύνθεση τους ως σχέσεις εξουσίας βασίζεται ακριβώς στο χαρακτηριστικό αυτό της εκ-δραμάτισης και της αναπαραγωγής τους μέσα στο χρόνο ως εδραιωμένες σχέσεις εξουσίας, την αναπαραγωγή των μηχανισμών που διαχειρίζονται την εξουσία¹⁶.

«Όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει και αντίσταση¹⁷ [...]» και αυτή η αντίσταση δεν βρίσκεται έξω από το πλέγμα των σχέσεων εξουσίας. «Η αντίσταση[...]» δεν είναι μια ουσία. Δεν προηγείται της εξουσίας στην οποία εναντιώνεται. Συνυπάρχει με αυτήν και είναι σύγχρονη της¹⁸». Υπάρχουν πολλαπλά σημεία

¹⁴ Για παράδειγμα, ο Foucault αναφέρει ότι η οικογένεια δεν αποτελεί μια αντανάκλαση ή μια προέκταση της εξουσίας του κράτους και δεν ενεργεί ως εκπρόσωπος του κράτους απέναντι στα ανήλικα μέλη. Όμως, για να μπορέσει το κράτος να λειτουργήσει σε σχέση με την οικογένεια, θα πρέπει να υπάρχουν συγκεκριμένες σχέσεις κυριαρχίας ανάμεσα στους ενήλικες και στα παιδιά, οι οποίες να έχουν τη δική τους μορφή και τη δική τους αυτονομία. Οι σχέσεις αυτές αποτελούν το βασικό υλικό στο οποίο βασίζεται η εξουσία του κράτους και συνιστούν τις συνθήκες εκείνες που δημιουργούν το κατάλληλο πλαίσιο για να λειτουργεί. Βλ. M. Foucault, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, ο.π., σ.σ. 187-188.

¹⁵ Βλ. H. Dreyfus, και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π., σ. 187.

¹⁶ Βλ. G. Gutting (ed.), *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, σ. 107.

¹⁷ Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 94.

¹⁸ Βλ. M. Foucault, *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984* ο.π., σ. 122.

αντίστασης που είναι παρόντα μέσα στο δίκτυο της εξουσίας και κατά τον τρόπο αυτό, συγκροτείται μια πολλαπλότητα των τρόπων και των μορφών αντίστασης στην εξουσία. Η εξουσία, όπως προαναφέρθηκε, παράγει πολλαπλές μορφές υποκειμενικότητας μέσα από τους σχηματισμούς του λόγου και αυτές οι μορφές δύνανται να αντισταθούν στην εξουσία. Άλλωστε, η εξουσία ασκείται πάνω σε ελεύθερα υποκείμενα τα οποία έχουν τη δυνατότητα να δράσουν με ποικίλους τρόπους και να εκφράσουν πολλαπλές συμπεριφορές¹⁹. Όταν δεν υπάρχει ανυπακοή και ελευθερία δράσης, δεν υπάρχουν και σχέσεις εξουσίας. Το πεδίο του λόγου περιλαμβάνει νοήματα και υποκειμενικότητες, οι οποίες δεν είναι ομοιόμορφες και έτσι, μέσα από τη σύγκρουση και την αντίθεση μπορούν δημιουργηθούν νέες μορφές υποκειμενικότητας, γνώσης και πρακτικής²⁰. Έτσι, η αντίσταση που είναι πολυδιάστατη, αλλά και η αλλαγή, είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν μέσα στο πεδίο του λόγου και μέσα στο πλέγμα των σχέσεων εξουσίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο ίδιος ο Foucault: «[...] υπάρχουν πολλά είδη επανάστασης, τόσα πολλά όσες πολλές είναι οι πιθανές ανατρεπτικές επανακωδικοποιήσεις των σχέσεων εξουσίας²¹[...]».

Προσπαθώντας ο Foucault να διευκρινίσει περαιτέρω την έννοια της αντίστασης, αναφέρει ότι ένας τρόπος για να αναλύσουμε και να κατανοήσουμε πιο ικανοποιητικά τις σχέσεις εξουσίας, είναι να μελετήσουμε πρώτα τις διαφορετικές μορφές αντίστασης που έχουν δημιουργηθεί και ενεργοποιηθεί. Ως παράδειγμα, ο Foucault αναφέρει τους αγώνες που έχουν εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια στις Δυτικές κοινωνίες, αγώνες που αφορούν για παράδειγμα την εξουσία των ανδρών στις γυναίκες ή την εξουσία των γονέων στα παιδιά, της ιατρικής επιστήμης πάνω στο κοινωνικό σώμα. Ο Foucault υποστηρίζει ότι το σημαντικό είναι να εντοπίσουμε και να μελετήσουμε τα κοινά χαρακτηριστικά των αγώνων αυτών αντίστασης, καταλήγοντας ότι όλοι αυτοί οι αγώνες δεν εναντιώνονται σε μια ηγεμονική μορφή εξουσίας, σε κάποια κυρίαρχη κοινωνική

¹⁹ Για περισσότερες πληροφορίες για την εννοιολόγηση της εξουσίας ως «διακυβέρνηση» και ως «δράση επάνω στις δράσεις των άλλων», των ελεύθερων υποκειμένων, βλ. M. Foucault, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας* (μτφρ.-σχόλια: Α. Τρουλινού), Αθήνα: ύψιλον/βιβλία, 1991, σ.σ. 75-100.

²⁰ Bλ. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, Oxford, UK.: Blackwell, 1999, σ. 120.

²¹ Bλ. M. Foucault, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική* (μτφρ. Ζ. Σαρίκας), Αθήνα: ύψιλον/βιβλία, 1987, σ. 25.

τάξη ή σε κάποιον άρχοντα, αλλά σε συγκεκριμένες τεχνικές εξουσίας, οι οποίες εισχωρούν και καθορίζουν την καθημερινή ζωή, ιεραρχούν και κατηγοριοποιούν τα άτομα, συγκροτώντας τα άτομα ως υποκείμενα με μια διπλή έννοια: «[...] υποκείμενο υποταγμένο στον άλλο μέσω του ελέγχου και της εξάρτησης, και υποκείμενο προσκολλημένο στην ίδια του την ταυτότητα μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας²²».

Όπως προαναφέρθηκε ο Foucault, αναπτύσσοντας μια μικροφυσική της εξουσίας, στοχεύει να ανακαλύψει τις δυναμικές βάσει των οποίων η εξουσία λειτουργεί. Στο πλαίσιο της γενεαλογικής αυτής προσέγγισης της εξουσίας, αναδεικνύεται ως κεντρικής σημασίας το «σώμα», είτε αυτό αναφέρεται στο ατομικό σώμα, είτε στο μαζικό σώμα του πληθυσμού. Το σώμα αποτελεί τον τόπο στον οποίο εφαρμόζονται οι τεχνολογίες της εξουσίας²³, αλλά ταυτόχρονα συνιστά και το αντικείμενο της γνώσης, προκειμένου το σώμα να γίνει παραγωγικό και χρήσιμο στις υπηρεσίες της εξουσίας.

Από τη μια μεριά, ο Foucault αναπτύσσει τη μορφή της ανατομο-πολιτικής των σωμάτων και των πειθαρχικών τεχνολογιών της εξουσίας, οι οποίες αφορούν όχι μόνο στον έλεγχο των σωμάτων, αλλά και στην παραγωγή «πειθήνιων και χρήσιμων σωμάτων²⁴» στις υπηρεσίες της εξουσίας. Αυτό σημαίνει ότι η πειθαρχική τεχνολογία της εξουσίας παράγει σώματα, τα οποία εξυπηρετούν τους σκοπούς της μέσα από την κανονικοποίηση και μέσα από τη δυνατότητα ελέγχου αυτών των σωμάτων στις πιο εσωτερικές και καθημερινές εκφράσεις τους, μέσα από «[...] την παράλληλη ανάπτυξη της χρησιμότητας και της υπακοής²⁵ [...]» τους. Η δυνατότητα αυτή διευρύνεται με την ανάπτυξη των

²² Βλ. Μ. Foucault, *Η μικροφυσική της εξουσίας* (μτφρ.-σχόλια: Λ. Τρουλινού), ο.π., σ.81.

²³ Οι τεχνολογίες της εξουσίας αφορούν στους μηχανισμούς εκείνους που είναι στην υπηρεσία της εξουσίας και οι οποίοι χρησιμοποιούνται για να αυξάνεται όλο και περισσότερο ο έλεγχος στις ζωές των ανθρώπων. Δύο βασικές τεχνολογίες της εξουσίας τις οποίες αναλύει ο Foucault είναι ο μηχανισμός της εξομολόγησης και της πειθαρχίας, με κύρια τεχνική της την εξέταση. Η ανάλυση του Foucault για τις τεχνολογίες της εξουσίας επεκτείνεται και στις τεχνολογίες του λόγου με κυριότερες τη διαφήμιση, τη διδασκαλία, τη συμβουλευτική και την συνέντευξη.

²⁴ Βλ. Foucault, 1979: 136-138, που αναφέρεται στο: N. Fraser, *Unruly Practices. Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1989, σ. 24.

²⁵ Βλ. Μ. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 139.

επιστημών του ανθρώπου, όπως η ψυχανάλυση, αλλά και γενικότερα των κοινωνικών επιστημών, οι οποίες έδωσαν την ευκαιρία της εξαντλητικής επιστημονικής παρατήρησης των αντικειμένων τους, με αποτέλεσμα να κάνουν δυνατή την ανάλυση όλων των εκφράσεων του ανθρώπου. Οι πειθαρχικές «μικροτεχνικές» της εξουσίας ασκούσαν, όχι αποκλειστικά από το ηγεμονικό κράτος, αλλά ασκούσαν και τελειοποιήθηκαν σε διαφορετικούς θεσμικούς τόπους, όπως τα νοσοκομεία, οι φυλακές, τα σχολεία εκκινώντας από το 17^ο αιώνα και μετά. Η μοντέρνα αυτή μορφή της εξουσίας ενδυναμώνεται μέσω της άσκησής της, καθώς βασικό χαρακτηριστικό της είναι ότι δεν εναντιώνεται στις αντίθετες με αυτή δυνάμεις, αλλά τις χρησιμοποιεί έτσι ώστε να πραγματοποιεί τους σκοπούς της²⁶. Έτσι, λοιπόν, η μοντέρνα εξουσία δεν προέρχεται από έναν συγκεκριμένο τόπο και ούτε βρίσκεται στα χέρια της κυρίαρχης τάξης, αλλά διαχέεται παντού στην κοινωνία και διαπερνά κάθε πτυχή του κοινωνικού σώματος.

Από την άλλη μεριά, σε ένα μετέπειτα στάδιο και ειδικότερα, στον πρώτο τόμο του βιβλίου του *The History of Sexuality*, ο Foucault μετατοπίζει το ενδιαφέρον του από τις πειθαρχικές τεχνολογίες της εξουσίας, όπως αυτές ασκούνται στα ατομικά σώματα και εισάγει την έννοια της βιο-πολιτικής, που αφορά σε μακρο-στρατηγικές οι οποίες ως βασικό τους αντικείμενο έχουν, όχι τα ατομικά σώματα, αλλά το κοινωνικό σώμα του πληθυσμού. Η βιο-πολιτική αφορά τις συνθήκες ζωής ενός συγκεκριμένου πληθυσμού και ειδικότερα τη διαχείριση της παραγωγής και αναπαραγωγής του πληθυσμού, των δημογραφικών του χαρακτηριστικών, το επίπεδο της υγείας, της σεξουαλικότητας, της θνησιμότητας κ.τ.λ. Η βιο-πολιτική στοχεύει στην αντικειμενοποίηση αυτών που μελετάει, έτσι ώστε να μπορεί να τα ελέγχει πιο αποτελεσματικά μέσα από την λεπτομερή περιγραφή και ανάλυση²⁷. Το σύστημα εξουσία/ γνώση εντοπίζεται ισχυρό στις μακρο-στρατηγικές της βιο-πολιτικής, με αποτέλεσμα σημαντικές πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης να υπάγονται στο έλεγχο και στη διαχείριση αυτού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Foucault, «για πρώτη φορά στην

²⁶ Βλ. N. Fraser, *Unruly Practices. Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, ο.π., σ. 24.

²⁷ Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 144.

ιστορία, η βιολογική ύπαρξη αντανακλάται στην πολιτική ύπαρξη²⁸», εννοώντας ότι υπάρχει ένας καινούργιος συσχετισμός ανάμεσα στην ιατρική και τη βιολογία με την κρατική εξουσία, στο πλαίσιο του οποίου αυξάνονται οι πολιτικές τεχνολογίες που έχουν σαν στόχο τις συνθήκες ύπαρξης και διαβίωσης του πληθυσμού, την ίδια, δηλαδή, τη ζωή, με αποτέλεσμα να βελτιστοποιήσουν την χρησιμότητα της για οικονομικούς και πολιτικούς σκοπούς. «Μια ομαλοποιητική κοινωνία είναι το ιστορικό αποτέλεσμα μιας τεχνολογίας της εξουσίας που επικεντρώνεται στη ζωή²⁹». Η βιο-εξουσία, έννοια την οποία εισάγει ο Foucault στο ίδιο βιβλίο, αποτελεί μια νεωτερική μορφή εξουσίας/γνώσης, η οποία έχει σαν βασικές πρακτικές της την ανατομο-πολιτική και τη βιο-πολιτική.

Ανάμεσα στις πειθαρχικές τεχνολογίες του σώματος και της κανονικοποίησης του πληθυσμού βρίσκεται το σεξ, το οποίο αναδεικνύεται ως πολιτικό ζήτημα, καθώς «το σεξ αποτελεί το μέσο για πρόσβαση τόσο στη ζωή του σώματος όσο και στη ζωή του γένους (species)³⁰». Το σεξ για το Foucault, αποτελεί μια πολιτισμική κατασκευή, ένα αντικείμενο στην υπηρεσία των πειθαρχικών τεχνολογιών της βιο-εξουσίας που ως στόχο έχουν τη ρύθμιση και την κανονικοποίηση της ζωής και των σωμάτων και ειδικότερα τον έλεγχο της σεξουαλικότητας. «Δεν πρέπει να κάνουμε το λάθος να φανταζόμαστε ότι το σεξ είναι μια αυτόνομη εμπρόθετη δράση η οποία δευτερευόντως παράγει πολλαπλές επιδράσεις/αποτελέσματα της σεξουαλικότητας σε όλη την επιφάνεια επαφής της με την εξουσία. Αντίθετα, το σεξ είναι το πιο θεωρητικό, το πιο ιδεατό, και το πιο εσωτερικό στοιχείο στην ανάπτυξη της σεξουαλικότητας η οποία οργανώνεται από την εξουσία, καθώς επηρεάζει τα σώματα και την υλικότητά τους, τις δυνάμεις τους, ενέργειες, αισθήσεις και ηδονές³¹». Δεν υπάρχει τίποτα το ουσιολογικό στην κατηγορία του σεξ, καθόσον το σεξ δεν αποτελεί μια εγγενή ουσία. Το εμφυλοποιημένο σώμα είναι, τόσο το

²⁸ Βλ. Μ. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 142.

²⁹ Βλ. Μ. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 144.

³⁰ Βλ. Μ. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 146.

³¹ Βλ. Μ. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 155.

αποτέλεσμα, όσο και το όργανο των πειθαρχικών τεχνολογιών της εξουσίας, ενώ η κατασκευή του σεξ ως μια κατηγορία απορρέουσα από τη φύση και ως μία κατηγορία που τοποθετείται εξωτερικά από τις σχέσεις εξουσίας, δεν είναι τίποτα άλλο παρά αποτέλεσμα του λόγου που αναπτύχθηκε γύρω από τη σεξουαλικότητα και την εγκαθίδρυσε ως ένα ρυθμιστικό κανόνα. Η σεξουαλικότητα αποτελεί μια ιστορική, λόγο-θετική κατασκευή η οποία χρησιμοποιήθηκε ως αντικείμενο και αποτέλεσμα στις υπηρεσίες της βιο-εξουσίας³². Η κατασκευή του λόγου για τη σεξουαλικότητα, συνδέει την κατανόηση του εαυτού με τη σεξουαλική επιθυμία και το σεξουαλικό προσανατολισμό -αντίληψη η οποία είναι ιστορικά κατασκευασμένη.

[...] η αντίληψη για το «σεξ» έκανε δυνατή την ενοποίηση, σε μια τεχνητή ενότητα, ανατομικών στοιχείων, βιολογικών λειτουργιών, συμπεριφορών, αισθήσεων, και ηδονών, και έκανε δυνατή τη χρήση αυτής της πλασματικής ενότητας ως μια αιτιακή αρχή, ως ένα πανταχού παρόν νόημα, ένα μυστικό που μπορεί να αποκαλυφθεί παντού: το σεξ μπόρεσε να λειτουργήσει ως ένα μοναδικό σημαίνον και ένα καθολικό σημαινόμενο. Επιπλέον, παρουσιάζοντας τον εαυτό του με έναν ενιαίο τρόπο, ως ανατομία και ως έλλειψη, ως λειτουργία και ως μια λανθάνουσα κατάσταση, ως ένστικτο και ως νόημα, μπόρεσε να χαράξει τη γραμμή επαφής ανάμεσα στη γνώση της ανθρώπινης σεξουαλικότητας και στις βιολογικές επιστήμες της αναπαραγωγής³³.

Η αντιθετική σχέση που έχει εδραιωθεί ανάμεσα στο σεξ και στη σεξουαλικότητα, υπαινίσσεται ότι ο λόγος της σεξουαλικότητας έχει ως στόχο την καταστολή και την καταπίεση του σεξ, ενώ αντίθετα το σεξ δεν βρίσκεται έξω από το σύστημα της σεξουαλικότητας και ούτε ο απώτερος στόχος δημιουργίας της σεξουαλικότητας είναι η απόρριψη του σεξ και η καταπίεσή του, αλλά στοχεύει σε «[...]μια θετική οικονομία του σεξ και της ηδονής³⁴». Αυτές οι μορφές λόγου δημιουργούν νέους τύπους κανονικότητας και παρέκκλισης, οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν την έννοια της ταυτότητας για τους ανθρώπους. Για το Foucault, η ανάλυση της σεξουαλικότητας αποδεικνύει τη

³² Βλ. H. Dreyfus, και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π., σ. 168.

³³ Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ.σ. 154-155.

³⁴ Βλ. M. Foucault, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας* (μτφρ.-σχόλια: Λ. Τρουλινού), ο.π, σ.127.

στενή σχέση ανάμεσα στη γνώση και την εξουσία. Η παραγωγή της εξουσίας πραγματοποιείται μέσω της επέκτασής της και όχι της καταπίεσης.

Σύμφωνα με το Foucault, λοιπόν, η κατασκευή του σεξ ως κεντρικό συστατικό της ανθρώπινης ύπαρξης, εξυπηρετεί τις προσταγές της επιβολής της κανονικοποίησης³⁵ και του κοινωνικού ελέγχου της σεξουαλικότητας. Ο Foucault διατυπώνει την άποψη, ότι η σεξουαλικότητα είναι πάντα εγκαθιδρυμένη στο πλαίσιο πολλαπλών πόλων εξουσίας, κατασκευάζεται ή παράγεται στο πλαίσιο συγκεκριμένων ιστορικών πρακτικών, τόσο πρακτικών του λόγου, όσο και θεσμικών πρακτικών. Ο λόγος που αναπτύσσεται σχετικά με τη σεξουαλικότητα και η ενεργοποίηση των προαναφερθέντων πειθαρχικών τεχνολογιών, οδηγεί στην παραγωγή συγκεκριμένων μορφών υποκειμενικότητας που εξυπηρετούν τους σκοπούς και τις νόρμες των σχέσεων εξουσίας. Για αυτό, «[...] θα έπρεπε αντίθετα να στοχεύουμε στην αποσεξουαλικοποίηση, σε μια γενική οικονομία της ηδονής που δεν θα βασίζεται σε σεξουαλικές νόρμες³⁶». Αναδεικνύεται για ακόμη μία φορά η παραγωγική εννοιολόγηση της εξουσίας την οποία έχει αναπτύξει ο Foucault, χωρίς βέβαια να αρνείται και τη διάσταση της καταπίεσης που εντοπίζουμε σε αυτή. Όπως αναφέρει και η Butler³⁷, ο Foucault ανάγει τη σεξουαλικότητα σε ένα ανοιχτό και πολύπλοκο ιστορικό σύστημα λόγου και εξουσίας, το οποίο δεν καθορίζεται από την επιβαλλόμενη φυσική κατηγορία του «σεξ», αλλά αντίθετα το σεξ παράγεται και κατασκευάζεται ως βιολογικά καθορισμένο, μέσα από το λόγο αυτό για τη σεξουαλικότητα, ως πηγή έμφυλων συμπεριφορών, ενώ ταυτόχρονα προβάλλεται ως αιτία και πηγή της σεξουαλικότητας, αν και στην πραγματικότητα αποτελεί συνέπιά της.

Η ανάλυση αυτή του Foucault για το σεξ και τη σεξουαλικότητα, δίνει έμφαση στον τρόπο με τον οποίο ένα συγκεκριμένο ιστορικά σύστημα εξουσίας/γνώσης

³⁵ Η κανονικοποίηση ορίζεται ως ο τόπος «του διανοητού, του δυνατού και του επιτρεπτού». Βλ. Α.Αθανασίου, «Εισαγωγή. Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π, σ. 87.

³⁶ Βλ. Μ. Foucault, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας* (μτφρ.-σχόλια: Λ. Τρουλινού), ο.π, σ.127.

³⁷ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge, 1990, σ.σ.93-111.

παράγει τα ανθρώπινα σώματα και κατά συνέπεια, εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο οι λόγοι και οι πρακτικές κατασκευάζουν μορφές υποκειμένων μέσα από την επένδυση των σωμάτων με συγκεκριμένες ικανότητες σε δεδομένα συγκείμενα εξουσίας. Η ιστορία της πολιτικής τεχνολογίας του σώματος σύμφωνα με το Foucault, είναι η ιστορία του σώματος, το οποίο επενδύεται με ιστορικά και πολιτικά συγκεκριμένο τρόπο, είναι η ιστορία του τρόπου με τον οποίο τα ποικίλα καθεστώτα εξουσίας/γνώσης θεσμοποιούν το σώμα ως το αντικείμενό τους³⁸. Έτσι, το σώμα σύμφωνα με το Foucault δεν είναι αποτέλεσμα βιολογικών παραγόντων, αλλά παράγεται από ένα σύστημα εξουσίας/γνώσης, στο πλαίσιο του οποίου, οι μικρο-τεχνικές εξουσίας παράγουν την εικόνα του βιολογικού σώματος, αφού ακόμη και αυτή η εικόνα δεν είναι τίποτε άλλο, παρά αποτέλεσμα πολιτισμικών και οριοθετημένων ιστορικά λόγων³⁹. Η επιλογή να παρουσιάζονται τα σώματα με βιολογικό τρόπο ή ανατομικό τρόπο, όπως επίσης και η επιλογή να παρουσιάζεται το έμφυλο σώμα ως τόπος στον οποίο εγγράφονται συγκεκριμένοι πολιτισμικοί λόγοι οι οποίοι εντέλει καθορίζουν την έμφυλη υποκειμενικότητα, δεν είναι τίποτα άλλο, παρά αποτέλεσμα συγκεκριμένων συστημάτων λόγου και εξουσίας, σύμφωνα με την αναλυτική του Foucault. Επομένως, η εξουσία δεν επιβάλλεται σε ήδη καθορισμένα θηλυκά και αρσενικά σώματα, αλλά κατασκευάζει αυτά τα σώματα ως θηλυκά και αρσενικά⁴⁰, επιδρώντας στις διαδικασίες της ενσώματης δραστηριότητας⁴¹ και όχι απλώς, στα αποτελέσματα που αυτή παράγει. Για το λόγο αυτό, ο Foucault αναφέρει ότι η μελέτη της εξουσίας που ασκείται επάνω στα σώματα, θα πρέπει να ξεκινάει από την εκτίμηση του είδους των σωμάτων που η συγκεκριμένη κοινωνία χρειάζεται⁴².

³⁸ Βλ. N. Fraser, *Unruly Practices. Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, ο.π., σ.σ. 60-61. Ως παράδειγμα, η Fraser αναφέρει το σώμα υπό ανάλυση στην επιστήμη του Γαλιλαίου, το πειθηνίο και χρήσιμο σώμα, αλλά και το οργανικό και φυσικό σώμα της πειθαρχίας.

³⁹ Βλ. M. Gatens, «Power, bodies and difference» στο: M. Barrett, και A. Phillips (eds.), *Destabilizing Theory. Contemporary Feminist Debates*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1992, σ. 131.

⁴⁰ Βλ. M. Gatens, «Power, bodies and difference» στο: M. Barrett, και A. Phillips (eds.), *Destabilizing Theory. Contemporary Feminist Debates*, ο.π., σ. 132.

⁴¹ Οι τεχνολογίες της εξουσίας που εφαρμόζονται στα σώματα, τα διαμορφώνουν καθορίζοντας τις κινήσεις τους, το χώρο που καταλαμβάνουν, τις χειρονομίες τους.

⁴² Βλ. M. Foucault, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977* (edited by C. Gordon), ο.π., σ. 58.

Ο Foucault, λοιπόν, θεωρεί ότι το υποκείμενο κατασκευάζεται, αναπαράγεται και μετατρέπεται μέσω πρακτικών του λόγου, οι οποίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από τον τρόπο με τον οποίο πρακτικές της εξουσίας διαμορφώνουν και κατασκευάζουν τα ανθρώπινα σώματα. Η ενσώματη υποκειμενικότητα είναι ένα αποτέλεσμα των λόγων που παράγουν πολλαπλές και πολλές φορές αντιθετικές μορφές υποκειμενικότητας⁴³. Έτσι, το υποκείμενο δεν είναι τίποτα άλλο, παρά ένα παράγωγο των τεχνολογιών της εξουσίας και της γνώσης, των τεχνικών του εαυτού και των λόγων που αποτελούν και αποτελούνται από αυτές τις τεχνολογίες⁴⁴. Η απαλλαγή από το συγκροτητικό υποκείμενο και το υπερβατικό υποκείμενο, είναι το βασικό περιεχόμενο της γενεαλογίας που αναπτύσσει ο Foucault και η συνεπακόλουθη εστίαση στον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο συγκροτείται σε ένα δεδομένο ιστορικό πλαίσιο⁴⁵.

Ο Foucault στα τελευταία έργα του, εδραιώνει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο λόγο και στην υποκειμενικότητα, ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία, θεωρώντας ότι τα κοινωνικά υποκείμενα κατασκευάζονται από τις πρακτικές του λόγου και συνιστούν αντικείμενα της γνώσης, αλλά ταυτόχρονα είναι ικανά να αναδιαμορφώσουν και να αναδομήσουν αυτές τις πρακτικές, αποδίδοντας ένα βαθμό αυτονομίας και ανεξαρτησίας στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα δρουν. Αυτό δεν σημαίνει ότι αρνείται τις προηγούμενες απόψεις του, οι οποίες στρέφονται ενάντια σε μια ουσιοκρατική αντίληψη για το υποκείμενο ως τον τόπο από τον οποίο απορρέει κάθε κοινωνική δράση, απλώς δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη δυνατότητα του ατόμου για εμπρόθετη δράση και αυτοκαθορισμό⁴⁶. Άλλωστε, ο Foucault ονομάζει ως υποκειμενοποίηση τη διαδικασία εκείνη κατά την οποία κάποιος κατασκευάζεται ως υποκείμενο, τη διαδικασία κατά την οποία κατασκευάζεται η υποκειμενικότητα, η οποία αποτελεί μία από τις πολλές

⁴³ BA. C. Weedon, *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, ο.π, σ. 116.

⁴⁴ BA. I.D. Balbus, «Disciplining women. Michel Foucault and the power of feminist discourse» στο: S. Benhabib, και D. Cornell (eds), *Feminism as Critique. Essays on the Politics of Gender in Late – Capitalist Societies*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1987, σ.116.

⁴⁵ BA. M. Foucault, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική* (μτφρ. Ζ. Σαρίκας), ο.π, σ. 19.

⁴⁶ BA. L. McNay, *Foucault and Feminism*, Cambridge, UK.: Polity Press, 1992, σ.σ. 61-62.

παρεχόμενες δυνατότητες οργάνωσης της συνείδησης του εαυτού⁴⁷. Ο Foucault διατυπώνει και τονίζει τρεις τρόπους «αντικειμενοποίησης»⁴⁸ βάσει των οποίων τα ανθρώπινα όντα μετατρέπονται σε υποκείμενα.

Ο πρώτος τρόπος αφορά στην εστίαση του Foucault σε αυτό που ονομάζει «αντικειμενοποίηση του ομιλούντος υποκειμένου», δηλαδή στη μετάβαση σε μια αντίληψη για το υποκείμενο, η οποία δεν θα αναφέρεται στο κυρίαρχο και υπερβατικό υποκείμενο, αλλά στους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος έγινε ταυτόχρονα αντικείμενο και υποκείμενο της γνώσης. Προσπάθησε να απομακρυνθεί από εκείνη τη ανθρωπιστική αντίληψη της Δυτικής σκέψης για το υποκείμενο, του οποίου η ύπαρξη εδράζεται στην ικανότητά του να βλέπει τον εαυτό του σαν μοναδικό και αυτάρκη, διακριτό από τους άλλους διότι μπορούσε να σκέφτεται έλλογα⁴⁹. Ο Foucault υπό μία έννοια χαρτογραφεί το θάνατο του υποκειμένου, αφού θεωρεί απαραίτητο να μεταφέρει το κέντρο βάρους της ανάλυσής του από το ουσιολογικό υποκείμενο στο υποκείμενο νοούμενο, μονάχα, ως ένα από τα αποτελέσματα και τις λειτουργίες του συστήματος εξουσίας/γνώσης, ως αποτέλεσμα των πρακτικών του λόγου και να εστιάσει την ανάλυσή του, στις διαδικασίες και στις πρακτικές που παράγουν πολλαπλές μορφές υποκειμενικότητας και κατά συνέπεια, πολλαπλές πιθανότητες αντίστασης στην εξουσία.

Η δεύτερη λογική της διαμόρφωσης του υποκειμένου σχετίζεται με αυτό που ο Foucault ονομάζει «διαιρετικές πρακτικές», δηλαδή με το γεγονός ότι το υποκείμενο χωρίζεται μέσα στο πλαίσιο του εαυτού του ή χωρίζεται από άλλους. Εδώ ο Foucault, αναφέρεται στις κοινωνικό-πολιτικές διαδικασίες από τις οποίες προκύπτουν διχοτομικές εννοιολογήσεις σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, όπως εγκληματίας/καλό παιδί, άρρωστος/υγιής και κατά τον τρόπο αυτό, το

⁴⁷ Βλ. M. Foucault, *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984* (translated by Alan Sheridan and others - edited with and introduction by Lawrence D. Kritzman), ο.π., σ. 253.

⁴⁸ Ο Foucault καταλήγει, ότι το κεντρικό θέμα των ερευνών του είναι το υποκείμενο και αναπτύσσει τους βασικούς τρόπους βάσει των οποίων ο άνθρωπος μετασχηματίζεται σε υποκείμενο. Βλ. M. Foucault, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας* (μτφρ.-σχόλια: Α. Τρουλινού), ο.π., σ.σ.75-76.

⁴⁹ Βλ. S. Mills, *Discourse*, London: Routledge, 1997, σ.σ. 33-35.

υποκείμενο γίνεται ένα αντικείμενο έρευνας, αλλά και αντικείμενο στις τεχνικές της εξουσίας. Για παράδειγμα, η ταύτιση ανδρών και γυναικών με διαφορετικά πρότυπα και ρόλους είναι αποτέλεσμα της διχοτομικής Δυτικής σκέψης, ως αποτέλεσμα της οποίας αποδόθηκαν στη γυναίκα χαρακτηριστικά, τα οποία συνδέονται με το συναίσθημα και τα οποία κατηγοριοποιούνται ως δευτερεύοντα, ενώ στον άνδρα χαρακτηριστικά τα οποία συνδέονται με την λογική και στα οποία αποδίδεται πρωτεύουσα σημασία.

Η τρίτη λογική της υποκειμενοποίησης σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο διαμορφώνει τον εαυτό του με έναν ενεργητικό τρόπο, μέσω πρακτικών του ίδιου του εαυτού. Αυτές τις πρακτικές δεν τις βρίσκει το άτομο από μόνο του, αλλά αποτελούν πρότυπα τα οποία τα βρίσκει στην κουλτούρα και τα οποία προτείνονται και πολλές φορές επιβάλλονται σε αυτό από τη δυναμική της κουλτούρας, την κοινωνία και την κοινωνική του ομάδα. Τα άτομα έχουν την δυνατότητα της διακυβέρνησης του εαυτού τους (self-government), διαδικασία η οποία περιλαμβάνει τη δυνατότητα αντίστασης των ατόμων στις τεχνικές της εξουσίας, τη δυνατότητα εξασφάλισης της ελευθερίας τους και τη δυνατότητα αυτοδιαχείρισής τους. Οι πρακτικές του εαυτού επιλέγονται ελεύθερα από τα άτομα, αλλά αυτές καθορίζονται από το συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, τα υποκείμενα εμφυλοποιούνται μέσα από τους λόγους που αναπτύσσονται για τις έμφυλες ταυτότητες, οι οποίοι πολλές φορές επιβάλλονται δια της βίας στους ανθρώπους, προκειμένου να επιτελέσουν τη «σωστή» έμφυλη συμπεριφορά. Το κάθε ανθρώπινο ον μετασχηματίζεται σε έμφυλο υποκείμενο μέσα από τους λόγους που αναπτύσσονται για τις κατάλληλες έμφυλες ταυτότητες. Τονίζεται η ελευθερία των υποκειμένων αναφορικά με τον προσδιορισμό τους ως εμφυλοποιημένα υποκείμενα, ορίζοντας τη εμφυλοποίηση ως μια ενεργητική και καθόλου στατική διαδικασία, η οποία βρίσκεται συνεχώς σε εξέλιξη και ουδέποτε ολοκληρώνεται. Επιπλέον, ανατρέχοντας στη αντίληψη του Foucault σχετικά με την εξουσία, η οποία δεν είναι συγκεντρωμένη σε ένα τόπο, αλλά διαχέεται σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις και ασκείται από πολλαπλά σημεία, μπορούμε να πούμε ότι η έμφυλη

ταυτότητα των υποκειμένων κατασκευάζεται μέσα από ποικίλες κοινωνικές σχέσεις στις οποίες τα υποκείμενα εμπλέκονται. Οι σχέσεις αυτές δύνανται να είναι αντιθετικές και ασταθείς και έτσι, η έμφυλη ταυτότητα η οποία συγκροτείται μέσα από αυτές τις σχέσεις δεν είναι ποτέ σταθερή, αλλά υπόκειται συνεχώς σε μια δυναμική ανατροπής και ανασήμανσης⁵⁰.

Αν και ο Foucault δεν μίλησε συγκεκριμένα για τη γυναικεία έμφυλη υποκειμενικότητα και ούτε εστίασε το ενδιαφέρον του στις έμφυλες σχέσεις εξουσίας⁵¹, οι οποίες καθορίζουν την εκ-δραμάτιση του έμφυλου χαρακτήρα των υποκειμένων, εντούτοις η προηγούμενη ανάλυση που παρατέθηκε, θα μας βοηθήσει να εστιάσουμε στα σημεία εκείνα των θέσεων του Foucault, που θα πλαισιώσουν την ανάλυση του υπό μελέτη πολιτικού λόγου.

Ένα από τα πιο νευραλγικά σημεία της θεωρίας του Foucault σε σχέση με τη δική μας μελέτη, είναι η αντίληψη που αναπτύσσει για το ατομικό σώμα απεξαρτημένο από βιολογικές σημάνσεις και ανατομικές περιγραφές, σηματοδοτώντας το ως ένα αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο πρακτικές τις εξουσίας εφαρμόζονται και επενδύουν το ατομικό σώμα, καθιστώντας το χρήσιμο και αποτελεσματικό στις υπηρεσίες του συστήματος εξουσίας/γνώσης. Όπως αναφέρει και η L.McNay⁵², η κατηγορία αυτή του «φυσικά έμφυλου σώματος» βασίζεται σε έναν λόγο που αναπαράγει τη διχοτομική σύλληψη του φύλου, στο πλαίσιο του οποίου οι άνδρες και οι γυναίκες αλληλοσυμπληρώνονται ως αντιθετικοί πόλοι και έτσι, η κατηγορία του φύλου δρα στο πλαίσιο ενός λόγου που εγκαθιδρύει και θεμελιώνει τη ετεροφυλοφιλία.

Εφαρμόζοντας την αντίληψη αυτή στα εννοιολογημένα ως γυναικεία σώματα, θα διαπιστώσουμε ότι η εδραίωση των ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες

⁵⁰ Βλ. L. McNay, *Foucault and Feminism*, ο.π., σ.109.

⁵¹ Πολλοί κριτικοί έχουν προσάψει την έλλειψη αναφοράς στη διαπλοκή της σεξουαλικής διαφοράς με την εξουσία ως μειονέκτημα στη θεωρία του Foucault. Όμως, θα μπορούσε να πει κανείς, ότι αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα, καθώς είναι συμβατό και ακόλουθο με τη στρατηγική της από-σεξουαλικοποίησης την οποία προτείνει και τη σκέψη πέρα από το δίπολο θηλυκού-αρσενικού. Βλ. L. McNay, *Foucault and Feminism*, ο.π., σ.σ. 193-194.

⁵² Βλ. L. McNay, *Foucault and Feminism*, ο.π., σ.19.

και γυναίκες και η ταυτόχρονη τοποθέτηση των γυναικών σε κατώτερη και μειονεκτική θέση, βασίζεται στη ταύτιση των γυναικών με τα σώματά τους, τα οποία αποτελούν φορείς δεδομένων «φυσικών» χαρακτηριστικών που με τη σειρά τους καθορίζουν συμπεριφορές, ρόλους και θέσεις. Τα θεωρούμενα ως φυσικά και εγγενή χαρακτηριστικά των γυναικών, περιορίζουν τη δράση τους στα κοινωνικά δρώμενα, καθώς χαρτογραφούν ένα πεδίο δράσης το οποίο χαρακτηρίζεται από ελλείψεις και προσαγές. Τα προαναφερόμενα ως εκ φύσεως προερχόμενα χαρακτηριστικά, αποδίδουν στις γυναίκες άλλα συνεπαγόμενα χαρακτηριστικά. Δηλαδή, με έναν τρόπο, τα χαρακτηριστικά που θεωρείται ότι προέρχονται από τη φύση, αποδίδουν και επενδύουν τις γυναίκες με κοινωνικά χαρακτηριστικά τα οποία, όμως, και αυτά με τη σειρά τους αποκτούν ουσιολογικό, αμετακίνητο και δι-ιστορικό χαρακτήρα. Ενδεικτικά αναφέρεται η τρυφερότητα, ο συναισθηματισμός, η αδυναμία. Όταν δε, τα χαρακτηριστικά αυτά συγκρίνονται με εκείνα των ανδρών αποκτούν σημάνσεις ακόμη περισσότερο μειονεκτικές, διότι θεωρείται ότι οι άνδρες ως φορείς κάποιων χαρακτηριστικών είναι δυνατόν να αποκλείονται από κάποιες δραστηριότητες, λόγω του ότι αυτές οι δραστηριότητες δεν τους ταιριάζουν. Αντίθετα, οι γυναίκες αποκλείονται από κάποιες δραστηριότητες και αυτός ο αποκλεισμός συνεπάγεται την τοποθέτησή τους σε μειονεκτική θέση. Η ικανότητα των γυναικών να γεννούν αποκτά τις πιο ισχυρές σημάνσεις ως προς την κανονικοποίηση της συμπεριφοράς, αφού σημασιοδοτείται ως το πιο καθοριστικό φυσικό χαρακτηριστικό των γυναικών από το οποίο συνεπάγονται δεδομένα και παγκόσμια χαρακτηριστικά, τα οποία με τη σειρά τους διευθετούν και ρυθμίζουν τη θέση των γυναικών στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο.

Αν και δεν αποτελεί βασικό άξονα της μελέτης μας, έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε τη σημαντικότητα της συνεισφοράς του Foucault αναφορικά με τις πειθαρχικές τεχνολογίες του σώματος και τον τρόπο με τον οποίο αυτές εφαρμόζονται στα σημασιοδοτούμενα ως γυναικεία σώματα, καθώς μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να διευρυνθεί και στην εφαρμογή των πειθαρχικών τεχνολογιών αναφορικά με την πρόσληψη και διαχείριση του εαυτού. Σχετίζεται

δε άμεσα με την εννοιολόγηση της «μητρότητας», κυρίως από τις ίδιες τις γυναίκες. Οι πειθαρχικές μοντέρνες τεχνολογίες της εξουσίας, οι οποίες δεν είναι εμφανείς και ρητές, υπηρετώντας νόρμες κανονικότητας, αλλά και το σύστημα της αναπαραγωγικής ετεροφυλοφιλίας, ρυθμίζουν και κανονικοποιούν τα γυναικεία σώματα και τα ωθούν σε μια διαδικασία αυτό-παρακολούθησης και αυτό-ελέγχου. Οι τεχνικές αυτές προέρχονται από παντού: από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης που προβάλλουν μια συγκεκριμένη εικόνα της θηλυκότητας, από το σχολείο, από την οικογένεια. Κατασκευάζεται με τον τρόπο αυτό μια περιχαρακωμένη εικόνα της θηλυκότητας, την οποία τα γυναικεία υποκείμενα οφείλουν να προσεγγίζουν, όσο το δυνατόν πιο πιστά. Διαπιστώνουμε ότι το γυναικείο σώμα δεν είναι υπερβατικό και ούτε υπάρχει έξω από πλέγμα σχέσεων εξουσίας, αλλά υπόκειται σε ρυθμιστικά ιδεώδη και κανονιστικές προσταγές που επιλέγουν να παρουσιάζουν το γυναικείο σώμα με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Ο Foucault δεν αρνείται τη ανατομική πραγματικότητα των σωμάτων, αλλά θεωρεί ότι ακριβώς αυτή η υλικότητα των σωμάτων δεν μπορεί να γίνει γνωστή πέρα από τις πολιτισμικές σημάνσεις.

Κατά τον ίδιο τρόπο, ο λόγος που αρθρώνεται από τις ίδιες τις γυναίκες για τη έμφυλη υποκειμενικότητα φαίνεται να είναι απόλυτα εναρμονισμένος με τις προσταγές της ετεροφυλοφιλίας και της έμφυλης κανονικότητας. Για παράδειγμα και για να επιστρέψουμε στο ζήτημα της «μητρότητας», διαπιστώνουμε ότι η βιολογική αυτή ικανότητα των γυναικών, όχι μόνο χρησιμοποιείται για να τις τοποθετήσει στο αντιθετικό πόλο του άξονα άνδρες-γυναίκες, αλλά και ταυτόχρονα αποκτά καθολικό χαρακτήρα, ο οποίος είναι ανεπηρέαστος από ιστορικές, ατομικές και κοινωνικές ιστορίες και παραμέτρους. Η «μητρότητα» ως βιολογικό και κοινωνικό χαρακτηριστικό σημασιοδοτείται ως μια αυτόνομη δραστηριότητα, η οποία εφοδιάζει τους φορείς της με δεδομένα στοιχεία, τα οποία είναι χαρακτηριστικά του υποκειμένου που ονομάζουμε «γυναίκα». Το σημαντικότερο και πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι οι ίδιες οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τη μητρότητα, αλλά και γενικότερα ό,τι αυτή συνεπάγεται (όταν εννοιολογείται με τον τρόπο που προαναφέρθηκε), όπως η

πρόσδεση με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ρόλους που περιορίζονται στην ιδιωτική σφαίρα, με θετικές και παραγωγικές σημάνσεις.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει και αναπτύξει, βασικό χαρακτηριστικό το οποίο υπηρετεί, αλλά ταυτόχρονα παράγεται από τους μηχανισμούς της βιο-εξουσίας, δηλαδή την εφαρμογή των σχέσεων εξουσίας στο ατομικό και μαζικό σώμα του πληθυσμού, είναι ο λόγος που αναπτύσσεται για τη σεξουαλικότητα, η οποία ανάγεται σε ένα ρυθμιστικό ιδεώδες με στόχο την κανονικοποίηση των έμφυλων συμπεριφορών μέσα από μία «[...] ρυθμιστική και πολύμορφη προτροπή στο λόγο⁵³». Ο λόγος για τη σεξουαλικότητα, όπως αυτός αρθρώνεται ως τέτοιος, ή ακόμα και όταν αλληλεπιδρά με άλλους λόγους όπως ο πολιτικός λόγος, δεν χάνει την κεντρική του ρυθμιστική λειτουργία. Ο λόγος για τη σεξουαλικότητα ρυθμίζεται και παράγεται μέσα σε ένα σύστημα εξουσίας/γνώσης, καθορίζοντας έμφυλες συμπεριφορές, προβάλλοντας αναπαραστάσεις έμφυλων υποκειμένων έναντι άλλων και συντηρώντας το δυισμό ως εσωτερικό χαρακτηριστικό του έμφυλου συστήματος. Επιπρόσθετα, η έμφυλη ταυτότητα των υποκειμένων ανάγεται στην πιο σημαντική και καθοριστική μεταξύ άλλων παραμέτρων που συνιστούν την ταυτότητα ενός ατόμου. Η αποτυχία των υποκειμένων να ενσωματώσουν τις κανονιστικές ρυθμίσεις και τις προσταγές του συστήματος αυτού, επισύρει κυρώσεις και πολύ συχνά αποκλεισμό. Δυστυχώς, όμως, στο πλαίσιο της νεωτερικής κοινωνίας, οι μορφές αυτές καταπίεσης που σχετίζονται με τις προσταγές της σεξουαλικότητας γίνονται με πολύ δύσκολο τρόπο ορατές.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέσα από το λόγο της σεξουαλικότητας κατασκευάζεται η έννοια του φύλου ως μια βιολογική ή ανατομική σταθερά. Τα θηλυκά και τα αρσενικά όντα επενδύονται με χαρακτηριστικά, τα οποία υπό μία έννοια συνεπάγονται τον «φυσικό» προσδιορισμό τους και έτσι, εντάσσονται ως άνδρες ή γυναίκες μέσα στα κοινωνικά και πολιτισμικά συγκείμενα. Όμως, όταν επιλέγεται να παρουσιαστεί το φύλο μέσα από βιολογικές παραμέτρους και να

⁵³ Βλ. Μ. Foucault, *The History of Sexuality. An Introduction*, ο.π., σ. 34.

αναχθεί στη φύση, σημαίνει ότι το φύλο εξαιρείται από τις σχέσεις εξουσίας⁵⁴. Στο σημείο αυτό, αντικατοπτρίζεται η θέση του Foucault, σύμφωνα με την οποία, η επιτυχία της νεωτερικής εξουσίας συνίσταται σε ένα μεγάλο βαθμό στο ότι μπορεί να κρύβει τους μηχανισμούς της. Η κατασκευή του φύλου ως μία φυσική ποιότητα των υποκειμένων, είναι μία από τις μεγαλύτερες επιτυχίες της βιο-εξουσίας, ως προς την χειραγώγηση των υποκειμένων.

3.3 Judith Butler: Η επιτελεστικότητα του φύλου και της έμφυλης ταυτότητας

Η Butler στα δύο βασικά βιβλία της *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*⁵⁵ και *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of «Sex»*⁵⁶ και υπό το φως του μεταδομισμού—ο οποίος ως κύριο στόχο είχε να διαχειριστεί και να υπονομεύσει τη δυτική μεταφυσική που βασιζόταν στις δυαδικές αντιθέσεις, μέσω της αποκάλυψης του ιδεαλισμού που την διακατέχει και της πίστης που εξέφραζε σε ουσιολογικά μοντέλα—επαναπροσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο και προτείνει έναν διαφορετικό τρόπο εννοιολόγησης του έμφυλου υποκειμένου. Ο νέος αυτός τρόπος σημασιοδότησης έρχεται σε πλήρη αντίθεση με θεωρίες που υποστηρίζουν ότι υπάρχει ένα *a priori* υποκείμενο, το οποίο αντιτίθεται ή συμμορφώνεται σε κανόνες που αφορούν την έμφυλη συμπεριφορά: ένα υποκείμενο δηλαδή, το οποίο υπάρχει ως εξωτερικό του λόγου και των δυναμικών της εξουσίας και ως τέτοιο επιλέγει το φύλο του. Μας καλεί να αμφισβητήσουμε και να ανατρέψουμε το διχοτομικό σχήμα βιολογικό φύλο/κοινωνικό φύλο, να αναλογιστούμε το κοινωνικό φύλο ως μια ρευστή και ευμετάβλητη κατηγορία, η οποία δεν καθορίζεται από βιολογικές παραμέτρους, οριοθετώντας, έτσι, την έννοια της πολιτισμικά λόγο-θετικά (discursively) κατασκευασμένης υποκειμενικότητας. Η Butler υποστηρίζει ότι η κάθε έμφυλη ταυτότητα είναι πάντα και μόνο ένα προϊόν ενός συστήματος ή μιας λογικής των δυαδικών αντιθέσεων, οι οποίες λειτουργούν με τρόπο που κάνουν αυτές τις ταυτότητες να φαίνονται φυσικές.

⁵⁴ Βλ. H. Dreyfus και P. Rabinow, *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ο.π., σ. 178.

⁵⁵ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., 1990.

⁵⁶ Βλ. J. Butler, *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of «Sex»*, New York: Routledge, 1993.

Δεν υπάρχει σαφής και μονοσήμαντη σχέση ανάμεσα σε σώμα και φύλο, δεν υπάρχει ανάμεσα τους μια σχέση αιτίου-αιτιατού, στο πλαίσιο της οποίας, τα βιολογικά φερόμενα ως φυσικά χαρακτηριστικά να είναι αυτά που καθορίζουν το κοινωνικό φύλο το οποίο θα αποδοθεί επάνω στα υποκείμενα. Το κοινωνικό φύλο δεν κατασκευάζεται από τα βιολογικά χαρακτηριστικά τα οποία φέρουν τα υποκείμενα και δεν αποτελεί μια πολιτισμική εγγραφή επάνω σε βιολογικά καθορισμένα σώματα. Το κοινωνικό φύλο δεν αποτελεί ένα επιφανόμενο του βιολογικού φύλου, αλλά τα βιολογικά αυτά χαρακτηριστικά έχουν χρησιμοποιηθεί μέσω του λόγου για να εντάξουν τα υποκείμενα σε μία από τις δύο κατηγορίες βιολογικού φύλου, θηλυκό/αρσενικό, οι οποίες συνιστούν την εδραιωμένη διχοτομία. Όπως αναφέρει η A.Weir στο βιβλίο της *Sacrificial Logics*⁵⁷, η Butler θεωρεί ότι οι κατηγορίες «άνδρας» και «γυναίκα» δεν είναι καθιερωμένες και διαχρονικές οντότητες, αλλά πολιτισμικές κατασκευές, παράγωγα των τεχνολογιών της εξουσίας: δεν υπάρχει κάποια φυσική ή υπερβατική βάση για το διαχωρισμό της ανθρωπότητας σε δύο κοινωνικά φύλα. Τα ιδεώδη της ανδρικότητας και της θηλυκότητας δεν αποτελούν εξελισσόμενα, μεταβαλλόμενα πολιτισμικά πρότυπα τα οποία διαμορφώνονται στη βάση «φυσικών» διακρίσεων και διαιρέσεων, αλλά κοινωνικές κατασκευές που αποβλέπουν στη διασφάλιση και συντήρηση της κοινωνικής τάξης. Το διττό σχήμα άνδρας-γυναίκα είναι ένα σχήμα το οποίο παράγεται πολιτισμικά και καθιερώνεται μέσω της γλώσσας, ενώ ταυτόχρονα υποκρύπτει το γεγονός ότι τα ανθρώπινα όντα δεν εντάσσονται σε δύο συμπληρωματικές κατηγορίες. Ενώ στην παραδοσιακή φεμινιστική άποψη ότι το φύλο και το κοινωνικό φύλο είναι δύο διαφορετικά πράγματα, ότι το κοινωνικό φύλο είναι η κοινωνική υπέρ-δομή η οποία επιβάλλεται σε μια βιολογική βάση, η Butler υποστηρίζει την άποψη ότι το φύλο είναι και αυτό, όπως και το κοινωνικό φύλο, μια κοινωνικό-γλωσσολογική κατασκευή.

Το κοινωνικό φύλο αποτελεί το αποτέλεσμα μιας σειράς διεργασιών, οι οποίες τελούνται κατά τη διάρκεια της πορείας του υποκειμένου. Έτσι, λοιπόν, το

⁵⁷ BA. A. Weir, *Sacrificial Logics. Feminist Theory and the Critique of Identity*, New York.: Routledge, 1996.

κοινωνικό φύλο προσιδιάζει στις κοινωνικές εκείνες διαδικασίες οι οποίες καθιερώνουν τη φυσική θεμελίωση του φύλου. Το κοινωνικό φύλο εννοιολογείται από την Butler ως ένα επιτελεστικό ενέργημα που διαδραματίζεται καθημερινά, ως μια υποχρεωτική επανάληψη των κανονιστικών προτύπων που ρυθμίζουν το κοινωνικό φύλο. Το κοινωνικό φύλο δεν είναι μια ποιότητα την οποία κατέχει το υποκείμενο, αλλά είναι μια σειρά από επιτελεστικά δρώμενα τα οποία επαναλαμβάνονται και τοποθετούν το υποκείμενο στη σφαίρα του πολιτισμικού διανοητού (cultural intelligibility). Μόνο μέσω αυτής της επανάληψης το υποκείμενο συγκροτείται και υπάρχει, αφού το φύλο αποτελεί ένα από τα κανονιστικά πρότυπα μέσω του οποίου υλοποιείται το σώμα.

[...] το κοινωνικό φύλο αποδεικνύεται ότι είναι επιτελεστικό – αυτό σημαίνει ότι συνιστά την ταυτότητα την οποία παριστάνει ότι είναι. Με αυτή την έννοια, το κοινωνικό φύλο είναι πάντοτε μια πράξη, αν και όχι μια πράξη που επιτελείται από ένα υποκείμενο το οποίο λέγεται ότι προϋπάρχει της πράξης.⁵⁸

Η Butler χρησιμοποιεί τους όρους παράσταση (performance) και επιτελεστικότητα (performativity), αλλά η μεταξύ τους διάκριση δεν είναι πάντα σαφής και κατανοητή, ιδιαίτερα στο *Gender Trouble*. Η Butler αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «[...] το φύλο είναι ένα σωματικό στυλ, ένα δρώμενο, που είναι συγχρόνως εμπρόθετο και επιτελεστικό, όπου «επιτελεστικό» σημαίνει τόσο τη δραματουργική όσο και τη μη-αναφορική κατασκευή του νοήματος⁵⁹». Σε αυτή τη φράση αποτυπώνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η διάκριση, αλλά και η σύμπτυξη των δύο εννοιολογικών σχημάτων. Η επιτελεστικότητα ή η παραστασιακή επιτέλεση (performativity) της πράξης, συνίσταται ακριβώς στη μη-αναφορικότητα, ενώ ταυτόχρονα εμπεριέχει στοιχεία δραματουργικού ενεργήματος, στοιχεία δηλαδή που προσιδιάζουν σε μια θεατρική πράξη. Η έννοια της παράστασης (performance), αν και κάποιες φορές εμπεριέχει στοιχεία επιτελεστικότητας, υπαινίσσεται την ύπαρξη ενός προϋπάρχοντος υποκειμένου, το οποίο επιτελεί μια πράξη, κάτι το οποίο η Butler το αρνείται.

⁵⁸ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 25.

⁵⁹ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 139.

Το φύλο προσδιορίζεται από την Butler ως αποτέλεσμα επιτέλεσης και αναπαράστασης των κοινωνικά καθιερωμένων συμβάσεων σχετικά με αυτό που θεωρείται ανδρικό και γυναικείο⁶⁰. Οι κατηγορίες «άνδρας» και «γυναίκα» υπαινίσσονται την ύπαρξη αυθύπαρκτων και δεδομένων πραγματικοτήτων και έτσι, φυσικοποιούν τις ταυτότητες αποδίδοντας σε αυτές ουσιολογικό χαρακτήρα. Η σημασιοδότηση αυτή του κοινωνικού φύλου εμπεριέχει τη βασική παραδοχή ότι το κοινωνικό φύλο δεν αποτελεί ένα φυσικό δεδομένο, δεν συγκροτεί μια σταθερή ταυτότητα, είναι επίκτητο και όχι έμφυτο. Η νοηματοδότηση αυτή του κοινωνικού φύλου ως πράξη, ως δρώμενο, πέρα από την άρνηση της εγγενούς και σταθερής ποιότητάς του, συνεπάγεται και ταυτόχρονα προϋποθέτει, ότι τα υποκείμενα δρουν συνεχώς προκειμένου να κατασκευάσουν το φύλο τους. Στο πλαίσιο της επιτελεστικότητας των κοινωνικών συμβάσεων της πραγματικότητας, σωματοποιώντας αυτή την πραγματικότητα η οποία παραμένει σαφώς κατασκευασμένη⁶¹, τα υποκείμενα κατασκευάζουν ξανά την πραγματικότητα και παρουσιάζουν αυτές τις συμβάσεις ως φυσικές και απαραίτητες. Η παραστασιακή επιτέλεση κανονιστικών προτύπων σχετικά με το «σωστό» φύλο και την αρμόζουσα έμφυλη ταυτότητα, φυσικοποιεί τα φύλα και διακινδυνεύει τους ίδιους τους κανόνες, μέσω της παραγωγής νοηματοδοτήσεων σχετικά με την έμφυλη συμπεριφορά, οι οποίοι επιτελούνται παραστασιακά.

Παραλληλίζοντας η Butler την επιτέλεση του κοινωνικού φύλου με μια θεατρική παράσταση, αναφέρει ότι η πράξη σωματοποίησης και φαντασιακής κατοχύρωσης του κοινωνικού φύλου, προσωμοιάζεται με το σενάριο ενός έργου το οποίο υπάρχει και πέρα από τους ηθοποιούς, αλλά χρειάζεται τους ηθοποιούς για να υλοποιηθεί. Αυτό όμως, λέει η Butler, δεν σημαίνει ότι πρέπει να κατανοούμε την επιτελεστικότητα του κοινωνικού φύλου, ακριβώς ως την

⁶⁰ Βλ. M. Evans, *Φύλο και Κοινωνική Θεωρία*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004, σ. 103.

⁶¹ Η Butler είναι επηρεασμένη από τις θεωρίες ψυχανάλυσης του Lacan, την εθνομεθοδολογία, τη φαινομενολογία, τους δομικούς ανθρωπολόγους και την θεωρία ομιλιακών ενεργημάτων (speech-act theory). Όλες αυτές οι θεωρίες υποστηρίζουν, ότι η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι δεδομένη, αλλά συνεχώς κατασκευάζεται ως μια παραισθηση μέσω της γλώσσας και άλλων συμβολικών σημείων.

αναπαράσταση ενός ρόλου, καθώς δεν πρέπει να συγχέουμε την επιτελεστικότητα με την έκφραση κάποιων υποτιθέμενων χαρακτηριστικών του φύλου που αναλαμβάνουμε ή τη συγκάλυψη κάποιων άλλων τέτοιων χαρακτηριστικών. Δεν μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε την ύπαρξη μιας σταθερής υποκειμενικότητας, η οποία «υποδύεται» ποικίλους έμφυλους ρόλους αφού ή ίδια η πράξη της επιτέλεσης συνιστά την υποκειμενικότητα.

Όπως θα αναφέρουμε πολλές φορές και στη συνέχεια, βασική παραδοχή της Butler είναι ότι το κοινωνικό φύλο δεν θα υπήρχε χωρίς τις επιμέρους πράξεις που το συνιστούν, αφού απορρίπτεται κάθε ουσιοκρατική προσέγγιση της έννοιας του φύλου. Το κοινωνικό φύλο δεν υποκρύπτει κάποια υπερβατική ουσία ή κάποια αντικειμενική ιδέα η οποία αφορά σε χαρακτηριστικά ή ποιότητες που καθορίζουν τα άτομα ως φορείς κάποιου κοινωνικού φύλου και τα οποία υλοποιούνται από τα άτομα όταν εντάσσονται σε κάποια κατηγορία κοινωνικού φύλου. Είναι ξεκάθαρο ότι για τη Butler «[...]το κοινωνικό φύλο δεν είναι ένα γεγονός⁶²[...]», δεν αποτελεί μια αντικειμενική φυσική κατάσταση, καθώς δεν αποτελεί μια αιώνια ουσία η οποία προκύπτει από βιολογικούς παράγοντες ή εγγράφεται σε έμφυλα σώματα, θεμελιώνοντας την κατηγοριοποίηση των υποκειμένων σε δύο αποκλειστικές κατηγορίες, αλλά ορίζεται ως μια κατασκευή, μια επινόηση και για το λόγο αυτό, δύναται να αλλάξει και να αμφισβητηθεί.

Δεν υπάρχει ταυτότητα φύλου πίσω από τις εκφράσεις του κοινωνικού φύλου· αυτή η ταυτότητα συνίσταται επιτελεστικά μέσα από τις «εκφράσεις» που θεωρείται ότι είναι τα αποτελέσματά της.⁶³

Η Butler απορρίπτει, λοιπόν, την αντίληψη ότι υπάρχει αρσενικό και θηλυκό άτομο στο οποίο επιβάλλεται ένα ορισμένο σενάριο ορθής σεξουαλικής συμπεριφοράς. Το κοινωνικό φύλο λοιπόν δεν υπάρχει πέρα από τις πράξεις που το συνιστούν* πράξεις, οι οποίες κατασκευάζουν και δίνουν υπόσταση στο

⁶² Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 140.

⁶³ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 25.

υποκείμενο το οποίο δεν υπάρχει πριν από τις πράξεις αυτές. Το κάθε έμφυλο υποκείμενο είναι δημιουργήμα του κοινωνικού λόγου. Αυτό δεν σημαίνει ότι η Butler απορρίπτει την ύπαρξη του φυσικού σώματος (physical body), αλλά αυτό που τονίζει είναι η λόγο-θετική κατασκευή του μέσα από τον αποκλεισμό και την αποκήρυξη του διαφορετικού, του απαγορευμένου και μέσα από την επιβολή κανονιστικών επιταγών. Με την έννοια αυτή, δεν υπάρχει σώμα πριν αυτό κατασκευαστεί πολιτισμικά και έτσι, το σώμα, όπως και το κοινωνικό φύλο υπάρχουν μέσα από την επιτελεστικότητα. Το σώμα υπάρχει, η Butler αποδέχεται την υλικότητα του σώματος, αλλά τονίζει ότι αυτή την υλικότητα μπορούμε να την κατανοήσουμε μόνο μέσω του λόγου. Το σώμα δεν είναι μόνο ένα γεγονός της φύσης, ένα παθητικό μέσο το οποίο αναμένει την εγγραφή νοημάτων από μια εξωτερική σε αυτό πηγή⁶⁴, αλλά, όπως και το κοινωνικό φύλο, παράγεται και κατασκευάζεται λόγο-θετικά. Δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε το σώμα, όπως άλλωστε και το κοινωνικό φύλο, πέρα από το λόγο και έτσι συνεπάγεται ότι δεν υπάρχει «φυσικό σώμα» το οποίο προϋπάρχει της παραστασιακής του επιτέλεσης. Έτσι, όταν η Butler υποστηρίζει ότι το βιολογικό φύλο είναι και αυτό ως ένα βαθμό αποτέλεσμα επιτελεστικότητας, εννοεί ότι τα σώματα δεν περιγράφονται απλώς, από το λόγο, αλλά κατασκευάζονται μέσω αυτής της περιγραφής.

Οι έμφυλες διαφορές θεμελιώνονται από το λόγο και έτσι, σύμφωνα με τη Butler, το θεωρούμενο ως φυσικό σώμα, είναι το «φυσικοποιημένο αποτέλεσμα του λόγου». Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το σώμα «[...] είναι μια διαδικασία υλικοποίησης που σταθεροποιείται με το χρόνο για να παραγάγει το αποτέλεσμα του συνόρου, της παγίωσης και της επιφάνειας που αποκαλούμε ύλη⁶⁵». Χρησιμοποιεί την έννοια της έγκλησης⁶⁶ (interpellation) στο παράδειγμα ενός

⁶⁴ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 129.

⁶⁵ Βλ. J. Butler, «Σώματα που έχουν σημασία. Σχετικά με τα όρια του «φύλου» σε επίπεδο λόγου» στο: Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.-εισ.), *Τα Όρια του Σώματος. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος, 2004, σ. 191, δική της η έμφαση.

⁶⁶ Η έννοια της έγκλησης (interpellation) έχει χρησιμοποιηθεί αρχικά από τον L. Althusser και περιγράφεται ως η διαδικασία κατά την οποία το άτομο προσφωνείται (is hailed) στην κοινωνική ή ιδεολογική του/της θέση από κάποιο όργανο εξουσίας. Το παράδειγμα το οποίο χρησιμοποιεί ο Althusser, είναι αυτό όπου ένας αστυνομικός απευθύνεται σε κάποιον άνδρα στο δρόμο (hey, you

βρέφους στο οποίο αποδίδεται η έμφυλη ταυτότητά του. Όταν το βρέφος προσφωνείται (is hailed) ως κορίτσι, η προσφώνηση αυτή δεν αποτελεί μια δήλωση που αναπαριστά την πραγματικότητα, αλλά αποτελεί μια έγκληση, η οποία ενεργοποιεί τη διαδικασία της θηλυκοποίησης (girling), μια διαδικασία η οποία βασίζεται σε υποτιθέμενες και επιβαλλόμενες διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, οι οποίες απέχουν από το να είναι πραγματικές. Αυτού του είδους η έγκληση λειτουργεί με τρόπο επιτελεστικό, καθώς αποτελεί ένα επιτελεστικό εκφώνημα το οποίο εφεξής εξαναγκάζει το «κορίτσι» να παραθέτει τα έμφυλα προστάγματα, προκειμένου να πιστοποιήσει μια υποκειμενικότητα μέσα στο πλαίσιο της ετεροφυλοφιλικής πρακτικής. Προκύπτει λοιπόν ότι ο λόγος, σύμφωνα με τη Butler, προηγείται και συνιστά το υποκείμενο. Η Butler δεν αρνείται την «ύπαρξη» της ύλης, αλλά επιμένει ότι η υλικότητα δεν έχει κανένα στάτους έξω από το λόγο, ο οποίος τη συνιστά μέσω της έγκλησης και της επιτελεστικότητας.

Αφού το κοινωνικό φύλο, σύμφωνα με την Butler, δεν μπορεί να αναλυθεί ως μια σταθερή ταυτότητα, αλλά σαν μια διαδικασία παραστασιακής επιτέλεσης, ως μια σειρά από επαναλαμβανόμενες πράξεις, ας δούμε ακόμη πιο αναλυτικά πως ακριβώς συνίσταται το κοινωνικό φύλο και πως κατασκευάζονται τα έμφυλα υποκείμενα. Το κοινωνικό φύλο είναι ένα δρώμενο, μια διαδικασία η οποία δεν έχει αρχή ούτε τέλος και για το λόγο αυτό, το κοινωνικό φύλο είναι αυτό που γινόμαστε και όχι αυτό που είμαστε. Η Butler, λοιπόν, θεωρεί ότι οι πράξεις αυτές που επαναλαμβάνονται και συνιστούν τον ευμετάβλητο χαρακτήρα του κοινωνικού φύλου, συνίστανται από τη συνεχή παραστασιακή επιτέλεση μιας σειράς νοημάτων, τα οποία είναι κοινωνικά εδραιωμένα και τα οποία επιβάλλονται στα άτομα. Συγκεκριμένα ονοματίζεται αυτή η διαδικασία ως μια «τυποποιημένη επανάληψη των πράξεων⁶⁷» (stylized repetition of acts), η οποία

there!) και κατά τον τρόπο αυτό, τον εγκαλεί ως υποκείμενο. Όταν ο άνδρας ανταποκριθεί στο κάλεσμα αυτό, σημαίνει ότι έχει υιοθετήσει μια συγκεκριμένη θέση υποκειμένου, έχει υποκειμενοποιηθεί. Βλ. L. Althusser, «Ideology interpellates individuals as subjects» στο: P. du Gay, J. Evans και P. Redman (eds.), *Identity: A Reader*, London: Sage in association with The Open University, 2000, σ.σ. 31–38.

⁶⁷ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 140.

θεωρείται από τη Butler ότι συνιστά και εγκαθιδρύει το φύλο. Το έμφυλο υποκείμενο κατασκευάζεται μέσα από τις πράξεις και δεν υπάρχει πέρα και πίσω από αυτές ως μια υπερβατική ουσία της ύπαρξης. Το κοινωνικό φύλο παράγεται μέσα από την επανάληψη πράξεων, σημασιοδοτείται ως ένα «επιτελεστικό επίτευγμα⁶⁸» (performative accomplishment). Το ότι η Butler υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει ένα προϋπάρχον υποκείμενο το οποίο επιλέγει το φύλο το οποίο θα υποδυθεί, ότι δηλαδή δεν υπάρχει ένα υποκείμενο πίσω ή πριν από τις πράξεις, δεν σημαίνει ότι η Butler σκιαγραφεί το θάνατο του υποκειμένου. Η Butler αρνείται την ύπαρξη ενός εσωτερικού πυρήνα ή ουσίας που είναι προγενέστεροι της γλώσσας, υποστηρίζοντας ότι οι έμφυλες παραστασιακές επιτελέσεις δεν επιτελούνται από το υποκείμενο, αλλά συνιστούν παραστασιακά το υποκείμενο το οποίο είναι αποτέλεσμα του λόγου και όχι η αιτία αυτού. Πιο συγκεκριμένα η Butler αναφέρει ότι:

Το γεγονός ότι το έμφυλο σώμα είναι παραστασιακό σημαίνει ότι δεν έχει κάποιο οντολογικό στάτους πέρα από τις διάφορες επιτελέσεις που συνιστούν την πραγματικότητά του⁶⁹.

Στο σημείο αυτό, η Butler τονίζει ότι τα γνωρίσματα του κοινωνικού φύλου είναι αποτέλεσμα επιτελεστικότητας και δεν είναι εκφραστικά. Εάν υποθέταμε ότι η έμφυλη ταυτότητα είναι εκφραστική (expressive), θα σήμαινε ότι αποδεχόμαστε ένα προϋπάρχον υποκείμενο με εσωτερική έμφυλη ταυτότητα, η οποία κάποια στιγμή εκφράζεται στο λόγο και στην πράξη. Αντίθετα, η παραδοχή ότι η έμφυλη ταυτότητα είναι επιτελεστική, σημαίνει ότι δεν υπάρχει μια προϋπάρχουσα ταυτότητα η οποία να συνίσταται από κάποια δεδομένα και αληθή γνωρίσματα, βάσει των οποίων μπορούν να αναλυθούν ή να μετρηθούν τα γνωρίσματα του κοινωνικού φύλου και κατά τον τρόπο αυτό, δεν υπάρχουν σωστές ή λάθος πράξεις που σχετίζονται με το κοινωνικό φύλο. Το γεγονός ότι η πραγματικότητα του κοινωνικού φύλου δημιουργείται μέσα από παραστασιακές επιτελέσεις και δεν υπάρχει πέρα από αυτές, σημαίνει ότι οι αντιλήψεις σχετικά με την ύπαρξη ενός ουσιώδους φύλου και μιας αληθινής ή αιώνιας ανδρικότητας

⁶⁸ BA. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 141.

⁶⁹ BA. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 136.

ή θηλυκότητας, αποτελούν και αυτές μέρος μια στρατηγικής, η οποία συγκαλύπτει τον επιτελεστικό χαρακτήρα του κοινωνικού φύλου. Το κοινωνικό φύλο δημιουργείται επιτελεστικά και σωματοποιείται μέσα από επαναλαμβανόμενα και τυποποιημένα δράματα, τα οποία διαφοροποιούνται ιστορικά.

Τονίζοντας τον τεχνητό, συμβατικό και ιστορικό χαρακτήρα της κατασκευής του φύλου, η Butler επιχειρεί να ασκήσει κριτική στις υποθέσεις σχετικά με την κανονιστική ετεροφυλοφιλία, δηλαδή στους τιμωρητικούς εκείνους κανόνες οι οποίοι επιβάλλουν τη συμμόρφωση με ηγεμονικές, ετεροφυλοφιλικές προσταγές σχετικές με τη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας. Η κατασκευή του φύλου οργανώνεται μέσω των ρυθμιστικών θεσμών, οι οποίοι συντηρούν και αναπαράγουν συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας, ενισχύοντας συγκεκριμένες επιτελέσεις του κοινωνικού φύλου. Πιο συγκεκριμένα, οι θεσμοί της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας λειτουργούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να ορίζουν τις ανδρικές και γυναικείες έμφυλες ταυτότητες μέσα από μια δυαδική λογική: η ταυτότητα εδραιώνεται με όρους αντίθεσης, αποκλεισμού και επιθυμίας για τον Άλλο⁷⁰. Αυτό σημαίνει, ότι η ανδρικότητα και η θηλυκότητα κατασκευάζονται μέσα από ένα σύστημα, το οποίο ορίζει την ανδρική ταυτότητα με όρους της σεξουαλικής επιθυμίας για το θηλυκό και τη γυναικεία ταυτότητα με όρους σεξουαλικής επιθυμίας ή δεκτικότητας για το αρσενικό. Η Butler θεωρεί ότι το φύλο και το κοινωνικό φύλο είναι προϊόντα μιας μοναδικής και καταπιεστικής λογικής της γλώσσας, η οποία κατασκευάζει ταυτότητες μέσα από την παραγωγή διττών αντιθέσεων.

Η Butler προσπαθεί να τονίσει με κάθε τρόπο το στοιχείο του κοινωνικού καταναγκασμού που ενυπάρχει, φανερά ή μη, στις κοινωνικές συμβάσεις για την αρμόζουσα έμφυλη συμπεριφορά. Όσοι δεν επιτελούν το κοινωνικό τους φύλο με το σωστό και κατάλληλο τρόπο, δηλαδή τον τρόπο εκείνο που ικανοποιεί τις προσταγές του ανάλογου ανατομικού φύλου, και δεν εν-

⁷⁰ Βλ. A. Weir, *Sacrificial Logics. Feminist Theory and the Critique of Identity*, ο.π., σ. 113.

σωματώνουν τις κανονιστικές προσαγές τιμωρούνται, αφού σύμφωνα με τη Butler, η συμμόρφωση με τις κοινωνικές συμβάσεις που έχουν εδραιωθεί σχετικά το φύλο, έχει καίρια σημασία για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής και τάξης. Η κοινωνική αυτή ευταξία συνίσταται και επιτυγχάνεται όταν επικρατεί το καθεστώς της ετεροκανονικότητας, όταν δηλαδή το βιολογικό φύλο του κάθε υποκειμένου είναι αυτό που προσδιορίζει την «σωστή» εμφυλοποίηση. Αυτό σημαίνει, για παράδειγμα, ότι κάποιος που ανήκει στην κατηγορία «αρσενικό» θα επιθυμεί σεξουαλικά απαραίτητα το «θηλυκό»: σε αυτή την περίπτωση, θα ονομασθεί «άνδρας». Τα διακριτά κοινωνικά φύλα είναι μέρος ενός συστήματος λόγου και εξουσίας που στόχο έχει την επίτευξη της τάξης και έτσι, μέσω της καθημερινής και τελετουργικής επανάληψης παραστασιακών επιτελέσεων κοινωνικού φύλου, συντηρείται η ηγεμονία των κανόνων της υποχρεωτικής κανονιστικής ετεροφυλοφιλίας.

Έτσι, λοιπόν, η Butler συνεχίζοντας, απορρίπτει τη διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου και ειδικότερα την άποψη που έχει αρθρωθεί σχετικά με την εννοιολόγηση του κοινωνικού φύλου ως άμεση πολιτισμική μετάφραση του βιολογικού φύλου. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι το κοινωνικό φύλο είναι αυτό που εδραιώνει την ύπαρξη του βιολογικού φύλου και αναδεικνύει με την άποψή της ότι «όταν ο κατασκευασμένος χαρακτήρας του κοινωνικού φύλου θεωρητικοποιείται ως ανεξάρτητος από το βιολογικό φύλο, τότε το κοινωνικό φύλο γίνεται μια ρευστή και ευμετάβλητη κατασκευή, έχοντας ως συνέπεια ότι άνδρας και ανδρικό μπορεί πολύ εύκολα να σηματοδοτούν ένα γυναικείο σώμα ως ανδρικό και γυναίκα και θηλυκό μπορεί να σηματοδοτούν ένα ανδρικό σώμα ως γυναικείο⁷¹». Κατά τον τρόπο αυτό, η Butler αμφισβητεί τις πλέον διαδεδομένες φεμινιστικές αντιλήψεις σχετικά με τις έμφυλες ταυτότητες, σύμφωνα με τις οποίες το υποκείμενο σκιαγραφείται ως φορέας ενός συγκεκριμένου ανατομικού φύλου, πάνω στο οποίο εγγράφονται οι πολιτισμικές συνδηλώσεις αυτού σε επίπεδο κοινωνικό. Η Butler, λοιπόν, αμφισβητεί την εννοιολόγηση του βιολογικού φύλου ως βιολογικής κατηγορίας και του

⁷¹ BA. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 6.

κοινωνικού ως ιστορικής και πολιτισμικής κατηγορίας. Η αμφισβήτηση αυτή εκφράζεται με τον ισχυρισμό ότι οι πράξεις που συνιστούν το κοινωνικό φύλο είναι αυτές οι οποίες καθορίζουν τις αντιλήψεις των υποκειμένων σχετικά με τις σωματικές σεξουαλικές διαφορές. Επομένως, οι πράξεις που κατασκευάζουν το κοινωνικό φύλο επηρεάζουν τα υποκείμενα με υλικό και σωματικό τρόπο. Η σωματοποίηση του υποκειμένου, η ενσώματη περιβολή του με κάποιο φύλο υφίσταται ως αποτέλεσμα της επιτελεστικότητας.

Για την Butler, το βιολογικό φύλο «[...]είναι μια ιδεατή κατασκευή η οποία υλικοποιείται δια της βίας μέσα στο χρόνο. Δεν είναι ένα απλό γεγονός ή μια στατική κατάσταση του σώματος, αλλά μια διαδικασία μέσω της οποίας τα ρυθμιστικά κανονιστικά πρότυπα υλικοποιούν το «φύλο» και επιτυγχάνουν αυτή την υλικοποίηση μέσω μιας βίαιης επανεπιβεβαίωσης αυτών των κανονιστικών προτύπων⁷²». Η Butler διαχειρίζεται την μετά-μοντέρνα πεποίθηση ότι ο κόσμος αποτελείται μόνο από νοήματα και συνεπώς, η γλώσσα είναι αυτή που καθορίζει την αντίληψη των υποκειμένων για την πραγματικότητα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η ίδια, «η ονοματοδοσία είναι ταυτόχρονα και ο ορισμός των συνόρων⁷³[...]». Η «ονοματοδοσία» αυτή είναι τόσο ισχυρή και διαπεραστική ώστε θεμελιώνει την υποτιθέμενη φυσική προέλευση του φύλου. Επομένως, δεν είναι δυνατόν να υπάρχει το βιολογικό φύλο πέρα και ανεξάρτητα από τα πρότυπα του λόγου που επιβάλλονται σε αυτό καθώς η αναφορά στο φύλο αυτόματα κατασκευάζει το χαρακτήρα του, επιβάλλοντας σε αυτό πολιτισμικές και ιδεολογικές επιταγές.

Η Butler θεωρεί, λοιπόν, όπως αναφέρει και η Weir, ότι η έννοια της ταυτότητας φύλου αποτελεί ένα εφεύρημα το οποίο καλύπτει με έντεχνο τρόπο τα συστήματα της γλώσσας και της εξουσίας που την καθορίζουν και την παράγουν ως ένα αποτέλεσμα και μια λειτουργία δυαδικών συστημάτων. Η

⁷² Βλ. J. Butler, «Σώματα που έχουν σημασία. Σχετικά με τα όρια του «φύλου» σε επίπεδο λόγου» στο: Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.-εισ.), *Τα Όρια του Σώματος. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, ο.π., σ. 182.

⁷³ Βλ. J. Butler, «Σώματα που έχουν σημασία. Σχετικά με τα όρια του «φύλου» σε επίπεδο λόγου» στο: Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.-εισ.), *Τα Όρια του Σώματος. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, ο.π., σ. 189.

ταυτότητα προβάλλεται ως φυσική και αποτελεί ένα παράγωγο της λογικής του αποκλεισμού. Η ταυτότητα φύλου εμπεριέχει το χαρακτηριστικό της ενότητας και της τάξης το οποίο, όμως, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά κάτι πλαστό, με αποτέλεσμα η ταυτότητα να λειτουργεί ως ένα καταπιεστικό μέσο, ως μια τροχοπέδη στην εμφάνιση της διαφοράς και της απόκλισης. Η ταυτότητα επιβάλλεται από τη γλώσσα η οποία μας εξαπατά, και η οποία, σύμφωνα με τη Butler, καταπιέζει την ποικιλομορφία και τη διαφορετικότητα, επιφέροντας την πλαστή ενότητα. Έτσι, και η κατηγορία «γυναίκα» λειτουργεί με τρόπο που να καταπιέζει την εκδήλωση της διαφορετικότητας.

Πράγματι, πολλές φορές οι ταυτοποιήσεις περιορίζουν τα υποκείμενα και ειδικότερα η ένταξη σε κατηγορίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από πολλές επιμέρους διαφορές. Όμως, η Butler απορρίπτει την έννοια της ταυτότητας συνολικά. Αν, όπως αναφέρει η Weir, δεχθούμε τον ορισμό της Butler που αναφέρει ότι η ταυτότητα εμπεριέχει την καταπίεση και τον περιορισμό και αποτελεί ένα ρυθμιστικό μέσο της γλώσσας, ως παράγωγο της δυαδικής λογικής, τότε θα πρέπει να αναρωτηθούμε για τον τρόπο που επικοινωνούμε και για τον τρόπο που κατασκευαζόμαστε κοινωνικά. Ακολουθώντας τη συλλογιστική της Butler, συνεχίζει η Weir, θα καταλήγαμε ότι, για παράδειγμα, η κατηγορία «γυναίκες» το μόνο που κάνει είναι να αποσιωπά και να αποκλείει, ενώ εμείς θεωρούμε ότι η κατηγορία «γυναίκες» αποτελεί την εναρκτήριο βάση για την αποδόμηση του νοήματος που τη συνιστά, με αποτέλεσμα την υλοποίηση της δυνατότητας για την άρθρωση της διαφοράς. Η Butler συγχωνεύει την κατηγορία των γυναικών με την ιδέα της ωφελμιστικής κατηγορίας «Γυναίκα» και έτσι θεωρεί ότι αδύνατο να είσαι γυναίκα, επειδή αυτό υπαινίσσεται μια υπερβατική ουσία. Όμως, η κοινωνική κατηγορία των γυναικών μπορεί να κατανοηθεί σαν μια μορφή ταυτότητας, η οποία διαμεσολαβείται κοινωνικά και η οποία περιλαμβάνει τις διαφορές, καθώς είναι ανοιχτή σε τροποποιήσεις και αλλαγές.

Είναι σαφές, πάντως, ότι η Butler προάγει αρχικά μια εννοιολόγηση του βιολογικού φύλου ως πολιτισμική κατασκευή, όπως ακριβώς ορίζεται και το κοινωνικό φύλο, θέλοντας να καταλήξει τελικά στην κατάρριψη της υπάρχουσας διχοτομίας ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο, υποστηρίζοντας ότι αυτό που υπήρχε από πάντα ήταν το κοινωνικό φύλο. Τόσο το κοινωνικό, όσο και το βιολογικό φύλο αποτελούν πολιτισμικές κατηγορίες και αμφισβητείται η έννοια του κοινωνικού φύλου ως μια ευθέως επεξεργασία ενός δεδομένου βιολογικού εαυτού.

Το κοινωνικό φύλο δεν πρέπει να θεωρητικοποιείται απλώς ως η πολιτισμική εγγραφή νοήματος σε ένα προϋπάρχον βιολογικό φύλο [...] [αλλά] το κοινωνικό φύλο πρέπει να καθορίζει τα μέσα της παραγωγής κατά την οποία τα φύλα εδραιώνονται. Σαν αποτέλεσμα, το κοινωνικό φύλο δεν είναι για τον πολιτισμό ότι είναι για τη φύση το φύλο⁷⁴.

Το κοινωνικό φύλο, λοιπόν, αποτελεί τον τρόπο μέσω του οποίου καθιερώνεται η διχοτομία αρσενικού/θηλυκού, η οποία τελικά προσλαμβάνεται ως φυσική. Αμφισβητώντας την ύπαρξη διαφορών ανάμεσα στο ανδρικό και στο γυναικείο, απορρίπτοντας την ύπαρξη θηλυκού ή αρσενικού υποκειμένου πάνω στο οποίο εγγράφονται πολιτισμικές προσδοκίες ή συμβάσεις, η Butler υποστηρίζει ότι το κοινωνικό φύλο αποτελεί το εργαλείο, τόσο του λόγου, όσο και του πολιτισμού βάσει του οποίου το βιολογικό φύλο καθιερώνεται ως μια έννοια η οποία θεωρείται ότι προϋπάρχει του κοινωνικού φύλου και διακρίνεται από αυτό. Αυτή ακριβώς η αντίληψη για το βιολογικό φύλο και η καθιέρωσή του ως υπάρχοντος πριν από το λόγο και ως φυσικού, είναι αποτέλεσμα της «πολιτισμικής δράσης» του κοινωνικού φύλου και των κοινωνικών πρακτικών που αυτό καθορίζει. Έτσι, η Butler θεωρεί ότι οι ταυτότητες φύλου και κοινωνικού φύλου δεν είναι απλά φυσικές και δεν προϋπάρχουν των κοινωνικών και γλωσσολογικών επιρροών, αλλά είναι πολιτισμικές κατασκευές και κατασκευές του λόγου.

Η Butler υπογραμμίζει τον επιτελεστικό χαρακτήρα του φύλου και τον ορίζει με όρους ταυτισιακής πρακτικής, προκειμένου να υποστηρίξει ότι εκείνες οι

⁷⁴ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 7.

ταυτότητες οι οποίες δεν συμμορφώνονται με τους τεχνητούς κανόνες που επιβάλλει η κανονιστική ετεροφυλοφιλία σχετικά με τα πρότυπα του φύλου, οφείλουν να πάψουν να είναι καταπιεσμένες και να νοηματοδοούνται ως παρεκκλίνουσες. Το κοινωνικό φύλο είναι μια παραστασιακή επιτέλεση και συνιστά μια *παραθεματική* (citational) ταυτότητα, αφού αποτελεί μια παράθεση όλων των προηγούμενων επιτελέσεων του κοινωνικού φύλου. Η θηλυκότητα δεν αποτελεί μια επιλογή, αλλά τη βίαιη παράθεση μιας νόρμας. Δεν θα μπορούσε να μην είναι συμβολικά βίαιη, αφού συγκροτείται μέσα από πρακτικές ταύτισης οι οποίες αποκλείουν οτιδήποτε είναι διαφορετικό, απαγορευμένο και μη-αποδεκτό. Η Butler χρησιμοποιεί την έννοια της *παραθεματικότητας* για να αναφερθεί στους τρόπους εκείνους με τους οποίους οι οντολογικές νόρμες και προσταγές χρησιμοποιούνται αποτελεσματικά και αναπτύσσονται μέσα στο λόγο. Έτσι, αντί το φύλο να πιστοποιεί έναν εγγενή και εσωτερικό έμφυλο χαρακτήρα, αντίθετα επιβεβαιώνει την πιθανότητα μη-αυθεντικών ή παρωδιακών επιτελέσεων του κοινωνικού φύλου. Αφού αυτοί οι κανόνες δεν είναι φυσικοί, αλλά ιστορικά και πολιτισμικά καθορισμένοι, καθώς και αναπαραγόμενοι από την επαναλαμβανόμενη παραστασιακή επιτέλεσή τους, τότε μπορούν να ανατραπούν και να αλλάξουν μέσω εναλλακτικών επιτελεστικών πράξεων, προκαλώντας και ανατρέποντας τις υπάρχουσες εξουσιαστικές δομές.

Το παράδειγμα το οποίο χρησιμοποιεί η Butler για να επιχειρηματολογήσει για τη θέση της και για να εστιάσει σε εναλλακτικές μορφές έμφυλης επιτελεστικότητας, οι οποίες παρωδούν το έμφυλο διπολικό - ιεραρχικό σύστημα που προβάλλει ως φυσικό, είναι αυτό του «drag». Τα άτομα τα οποία ντύνονται με ρούχα που χρησιμοποιούνται από το αντίθετο φύλο, ανατρέπουν τις ιδέες που κυριαρχούν σχετικά με τις νόρμες που αφορούν το κοινωνικό φύλο και τις έμφυλες ταυτότητες. Η παραστασιακή επιτέλεση του κοινωνικού φύλου είναι τόσο αυθεντική, όσο αυθεντική είναι και η αλληγορική εικόνα του «drag», με την έννοια ότι αυτή αποτελεί μια τυποποιημένη υφολογικά και τελετουργική εκδραμάτιση (enactment), ένα αντίγραφο για το οποίο δεν υπάρχει πρωτότυπο. Η

επιτελεστικότητα αυτή επιβάλλεται να υλοποιηθεί, εάν αποτελεί στόχο να παρουσιάζονται τα υποκείμενα ως πολιτισμικά διανοητά και ετεροκανονικά⁷⁵. Η Butler υποστηρίζει, ότι αυτού του είδους η συμβολική εικόνα του «drag» αποκαλύπτει, ακριβώς, το χαρακτήρα του κοινωνικού φύλου, ο οποίος στηρίζεται από τη μια μεριά, στη μμητική του δόμηση (performance) και από την άλλη, στη μη-αναφορικότητα (performativity), δηλαδή στο ότι δεν υπάρχει μια σταθερή εικόνα στην οποία αναφέρεται η παραστασιακή αυτή επιτέλεση. Η ανατρεπτικότητα της παρωδιακής παραστασιακής επιτέλεσης του «drag», εντοπίζεται στην ασυμβατότητα ανάμεσα στην ανατομική εικόνα του υποκειμένου και στο κοινωνικό φύλο που παραστασιακά επιτελεί, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την από-φυσικοποίηση των κατηγοριών του βιολογικού και κοινωνικού φύλου, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Butler. Μέσω της παρωδιακής αυτής επιτέλεσης, αποσταθεροποιούνται θεμελιωμένες έμφυλες κατηγορίες και ταυτότητες, ενώ ταυτόχρονα δίνεται η δυνατότητα για την ανασήμανση αυτών. Μέσω αυτής της ανασήμανσης πραγματοποιείται μια μεταβολή και αλλαγή σε αυτό που θεωρείται ως πιθανό και αληθινό⁷⁶. Σημαιοδοτεί, όμως, και κάτι ακόμη περισσότερο σημαντικό, το οποίο έχουμε ήδη αναφέρει: η θεμελίωση κανόνων και επιταγών σχετικά με το τι σημαίνει να είσαι το «σωστό» φύλο, οι οποίες βασίζονται στις μονοσήμαντες αντιστοιχίες αρσενικό-άνδρας και θηλυκό-γυναίκα, καθορίζουν, πολλές φορές με απάνθρωπες συνέπειες, τη σωστή έμφυλη συμπεριφορά. Πρέπει, όμως να σημειώσουμε, ότι οι παρωδιακές επιτελέσεις από μόνες τους δεν συνιστούν ανατροπή των θεωρούμενων ως σταθερών και κανονιστικών κατηγοριών και ταυτοτήτων, αλλά, όπως τονίζει η Butler, αυτό εξαρτάται από το ευρύτερο ιστορικό, πολιτισμικό πλαίσιο, όπως και το πλαίσιο του λόγου μέσα στο οποίο πραγματοποιούνται οι παρωδιακές αυτές επιτελέσεις.

Έτσι, λοιπόν, διαπιστώνουμε ότι η Butler θεωρεί ότι η αντίσταση του υποκειμένου δεν συνίσταται στην απλή απόρριψη των κανόνων του κοινωνικού

⁷⁵ BA. L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2002, σ. 181.

⁷⁶ BA. L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, ο.π., σ. 26.

φύλου ή στην εκδήλωση άρνησης και αποποίησης των κανόνων αυτών, αφού το υποκείμενο δεν προϋπάρχει των πράξεών του, αλλά αποτελεί το αποτέλεσμα των πράξεων στις οποίες επιθυμεί να αντισταθεί. Δεν είναι δυνατόν τα υποκείμενα, απλώς, να αρνηθούν να συμμορφωθούν με τους κανόνες και τις προσταγές του κοινωνικού φύλου, αλλά αυτό που μπορούν να κάνουν είναι να ανατρέψουν και να τροποποιήσουν την επιτελεσματικότητα αυτών. Έτσι, η δυνατότητα αντίστασης και παρέμβασης στους κανόνες αυτούς που συντηρούν, μεταξύ άλλων, την υποχρεωτική αναπαραγωγική ετεροφυλοφιλία, συνίσταται στη δυνατότητα της παραστασιακής επιτέλεσης του κοινωνικού φύλου με τρόπο που να τονίζει και να αποκαλύπτει το γεγονός ότι είναι κατασκευασμένο. Η ανατροπή αυτή θα έχει σαν στόχο την αμφισβήτηση του ωφελιμιστικού χαρακτήρα των κανόνων αυτών, ο οποίος προβάλλεται ως φυσικός και ως βασικός πυρήνας του κοινωνικού φύλου. Αφού το κοινωνικό φύλο δεν είναι κάτι που συμβαίνει μια μόνο φορά, αλλά κατασκευάζεται μέσα από την επανάληψη ήδη υπάρχοντων κανονιστικών ρυθμίσεων, αυτό σημαίνει ότι η δυνατότητα ανατροπής συντελείται μέσα σε ένα προκαθορισμένο πλαίσιο δυνατοτήτων ή «εργαλείων⁷⁷» (tools), όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Butler, όπου τα «εργαλεία» αυτά δύνανται να τροποποιούνται ριζικά, με τρόπο που να από-φυσικοποιούν τον ουσιακό χαρακτήρα του κοινωνικού φύλου.

Όμως, με τον τρόπο με τον οποίο η Butler προσδιορίζει την εμπρόθετη δράση και την ανατροπή, υπονοείται ότι και οι δύο αυτές διαδικασίες επιτελούνται μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο και βάσει συγκεκριμένων προϋποθέσεων, οι οποίες δεν μπορούν να αποφευχθούν και οι οποίες καθορίζονται από το λόγο. Επιπλέον, υποστηρίζοντας η Butler ότι το κοινωνικό φύλο είναι παρωδιακό και ότι οι μορφές παρωδιακής επιτέλεσης δεν είναι από μόνες τους ανατρεπτικές, προκύπτει το ερώτημα που σχετίζεται με το πως διακρίνουμε τις ανατρεπτικές από τις μη-ανατρεπτικές μορφές παρωδιακής επιτέλεσης. Και ακόμη, ποιά είναι αυτά τα συγκείμενα τα οποία διευκολύνουν την παραγωγή των ανατρεπτικών παρωδιακών επιτελέσεων. Θεωρούμε ότι το σημείο αυτό αποτελεί ένα βασικό

⁷⁷ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 145.

μειονέκτημα της θεωρίας της Butler, εννοώντας ότι εστιάζει στις δυνάμεις και πρακτικές του λόγου οι οποίες παράγουν, καταπιέζουν και κατασκευάζουν τα υποκείμενα, χωρίς όμως να τις συσχετίσει και να τις τοποθετήσει σε ένα ευρύτερο κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο. Οι πρακτικές εννοιολόγησης τις οποίες διαχειρίζεται η Butler, δεν μελετώνται σε συνάρτηση με τους πολιτικούς και κοινωνικό-οικονομικούς θεσμούς και για το λόγο αυτό, δεν αιτιολογείται ικανοποιητικά ποιός ακριβώς είναι ο τρόπος που εφαρμόζονται και επιβάλλονται οι προσταγές του κοινωνικού φύλου, αλλά και πώς στην πράξη μπορεί να πραγματοποιηθεί η ανατροπή της κανονιστικής κατηγορίας της έμφυλης ταυτότητας⁷⁸.

Στο σημείο αυτό, ανακύπτει το θέμα της εμπρόθετης δράσης (agency) το οποίο προσδιορίζεται από τη Butler ως μια διαδικασία «[...]σήμανσης και ανασήμανσης⁷⁹». Η θέση αυτή της Butler είναι απόλυτα συμβατή με την άποψη της ότι η ταυτότητα και ειδικότερα η έμφυλη ταυτότητα συγκροτείται μέσα από την πρακτική παραγωγής νοήματος, δηλαδή μέσα από μια διαδικασία εννοιολόγησης/σήμανσης, στο πλαίσιο της οποίας δεν γίνεται αποδεκτή η έννοια του υποκειμένου ως προϋπάρχοντος του λόγου και έτσι, η ταυτότητα δεν είναι ποτέ απόλυτα και οριστικά καθορισμένη. Άλλωστε, όπως ήδη έχουμε αναφέρει το υποκείμενο κατασκευάζεται μέσα από αυτή τη διαδικασία της πρακτικής που παράγει νοήματα και σημασιοδοτήσεις και αυτή ακριβώς η διαδικασία κατασκευής αναδεικνύεται από τη Butler ως το κατάλληλο πλαίσιο στο οποίο διενεργείται η εμπρόθετη δράση. Η Butler χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «[...] η κατανόηση της ταυτότητας σαν μια πρακτική εννοιολόγησης/παραγωγής νοήματος, σημαίνει την ταυτόχρονη κατανόηση των πολιτισμικά διανοητών υποκειμένων ως τα αποτελέσματα ενός λόγου που καθορίζεται από κανόνες και ο οποίος εισχωρεί στα διάχυτα και καθημερινά δρώμενα που παράγουν εννοιολογήσεις στο πλαίσιο της γλωσσολογικής ζωής⁸⁰». Στη συνέχεια, διευκρινίζει ότι το υποκείμενο καθορίζεται, όχι από αυτούς τους κανόνες από

⁷⁸ BA. K. Weeks, *Constituting Feminist Subjects*, Ithaca: Cornell University Press, 1998, σ.σ.128-129.

⁷⁹ BA. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 144.

⁸⁰ BA. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 145.

τους οποίους παράγεται, καθώς η εννοιολόγηση δεν αποτελεί μια πράξη θεμελίωσης και καθορισμού, αλλά το υποκείμενο προσδιορίζεται από τη ρυθμιστική διαδικασία επανάληψης αυτών των κανόνων, η οποία από τη μια υποκρύπτει τον εαυτό της και από την άλλη ενδυναμώνει τους κανόνες της ακριβώς μέσα από την παραγωγή συγκεκριμένων αποτελεσμάτων⁸¹. Έτσι, συνεπάγεται ότι το βασικό στοιχείο της εννοιολόγησης είναι η επανάληψη κανόνων που προσδιορίζουν την έμφυλη υποκειμενικότητα, το βασικό χαρακτηριστικό της επιτελεστικότητας.

Για τη Butler, λοιπόν, «[...] η «εμπρόθετη δράση» συνίσταται στην παραλλαγή που μπορεί να υπάρξει σε αυτή την πρακτική της επανάληψης⁸²». Έτσι, η εμπρόθετη δράση οριοθετείται ως η παραλλαγή που εμφανίζεται στο πλαίσιο της παραστασιακής επιτελεστικότητας των προσταγών του κοινωνικού φύλου και η οποία δεν αποδίδεται στη συνειδητή και έλλογη δράση του υποκειμένου, αφού όπως ήδη έχει υποστηρίξει η ίδια, το υποκείμενο αφενός, δεν βρίσκεται πίσω από τις παραστασιακές επιτελέσεις και αφετέρου, «η επιτελεστικότητα δεν είναι ένα μοναδικό «ενέργημα», διότι είναι πάντοτε μια επανεπιβεβαίωση κάποιου κανονιστικού προτύπου ή συνόλου από κανονιστικά πρότυπα, και στο βαθμό που προσκτάται στο παρόν ενός στάτους όπως αυτού του ενεργήματος αποκρύπτει ή μεταμφιέζει τις συμβάσεις των οποίων είναι επανάληψη⁸³». Η αναγνώριση της συνειδητής επιτελεστικότητας και ανάληψης κάποιου φύλου, θα σήμαινε για τη Butler την αποδοχή της παραδοχής ότι υφίσταται το υποκείμενο πριν από το λόγο.

3.4 Η έννοια της πατριαρχίας

Η κατασκευή της «γυναικείας υποκειμενικότητας» από τον πολιτικό λόγο μέσα από την αποδόμηση του «φύλου», «ξεχειλίζει» από πατριαρχικές εννοιολογήσεις και διπολικά σχήματα. Έχοντας αναλύσει διεξοδικά τον τρόπο με τον οποίο

⁸¹ Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 145.

⁸² Βλ. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, ο.π., σ. 145.

⁸³ Βλ. J. Butler, «Σώματα που έχουν σημασία. Σχετικά με τα όρια του «φύλου» σε επίπεδο λόγου» στο: Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.-εισ.), *Τα Όρια του Σώματος. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, ο.π., σ. 195.

σημασιοδοτούμε και διαχειριζόμαστε τους σχηματισμούς του λόγου που ενεργοποιούνται στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού διαλόγου, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την παραγωγή του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας, στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε στην έννοια «πατριαρχία» και ειδικότερα, στο λόγο της πατριαρχίας. Ο λόγος της πατριαρχίας αναπαράγει τις ιεραρχικές τοποθετήσεις ανδρών και γυναικών και διαιωνίζει τη διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο, διατηρώντας τις ανδροκεντρικές κοινωνικές συνδηλώσεις αυτής της διάκρισης. Ας δούμε όμως αναλυτικά τη διαδικασία κατασκευής της έμφυλης υποκειμενικότητας μέσα από πατριαρχικές, λόγο-θετικές πρακτικές.

Το κοινό σημείο της διαχείρισης της έννοιας της «πατριαρχίας» από σχεδόν όλα τα φεμινιστικά ρεύματα⁸⁴ είναι ο ορισμός της πατριαρχίας ως μια ιστορική πραγματικότητα που αναφέρεται στην καταπίεση των γυναικών, η οποία δεν είναι τυχαία, αλλά δομική, δεν εμφανίζεται τοπικά, αλλά μαζικά και σταθερά με μια εσωτερική τάση αναπαραγωγής⁸⁵. Βέβαια, η πατριαρχία εκτείνεται σε όλους τους τύπους σχέσεων - οικονομικές, προσωπικές, σεξουαλικές, πολιτικές κ.λ.π.- αλληλεπιδρώντας, τόσο με την φυλετική, όσο και με την ταξική ανισότητα. Κατά τον τρόπο αυτό θεωρείται ότι δομούνται οι κοινωνικές σχέσεις.

Η C. Cockburn⁸⁶ υποστηρίζει ότι η πατριαρχία έχει συστημικό χαρακτήρα και γι' αυτό το λόγο επιβάλλεται στα μέλη της κοινωνίας. Αναφέρει ότι εάν μια γυναίκα αλλάξει την κατώτερη κοινωνική της θέση με το γάμο ή με το επάγγελμα, αυτό δεν σημαίνει ότι αποτίναξε τα δεσμά του πατριαρχικού συστήματος που την περιορίζουν στην κατοχή θέσεων κατώτερου κοινωνικού κύρους. Το μόνο που έχει καταφέρει είναι να μεταφερθεί στα υψηλά στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας, συντηρώντας τη μειονεκτική θέση και την καταπίεση

⁸⁴ Βλ. στο κεφάλαιο «Φεμινιστικές θεωρίες» για την αναλυτική αναφορά στον τρόπο διαχείρισης της έννοιας της «πατριαρχίας» από τις διάφορες φεμινιστικές προσεγγίσεις. Στις μεταδομικές θεωρήσεις, η έμφαση δίνεται στο λόγο της πατριαρχίας και όχι στις δομές που τη συνιστούν.

⁸⁵ Βλ. C.Cockburn, *In the Way of Women. Men's Resistance to Sex Equality in Organizations*, London: MacMillan, 1991 σ. 7.

⁸⁶ Βλ. C.Cockburn, *In the Way of Women. Men's Resistance to Sex Equality in Organizations*, ο.π., σ. 7.

των υπόλοιπων γυναικών που δεν έχουν καταφέρει να ανελιχθούν. Οι γυναίκες ως γυναίκες μπορούν να απελευθερωθούν από το σύστημα της πατριαρχίας, μονάχα αν αλλάξουν συνολικά το κοινωνικό σύστημα και όχι αν μεταβάλλουν την ατομική τους κοινωνική θέση.

Αλλά και για τους άνδρες ισχύει το ίδιο: η πατριαρχία δεν είναι κάτι που το αποφεύγουν εάν το επιθυμούν. Οι άνδρες μπορεί να προσπαθήσουν να γίνουν πιο ίσοι με τις γυναίκες με τις οποίες είναι πιο «κοντά» κοινωνικά, αλλά καθώς είναι άνδρες, συνεχίζουν να απολαμβάνουν τα προνόμια που αντιστοιχούν στην κοινωνική κατηγορία των ανδρών, ακόμα και χωρίς να το θέλουν. Η πατριαρχία είναι ένα ιεραρχικό κοινωνικό σύστημα, μέσα στο οποίο οι εξουσιαστικές σχέσεις επιβάλλονται με σκληρότητα, ακόμα και στο πλαίσιο της κοινωνικής κατηγορίας των ανδρών, αφού η πατριαρχία διαφθείρει τους άνδρες που βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας και ακρωτηριάζει αυτούς που βρίσκονται στη βάση της. «Οι άνδρες στην πατριαρχία ευνουχίζουν τους άνδρες, κυριολεκτικά και συμβολικά, για το συμφέρον της φαλλοκρατίας⁸⁷».

Η χρήση της έννοιας της πατριαρχίας έχει επικριθεί από πολλές φεμινίστριες, όπως η M.Barrett⁸⁸, η οποία θεωρεί ότι η έννοια αυτή παρουσιάζεται ως οικουμενική και δια-ιστορική κατηγορία της ανδρικής καταπίεσης, αγνοώντας τις επιμέρους ιστορικές και κοινωνικές δομές που τη συντηρούν και την αναπαράγουν, με αποτέλεσμα να περιγράφεται ως μια κοινωνική κατάσταση δεδομένη και δύσκολο να αλλάξει. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ερμηνευτική ισχύς της πατριαρχίας βασίζεται σε μια αναγωγή των έμφυλων ρόλων σε φυσικές ιδιότητες, περιορίζοντας έτσι τις δυνατότητες δράσης των υποκειμένων και ανατροπής των κοινωνικών συνθηκών. Η έννοια της πατριαρχίας χρησιμοποιήθηκε σωρευτικά, χωρίς να λάβει υπόψη τις δυνατότητες δράσης των γυναικών, αλλά και τις διαφορές που υπάρχουν μέσα στην ίδια την κατηγορία των γυναικών.

⁸⁷ Βλ. C. Cockburn, *In the Way of Women. Men's Resistance to Sex Equality in Organizations*, ο.π., σ. 8.

⁸⁸ Βλ. M. Barrett, *Women's Oppression Today. The Marxist/Feminist Encounter* (revised edition), London: Verso, 1982, σ. 12, 14.

Θεωρούμε ότι η πιο ενδιαφέρουσα και περιεκτική ανάλυση της έννοιας της πατριαρχίας, έχει πραγματοποιηθεί από τη S.Walby στο βιβλίο της *Theorizing Patriarchy*⁸⁹, στο πλαίσιο του οποίου, η συγγραφέας προσπαθεί να λάβει υπόψη της τα ερμηνευτικά μειονεκτήματα της σημασιοδότησής της έννοιας της «πατριαρχία» και να αποτινάξει τον οικουμενικό χαρακτήρα αυτής. Η Walby ορίζει την πατριαρχία ως ένα σύστημα κοινωνικών δομών και πρακτικών, στο οποίο οι άνδρες κυριαρχούν, καταπιέζουν και εκμεταλλεύονται τις γυναίκες. Έτσι, σε ένα θεωρητικό επίπεδο, η πατριαρχία υφίσταται ως ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Πιο ειδικά, η πατριαρχία αποτελείται από έξι δομές: τον πατριαρχικό τρόπο της παραγωγής, τις πατριαρχικές σχέσεις στην αμειβόμενη εργασία, τις πατριαρχικές σχέσεις στο κράτος, την ανδρική βία, τις σεξουαλικές πατριαρχικές σχέσεις και τις πατριαρχικές σχέσεις στους πολιτισμικούς θεσμούς. Είναι εύλογο πως οι δομές αυτές αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, αλλά είναι και σχετικά αυτόνομες.

Συνεχίζοντας, η Walby⁹⁰ διακρίνει ανάμεσα σε δύο μορφές πατριαρχίας, την ιδιωτική και τη δημόσια. Η ιδιωτική πατριαρχία βασίζεται στην υπόθεση ότι η παραγωγή μέσα στο πλαίσιο του νοικοκυριού είναι η βασική πηγή της γυναικείας καταπίεσης. Η δημόσια πατριαρχία έχει τη βάση της, κυρίως, στους δημόσιους χώρους, όπως η αμειβόμενη εργασία και το κράτος. Το νοικοκυριό δεν παύει να αποτελεί μέρος του δημόσιου βίου, αλλά δεν έχει κεντρικό ρόλο. Στην ιδιωτική πατριαρχία, η εκμετάλλευση των γυναικών γίνεται ατομικά από τους πατριάρχες μέσα στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, ενώ στη δημόσια συλλογικά. Έτσι, στην ιδιωτική πατριαρχία η βασική στρατηγική είναι αυτή του αποκλεισμού, δηλαδή του περιορισμού λειτουργίας και δράσης των γυναικών μέσα στο χώρο της οικογένειας, ενώ στη δημόσια πατριαρχία είναι αυτή της καταπίεσης και του διαχωρισμού. Στη δημόσια σφαίρα, οι γυναίκες δεν αποκλείονται τυπικά και θεσμικά από τους επιμέρους τομείς της δημόσιας ζωής, αλλά κατέχουν μειονεκτική θέση σε πολλούς από αυτούς. Επομένως, οι μορφές πατριαρχίας διαφέρουν, τόσο όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των δομών που τις

⁸⁹ B.A. S. Walby, *Theorizing Patriarchy*, Oxford, UK: Blackwell, 1990, σ.σ.19-21.

⁹⁰ B.A. S. Walby, *Theorizing Patriarchy*, ο.π., σ.σ.173-201.

απαρτίζουν, όσο και σχετικά με τις στρατηγικές που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο τους.

Διαπιστώνουμε, ότι η ατομική καταπίεση των γυναικών στην ιδιωτική πατριαρχία από άνδρες που εκτελούν το ρόλο του συζύγου ή του πατέρα, σχετίζεται άμεσα με τον αποκλεισμό των γυναικών από διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής που ανήκουν στο δημόσιο χώρο, όπου όπως προαναφέρθηκε, η καταπίεση των γυναικών πραγματοποιείται συλλογικά. Πράγματι, τόσο οι παραδοσιακές δομές της ελληνικής κοινωνίας που υπαγορεύουν ως βασικούς ρόλους της γυναίκας αυτούς της μητέρας και της συζύγου, όσο και η αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών, πολλές φορές συνηγορούν στον εγκλωβισμό της γυναίκας στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, αποκλείοντας την από τη συμμετοχή στους διάφορους τομείς της δημόσιας σφαίρας.

Στην ιδιωτική, αλλά και στη δημόσια πατριαρχία, σύμφωνα με τη Walby, οι έξι δομές είναι παρούσες, αλλά οι σχέσεις μεταξύ τους και η σχετική σημαντικότητά τους είναι διαφορετική. Στο ιδιωτικό σύστημα της πατριαρχίας, η εκμετάλλευση των γυναικών στο νοικοκυριό συντηρείται από τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια σφαίρα. Οι πατριαρχικές σχέσεις στη δημόσια σφαίρα είναι σημαντικές για τον καθορισμό των πατριαρχικών σχέσεων μέσα στο πλαίσιο του νοικοκυριού και έτσι ο αποκλεισμός των γυναικών από θεσμούς του δημόσιου χώρου αναδεικνύεται κεντρικός για τη μορφολογία του ιδιωτικού. Στη δημόσια πατριαρχία η εκμετάλλευση των γυναικών πραγματοποιείται σε όλους τους χώρους, αλλά οι γυναίκες τυπικά δεν αποκλείονται από κανέναν: συμμετέχουν, όμως, όχι με ισότιμο τρόπο.

Η δική μας έμφαση εντοπίζεται, κυρίως, στις πατριαρχικές σχέσεις στους πολιτισμικούς θεσμούς και ειδικότερα, στο λόγο της πατριαρχίας, αλλά και στις πατριαρχικές σχέσεις στο πλαίσιο εκδήλωσης της σεξουαλικής συμπεριφοράς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν θα μας απασχολήσουν οι ευρύτερες πατριαρχικές δομές της περιόδου που μελετούμε. Άλλωστε, όπως έχουμε ήδη αναφέρει ο λόγος

δεν μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από ένα συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτισμικό συγκείμενο. Οι πατριαρχικές σχέσεις στη σεξουαλικότητα, συνίστανται στην υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία, δηλαδή την υποχρεωτική επιλογή του ανδρικού ή του γυναικείου μοντέλου σεξουαλικής συμπεριφοράς, την ποινικοποίηση συμπεριφορών που παρεκκλίνουν από το ετεροφυλοφιλικό πρότυπο, αλλά και την ύπαρξη διαφορετικών κανόνων προσδιορισμού τη σεξουαλικής συμπεριφοράς ανδρών και γυναικών. Οι πατριαρχικές σχέσεις στους πολιτισμικούς θεσμούς είναι πολύ σημαντικές για την παραγωγή μιας ποικιλίας διαφοροποιημένων μορφών υποκειμενικότητας κατά κοινωνικό φύλο. Αφορούν σε μια σειρά από θεσμούς που διαμορφώνουν τις αναπαραστάσεις των γυναικών σε πολλούς χώρους όπως η θρησκεία, η πολιτική, η παιδεία και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, θεσμοί οι οποίοι αναπαράγουν το κυρίαρχο στερεότυπο που αναπαριστά τις γυναίκες ως μητέρες και συζύγους, συντηρώντας με αυτό τον τρόπο την πατριαρχική κατασκευή του κοινωνικού φύλου.

Η διχοτομική εννοιολόγηση του φύλου, η οποία κυριαρχεί στο πλαίσιο της Δυτικής σκέψης και η οποία αναπαράγει και διαιωνίζει τον μακραίωνα αποκλεισμό και καταπίεση των γυναικών, βρίσκει την πιο «καθαρή» και πειστική έκφρασή της στο καθεστώς της πατριαρχίας. Η πατριαρχία⁹¹, η οποία αποτελεί ιστορικά ένα σύστημα καταπίεσης των γυναικών, εμπεριέχει ιεραρχική διαστρωμάτωση των κοινωνικών φύλων και διχοτομικές αναφορές. Η διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο χώρο των ανδρών και τον ιδιωτικό χώρο των γυναικών, αποτελεί ένα από τα κυρίαρχα όπλα της πατριαρχικής λογικής για τη διατήρηση ενός ανδροκεντρικού κοινωνικού συστήματος, αποτελούμενο από σχέσεις εξουσίας οι οποίες έχουν έκδηλο έμφυλο χαρακτήρα. Ο τρόπος εννοιολόγησης και διαχείρισης της πατριαρχίας από τη φεμινιστική σκέψη συνδέεται άμεσα με τη διαχείριση της κλασικής φιλελεύθερης διχοτομίας ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα, βάσει της οποίας δημιουργούνται έμφυλες ταυτότητες και απονέμονται έμφυλοι ρόλοι.

⁹¹ Για λεπτομερή αναφορά στον ιστορικό σχηματισμό της πατριαρχίας, βλ. F.C.Murphy, *Beyond Feminism: Toward a Dialogue on Difference*, Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1995.

Η πατριαρχία είναι εγγεγραμμένη σε όλες τις όψεις της ζωής, επειδή είναι εγκατεστημένη στην ίδια την εννοιολόγηση του φύλου. Αρα, η «γυναικεία απελευθέρωση» συνδέεται με την υπέρβαση της ιδεολογίας του φύλου, με τη ρήξη προς κάθε διάκριση ανδρικού/γυναικείου και την υπέρβαση των ιδεών του φυσικού προσορισμού, στην προοπτική μιας «ανδρόγυνης» κοινωνίας.⁹²

Η πατριαρχία δεν συνίσταται μόνο σε πρακτικές οι οποίες καταπιέζουν και αποκλείουν τις γυναίκες από τη συμμετοχή τους σε μια σειρά από δραστηριότητες, αλλά συνίσταται και σε πρακτικές του λόγου οι οποίες, κατασκευάζοντας έμφυλους ρόλους και έμφυλες ταυτότητες, αναπαράγουν στερεοτυπικές και παραδοσιακές εννοιολογήσεις του φύλου. Οι πατριαρχικές πρακτικές του λόγου βασίζονται σε έναν διάχυτο βιολογισμό από τον οποίο προκύπτει ότι βασικό διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό ανδρών και γυναικών αποτελούν τα βιολογικά χαρακτηριστικά και ειδικότερα, η ικανότητα των γυναικών να γεννούν. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην κατασκευή ενός έμφυλου διπόλου στο πλαίσιο του οποίου η βιολογική αυτή ικανότητα των γυναικών και η κοινωνική συνδήλωσή της, που είναι η μητρότητα, αποτελούν βασικά στοιχεία καθορισμού των περαιτέρω έμφυλων ρόλων τους. Οι ουσιολογικές αυτές παραδοχές έχουν αναγάγει τις γυναίκες στη σφαίρα του φυσικού, ως ανήκουσες σε ένα κόσμο ανιδιοτέλειας, συναισθήματος και τρυφερότητας – ένας κόσμος που έχει κατηγοριοποιηθεί από τη φιλελεύθερη θεώρηση ως ιδιωτική σφαίρα σε αντιδιαστολή με τη δημόσια σφαίρα του ορθολογισμού των συμβάσεων, του συμβολαίου, δηλαδή τη σφαίρα των ανδρών⁹³. Ο λόγος της πατριαρχίας, βασιζόμενος σε μια ουσιολογική ατομικιστική αντίληψη για το υποκείμενο, αναγνωρίζει τις γυναίκες μόνο σε αντιπαράθεση με την κατηγορία των ανδρών, ενώ ταυτόχρονα θεωρητικοποιεί την κατηγορία των ανδρών ως μια οικουμενική κατηγορία. Ο φαλλογοκεντρισμός φυσικοποιεί την κατηγορία του φύλου, εξαιρώντας το με αυτό τον τρόπο από τις σχέσεις εξουσίας, αφού το φύλο

⁹² Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα* (β' έκδοση), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998, σ.17.

⁹³ Βλ. Pateman:1986, που αναφέρεται στο: C. Mouffe, «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π., σ.σ. 603-604.

αυτόματα ανάγεται στη φύση και αφορά σε φυσικές διαφορές οι οποίες είναι δεδομένες και προκατασκευασμένες. Συνεπάγεται ότι στο πλαίσιο αυτής της λογικής, η βελτίωση της θέσης των γυναικών θα επιτευχθεί εάν εξασφαλιστεί η ισότιμη συμμετοχή τους σε σχέση πάντα με την κατηγορία των ανδρών, σε κοινωνικές δομές οι οποίες είναι ανδροκρατικές. Αντίθετα, ο στόχος θα έπρεπε να είναι, όχι η διευκόλυνση των γυναικών για την υλοποίηση των παραδοσιακών τους ρόλων που καθορίζονται από ουσιοκρατικές αποφάνσεις, αλλά η αποδόμηση των ουσιοκρατικών κατηγοριών του φύλου που θα σήμαινε την κατάργηση του φύλου και της έμφυλης διαφοράς ως βασική κατηγορία διάκρισης.

3.5 Διάκριση ιδιωτικής - δημόσιας σφαίρας

Η διάκριση ανάμεσα στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα στη βάση της οποίας δομήθηκε ο φιλελευθερισμός, σχετίζεται άμεσα με τη διάκριση ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική πατριαρχία, στην οποία αναφερθήκαμε. Συνεχίζοντας τη συζήτηση για τις πατριαρχικές πρακτικές, θα αναφερθούμε σε μια κεντρική εννοιολογική κατηγορία της πατριαρχικής λογικής, που είναι η διάκριση ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό χώρο.

Στο πλαίσιο της φιλελεύθερης θεωρίας κατασκευάστηκε η διάκριση ανάμεσα στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα, βάσει της προαναφερθείσας διχοτομικής Δυτικής σκέψης σχετικά με το έμφυλο υποκείμενο. Η διάκριση αυτή καθιερώθηκε με την εμφάνιση του καπιταλισμού και θεμελίωσε την εδραίωση της πατριαρχίας, αφού ουσιαστικά ο διαχωρισμός ανάμεσα στον ιδιωτικό και στο δημόσιο χώρο δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ένας καθορισμός των ορίων ανάμεσα στον ιδιωτικό χώρο των γυναικών και στο δημόσιο χώρο των ανδρών. Ο ιδιωτικός χώρος συμπεριλαμβάνει τον οικιακό χώρο, ενώ όλοι οι υπόλοιποι τομείς της κοινωνικής ζωής ανήκουν στο δημόσιο χώρο. Οι άνδρες νομιμοποιούνται να ασχολούνται με τα οικονομικά και την πολιτική και οι γυναίκες με τα θέματα

που αφορούν την ιδιωτική σφαίρα των οικιακών και της αναπαραγωγής⁹⁴. Οι γυναίκες θεωρήθηκε ότι από τη φύση τους ανήκουν στην ιδιωτική σφαίρα και όχι στη δημόσια και ότι εξαρτώνται από τους άνδρες μέσα στην οικογένεια. Όπως είναι εύλογο, αυτές οι θεωρητικές υποθέσεις έχουν καθοριστικές συνέπειες στη δόμηση, όχι μόνο της συγκεκριμένης διχοτομίας, αλλά και στη διαμόρφωση των επιμέρους στοιχείων της. Ο φιλελευθερισμός αναγνωρίζει πολιτικά δικαιώματα στα άτομα, αλλά αυτά τα άτομα θεωρούνται ότι είναι - χωρίς αυτό να διατυπώνεται ρητά πολλές φορές - ενήλικες άνδρες, αρχηγοί του νοικοκυριού. Έτσι, τα δικαιώματα αυτών των ατόμων αποτελούν και δικαιώματα άσκησης ελέγχου στα άτομα εκείνα που λόγω ηλικίας, φύλου ή τάξης θεωρούνται ελεγχόμενα από τα πρώτα και υποχρεωμένα να ζουν κάτω από την κυριαρχία τους.

Ο δημόσιος χώρος των ανδρών είναι αυτός που στηρίζεται σε οικουμενικές αρχές, βασίζεται σε ορθολογιστικούς άξονες και λειτουργεί βάσει συμβάσεων, και αρχών ισότητας και ελευθερίας. Αποτελεί το χώρο στον οποίο δραστηριοποιείται ο πολίτης, ο οποίος βάσει των φιλελεύθερων κριτηρίων δεν είναι άλλος από το ανδρικό πρότυπο το οποίο προβάλλεται ως «[...] η οικουμενική μορφή της ατομικότητας⁹⁵». Ο δημόσιος χώρος αντιπαρατίθεται με αυτόν του ιδιωτικού που καταχωρείται ως ο χώρος των γυναικών: ο τόπος που λειτουργεί βάσει συναισθημάτων, τρυφερότητας, αγάπης και δεσμών αίματος και στον οποίο ανήκουν οι γυναίκες, αφού αυτός «φιλοξενεί» με τον καλύτερο τρόπο τη βασική βιολογική και διαφοροποιητική λειτουργία των γυναικών που είναι η ικανότητά τους να φέρνουν στον κόσμο παιδιά. Οι δύο αυτές σφαίρες θεωρούνται διαχωρισμένες και συνηγορούν σε ένα συγκεκριμένο τρόπο κατασκευής του ατόμου: «[...]η νεωτερική κατηγορία του ατόμου έχει κατασκευαστεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να θεωρεί δεδομένη την ύπαρξη μιας οικουμενιστικής, ομοιογενούς δημόσιας σφαίρας, η παραπέμπει κάθε

⁹⁴ Βλ. S. M. Okin, «Gender, the public, and the private» στο: A. Phillips (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1998, σ.σ. 116-141.

⁹⁵ Βλ. C. Mouffe, «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, ο.π., σ. 603.

ιδιαιτερότητα και κάθε διαφορά στην ιδιωτική σφαίρα [...] αυτό έχει πολύ αρνητικές συνέπειες για τις γυναίκες⁹⁶».

Η δημόσια σφαίρα και η ιδιωτική σφαίρα δεν λειτουργούν αντιθετικά, αλλά βρίσκονται σε σχέση αλληλεπίδρασης. Ο τρόπος με τον οποίο η δημόσια σφαίρα είναι οργανωμένη βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της ιδιωτικής σφαίρας. Η δυνατότητα του άνδρα να συμμετέχει στη δημόσια ζωή, δηλαδή στην εργασία και στην πολιτική, προϋποθέτει ότι κάποιος, συνήθως μια γυναίκα, καθαρίζει το σπίτι, ετοιμάζει το φαγητό και φροντίζει τα παιδιά⁹⁷. Επίσης, το κράτος, ακόμη και με την φαινομενική απουσία του, παίζει ένα σημαντικό ρόλο στη ρύθμιση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, όπως για παράδειγμα, ακόμη και εάν δεν επεμβαίνει απροκάλυπτα στις σχέσεις της ετεροσεξουαλικής οικογένειας, μέσω της απουσίας του επικυρώνει τις άνισες σχέσεις ανάμεσα στον άνδρα και στη γυναίκα⁹⁸.

Για μία ακόμη φορά, πίσω από τη διπολική αυτή κατασκευή κρύβεται ένας βιολογισμός και μια ουσιολογική προσέγγιση της έμφυλης υποκειμενικότητας, υπαινισσόμενος ότι οι γυναίκες ταυτίζονται με τη βιολογική τους ιδιότητα και την κοινωνική της κατασκευή που είναι η «μητρότητα». Το σύστημα βιολογικού και κοινωνικού φύλου είναι διακριτό στην υπό συζήτηση διχοτομία και αποτελεί ακριβώς αποτέλεσμα της εννοιολογικής αυτής κατασκευής, η οποία υποκρύπτει μια φυσικοποίηση των έμφυλων χαρακτηριστικών και συνεπάγεται τη διαίωνιση της έμφυλης ανισότητας με την ταύτιση του ιδιωτικού χώρου με τον χώρο της οικογένειας. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η οικουμενικοποίηση του εν λόγω διπόλου, αν μάλιστα σκεφθούμε, ότι οι όροι «δημόσιο» και «ιδιωτικό», αλλά και τα όρια τα οποία τίθενται ανάμεσά τους, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις και κοινωνικές κατασκευές, οι οποίες αφενός, δεν αποτελούν περιγραφές δομών ή κοινωνικών τόπων και αφετέρου, διαφέρουν

⁹⁶ Βλ. C. Mouffe, «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική» στο: Α. Αθανασίου (επιμ. - εισ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, ο.π., σ. 603.

⁹⁷ Βλ. S.B.Boyd, *Challenging the Public/Private Divide. Feminism, Law, and Public Policy*, Toronto: University of Toronto Press, 1997, σ. 13.

⁹⁸ Βλ. S.B.Boyd, *Challenging the Public/Private Divide. Feminism, Law, and Public Policy*, ο.π., σ. 13.

ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς και σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Ο λόγος της φιλελεύθερης σκέψης αναδεικνύεται ιδιαίτερα ισχυρός.

Πάντως, είναι χαρακτηριστική η απουσία αναφοράς στην οικογένεια στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού, σε αντίθεση με την κοινωνία των πολιτών και το προσωπικό που αποτελούν έννοιες οι οποίες αναλύονται και θεωρούνται απαραίτητες για την υλοποίηση της ατομικής ελευθερίας. Η W.Kymlicka⁹⁹ σημειώνει πως οι φιλελεύθεροι, γενικά, έχουν αμελήσει το ρόλο της οικογένειας στη δόμηση, τόσο της δημόσιας, όσο και της ιδιωτικής ζωής. Πάντως, αν και η φιλελεύθερη ανάλυση δεν θεωρητικοποιεί το χώρο του οικιακού, άρρητα τον νομιμοποιεί, αναγνωρίζοντας τις ανάγκες που αυτός εξυπηρετεί¹⁰⁰.

Η S.M.Okin¹⁰¹ αναφέρει ότι υπάρχουν κάποια σημεία στη φιλελεύθερη σκέψη αναφορικά με τη διάκριση δημόσιο-ιδιωτικό, τα οποία χρίζουν μεγαλύτερης ανάλυσης. Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι η εν θέματι διάκριση αναφέρεται, τόσο στη διάκριση του κράτους και της κοινωνίας, όπως για παράδειγμα, ανάμεσα στην δημόσια και ιδιωτική ιδιοκτησία, όσο και στη διάκριση ανάμεσα στη μη-οικιακή και οικιακή ζωή. Και στις δύο διχοτομίες το κράτος παραμένει στη σφαίρα του δημόσιου χώρου και η οικογένεια και οι προσωπικές σχέσεις στη σφαίρα του ιδιωτικού. Η διαφορά είναι ότι το κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο (κοινωνία των πολιτών) στην πρώτη διχοτομία ανήκει στη σφαίρα του ιδιωτικού, ενώ στη δεύτερη στη σφαίρα του δημόσιου. Όταν η κοινωνία των πολιτών ανήκει στην ιδιωτική σφαίρα, ορίζεται ως η κοινωνική αυτή σφαίρα, στο πλαίσιο της οποίας τα άτομα μπορούν να στοχεύουν στην επιδίωξη του «καλού», όπως εκείνα το εννοούν, σε ελεύθερη διαπραγμάτευση με τα άλλα άτομα. Η κοινωνία των πολιτών ανήκει στην ιδιωτική σφαίρα με την έννοια ότι δεν κυβερνάται από την δημόσια εξουσία του κράτους. Έτσι, ο περιορισμός της παρέμβασης του κράτους

⁹⁹ Βλ. W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy: an Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 1990, σ. 250.

¹⁰⁰ Βλ. I. M. Young, «Polity and group difference: a critique of the ideal of universal citizenship» στο: A. Phillips (ed.), *Feminism and Politics*, ο.π., σ.σ. 401-429.

¹⁰¹ Βλ. S. M. Okin, «Gender, the public, and the private» στο: A. Phillips (ed.), *Feminism and Politics*, ο.π., σ.σ. 116-141.

στην ιδιωτική σφαίρα αποτελεί στόχο, προκειμένου να μην καταστραφεί η ζωτικότητα της σφαίρας της κοινωνίας των πολιτών.

Αυτή η αρχικά προφανής διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο θολώνει, όταν εμφανίζεται μια τρίτη σφαίρα η οποία ονοματίζεται και αυτή ιδιωτική, αυτή της προσωπικής ζωής. Είναι εμφανές, ότι το κράτος καταχωρείται πάντα στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας και το προσωπικό στο χώρο της ιδιωτικής σφαίρας. Όμως, η κοινωνία των πολιτών ανήκει στον ιδιωτικό χώρο όταν αντιπαράθεται με το κράτος και στο δημόσιο όταν αντιπαράθεται με το προσωπικό. Η διάκριση ανάμεσα στο κοινωνικό και στο προσωπικό προκύπτει από τη διάκριση ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία των πολιτών, καθώς αντιπροσωπεύει την παραδοχή ότι το άτομο περιορίζεται, όχι μόνο από την εξουσία που ασκεί το κράτος, αλλά και από κοινωνικές παρεμβάσεις¹⁰². Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι εφόσον οι όροι «δημόσιο», «ιδιωτικό» και «οικιακό» είναι πολιτισμικές κατασκευές, μπορούν να αναπαριστούν διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικά ιστορικά πλαίσια. Για το λόγο αυτό, ένας τομέας που σε μια δεδομένη κοινωνία θεωρείται ότι ανήκει στη σφαίρα του δημόσιου, σε κάποια άλλη να ανήκει στη σφαίρα του ιδιωτικού. Επιπρόσθετα, θεωρούμε ότι το πιο σημαντικό δεν είναι να διακρίνουμε τους τομείς εκείνους που ανήκουν στους χώρους του δημόσιου ή του ιδιωτικού, αλλά να διερευνήσουμε πως καθορίζονται τα όρια ανάμεσα σε αυτό που θεωρείται δημόσιο ή όχι και τα νοήματα που κατασκευάζονται στο πλαίσιο της κάθε δραστηριότητας.

Η N.Fraser¹⁰³ δίνει ακριβώς έμφαση στο σημείο όπου τίθενται τα όρια ανάμεσα στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα. Είναι βασικό να σημειωθεί, ότι σύμφωνα με τη Fraser (και αυτό αποτελεί και δική μας άποψη), οι δύο αυτοί όροι δεν ονοματίζουν δύο προϋπάρχουσες κοινωνικές σφαίρες, αλλά αποτελούν πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις. Ιδιαίτερα στον πολιτικό λόγο χρησιμοποιούνται

¹⁰² BA. W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy: an Introduction*, ο.π., σ. 250.

¹⁰³ BA. N. Fraser, «Politics, culture and the public sphere: toward a postmodern conception» στο: L. Nicholson, και S. Seidman (eds), *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, σ.σ.287- 312.

για να από-νομιμοποιήσουν κάποια συμφέροντα, απόψεις και θέματα και να δώσουν αξία σε κάποια άλλα. Η μοντέρνα φιλελεύθερη δημόσια σφαίρα θεωρείται ότι είναι μια σφαίρα στην οποία εκτυλίσσονται οι πρακτικές του λόγου και στο πλαίσιο της οποίας τα «ιδιωτικά άτομα» συζητούν για «δημόσια ζητήματα», ορίζοντας ποια ζητήματα είναι ιδιωτικά και ποια δημόσια. Όμως, δεν υπάρχουν *a priori* όρια σχετικά με το ποιο ζήτημα είναι δημόσιο και ποιο όχι, καθώς αυτό καθορίζεται μέσω των πρακτικών του λόγου. Η ρητορική της οικιακής ιδιωτικότητας έχει σαν στόχο να αποκλείει κάποια ζητήματα και ενδιαφέροντα από το δημόσιο διάλογο, με το να προσωποποιεί και να τα ονομάζει ιδιωτικά-οικιακά ή προσωπικά-οικογενειακά ζητήματα, σε αντίθεση με δημόσια, πολιτικά ζητήματα. Η πρακτική αυτή έχει σαν αποτέλεσμα να περιθωριοποιούνται συγκεκριμένα θέματα σε εξειδικευμένους χώρους διαπραγμάτευσης και να αποκλείονται από τους ευρύτερους χώρους συζήτησης και διαλόγου. Φυσικά, αυτή η στρατηγική λειτουργεί υπέρ των κυρίαρχων ομάδων. Για παράδειγμα, η τοποθέτηση της σεξουαλικής παρενόχλησης στο ιδιωτικό χώρο, ονοματίζοντας την ως ένα προσωπικό ζήτημα, εξυπηρετεί την υπάρχουσα ιεραρχία κατά φύλο.

Από την άλλη πλευρά, η μεταμοντέρνα αντίληψη για τη δημόσια σφαίρα θεωρεί ότι πρέπει να ενθαρρύνεται, όχι ο αποκλεισμός, αλλά η ένταξη συμφερόντων και θεμάτων τα οποία η μικροαστική ανδροκρατική αντίληψη ονομάζει ως ιδιωτικά και δεν τα συμπεριλαμβάνει στη δημόσια σφαίρα. Το μεγαλύτερο στοίχημα εντοπίζεται στο ποιος έχει την απαραίτητη εξουσία για να ορίσει επιτυχώς τα όρια ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα και στο ποιος έχει την εξουσία να ελέγχει και να υποστηρίζει αυτά τα όρια. Άλλωστε, η Fraser θεωρεί ότι η δημόσια σφαίρα αποτελεί το χώρο στον οποίο οι πολίτες συνομιλούν για τα κοινά τους ζητήματα, δηλαδή μια θεσμοθετημένη σφαίρα στην οποία εκτυλίσσεται η αλληλεπίδραση μέσω του λόγου. Αυτή η σφαίρα είναι εννοιολογικά διαφορετική από το κράτος, αφού αποτελεί ένα σημείο παραγωγής και κυκλοφορίας των λόγων οι οποίοι μπορεί να ασκούν κριτική στο κράτος. Η δημόσια σφαίρα, υπό αυτή την έννοια, είναι διακριτή και από την επίσημη

οικονομία διότι δεν είναι ένας χώρος σχέσεων της αγοράς, αλλά ένας χώρος σχέσεων λόγου, ένας χώρος για την ανάπτυξη διαλόγου και διαπραγματεύσεων και όχι ένας χώρος για αγορά και πώληση. Η δημόσια σφαίρα είναι ένας χώρος στον οποία τα κοινωνικά νοήματα παράγονται, κυκλοφορούν, αμφισβητούνται και αναδιαμορφώνονται. Αποτελεί την πρωταρχική σφαίρα για την κατασκευή της ηγεμονίας και της πολιτισμικής κοινής γνώμης και έτσι συνεισφέρει στην μελέτη της κατασκευής, μέσω του λόγου, των κοινωνικών προβλημάτων και των κοινωνικών ταυτοτήτων.

Ακολουθώντας τη γενικότερη συλλογιστική της Fraser θα λέγαμε ότι αυτή η φιλελεύθερη οικουμενική διάκριση σε δημόσιο-ιδιωτικό αποτελεί εργαλείο της πατριαρχικής λογικής και βοηθά στη νομιμοποίηση συμπεριφορών, ρόλων και νοημάτων που αναφέρονται στο φύλο και στον τρόπο που αυτό καθορίζει την εμπρόθετη δράση. Εννοούμε ότι αυτές οι ανδροκρατικές, πατριαρχικές λόγιο-θετικές κατασκευές διατηρούν την ιεραρχία κατά φύλο με το να διαιωνίζουν την κυριαρχία του έμφυλου παράγοντα ως βασικό κριτήριο διάκρισης των υποκειμένων και ταυτόχρονα να εξορίζουν οποιαδήποτε διαφορά στη σφαίρα του ιδιωτικού. Όπως αναφέρει η Fraser, το βασικό σημείο δεν είναι ότι οι γυναίκες αποκλείονται από τη δημόσια σφαίρα ή ότι οι άνδρες ανήκουν στο δημόσιο χώρο και οι γυναίκες στον ιδιωτικό. Στόχος δεν είναι να καταρριφθεί η διάκριση ανάμεσα στους χώρους αυτούς. Η φεμινιστική ανάλυση κατέδειξε τον ιδεολογικό χαρακτήρα αυτών των κατηγοριών και ο φεμινιστικός στόχος ήταν η υπέρβαση της ιεραρχίας κατά φύλο, η οποία δίνει στους άνδρες μεγαλύτερη εξουσία σε σχέση με τις γυναίκες, για να χαράζουν τα όρια ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο. Επομένως, ο στόχος θα πρέπει να είναι η αποδόμηση των κατηγοριών αυτών και ο επαναπροσδιορισμός αυτών με καλύτερο και πιο σαφή τρόπο¹⁰⁴.

Αυτή η ανασήμανση της διχοτομίας θα σημάνει το τέλος στον απόλυτο διαχωρισμό που υπαινίσσεται η φιλελεύθερη διάκριση ανάμεσα σε δημόσιο και

¹⁰⁴ Βλ. C. Mouffe, «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εις.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π., σ. 607.

ιδιωτικό. Καμία σφαίρα δεν είναι ανεξάρτητη από την άλλη σε όποιον χώρο και εάν ανήκει. Το κράτος επηρεάζει τη μορφή της οικογένειας με το περιεχόμενο των νόμων που θεσπίζει και τον τρόπο με τον οποίο τους εφαρμόζει. Οι επιθυμίες μας και οι ανάγκες μας είναι ιδιωτικές, αλλά ο τρόπος με τον οποίο τις εκφράζουμε και τις επιτελούμε είναι δημόσιος¹⁰⁵, αλλά και πολλές φορές το περιεχόμενο των αναγκών αυτών είναι αποτέλεσμα δημόσιας μετάφρασης¹⁰⁶.

3.6 Ο «ιδιωτικός» χώρος της οικογένειας

Η ταύτιση των γυναικών με τον παραδοσιακά νοούμενο ως ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, πλαισιώνεται από κοινωνικές συνδηλώσεις, οι οποίες κατασκευάζουν την έννοια «γυναικεία υποκειμενικότητα» στο πλαίσιο διχοτομικών σχημάτων και εννοιολογήσεων. Έχοντας αναφερθεί στη φιλελεύθερη διάκριση ανάμεσα σε δημόσια και ιδιωτική σφαίρα και στην αναγκαιότητα επανα-προσδιορισμού αυτής της πατριαρχικής διχοτομίας, στο σημείο αυτό θα εστιάσουμε στην έννοια «οικογένεια», την οποία θα διαχειριστούμε, τόσο ως κοινωνικό μόρφωμα, όσο και ως πολιτισμική κατασκευή. Η «οικογένεια» αποτελεί κεντρική θεματική κατηγορία της μελέτης μας (βλ. κεφάλαιο 4), καθώς η παραγωγή αυτής από τον υπό μελέτη πολιτικό λόγο αναδεικνύει παραμέτρους που είναι κεντρικές στην κατασκευή της γυναικείας υποκειμενικότητας και του φύλου. Η εννοιολογική κατηγορία «οικογενειασμός»¹⁰⁷ (familialism) που χρησιμοποιεί η M. Barrett, αναδεικνύεται κεντρική στη διαχείριση και προσέγγιση της έννοιας «οικογένεια», καθόσον εστιάζει στα νοήματα του φύλου που παράγονται στο πλαίσιο της οικογένειας και στη συνακόλουθη κατασκευή των εννοιών «ανδρικότητα» και «θηλυκότητα».

Η «οικογένεια» συνιστά, τόσο ένα κοινωνικό μόρφωμα το οποίο θεωρείται βάσει της φιλελεύθερης αντίληψης ως ο χώρος ο οποίος ταιριάζει στις γυναίκες, όσο

¹⁰⁵ Βλ. C. Mouffe, «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π., σ. 607.

¹⁰⁶ Βλ. N. Fraser, *Unruly Practices. Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, ο.π., σ.σ.144-160 για την «πολιτική της μετάφρασης των αναγκών» (the politics of need interpretation).

¹⁰⁷ Ο όρος αυτός έχει μεταφραστεί από την υπογράφουσα. Βλ. M. Barrett, *Women's Oppression Today. The Marxist/Feminist Encounter* (revised edition), ο.π., σ. 206.

και ένα τόπο στο πλαίσιο του οποίου παράγονται συγκεκριμένες σημάνσεις του φύλου που αναπαράγουν στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των έμφυλων υποκειμένων. Νοούμενη η «οικογένεια» ως ένας τρόπος παραγωγής έμφυλων εννοιολογήσεων, αναδεικνύεται η σημαντικότητά της αναφορικά με την διαιώνιση ή ανατροπή των παραδοσιακών επιτελέσεων των φύλου.

Σύμφωνα με τις M.Barrett και M.McIntosh¹⁰⁸, οι Δυτικές κοινωνίες πάντα χαρακτηρίζονταν από ποικιλομορφία στη μορφή της οικογένειας, από ποικιλομορφία στις λειτουργίες της οικογένειας και από πολυμορφία στις στάσεις που αφορούσαν στις οικογενειακές σχέσεις. Για το λόγο αυτό, δεν μπορούμε να μιλάμε για ένα Δυτικό πρότυπο οικογένειας. Η πολλαπλότητα των στοιχείων από τα οποία αποτελείται η οικογένεια όπως η συγγένεια, η σεξουαλικότητα, ο γάμος, η οργάνωση κ.τ.λ., αλλά και οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους μπορούμε να προσεγγίσουμε εννοιολογικά τα παραπάνω συστατικά της οικογένειας, δυσκολεύουν την ύπαρξη ενός μοναδικού ορισμού για αυτήν.

Εντούτοις, και ανεξάρτητα από την προσέγγιση που υιοθετεί κανείς για να προσεγγίσει τα συνθετικά χαρακτηριστικά της, είναι γενικά αποδεκτό ότι η οικογένεια ως ένα κοινωνικό μόρφωμα και ως ένας κοινωνικός θεσμός, σχετίζεται με το κράτος, με τις οικονομικές διαδικασίες, αλλά και με όλους τους θεσμούς που υφίστανται και λειτουργούν σε μια δομημένη κοινωνία. Από την άλλη μεριά, η οικογένεια χαρακτηρίζεται από εσωτερικές δυναμικές και προσεγγίζοντάς την ως μια πολιτισμική κατασκευή, διαπιστώνουμε ότι παράγει εννοιολογήσεις, κατασκευάζει θέσεις υποκειμένων και, γενικότερα, αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά σημεία κατασκευής της υποκειμενικότητας. Σε αυτή ακριβώς τη διάσταση της οικογένειας μας ενδιαφέρει να εστιάσουμε και να χρησιμοποιήσουμε για την ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων της έρευνας. Μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας παράγονται συγκεκριμένες σημασιοδοτήσεις που αφορούν στον προσδιορισμό του περιεχομένου του τι σημαίνει να είσαι

¹⁰⁸ BΛ. M. Barrett, και M. McIntosh, *The Anti-Social Family*, London: Verso, 1982, σ. 81.

«άνδρας» και τι σημαίνει να είσαι «γυναίκα», δηλαδή πραγματοποιείται η παραγωγή ενός λόγου ο οποίος καθορίζει τον έμφυλο προσδιορισμό των υποκειμένων. Ταυτόχρονα όμως αρθρώνεται και ένας λόγος ο οποίος αφορά στη δόμηση σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, σχέσεων εξουσίας οι οποίες σχετίζονται με τους έμφυλους προσδιορισμούς των υποκειμένων. Ο λόγος που παράγεται από την οικογένεια υποστηρίζει συγκεκριμένες αξίες και νόρμες, οι οποίες με τη σειρά τους νομιμοποιούν συγκεκριμένες πρακτικές και συμπεριφορές¹⁰⁹.

Η οικογένεια» είναι μια ιδεολογική κατασκευή και τίποτα άλλο αφού η δομή του νοικοκυριού, ο ορισμός και το νόημα της συγγένειας και η ιδεολογία της «οικογένειας» διαφέρουν σημαντικά σε διαφορετικούς τύπους κοινωνιών. Ίσως θα ήταν λοιπόν καλύτερο να σταματούσαμε να αναφερόμαστε «στην οικογένεια» και να εστιάσουμε την προσοχή στα νοικοκυριά και στην ιδεολογία της οικογένειας, καθώς αυτοί είναι δύο όροι με τους οποίους θα μπορούσαμε να αποφύγουμε τη σύγχυση και την ωφελμιστικότητα που συνεπάγεται ό ορος «οικογένεια».¹¹⁰

Σύμφωνα με τη Barrett¹¹¹, οι διαδικασίες οι οποίες λαμβάνουν χώρα στο σύστημα της οργάνωσης του νοικοκυριού στο σύγχρονο καπιταλισμό, σχετίζονται με τη διαδικασία κατασκευής των έμφυλων υποκειμένων. Η κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας, ο ορισμός της ανδρικότητας και της θηλυκότητας πραγματοποιούνται μέσα στο πλαίσιο της ιδεολογίας της οικογένειας. «Η οικογένεια» σαν ιδεολογία και όχι σαν ένα κοινωνικό μόρφωμα με τρία ή περισσότερα μέλη, συνδέει και περικλείει μια σειρά από θέματα, όπως η ρομαντική αγάπη, η μητρότητα, η αυτό-θυσία κ.τ.λ., τα οποία χαρακτηρίζουν με τη σειρά τους τις εννοιολογήσεις του κοινωνικού φύλου και της σεξουαλικότητας. Οι ορισμοί που είναι συμβατοί με την οικογενειακή ιδεολογία και αφορούν την κατάλληλη έμφυλη συμπεριφορά, συχνά σχετίζονται με ευρύτερους κοινωνικούς ορισμούς σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι οικογένειες προσπαθούν να ικανοποιήσουν και να προσεγγίσουν τις συμπεριφορές που

¹⁰⁹ BA. R. Wodak (ed.), *Gender and Discourse*, London: Sage, 1997, σ.σ.: 199-200.

¹¹⁰ BA. M. Barrett, *Women's Oppression Today. The Marxist/Feminist Encounter* (revised edition), ο.π, σ. 199.

¹¹¹ BA. M. Barrett, *Women's Oppression Today. The Marxist/Feminist Encounter* (revised edition), ο.π., σ.σ.204-213.

προβάλλονται και υποστηρίζονται από κοινωνικούς φορείς σχετικά με την αποδεκτή έμφυλη συμπεριφορά και πρακτική. Προκύπτει, λοιπόν, ότι η πίεση που ασκείται στα άτομα να υιοθετήσουν ένα συγκεκριμένο μοντέλο συμπεριφοράς, σχετίζεται αρχικά περισσότερο με το φόβο της μη-αποδοχής από την οικογένεια και αργότερα από τη σύνολη κοινωνία, αλλά και με την ανασφάλεια που ενέχει η αδυναμία ανταπόκρισης στους ρόλους και στις συμπεριφορές που υποδεικνύει η ιδεολογία της οικογένειας. Η οικογένεια ως κοινωνικός θεσμός εμπλέκεται και αναπαράγει την ιδεολογία «της οικογένειας».

Η κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας δεν πραγματοποιείται αποκλειστικά με όρους οικογενειακών σχέσεων, συνεχίζει η Barrett. Οι γονείς που προσπαθούν να μεγαλώσουν τα παιδιά με τρόπο που να αποκλίνει από τα στερεότυπα σχετικά με το κοινωνικό φύλο, βλέπουν τις προσπάθειές τους να ανατρέπονται από το σχολείο, τα Μ.Μ.Ε., τα οποία αναπαράγουν και ενδυναμώνουν τα στερεότυπα αυτά. Αυτό συμβαίνει, διότι η έμφυλη ταυτότητα δεν δημιουργείται μια μόνο φορά στη ζωή του παιδιού, αλλά συνεχώς αναδημιουργείται, μετατρέπεται ή ανατρέπεται. Οι κοινωνικοί θεσμοί γενικά, αλλά και η οικογένεια ειδικότερα, λειτουργούν ώστε να κανονικοποιούν τα κριτήρια της θηλυκότητας και της ανδρικότητας, τα οποία είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας που βασίζονται στο κοινωνικό φύλο¹¹².

Αυτό που είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό σύμφωνα με τη Barrett, είναι η διάκριση ανάμεσα στην κατασκευή του κοινωνικού φύλου μέσα στις οικογένειες και στην κοινωνική κατασκευή του κοινωνικού φύλου στο πλαίσιο μιας ιδεολογίας του οικογενειασμού¹¹³ (familialism). Η έμφυλη ταυτότητα αποκτά το νόημά της και αναπαράγεται στο πλαίσιο της ιδεολογίας για την οικογένεια και όχι σε συγκεκριμένες μορφές οικογένειας. Οι σημασιοδοτήσεις για την ανδρικότητα και τη θηλυκότητα δεν προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου τύπου οικογένειας για να κατασκευαστούν, αλλά

¹¹² Βλ. J. Flax, *Disputed Subjects. Essays on Psychoanalysis, Politics and Philosophy*, New York: Routledge, 1993, σ. 97

¹¹³ Βλ. M. Barrett, *Women's Oppression Today. The Marxist/Feminist Encounter* (revised edition), ο.π, σ. 206.

κατασκευάζονται ακόμη και στο πλαίσιο άλλων κοινωνικών μορφωμάτων, τα οποία παρεκκλίνουν από μια τυπική οικογενειακή δομή, όπως ορφανοτροφεία και οικοτροφεία. Η ιδεολογία της οικογένειας είναι παρούσα σε αυτούς τους κοινωνικούς σχηματισμούς και συμβάλει στην αναπαραγωγή των συγκεκριμένων εννοιολογήσεων για τους έμφylους ρόλους.

Πάντως, η ιδεολογία της οικογένειας είναι περισσότερο διάχυτη και αρθρώνεται με πιο ισχυρό τρόπο στις διαδικασίες έμφυλης κοινωνικοποίησης που λαμβάνουν χώρα στις οικογένειες. Οι έντονες συναισθηματικές και ψυχολογικές δυνάμεις που αναπτύσσονται στην οικογενειακή ζωή, παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην πίεση που ασκείται στα παιδιά για να εσωτερικεύσουν τις κατάλληλες έμφυλες ταυτότητες και να δομήσουν την έμφυλη συνείδησή τους. Οι ιδεολογίες που αρθρώνονται πολύ έντονα στις οικογένειες είναι αυτές, που συντηρούν τους διακριτούς ρόλους ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες, ταυτίζοντας τη γυναίκα με τους ρόλους της μητρότητας και την οικιακή ζωή και αναπαράγοντας την εικόνα του άνδρα ως υπεύθυνου για την υλική ευημερία της οικογένειας. Οι οικογένειες παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στη δόμηση της ανδρικότητας και της θηλυκότητας και στην άσκηση πιέσεων που ενθαρρύνουν τη συμμόρφωση με ετεροφυλικούς κανόνες και νόρμες.

Η σχέση της οικογένειας με το σύστημα παραγωγής είναι μια πολύ σημαντική παράμετρος που καθορίζει τη λειτουργία της οικογένειας. Οι γυναίκες είναι αρχικά υπεύθυνες για τις δραστηριότητες που σχετίζονται με τις δουλειές του σπιτιού και τα παιδιά. Ακόμα και οι γυναίκες που εργάζονται έξω από το σπίτι συνήθως ασχολούνται και με τις δουλειές του σπιτιού, αλλά και με την ανατροφή των παιδιών, ενώ επιπλέον είναι υπεύθυνες για την εξυπηρέτηση των άρρωστων και των ηλικιωμένων. Το εύρος αυτού τους είδους της εργασίας και των αρμοδιοτήτων των γυναικών, εξαρτάται από την οικονομική εξάρτηση που έχουν από τον άνδρα. Εάν η γυναίκα εργάζεται, τότε είναι περισσότερο πιθανό να προσλάβει κάποιον ειδικό ο οποίος να αναλάβει τη φροντίδα του ηλικιωμένου ή του άρρωστου μέλους της οικογένειας. Εάν πάλι δεν εργάζεται, αυξάνονται οι

πιθανότητες να αναλάβει αποκλειστικά η γυναίκα τη αρμοδιότητα αυτή. Το νοικοκυριό δεν είναι μόνο ένας χώρος στον οποίο υπάρχει ο καταμερισμός της εργασίας, αλλά μια ομάδα σχέσεων ανάμεσα στα μέλη του νοικοκυριού, στο πλαίσιο των οποίων οι γυναίκες είναι τις περισσότερες φορές εξαρτημένες από τους άνδρες. Είναι αναμφισβήτητο γεγονός, ότι στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια, ιδιαίτερα των αστικών κέντρων της Ελλάδας στο πλαίσιο της οποίας τις περισσότερες φορές οι γυναίκες εργάζονται, ο καταμερισμός της εργασίας έχει τροποποιηθεί, με αποτέλεσμα οι ρόλοι των δύο φύλων να μην είναι τόσο απόλυτα διχοτομημένοι. Η ανατροπή των απόλυτα παραδοσιακών και στερεοτυπικών έμφυλων ρόλων μέσα στην οικογένεια, είναι περισσότερο αποτέλεσμα κοινωνικής αναγκαιότητας, παρά ουσιαστικής αλλαγής στις αναπαραστάσεις σχετικά με τους ρόλους των φύλων και την κατασκευή των έμφυλων υποκειμένων. Για παράδειγμα, οι γυναίκες εργάζονται για να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα και έτσι, και οι άνδρες αναγκάζονται να συμμετέχουν περισσότερο στο νοικοκυριό ή στη φροντίδα των παιδιών.

Στο σημείο αυτό, είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί, ότι όταν αναφερόμαστε στην κατασκευή της ανδρικότητας και της θηλυκότητας, στην κατασκευή δηλαδή των έμφυλων υποκειμένων, δεν την προσεγγίζουμε με όρους κοινωνικοποίησης. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης εμπεριέχει αρχικά την έννοια της μεταβίβασης, της μετάδοσης. Αυτό σημαίνει ότι οι κοινωνικοί ρόλοι που αρμόζουν στους άνδρες και στις γυναίκες είναι προκαθορισμένοι και έτσι τα παιδιά μέσα στην οικογένεια αναγκάζονται να εκτελούν τους ρόλους αυτούς που αντιστοιχούν στο φύλο τους. Κατά τον τρόπο αυτό, τα παιδιά κοινωνικοποιούνται σε έμφυλους ρόλους οι οποίοι τα τοποθετούν σε ένα διπολικό σύστημα διαφοράς και αντίθεσης, όπου στον ένα πόλο εντάσσεται το αρσενικό και στον άλλο το θηλυκό ως αποκλειστικές κατηγορίες και ως κατηγορίες στις οποίες παθητικά οφείλουν τα παιδιά να ενταχθούν. Εάν υποστηρίζαμε κάτι τέτοιο, θα σήμαινε ότι αποδεχόμαστε δύο προκαθορισμένες βιολογικές κατηγορίες, αγόρια και κορίτσια ως τη βάση της κοινωνικής δραστηριότητας. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης, ο βιολογικός

παράγοντας τοποθετείται σε κυρίαρχη θέση και προβάλλεται ως κεντρικός αιτιολογικός παράγοντας για τη διάκριση των φύλων.

Αντίθετα, εμείς θεωρούμε ότι η έμφυλη υποκειμενικότητα, η ανδρικότητα και η θηλυκότητα διαμορφώνονται διαρκώς και ποτέ δεν είναι απόλυτα και ολοκληρωτικά καθορισμένες. Η έμφυλη υποκειμενικότητα κατασκευάζεται μέσα από τις πολλές θέσεις υποκειμένων που βιώνει και αντιμετωπίζει το άτομο και οι οποίες δημιουργούνται στο λόγο και κατασκευάζονται από τη γλώσσα¹¹⁴. Σύμφωνα με τον S.Hall¹¹⁵, η ταυτότητα δεν είναι ποτέ ενοποιημένη και ιδιαίτερα στις μέρες μας, είναι έντονα κερματισμένη. Χαρακτηρίζεται από πολλαπλότητα και κατασκευάζεται μέσω πολλών και διαφορετικών, πολλές φορές ανταγωνιστικών μορφών λόγου, πρακτικών και θέσεων. Η ταυτότητα βρίσκεται συνεχώς σε μια διαδικασία αλλαγής και μετατροπής. Ακριβώς επειδή οι ταυτότητες κατασκευάζονται μέσα στο πλαίσιο του λόγου και όχι έξω από αυτό, πρέπει να μελετηθούν ως παραγόμενες σε συγκεκριμένες ιστορικές και θεσμικές στιγμές, με συγκεκριμένες πρακτικές του λόγου. Η ταυτότητα αποτελεί παράγωγο συγκεκριμένων στρατηγικών που σηματοδοτούν τη διαφορά και τον αποκλεισμό. Κατά τον ίδιο τρόπο, η ανδρική και η γυναικεία υποκειμενικότητα δεν καθορίζονται από κάποιο δεδομένο και σταθερό υπόβαθρο, αλλά δημιουργούνται και αντανακλούν δομές εξουσίας, γλώσσας, κοινωνικές πρακτικές καθώς και τους αγώνες των υποκειμένων στο πλαίσιο αυτών των δομών, αλλά και εναντίον των προαναφερθεισών δομών. Ενώ φαίνεται ότι υπάρχουν μόνο δύο κοινωνικά φύλα, αυτό δεν συμβαίνει στην πραγματικότητα, καθώς υπάρχουν πολλοί και διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους το άτομο βιώνει την έμφυλη υποκειμενικότητα και ταυτότητά του.

¹¹⁴ B.A. R. Wodak (ed.), *Gender and Discourse*, ο.π., σ.σ.: 199-200.

¹¹⁵ B.A. S. Hall, «Who needs identity?» στο: P. du Gay, J. Evans και P. Redman (eds.), *Identity: A Reader*, ο.π., σ.σ. 15 – 30.

3.7 Ερευνητικά ερωτήματα

Στις προηγούμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου αναπτύχθηκε το θεωρητικό πλαίσιο της διατριβής, στοχεύοντας στην προσεκτική και λεπτομερή παρουσίαση των εννοιολογικών εργαλείων που θα χρησιμοποιηθούν για την ανάλυση του πολιτικού λόγου των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων. Τα εννοιολογικά εργαλεία συνίστανται στην αναλυτική που ανέπτυξε ο Foucault σχετικά με το σύστημα *εξουσία/γνώση*, στην έννοια της *επιτελεστικότητας* όπως τη θεωρητικοποιεί η Butler, αλλά και στη χρησιμοποίηση της έννοιας *πατριαρχία*, της διάκρισης *δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας* και τέλος, της έννοιας *οικογένεια*.

Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της μελέτης, το ερώτημα δηλαδή που αποτελεί το βασικό άξονα γύρω από τον οποίο δομούνται τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα, είναι η αποτύπωση του τρόπου με τον οποίο οικοδομείται η γυναικεία υποκειμενικότητα από τον πολιτικό λόγο των αρχών της δεκαετίας του 80', μέσα από την αποδόμηση της έννοιας του φύλου, χρησιμοποιώντας ως μέθοδο ανάλυσης την ανάλυση λόγου. Ο δημόσιος λόγος σε όλες τις αποφάνσεις του κατασκευάζει και επιβάλλει μια συγκεκριμένη εικόνα, *αναπαράσταση*¹¹⁶ της πραγματικότητας. Ο πολιτικός λόγος που αναπαράγεται στο ελληνικό κοινοβούλιο, αποτελεί ένα είδος του δημόσιου λόγου και ένα ισχυρό μέσο άσκησης εξουσίας. Οι συζητήσεις που έλαβαν χώρα στην ελληνική βουλή στις αρχές της δεκαετίας του 80' και είχαν ως αποτέλεσμα την ψήφιση νόμων για τη βελτίωση του ρόλου των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, μελετώνται, προκειμένου να διερευνηθούν οι *αναπαραστάσεις* που παράγουν για τη γυναικεία υποκειμενικότητα και τα χαρακτηριστικά που τη συνιστούν. Η μελέτη του τρόπου σήμανσης και κατασκευής της γυναικείας υποκειμενικότητας από τον επίσημο λόγο των εκπροσώπων των πολιτικών κομμάτων των αρχών της

¹¹⁶ Αναφερόμαστε στον τρόπο που ο Hall αναπτύσσει την έννοια της αναπαράστασης ως «μια πολύ διαφορετική έννοια από την αντανάκλαση, γιατί συνεπάγεται το ενεργητικό έργο της επιλογής και της παρουσίασης, της δόμησης και της διαμόρφωσης: όχι απλά τη μετάδοση ενός προϋπάρχοντος νοήματος, αλλά το ενεργητικότερο έργο του να κάνεις τα πράγματα να παράγουν νόημα». Βλ. S. Hall, «Η επαναανακάλυψη της «ιδεολογίας»: η επάνοδος του απωθμένου στις μελέτες για τα μέσα» στο: Μ. Κομνηνού και Χρ. Λυριντζής (επιμ.), *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 102.

δεκαετίας του '80, μελετάται συνδυαστικά με το αντικείμενο των αλλαγών που δρομολογήθηκαν, με την αναγκαιότητα που προκάλεσε αυτές τις αλλαγές καθώς και με το ευρύτερο πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας την περίοδο της μελέτης μας.

Μας ενδιαφέρει να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο πολιτικός λόγος αναπαράγει και νοσηματοδοτεί τη γυναικεία υποκειμενικότητα και να δούμε εάν διατηρεί ως σημείο αναφοράς την ανδρική υποκειμενικότητα, προωθώντας έτσι τη διχοτομία του φύλου, ενώ ταυτόχρονα ισχυρίζεται ότι προωθεί εκσυγχρονιστικές δράσεις προς όφελος των γυναικών. Μέσα από τον εντοπισμό και την ανάλυση των διπολικών σχημάτων δημόσιο-ιδιωτικό, άνδρας-γυναίκα, λογική-συναίσθημα, σώμα-πνεύμα, πολιτισμός-φύση, τα οποία σηματοδοτούν ιεραρχικές εννοιολογήσεις, τοποθετώντας τον πρώτο πόλο του διπόλου σε ανώτερη θέση και το δεύτερο σε κατώτερη, αναπαράγοντας σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, θα προσπαθήσουμε να διαπιστώσουμε εάν ο λόγος που αρθρώνεται στο ελληνικό κοινοβούλιο, πραγματικά, στοχεύει στην επίτευξη της ισότητας.

Στόχος μας είναι, λοιπόν, να δούμε τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η κατασκευή της γυναικείας υποκειμενικότητας από τον πολιτικό λόγο των εκπροσώπων των πολιτικών κομμάτων των αρχών της δεκαετίας του 80', μέσα από την αποδόμηση της κατηγορίας του φύλου και την αποδέσμευσή του από τις προκατασκευασμένες δομές που θεωρείται ότι το συνιστούν, να εντάξουμε αυτή τη μελέτη στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικών δομών – όχι μόνο, όμως, ως άμεσο και παθητικό αποτέλεσμα αυτών, όπως ισχυρίζονται οι θεωρίες του δομισμού – και να δώσουμε έμφαση, όπως κάνει η Butler στο έργο της, στην αυτόνομη και ενεργητική δύναμη της υποκειμενικότητας και στην δυνατότητα αυτής να ανατρέψει αυτές τις δομές.

Η γενικότερη θεωρητική μας προσέγγιση συνηγορεί στην αποκήρυξη της περιοριστικής και ουσιολογικής διχοτομίας βιολογικό φύλο/κοινωνικό φύλο,

καθώς και στην κατάργηση του παράγοντα «φύλο», ως βασική κατηγορία διάκρισης και κατηγοριοποίησης των υποκειμένων. Το φύλο δεν αποτελεί μια στατική ουσία την οποία κατέχουν τα υποκείμενα, αλλά συνιστά ένα επιτελεστικό δρώμενο, έναν τρόπο κοινωνικής καθιέρωσης των πολιτισμικών προσταγμάτων που στόχο έχουν την κανονικοποίηση και ρύθμιση των έμφυλων συμπεριφορών. Το φύλο παράγεται μέσα από τις ποικίλες, ανταγωνιστικές πρακτικές του λόγου και δεν αποτελεί μια προϋπάρχουσα ποιότητα της ανθρώπινης φύσης, η οποία εκφράζεται μέσα από τη συμπεριφορά των υποκειμένων. Οι πρακτικές του λόγου κατασκευάζουν τα σώματα, το μυαλό και τα συναισθήματα με τρόπο που αρμόζει στις προσταγές του φύλου, οι οποίες με τη σειρά τους αναπαριστούν και διαιωνίζουν ένα σύστημα δυαδικής, ιεραρχικής λογικής που εδραιώνει το διττό σχήμα άνδρας-γυναίκα, το οποίο εξυπηρετεί τη διατήρηση του κοινωνικού συστήματος – ενός συστήματος που φυσικοποιεί τις διαφορές ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες και έτσι, διασφαλίζει τη διατήρηση ενός συστήματος καταπίεσης για τις γυναίκες. Το φύλο εννοιολογείται ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες, το οποίο παράγεται από το λόγο. Έτσι, ο πολιτικός λόγος αντιμετωπίζεται ως ένα σύστημα εξουσίας που παράγει συγκεκριμένες σημάνσεις για το φύλο, κατασκευάζοντας ταυτόχρονα συγκεκριμένες σημασιοδοτήσεις για τον τρόπο με τον οποίο το φύλο διαμορφώνει υποκειμενικότητες. Ο πολιτικός λόγος υλοποιείται στις νομοθετικές ρυθμίσεις που επιβάλλονται στον πληθυσμό, αναπαράγοντας τη λογική της φυσικοποίησης των έμφυλων διαφορών, με αποτέλεσμα την κανονικοποίηση των έμφυλων συμπεριφορών. Η διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου παραμένει και αναπαράγεται, με αποτέλεσμα το «φύλο» να προσλαμβάνεται ως μια ποιότητα η οποία εγγράφεται επάνω σε ένα σώμα, το οποίο ήδη έχει λάβει υπόσταση από τα υπάρχοντα βιολογικά χαρακτηριστικά που φέρει και όχι ως ένα δρώμενο το οποίο επιτελείται καθημερινά και οδηγεί στην εμφυλοποίηση του υποκειμένου.

Στην προσπάθεια αυτής της ανίχνευσης του τρόπου κατασκευής της «γυναικείας υποκειμενικότητας» και του «φύλου», αντλούμε τα κεντρικά εννοιολογικά μας

εργαλεία, κυρίως, από τη θεωρία της Butler και του Foucault. Ειδικότερα, χρησιμοποιούμε τη θεωρία της Butler σχετικά με την έννοια της *επιτελεστικότητας* (performativity), καθώς και την αναλυτική που ανέπτυξε ο Foucault σχετικά με το σύστημα *εξουσία/γνώση* και ειδικότερα, την ανάδειξη του λόγου για τη σεξουαλικότητα ως ένα μέσο πειθαρχίας του ατομικού αλλά και μαζικού σώματος του πληθυσμού. Πέρα, όμως, από τις βασικές εννοιολογικές κατηγορίες που αντλούμε από την σκέψη των ανωτέρω θεωρητικών, επιπλέον, χρησιμοποιούμε την έννοια της *πατριαρχίας*, όπως αυτή θεωρητικοποιείται από τη Walby και πιο συγκεκριμένα, εστιάζουμε στην πολιτισμική έκφραση της πατριαρχίας, καθώς και στην αποτύπωση αυτής στην έκφραση της σεξουαλικής συμπεριφοράς. Ακόμη, διαχειριζόμαστε τη διχοτομική διάκριση ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, σε μια προσπάθεια ανάδειξης της αναγκαιότητας ανασήμανσης των ορίων και του περιεχομένου των χώρων αυτών ως πολιτισμικές κατασκευές, προκειμένου να καταργηθεί η ταύτιση των γυναικών με τον ιδιωτικό χώρο και των ανδρών με το δημόσιο, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας ανασήμανσης της έμφυλης υποκειμενικότητας. Τέλος, διαχειριζόμαστε την έννοια της *οικογένειας*, δανειζόμενοι την εννοιολογική κατηγορία του «οικογενειασμού» (familialism), όπως αυτή σημασιοδοτείται από τη Barrett, σε μια προσπάθεια ανάδειξης του ρόλου της οικογένειας ως προς τη λόγο-θετική κατασκευή της έμφυλης υποκειμενικότητας.

Εκκινώντας από αυτή την θεωρητική οπτική, διαμορφώσαμε τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία θα μας καθοδηγήσουν στην πορεία αποδόμησης του κεντρικού και γενικότερου ερωτήματος, που είναι ο *τρόπος κατασκευής του φύλου και της γυναικείας υποκειμενικότητας, μέσα από την ανάλυση του πολιτικού λόγου των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων*.

Πιο συγκεκριμένα, μέσα από την επεξεργασία των πρακτικών του ελληνικού κοινοβουλίου, θα διερευνηθούν τα ακόλουθα ερωτήματα:

1. Ο προσδιορισμός των αιτιών καταπίεσης των γυναικών στο πλαίσιο του πολιτικού λόγου αποτελεί σημαντικό υλικό για να διερευνηθεί το ακόλουθο ερώτημα: πώς σημασιοδοτούνται τα όρια ανάμεσα στο δημόσιο και στον ιδιωτικό χώρο και πώς οριοθετείται η μειονεκτική θέση που κατέχουν οι γυναίκες στην ελληνική κοινωνία την περίοδο της μελέτης; Μέσα από τον προαναφερόμενο προσδιορισμό, πώς αναδεικνύεται η κατασκευή των έμφυλων χαρακτηριστικών με τα οποία επενδύονται τα υποκείμενα και πώς προσδιορίζονται οι ρόλοι που συνεπάγονται αυτών των χαρακτηριστικών;
2. Ένα σημαντικό κομμάτι των πρακτικών του κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων ασχολείται με την θέση των γυναικών μέσα στο χώρο της οικογένειας. Το ερώτημα που τίθεται είναι το ακόλουθο: μέσα από τη περιγραφή του ρόλου της οικογένειας στην ελληνική κοινωνία, την παρουσίαση των έμφυλων ρόλων σε αυτήν και την ανάδειξη της ως ένα μηχανισμό εξουσίας που παράγει ισχυρό λόγο για την κατασκευή του «φύλου», πώς σημασιοδοτείται η έννοια «μητρότητα» στο πλαίσιο μιας λογικής φυσικοποίησης χαρακτηριστικών των έμφυλων υποκειμένων; Πόσο σημαντική είναι η συμβολή της εννοιολογικής κατηγορίας «μητρότητα» ως μονοσήμαντου και καθολικού γυναικείου χαρακτηριστικού, στην κατασκευή της γυναικείας υποκειμενικότητας;
3. Ο λόγος που αναπτύσσεται σχετικά με την αναγκαιότητα καθιέρωσης του πολιτικού γάμου, αναδεικνύει με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο την αλληλεπίδραση των λόγων της παράδοσης και του χριστιανισμού με το λόγο που αναπτύσσεται σχετικά με την οικογένεια. Το ερώτημα το οποίο τίθεται είναι το παρακάτω: πώς λειτουργούν ο λόγος της παράδοσης και ο λόγος του χριστιανισμού ως συστήματα εξουσίας, τα οποία καθορίζουν τις νοηματοδοτικές πρακτικές που διαμορφώνουν την πολιτισμική κατηγορία «οικογένεια» και στη συνέχεια την έμφυλη υποκειμενικότητα;

4. Όπως προαναφέρθηκε, ο στόχος των υπό μελέτη νόμων είναι η εξασφάλιση της ισότητας ανδρών και γυναικών, η οποία, όπως υποστηρίζεται στα πρακτικά, επιβάλλεται από τις αλλαγές στο κοινωνικό γίγνεσθαι, είναι υπόθεση όλων των πολιτών και αποτελεί αίτημα εθνικής σημασίας που θα οδηγήσει στην κοινωνική απελευθέρωση, στη διατήρηση της εθνικής ομοιογένειας και συνοχής και θα εξασφαλίσει την κοινωνική ευρυθμία. Στο πλαίσιο αυτής της συλλογιστικής, το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: η έννοια της ισότητας ορίζεται μόνο με ανδρικούς όρους; Δηλαδή, η λόγο-θετική εννοιολόγηση της ισότητας υποδεικνύει ότι οι γυναίκες πρέπει να γίνουν ίσες με τους άνδρες και έτσι, τελικά, να οδηγηθούμε σε έναν εκσυγχρονισμό της ανισότητας, δίνοντας έμφαση στην έμφυλη διαφορά ως βασικό σημείο διάκρισης των υποκειμένων; Μέσα από τη χαρτογράφηση της εννοιολόγησης της ισότητας, θα αποκαλυφθεί εάν κατασκευάζεται ο άνδρας ως ένα οικουμενικό υποκείμενο, βάσει του οποίου ρυθμίζονται οι συνιστώσες του γυναικείου υποκειμένου.

Τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα συνθέτουν το γενικότερο και βασικό άξονα της μελέτης, που όπως αναφέραμε είναι η μελέτη του τρόπου κατασκευής της γυναικείας υποκειμενικότητας και του φύλου από τον πολιτικό λόγο. Τα ερευνητικά ερωτήματα που εκθέσαμε θα μας βοηθήσουν να περιηγηθούμε στο εμπειρικό μας υλικό και να χαρτογραφήσουμε τη λόγο-θετική παραγωγή του φύλου και της γυναικείας υποκειμενικότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

4.1 Εισαγωγή

Στόχος της παρούσας έρευνας είναι να μελετηθεί ο τρόπος κατασκευής της γυναικείας υποκειμενικότητας και του φύλου από τον πολιτικό λόγο που αρθρώνεται στο ελληνικό κοινοβούλιο στις αρχές της δεκαετίας του '80. Προσπαθούμε δηλαδή, να αποδομήσουμε τις κατηγορίες εκείνες, αλλά και τις στρατηγικές που ενεργοποιούνται από τον πολιτικό λόγο, βάσει των οποίων κατασκευάζεται η γυναικεία υποκειμενικότητα και χαρτογραφείται το γυναικείο κοινωνικό φύλο. Για να το πετύχουμε αυτό επιλέξαμε την «**ανάλυση λόγου**» ως μέθοδο ανάλυσης των δεδομένων, δηλαδή των πρακτικών των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, καθώς η ανάλυση λόγου είναι η κατεξοχήν ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση που αφορά στους τρόπους με τους οποίους η γλώσσα κατασκευάζει αντικείμενα, υποκείμενα και εμπειρίες. Χρησιμοποιώντας την ανάλυση λόγου δεν έχουμε ως στόχο τη γενίκευση των αποτελεσμάτων της έρευνας στο συνολικό πληθυσμό, αλλά «[...] τη διαμόρφωση ολικής εικόνας για κάθε περίπτωση και την ανεύρεση των κοινών τους στοιχείων¹». Μέσω της χρησιμοποίησης της εν λόγω μεθόδου, γίνονται ορατές οι στρατηγικές που

¹ Βλ. Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών* (γ' έκδοση), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ.52.

κατασκευάζουν το νόημα. Στο πλαίσιο της ανάλυσης λόγου, αλλά και κάθε ποιοτικής μεθόδου ανάλυσης, το θεωρητικό πλαίσιο πρέπει να είναι «ανοικτό» και ευέλικτο², ώστε να μπορεί να αναδομείται κατά τη διαδικασία εφαρμογής του, αφού οι θεωρητικές έννοιες στο πλαίσιο μιας ποιοτικής έρευνας «[...]αποτελούν μέσα ευαισθητοποίησης προς την κοινωνική πραγματικότητα³[...]».

Δεν υπάρχει μια συγκεκριμένη μέθοδος διεξαγωγής της ανάλυσης λόγου, αλλά υπάρχουν πολλοί και διακριτοί μεταξύ τους τρόποι, συμβατοί με την κοινωνική οντολογία που διέπει την εν λόγω μέθοδο ανάλυσης. Η ανάλυση λόγου αφορά σε μια ποικιλία διαφορετικών προσεγγίσεων που εστιάζουν στη μελέτη του λόγου, προφορικού ή γραπτού, οι οποίες έχουν αναπτυχθεί από διαφορετικές παραδόσεις. Υπάρχουν πολλά είδη ανάλυσης λόγου⁴. Το κοινό στοιχείο όμως όλων αυτών των προσεγγίσεων είναι η παραδοχή ότι ο λόγος δεν αποτελεί ένα ουδέτερο μέσο ή εργαλείο το οποίο αναπαριστά ή περιγράφει την πραγματικότητα, αλλά κατέχει κεντρικό ρόλο στην κατασκευή της κοινωνικής ζωής και θεμελιώνει την παραγωγή μιας οπτικής του κόσμου έναντι άλλων. Η ανάλυση λόγου ασχολείται με την ομιλία και τα κείμενα ως ρητορικά οργανωμένα. Αυτό σημαίνει ότι η ανάλυση λόγου αντιμετωπίζει την κοινωνική ζωή, σαν αυτή να χαρακτηρίζεται από συγκρούσεις διαφόρων ειδών και συνεπάγεται ότι ο λόγος εμπλέκεται στην καθιέρωση και θεμελίωση μιας συγκεκριμένης οπτικής της κοινωνικής πραγματικότητας έναντι άλλων, ανταγωνιστικών εκδοχών αυτής⁵.

² Βλ. D. Howarth, *Discourse*, Buckingham, U.K.: Open University Press, 2000, σ.139.

³ Βλ. Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών* (γ' έκδοση), ο.π., σ.52.

⁴ Για περισσότερες πληροφορίες για τα διαφορετικά είδη της ανάλυσης λόγου και τις διακριτές θεωρητικές παραδόσεις στις οποίες βασίζονται, βλ. R. Gill, «Discourse analysis» στο: W. M. Bauer, και G. Gaskell (eds.), *Qualitative Researching with Text, Image and Sound*, London: Sage, 2000, σ.σ. 172-189. Βλ. επίσης Ν. Fairclough, *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, London: Routledge, 2003, σ.σ. 2-3.

⁵ Βλ. R. Gill, «Discourse analysis» στο: W. M. Bauer, και G. Gaskell (eds.), *Qualitative Researching with Text, Image and Sound*, ο.π., σ.σ. 172-189. Χαρακτηριστικά αναφέρεται το παράδειγμα των πολιτικών, οι οποίοι αγωνίζονται να πείσουν τους ανθρώπους σχετικά με τη δική τους εκδοχή για τον κόσμο και το παράδειγμα των διαφημιστών που προσπαθούν να πουλήσουν προϊόντα, τρόπο ζωής και όνειρα.

Η ανάλυση λόγου έχει να κάνει με τη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και στην κοινωνία, καθώς και με τα χαρακτηριστικά της καθημερινής επικοινωνίας. Βασική υπόθεση της ανάλυσης λόγου είναι η παραδοχή ότι ο λόγος αποτελεί μια κοινωνική πρακτική. Η γλώσσα δεν είναι απλώς ένα επιφαινόμενο, αλλά μια αυτόνομη πρακτική, η οποία αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της κοινωνικής ζωής και σχετίζεται διαλεκτικά με στοιχεία αυτής. Ο όρος «λόγος» αποτελεί το κεντρικό θέμα της ανάλυσης λόγου και αναφέρεται σε όλες τις μορφές του λόγου και των κειμένων (συζητήσεις, συνεντεύξεις κ.τ.λ.). Ασχολείται με την πραγματικότητα των κειμένων και όχι, με μια πραγματικότητα που υποτίθεται ότι κρύβεται πίσω από το λόγο.

4.2 Κριτήρια επιλογής της «ανάλυσης λόγου» ως μεθόδου ανάλυσης

Δύο βασικά ερωτήματα έπρεπε να απαντηθούν, προκειμένου να γίνει η επιλογή της μορφής ανάλυσης λόγου που θα χρησιμοποιήσουμε στην παρούσα ερευνητική διαδικασία. Το πρώτο ερώτημα σχετίζεται με την οντολογική προσέγγιση που υιοθετούμε, δηλαδή πώς ακριβώς αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα και σε ποια στοιχεία επιλέγουμε να δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση. Το δεύτερο ερώτημα αφορά στην επιστημολογική μας προσέγγιση, στις παραδοχές που υιοθετούμε σχετικά με το τι συνιστά τη γνώση, τον τρόπο που παράγεται η γνώση και πώς ακριβώς εμείς στοχεύουμε να την ανακαλύψουμε και να την κάνουμε γνωστή⁶. Βάσει λοιπόν των συγκεκριμένων ερευνητικών ερωτημάτων που έχουμε επιλέξει και τα οποία αναδιαμορφώθηκαν παράλληλα με την ανάγνωση και μελέτη του υλικού προς ανάλυση, έγινε η επιλογή του συγκεκριμένου είδους ανάλυσης λόγου, στο οποίο θα αναφερθούμε διεξοδικά στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου.

Η λέξη-κλειδί για τον ευρύτερο χαρακτηρισμό της οντολογικής μας θέσης είναι η έννοια «κατασκευή». Ξεκινώντας από την πεποίθηση ότι ο λόγος κατασκευάζει την πραγματικότητα, καθόσον συνιστά ένα σχήμα-πλαίσιο που

⁶ Βλ. J. Mason, *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ.σ. 33-40.

αποτελείται από όρους που κατασκευάζουν μια συγκεκριμένη εκδοχή των γεγονότων και οι οποίοι τοποθετούν τα υποκείμενα σε σχέση με αυτά τα γεγονότα⁷, ενώ ταυτόχρονα ο λόγος αποτελεί μια πρακτική η οποία κατασκευάζεται από την ίδια την πραγματικότητα, καταλήγουμε στη βασική μας θέση ότι η σχέση ανάμεσα στο λόγο και στην πραγματικότητα είναι διαλεκτική. Η σχέση λόγου και πραγματικότητας συνιστά μια σχέση αλληλεπίδρασης. Έτσι, προσπαθούμε να αναγνωρίσουμε και να μελετήσουμε τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα της μελέτης, δηλαδή οι συμμετέχοντες στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις των οποίων τα πρακτικά αναλύουμε, κατασκευάζουν την έννοια «έμφυλη υποκειμενικότητα», μέσω της άρθρωσης ενός συγκεκριμένου λόγου. Στόχος μας είναι να εστιάσουμε στους σχηματισμούς του λόγου που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα και στις πηγές στις οποίες στρέφονται και ενεργοποιούν, προκειμένου να κατασκευάσουν συγκεκριμένες εκδοχές της πραγματικότητας και των εννοιών τις οποίες μελετούμε. Για παράδειγμα, μελετούμε τους σχηματισμούς του λόγου που αναπτύσσουν τα υποκείμενα σχετικά με τη διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου, την οικογένεια ή τη σημασιодότηση της ισότητας και την εννοιολόγηση του έμφυλου γυναικείου υποκειμένου.

Στην προσπάθειά τους τα υποκείμενα να τοποθετηθούν στο πλαίσιο του λόγου για να οριοθετήσουν τις έννοιες στις οποίες αναφέρονται, όπως για παράδειγμα την έννοια της «ισότητας» (μία από τις κατηγορίες ανάλυσης), χρησιμοποιούν άλλους, ήδη υπάρχοντες λόγους, οι οποίοι τελικά καθορίζουν τη θέση του υποκειμένου μέσα στο λόγο, καθώς και τον τρόπο σημασιодότησης της έννοιας «ισότητα», την οποία το υποκείμενο θα κατασκευάσει και θα αναπαράγει. Για παράδειγμα, ένας σημαντικός αριθμός των συμμετεχόντων στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, προσπαθώντας να ορίσει και να χαρτογραφήσει το καθεστώς ισότητας ανάμεσα σε ανδρικά και γυναικεία υποκείμενα, ενεργοποιεί λόγους που είναι πρόσφοροι και ήδη προϋπάρχουν, και οι οποίοι παραπέμπουν στη διχοτομική αντίληψη για το φύλο. Αυτοί οι λόγοι

⁷ Βλ. C. Willig (ed.), *Applied Discourse Analysis. Social and Psychological Interventions*, Buckingham, U.K.: Open University Press, 1999, σ. 161.

υποστηρίζουν την αναγκαιότητα της προσπάθειας των γυναικών να γίνουν σαν τους άνδρες, προκειμένου να επιτευχθεί η ισότητα. Τα άτομα περιορίζονται από τους πρόσφορους σε αυτά λόγους, στους οποίους όμως παρεμβαίνουν και τους οποίους προσαρμόζουν ανάλογα με το στόχο που θέλουν να επιτύχουν, ο οποίος στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η βελτίωση της θέσης των γυναικών στην ελληνική κοινωνία. Τα άτομα λοιπόν εμπλέκονται στη διαμόρφωση των λόγων που χρησιμοποιούν, σκόπιμα και ενεργητικά, υιοθετώντας συγκεκριμένες θέσεις υποκειμένων⁸.

Η εμπλοκή αυτή των υποκειμένων στην παραγωγή λόγου, επηρεάζεται και σε ένα βαθμό καθορίζεται από το πλαίσιο στο οποίο γίνεται η παραγωγή του λόγου. Η παραγωγή ενός συγκεκριμένου λόγου αποτελεί μια κοινωνική πρακτική από την οποία συνεπάγονται συγκεκριμένοι τρόποι αναπαράστασης και δόμησης της κοινωνίας. Ο λόγος δεν παράγεται έξω από ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και δεν μπορεί να μελετηθεί, χωρίς να μελετηθεί ταυτόχρονα και το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε⁹. Οι λόγοι που αναπτύσσονται, όπως για παράδειγμα ο λόγος για την «ισότητα», συνδέονται με άλλους λόγους που είχαν παραχθεί νωρίτερα, αλλά και με αυτούς που παράγονται ταυτόχρονα. Άλλωστε, αφού ο λόγος κατασκευάζει την κοινωνική πραγματικότητα και το αντίστροφο, είναι απαραίτητο να μελετηθούν και οι συγκεκριμένες δομές της κοινωνικής κατάστασης που είναι σχετικές με την παραγωγή και την κατανόηση του παραγόμενου λόγου¹⁰.

Η εστίαση της ανάλυσής μας είναι λοιπόν, στο να αναγνωρίσουμε και να αποδομήσουμε τους σχηματισμούς του λόγου που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα προκειμένου να οδηγηθούμε στην κατανόηση του τρόπου σημασιοδότησης του φύλου και ειδικότερα της γυναικείας υποκειμενικότητας. Ο στόχος αυτός θα επιτευχθεί μόνο με τη χρήση της ανάλυσης λόγου, της μεθόδου εκείνης που δίνει

⁸ BA. C. Willig (ed.), *Applied Discourse Analysis. Social and Psychological Interventions*, ο.π., σ. 114.

⁹ BA. N. Fairclough, και R. Wodak, «Critical discourse analysis» στο: T.A. van Dijk (ed.), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, Volume 2, London: Sage, 1997, σ.σ. 258-281.

¹⁰ BA. T.A. van Dijk, «Critical discourse analysis» στο: D. Schiffrin, D. Tannen, και H.E. Hamilton (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford, U.K.: Blackwell, 2001, σ.σ. 352-371.

τη δυνατότητα να αποκαλύψουμε τις στρατηγικές που ενεργοποιούνται και παράγουν νόημα. Προκειμένου να αναγνωρίσουμε έναν λόγο, ο οποίος αποτελείται από ένα σύνολο αποφάνσεων, στοχεύοντας στην κατασκευή ενός αντικειμένου¹¹, θα πρέπει να δούμε και να θεμελιώσουμε με ακρίβεια, τόσο τα όρια του αντικειμένου του λόγου (π.χ. η έννοια της ισότητας), όσο και τον τρόπο με τον οποίο αυτός ο λόγος σχετίζεται με άλλους λόγους, και κατ' επέκτασή τους διατηρεί και εξαρτάται από αυτούς (για παράδειγμα, η σημασιοδότηση της ισότητας ανάμεσα στα φύλα ως «η γυναίκα πρέπει να κατακτήσει τα δικαιώματα του άνδρα», αποκαλύπτει έναν άλλο λόγο, ο οποίος συντηρεί την αντίληψη για τη μειονεκτικότητα της γυναίκας).

Ακόμη, στοχεύουμε να περιγράψουμε τον τρόπο με τον οποίο η ιδεολογία του κοινωνικού φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας, αλλά και οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας αναπαράγονται, διαμεσολαβούνται και αμφισβητούνται σε ένα πλαίσιο παραγωγής πολιτικού λόγου, αντιμετωπίζοντας, έτσι, την έννοια του κοινωνικού φύλου ως μια δομή, η οποία διαχωρίζει τα υποκείμενα με βάση τον έμφυλο προσδιορισμό τους σε άνδρες και γυναίκες, εδραιώνοντας σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας¹². Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει την αποκάλυψη των χαρακτηριστικών του πολιτικού λόγου που συγκαλύπτονται και τη χαρτογράφηση των υλικών αποτελεσμάτων που αυτά έχουν στην κατασκευή της έμφυλης υποκειμενικότητας.

4.3 Οι εμπειρικές έρευνες σχετικά με την λόγο-θετική κατασκευή της «γυναικείας υποκειμενικότητας» και του «φύλου»

Ο πολιτικός λόγος, είτε όπως αυτός αρθρώνεται στα πρακτικά κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων¹³, είτε ως μια μορφή δημόσιου λόγου που εκφέρεται στα μέσα

¹¹ Βλ. Parker, 1992:5, που αναφέρεται στο: C. Willig (ed.), *Applied Discourse Analysis. Social and Psychological Interventions*, ο.π., σ. 114.

¹² Βλ. M.M. Lazar (ed.), *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse*, New York: Palgrave Macmillan, 2005, σ.11.

¹³ Για τη μελέτη του πολιτικού λόγου στο πλαίσιο κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, βλ. T.A. van Dijk, «Political discourse and racism: describing others in western parliaments» στο: S. H. Riggins (ed.), *The Language and Politics of Exclusion. Others in Discourse*, Thousand Oaks, California: Sage, 1997, <http://www.discourses.org/download/articles/> και T.A. van Dijk, «On the analysis of parliamentary

μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης, έχει αποτελέσει το αντικείμενο πλήθος εμπειρικών ερευνών σε ποικίλους επιστημονικούς χώρους, όπως της κοινωνιολογίας, της γλωσσολογίας ή της επικοινωνίας. Η μελέτη όμως του πολιτικού λόγου, όπως αυτός εκτυλίσσεται στο πλαίσιο κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, προκειμένου να αποκαλυφθούν και να αναδειχθούν οι κοινωνικές συνδηλώσεις και ο τρόπος αναπαράστασης του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας μέσα από μια μεταδομιστική οπτική, δεν έχει αποτελέσει το αντικείμενο πολλών ερευνητικών σχεδιασμών. Στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε το τοπίο των εμπειρικών ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί και έχουν ως βασικό αντικείμενο μελέτης τον πολιτικό λόγο με στόχο την αποδόμηση της γυναικείας υποκειμενικότητας και του φύλου, καταλήξαμε σε μια χαρτογράφηση εμπειρικών ερευνών που αποδεικνύουν τη χρησιμότητα της ανάλυσης λόγου ως μια ποιοτική μέθοδο ανάλυσης, η οποία αναδεικνύει και αποδομεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο έννοιες και αποκαλύπτει λόγο-θετικούς σχηματισμούς.

Πιο συγκεκριμένα, οι πιο πρόσφατες από τις έρευνες αυτές, δηλαδή από το 2000 περίπου και μετά, τις οποίες θα περιγράψουμε παρακάτω, επιλέχθηκαν βάσει, τόσο της μεθόδου ανάλυσης που χρησιμοποιούν, όσο και του αντικείμενου της έρευνας. Όλες οι εμπειρικές έρευνες που αναφέρονται, υιοθετούν ως μεθοδολογική προσέγγιση μία συγκεκριμένη μορφή της ανάλυσης λόγου (κριτική ανάλυση λόγου, ανάλυση λόγου βασιζόμενη στη θεωρία του Foucault, κ.τ.λ.) και διερευνούν τον τρόπο με τον οποίο ο κειμενικός λόγος αναπαριστά και παράγει το φύλο, αλλά και την έμφυλη υποκειμενικότητα. Στόχος της ενότητας αυτής, είναι η επαρκέστερη κατανόηση της εφαρμογής της ανάλυσης λόγου σε κειμενικούς τόπους, ενώ ταυτόχρονα, μέσα από την μελέτη των ευρημάτων των εμπειρικών ερευνών, επιδιώκεται η οριοθέτηση των ερευνητικών ερωτημάτων με πιο σαφή και ολοκληρωμένο τρόπο.

Σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση της μελέτης μας, έχει η έρευνα¹⁴ των Μ.Θανοπούλου και Ι.Τσίγκανου, η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Mageeq¹⁵ ερευνητικού σχεδιασμού. Βασικό μεθοδολογικό εργαλείο που χρησιμοποιείται σε όλα τα ερευνητικά εγχειρήματα που εντάσσονται στο Mageeq σχεδιασμό είναι η κριτική «frame analysis¹⁶». Στο εν λόγω ερευνητικό εγχείρημα, διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο τα στερεότυπα φύλου εμφανίζονται και εγγράφονται στα κοινωνικά ζητήματα που συζητώνται δημόσια, ακόμη και όταν αυτά τα ζητήματα παρουσιάζονται ως ουδέτερα ως προς τον έμφυλο προσδιορισμό τους. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται μέσα από την ανάλυση των κοινοβουλευτικών συζητήσεων στην Ελλάδα, οι οποίες αφορούν στην ψήφιση νόμου που θα ρυθμίζει την είσοδο και τη διαμονή των αλλοδαπών στην Ελλάδα, αλλά και την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας. Η εστίαση γίνεται στις συζητήσεις που αναπτύχθηκαν στο Ελληνικό κοινοβούλιο σε σχέση με ένα συγκεκριμένο άρθρο του υπό ψήφιση νόμου, το οποίο αφορά στον καθορισμό των προϋποθέσεων για την έγκριση άδειας εργασίας σε αλλοδαπούς καλλιτέχνες που επιθυμούν να εργασθούν στην Ελλάδα. Το

¹⁴ Βλ. Μ. Thanopoulou, και J. Tsiganou, «Representations of gender in public rhetoric. The case of law – making on immigration in the Greek parliament», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 169–187.

¹⁵ Η ομάδα Mageeq επιτέλεσε επιμέρους ερευνητικά εγχειρήματα, τα οποία στοχεύουν στην ανάλυση της ευρωπαϊκής πολιτικής πραγματικότητας σε σχέση με την ισότητα κατά φύλο. Όλοι οι ερευνητικοί σχεδιασμοί οι οποίοι εντάσσονται στο σχέδιο Mageeq, προσπαθούν να δώσουν μια απάντηση στο ερώτημα της οριοθέτησης της ισότητας κατά φύλο και στον τρόπο που αυτή υλοποιείται σε ευρωπαϊκές, αλλά και εθνικές πολιτικές. Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν στις επιμέρους ερευνητικές προσπάθειες αντλήθηκαν από έξι ευρωπαϊκές χώρες (Ολλανδία, Αυστρία, Ελλάδα, Ισπανία, Σλοβενία και Ουγγαρία), αλλά και από την ίδια τη νομοθεσία της Ευρωπαϊκής ένωσης. Η χρονική περίοδος μελέτης είναι το διάστημα 1995–2004. Πρέπει να σημειώσουμε ότι όλες οι έρευνες οι οποίες εντάσσονται σε αυτό το ερευνητικό πλαίσιο και παρουσιάζονται στο κεφάλαιο αυτό, δεν είχαν ακόμη ολοκληρωθεί τη στιγμή της δημοσίευσής τους στο συλλογικό τόμο του EKKΕ. Βλ. Μ. Verloo, Μ. Pantelidou-Maloutas «Editorial: differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 3–4.

¹⁶ Η κριτική «frame analysis» διαμορφώνεται και βασίζεται στη θεωρία των κοινωνικών κινήματων, στη θεωρία του κοινωνικού φύλου και στην «policy theory». Για αναλυτική αναφορά στη μεθοδολογία και στον τρόπο εφαρμογής της μεθόδου ανάλυσης, βλ. Μ. Verloo, «Mainstreaming gender equality in Europe. A critical frame analysis approach», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 11–34. Η κριτική «frame analysis» σχεδιάζεται και εφαρμόζεται σε τρία επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο μελετώνται φράσεις και λέξεις, σε ένα δεύτερο επίπεδο αποδομείται το κείμενο βάσει συγκεκριμένων ερευνητικών ερωτημάτων και σε ένα τρίτο επίπεδο οργανώνονται τα ερήματα βάσει των αρχικών ερωτημάτων. Βλ. Μ. Thanopoulou, και J. Tsiganou «Representations of gender in public rhetoric: the case of law-making on immigration in the Greek parliament», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 171–172.

κοινοβούλιο επιλέχθηκε ως ένας προνομιούχος δημόσιος χώρος διαλόγου και διαπραγμάτευσης κοινωνικών ζητημάτων και ως ένα ισχυρό μέσο μετατροπής των αντιλήψεων σε νόμους και πολιτικές. Η στόχευση του άρθρου είναι να εξετάσει τους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνικές αναπαραστάσεις του κοινωνικού φύλου εμπλέκονται με το δημόσιο λόγο, να μελετήσει το περιεχόμενο αυτών των αναπαραστάσεων και να εντοπίσει κάποια κοινά στοιχεία του δημόσιου λόγου σε σχέση με το κοινωνικό φύλο. Το κοινωνικό φύλο μελετάται, τόσο ως χαρακτηριστικό των συμμετεχόντων, το οποίο μπορεί να διαφοροποιεί τις απόψεις που εκφράζουν, όσο και ως αντικείμενο του υπό μελέτη διαλόγου. Ένα σημαντικό εύρημα της έρευνας είναι ότι η πολιτική τοποθέτηση των συμμετεχόντων δεν επηρεάζει τις έμφυλες αναπαραστάσεις που εγγράφονται στο λόγο που αρθρώνουν. Επίσης, το φύλο των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων δεν αποτελεί παράγοντα που οδηγεί στην εκφορά ενός ιδιαίτερου πολιτικού λόγου. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διαπίστωση ότι ακόμη και όταν ο διάλογος για τη ρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής προβάλλει ως ουδέτερος αναφορικά με τον παράγοντα φύλο, κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη συζήτησης για το προαναφερθέν άρθρο του σχεδίου νόμου, οι αναπαραστάσεις του κοινωνικού φύλου εμφανίζονται αυθόρμητα και αναπαράγονται μέσα από το λόγο. Ο δημόσιος λόγος δεν μπορεί να διατηρήσει την υποτιθέμενη ουδετερότητά του σε σχέση με τις έμφυλες διαστάσεις του, διότι οι αναπαραστάσεις του κοινωνικού φύλου είναι ήδη εγγεγραμμένες σε αυτόν. Επισημαίνεται ακόμη, ότι ο τρόπος του ελληνικού κοινοβουλίου μέσα από τελετουργικές πρακτικές λόγου και μέσα από την έμμεση ενεργοποίηση αναπαραστάσεων νομιμοποιεί και τις έμφυλες διακρίσεις, βασιζόμενος σε μια διχοτομική αντίληψη του έμφυλου συστήματος, η οποία υποβαθμίζει το θηλυκό μέρος του συστήματος αυτού και εδραιώνει την αρσενική κυριαρχία.

Η Μ.Παντελίδου- Μαλούτα σε έρευνα¹⁷ που πραγματοποιείται στο πλαίσιο του Mageeq σχεδιασμού, ασχολείται με τον εντοπισμό των διαφορών και των

¹⁷ ΒΑ. Μ. Pantelidou-Maloutas, «Comparing frames, framing comparisons: Greece/EU frames on gender inequality in politics», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B, 2005, σ.σ. 149 – 168.

ομοιοτήτων ανάμεσα στην πολιτική που αναπτύσσεται στην Ελλάδα και στην πολιτική που διαρθρώνεται στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής ένωσης, αναφορικά με τον τρόπο ενσωμάτωσης και οριοθέτησης των ανισοτήτων κατά φύλο στις αποφάσεις που λαμβάνονται σε σχέση με την αντιμετώπισή αυτών. Πέρα από τα ιδιαίτερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις επιμέρους πολιτικές στρατηγικές, το ενδιαφέρον της έρευνας για εμάς, εντοπίζεται στην ευρύτερη εννοιολόγηση του κοινωνικού φύλου που υποκρύπτεται στις πολιτικές αυτές. Επισημαίνεται η χρήση του όρου «κοινωνικό φύλο» ως συνώνυμο αποκλειστικά του γυναικείου φύλου και αναδεικνύεται η περιχαράκωση των γυναικών σε μία κοινή ουσιολογική ταυτότητα, η οποία αποτελείται από κοινά στοιχεία που θεωρείται ότι χαρακτηρίζουν όλες τις γυναίκες. Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι, ενώ τα θεωρούμενα ως κοινά χαρακτηριστικά των γυναικών που ορίζονται ως ο μεγαλύτερος συναισθηματισμός, η ανασφάλεια και το γεγονός ότι οι γυναίκες είναι ιδιαίτερα ευάλωτες, εννοιολογούνται στο σύγχρονο πολιτικό λόγο ως βασικοί παράγοντες που δικαιολογούν και νομιμοποιούν την απόκτηση δικαιωμάτων, στο παρελθόν λειτούργησαν για να νομιμοποιήσουν τον αποκλεισμό των γυναικών από τη συμμετοχή τους σε πολιτικές δομές και δραστηριότητες, σηματοδοτώντας με τον τρόπο αυτό την έννοια της γυναικείας διαφοράς. Το κοινωνικό φύλο ως κοινωνική κατηγορία χαρακτηρίζεται από διπολικότητα, η οποία δεν είναι διαπραγματεύσιμη, αλλά δεδομένη. Στον ελληνικό πολιτικό λόγο τα στοιχεία της παράδοσης είναι ισχυρά και έντονα ως προς την επιρροή που ασκούν, κυρίως, στον προσδιορισμό και στην έμφαση που αποδίδεται σε συγκεκριμένους ρόλους των γυναικών, όπως αυτός της μητέρας και της συζύγου. Τόσο στην Ευρωπαϊκή ένωση, όσο και στην Ελλάδα, οι γυναίκες και οι άνδρες παρουσιάζονται ως δύο εκ φύσεως διαφορετικές και εσωτερικά ομοιογενείς κατηγορίες με σταθερά χαρακτηριστικά τα οποία, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, συμβάλουν στην εννοιολόγηση της γυναικείας ταυτότητας με στερεοτυπικούς και ουσιοκρατικούς όρους. Στην Ευρωπαϊκή ένωση θεωρείται ότι όταν οι γυναίκες συμμετέχουν στον πολιτικό στίβο είναι προτιμότερο να ασχολούνται με τα ονομαζόμενα «γυναικεία θέματα», γεγονός το οποίο αποδεικνύει την ηγεμονική κυριαρχία ενός λόγου, ο οποίος σηματοδοτεί

ουσιολογικά τις έμφυλες κατηγορίες, διατηρώντας το διχοτομικό και εξουσιαστικό χαρακτήρα του έμφυλου συστήματος.

Σε άλλη έρευνα¹⁸ που πραγματοποιείται στο πλαίσιο του Mageeq σχεδιασμού, διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο ο πολιτικός λόγος διαχειρίζεται την ανισότητα κατά φύλο σε σχέση με τις πολιτικές στρατηγικές που θεσμοποιούνται για την οικογένεια στην Ευρωπαϊκή ένωση, αλλά και στην Αυστρία, στην Ελλάδα και στην Ολλανδία, την περίοδο 1995-2004. Τα ευρήματα εκείνα που παρουσιάζουν περισσότερο ενδιαφέρον προκύπτουν αρχικά από την μελέτη των κειμένων της Ευρωπαϊκής ένωσης. Πιο συγκεκριμένα, στα κείμενα που αναφέρονται στην οικογενειακή πολιτική, αναδεικνύεται ως ηγεμονικό το μοντέλο της παραδοσιακής οικογένειας, στην οποία η γυναίκα κατέχει και διαδραματίζει τον κυρίαρχο ρόλο. Η μαζική είσοδος των γυναικών στο χώρο της εργασίας κρίνεται ότι θέτει σε κίνδυνο τη συνοχή της οικογένειας, αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας. Οι παραδοσιακοί ρόλοι και τα στερεότυπα που αφορούν στα χαρακτηριστικά των φύλων είναι εμφανή και τα μέτρα τα οποία τελικά θεσμοθετούνται, είναι απόλυτα συμβατά και νομιμοποιητικά του παραδοσιακών έμφυλων ρόλων. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο το οποίο πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι στην περίπτωση της Ελλάδας, το κεντρικό ζήτημα που νοσηματοδοτείται ως νευραλγικό για τη χάραξη πολιτικής σε σχέση με την οικογένεια, είναι το δημογραφικό πρόβλημα, το οποίο σηματοδοτείται ως εθνική απειλή. Οι αλλαγές που έχουν πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο της οικογένειας, αλλά και στην αγορά εργασίας, δεν λαμβάνονται υπόψη, ενώ η μοναδική αναφορά στην οικογένεια περιλαμβάνει την παραδοσιακή μορφή αυτής με δεδομένους τους έμφυλους ρόλους. Η έρευνα κατέληξε, ότι δεν υφίσταται συνειδητοποίηση της σημαντικότητας της διαχείρισης της ισότητας κατά φύλο, όπως αυτό προκύπτει από τη θεσμοθέτηση μέτρων που αφορούν στην οικογένεια.

¹⁸ BA. M. Verloo, L. Maratou-Alipranti, K. Tertinegg, J. Van Beveren, «Framing the organization of intimacy as a policy problem across Europe», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 119-148.

Στην ακόλουθη έρευνα¹⁹ παρουσιάζεται η εφαρμογή της κριτικής «frame analysis» στον ελληνικό δημόσιο λόγο, ο οποίος μελετάται μέσα από κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, αλλά και μέσα από τον έντυπο τύπο, προκειμένου να αναλυθεί κριτικά ο τρόπος ορισμού του κοινωνικού φύλου και ο τρόπος με τον οποίο το κοινωνικό φύλο γίνεται ορατό στο λόγο που αναπτύσσεται για τη σεξουαλική βία στην οικογένεια, αλλά και το «trafficking». Η έρευνα αυτή, μέρος του ευρύτερου Mageeq σχεδιασμού, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και χρησιμότητα, διότι αποκαλύπτεται, ότι η ηγεμονική ρητορική που αναπτύσσεται στο πλαίσιο του πολιτικού λόγου αφορά σε έναν συντηρητικό λόγο που στοχεύει στην περιφρούρηση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην προστασία της οικογένειας και στην προάσπιση μιας παραδοσιακής ηθικής και παραδοσιακών αξιών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης για το σκοπό της παρούσας μελέτης η έρευνα²⁰ η οποία αφορά στη μελέτη των λόγων που ενεργοποιήθηκαν από τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους στην Ολλανδία σε μια διάρκεια δεκαπέντε χρόνων και ειδικότερα, του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζεται και θεωρητικοποιείται η πορνεία μέσα από την ανάλυση των έμφυλων νοημάτων που αποδίδονται στα άτομα που εμπλέκονται σε πρακτικές της πορνείας και μέσα από την αξιολόγηση των πολιτικών στρατηγικών που προτείνονται και εντέλει, υιοθετούνται και κατά τον τρόπο αυτό συμβάλουν στον ορισμό του ζητήματος. Οι κοινοβουλευτικές συζητήσεις κατέληξαν στη νομιμοποίηση της πορνείας, η οποία ορίστηκε ως «sex work», σε αντίθεση με τις κυρίαρχες φεμινιστικές θέσεις στο πλαίσιο των οποίων η πορνεία σημασιοδοτείται ως «σεξουαλική καταπίεση». Η ανάδειξη του λόγου «sex work» αποτέλεσε το κυρίαρχο και πιο σημαντικό εύρημα της έρευνας, ο οποίος αντικατέστησε τους παραδοσιακά ηθικούς λόγους που κυριαρχούσαν την Ολλανδία. Στο πλαίσιο του

¹⁹ Βλ. Α. Hadjiyanni, F. Kamoutsi, «Dimensions of public debate on sexual violence against women: similarities and differences between Greece and E.U policy framing», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 189-220.

²⁰ Βλ. J. Outshoorn, «Debating prostitution in parliament», *The European Journal of Women's Studies*, Vol. 8, No.4, 2001, σ.σ. 472-490.

λόγου αυτού, η πορνεία ορίζεται ως εκούσια παροχή ιδιαίτερα προσωπικών υπηρεσιών, οι οποίες προϋποθέτουν υψηλά προσόντα, σκληρή δουλειά και άμεση σωματική επαφή. Ο νέος αυτός λόγος στηρίζεται στην απογύμνωση των ατόμων από το φύλο και τη σεξουαλικότητά τους, και προσεγγίζει την προσομοίωση του με ένα ακόμη λόγο της αγοράς.

Πλήθος ερευνών έχει πραγματοποιηθεί στο χώρο των μέσων μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης, στοχεύοντας στη μελέτη της αναπαράστασης του φύλου και του τρόπου κατασκευής της γυναικείας ταυτότητας και της γυναικείας υποκειμενικότητας.

Μία τέτοιου είδους έρευνα²¹ πραγματοποιήθηκε με στόχο τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο τα Μ.Μ.Ε. κατασκευάζουν την έννοια του φύλου, μέσα από την εστίαση σε ρηματικούς και οπτικούς τρόπος αναπαράστασης του φύλου. Το εμπειρικό υλικό της έρευνας συνίσταται σε δύο πρωινά, καθημερινά τηλεοπτικά προγράμματα ή μαγκαζίνο τρίωρης διάρκειας που εκπέμπουν σε ιδιωτικούς τηλεοπτικούς σταθμούς, τα οποία μελετήθηκαν σε μία περίοδο δύο μηνών. Η μέθοδος ανάλυσης που εφαρμόστηκε βασίζεται στην κριτική ανάλυση λόγου²²,

²¹ Βλ. Μ. Κακαβούλια, Β. Κάππα, και Μ. Λιάπη, *Φύλο και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης: Στοχευμένη Έρευνα Πεδίου*, Αθήνα: ΚΕΘΙ, 2001.

²² Η κριτική ανάλυση λόγου (critical discourse analysis) είναι ένα είδος διεπιστημονικής αναλυτικής διερεύνησης, η οποία μελετάει το λόγο – τη χρήση της γλώσσας σε προφορικό και γραπτό επίπεδο – ως μια μορφή κοινωνικής πρακτικής, υποδεικνύοντας τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε ένα γεγονός του λόγου και στις κοινωνικές δομές που το πλαισιώνουν. Αποδέχεται ότι ο λόγος είναι μια μορφή κοινωνικής δράσης, η σχέση του με την κοινωνία διαμεσολαβείται και έτσι ο λόγος συμπεράττει στη διαμόρφωση κοινωνικών σχέσεων και ταυτοτήτων, εμπλεκόμενος σε ζητήματα εξουσίας. Η κριτική ανάλυση λόγου μελετάει τον τρόπο με τον οποίο αναπαράγονται, υλοποιούνται και δέχονται αντίσταση μέσα από το λόγο σε συγκεκριμένα κοινωνικό-πολιτικά συγκείμενα, η ανισότητα, η κοινωνική εξουσία και η κυριαρχία. Για λεπτομερή αναφορά στη μέθοδο και στον τρόπο εφαρμογής της ενδεικτικά αναφέρουμε: N. Fairclough, και R. Wodak, «Critical discourse analysis» στο: T.A. van Dijk (ed.), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, Volume 2, London: Sage, 1997, σ.σ.258-281, αλλά και T.A. van Dijk, «Principles of critical discourse analysis», *Discourse and Society*, Vol. 4, No.2, 1993, σ.σ.249-283, καθώς και T.A. van Dijk, «Critical discourse analysis» στο: D. Schiffrin, D. Tannen, και H.E. Hamilton (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford, U.K.: Blackwell, 2001, σ.σ.: 352-371 και N. Fairclough, *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, London: Routledge, 2003. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η φεμινιστική κριτική ανάλυση λόγου ασκεί κριτική στους λόγους εκείνους που συνιστούν μια πατριαρχική κοινωνική δομή και στοχεύει στην κοινωνική αλλαγή μέσα από τη μελέτη των άνισων διαπραγματεύσεων που γίνονται μέσω της γλώσσας. Βλ. σχετικά M.M. Lazar (ed.), *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse*, ο.π, σ.1.

στη φεμινιστική θεωρία των μέσων, καθώς και στη σημειολογική ανάλυση της εικόνας. Τα ευρήματα της έρευνας, αν και αναμενόμενα, χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι ως προς τον τρόπο αναπαράστασης της έμφυλης ταυτότητας, αναπαράγεται ένας λόγος που σημασιοδοτεί τη γυναικεία ταυτότητα ως προκατασκευασμένη, βάσει στερεοτυπικών συνδηλώσεων και αναφορών, αναπαράγοντας σχέσεις έμφυλης ανισότητας και κατασκευάζοντας με σεξιστικό τρόπο την έννοια «θηλυκότητα». Η σεξουαλικότητα και το «φαίνεσθαι» των γυναικών αποτελούν δύο ηγεμονικά χαρακτηριστικά προσδιορισμού της ταυτότητάς τους, ενώ ο χώρος του οικιακού προβάλλεται ως ο κατεξοχήν χώρος δραστηριοποίησης των γυναικών. Διατηρείται, έτσι, η εξουσιαστική διχοτομική κατανομή δημόσιου-ιδιωτικού χώρου, τοποθετώντας τους άνδρες στο δημόσιο και τις γυναίκες στον ιδιωτικό χώρο.

Η Μ.Μιχαηλίδου στο πλαίσιο της ανάλυσης των συμβουλευτικών λόγων που αναπτύχθηκαν στις στήλες καριέρας του περιοδικού *Cosmopolitan* (βρετανική έκδοση, δεκαετίες 1970-1980), στοχεύει στη μελέτη των λόγο-θετικών αναπαραστάσεων του εαυτού που διαμορφώνονται στα υπό μελέτη κείμενα, καθώς και του τρόπου με τον οποίο οι αναπαραστάσεις αυτές επιδρούν και συμβάλουν στη διαμόρφωση της προσωπικής ταυτότητας²³. Μέσα από τη μελέτη αυτή, αναδεικνύεται η χρησιμότητα της μεθόδου ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκε, που είναι η «ανάλυση λόγου» ως προς τη διερεύνηση και μελέτη των συμβουλευτικών λόγων της λαϊκής κουλτούρας. Βασιζόμενη στο έργο του Foucault, προσεγγίζει τους συμβουλευτικούς λόγους ως λόγο-θετικές

²³ Το ευρύτερο ερευνητικό εγχείρημα του οποίου μέρος αποτελεί η παρατιθέμενη ανάλυση, είχε ως στόχο τη χαρτογράφηση και μελέτη των ποικίλων ειδών συμβουλευτικών λόγων που αναπτύσσονται στον εμπορικό γυναικείο Τύπο και στην εμπορική τηλεόραση από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 και μετά. Βλ. Μ.Μιχαηλίδου, «Ανάλυση λόγου, ταυτότητα και επικοινωνία» στο: Θ. Ιωσφίδης, και Μ. Σπυριδάκης, *Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα: Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις και Ανάλυση Δεδομένων*, Αθήνα: Κριτική, 2005.

πρακτικές, οι οποίες μέσω της παραγωγής ηθικών σεναρίων, συμβάλουν σε μια συγκεκριμένη αντίληψη του εαυτού. Μέσα από την εξέταση των πρακτικών λόγου που ενεργοποιούνται στο συγκεκριμένο περιοδικό, η συγγραφέας αναδεικνύει τον τρόπο κατασκευής της «γυναικείας» ταυτότητας. Η βασική συνεισφορά του ερευνητικού αυτού εγχειρήματος στη δική μας μελέτη, εστιάζεται, κυρίως, στον τρόπο εφαρμογής της ανάλυσης λόγου σε κειμενικούς τόπους στους οποίους εκφέρεται μια εξουσιαστική μορφή δημόσιου λόγου, του οποίου οι πρακτικές επιδρούν στις διαδικασίες διαμόρφωσης της γυναικείας ταυτότητας, και όχι σε μεγάλο βαθμό στα ερευνητικά ευρήματα. Ενδεικτικά, πάντως, αναφέρουμε το βασικό συμπέρασμα το οποίο αφορά στη λόγο-θετική κατασκευή ενός νέου ιδεότυπου θηλυκότητας, στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται η επιδίωξη ατομικής αυτονομίας και η σημαντικότητα της ατομικής επιλογής στον καθορισμό της ποιότητας ζωής της σύγχρονης γυναίκας. Η καριέρα αναδεικνύεται σε κεντρικό στόχο των γυναικών που προσφέρει μονιμότητα και ασφάλεια, αλλά και σε ένα μέσο επίτευξης μιας ποιοτικής ζωής. Η Μιχαηλίδου εφαρμόζει, όπως η ίδια αναφέρει, μια πολυμεθοδολογική στρατηγική, η οποία οργανώνεται σε τρία στάδια της ερευνητικής διαδικασίας. Στο πρώτο στάδιο, χαρτογραφήθηκαν οι θεματικές κατηγορίες και τα είδη λόγου που αρθρώνονται σε συμβουλευτικές εκπομπές της δημόσια ραδιοτηλεόρασης. Σε ένα δεύτερο στάδιο, διενεργήθηκε συσχέτιση των κατηγοριών αυτών για να διαπιστωθεί κατά πόσο διαφέρουν από τα είδη θεματολογίας που αναπτύσσονται στις συμβουλευτικές στήλες περιοδικών μεγάλης κυκλοφορίας και σε ένα τρίτο στάδιο πραγματοποιήθηκε η ανάλυση λόγου των πρακτικών λόγου που συγκροτούσαν τις ήδη διαμορφωμένες κατηγορίες.

Στο βιβλίο της Α.Χαλκιά *The Empty Cradle of Democracy. Sex, Abortion, and Nationalism in Modern Greece*²⁴ γίνεται η διαχείριση του τρόπου με τον οποίο κατασκευάζεται και συγκροτείται το έμφυλο υποκείμενο της νεωτερικότητας μέσα από τον κυρίαρχο λόγο για το έθνος και το φύλο. Το σημείο εισαγωγής σε

²⁴ Βλ. Α. Halkias, *The Empty Cradle of Democracy. Sex, Abortion, and Nationalism in Modern Greece*, Durham: Duke University Press, 2004.

αυτού του είδους τη διαπραγμάτευση γίνεται μέσα από τη μελέτη του δημογραφικού ζητήματος και της ανάδειξης του ως εθνικού προβλήματος, καθώς ο αριθμός των αμβλώσεων σε μια χώρα που χαρακτηρίζεται από χαμηλό αριθμό γεννήσεων όπως η Ελλάδα, είναι πολύ υψηλός. Η ανάλυση βασίζεται στο λόγο που αναπτύσσεται για τα θέματα αυτά σε άρθρα αθηναϊκών εφημερίδων το 1994 και σε 120 συνεντεύξεις γυναικών που είχαν κάνει δύο ή περισσότερες αμβλώσεις. Το κομμάτι του ερευνητικού εγχειρήματος στο οποίο εστιάζουμε είναι εκείνο που μελετάται ο τρόπος με τον οποίο τίθεται το θέμα του δημογραφικού μέσα από τον αθηναϊκό τύπο. Το δημογραφικό συνδέεται μέσω των πρακτικών του λόγου που ενεργοποιούνται, με την εθνική συνοχή αλλά και με ζητήματα ορθοδοξίας. Η εκτεταμένη αυτή ενασχόληση του τύπου με ζητήματα όπως το δημογραφικό, αποδεικνύει την τοποθέτηση της Ελλάδας σε ένα μεταβατικό στάδιο μετατόπισης από τις παραδοσιακές δομές στη νεωτερικότητα. Συνολικά, το εν λόγω πόνημα μέσα από τη διερεύνηση και ανάλυση εννοιολογικών κατηγοριών, όπως το έθνος, το φύλο, η σεξουαλικότητα, η φυλή και η έννοια του πολίτη, εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η γυναικεία υποκειμενικότητα από τον κυρίαρχο εθνικό και φυλετικό λόγο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έρευνα²⁵ με αντικείμενο την ανάλυση των στερεοτύπων κοινωνικού φύλου και των μεθόδων κατασκευής του ανδρικού και του γυναικείου φύλου. Επιπρόσθετα, μελετάται η επίδραση που έχει η κατανομή της εξουσίας σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων αναφορικά με τις ευκαιρίες που παρέχονται σε άνδρες και γυναίκες. Πιο συγκεκριμένα, μελετήθηκε ο τρόπος αναπαράστασης ανδρών και γυναικών στη διάρκεια διεξαγωγής των πολιτικών εκλογών και πώς ο τρόπος αυτός αναπαράστασης εμπεριέχει την παράμετρο της

²⁵ «The role of mass media in (re)distribution of power», Research report, Latvia: Center for Gender Studies, University of Latvia, 2004, http://www.medijuprojekts.lv/uploaded_files/7_Latvia_ResRep_media_ENG.pdf. Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος Community Framework Strategy on Gender Equality (2001-2005), στόχος του οποίου ήταν η παροχή ίσων ευκαιριών σε άνδρες και γυναίκες προκειμένου να συμμετέχουν σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων με ισότιμο τρόπο. Ως αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας παρήχθησαν έξι ερευνητικές εκθέσεις και δύο συγκριτικές εκθέσεις που αφορούν στην ισότητα κατά φύλο σε διαδικασίες διακυβέρνησης και στα Μ.Μ.Ε στη Δανία, στην Ιταλία, στην Εσθονία και στη Λετονία. Οι εκθέσεις αυτές, καθώς και πληροφορίες για τον ευρύτερο ερευνητικό σχεδιασμό βρίσκονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.medijuprojekts.lv>

εξουσίας, ως κεντρικής στην κατασκευή του κοινωνικού φύλου. Τέλος, μελετήθηκε ο βαθμός αλληλεπίδρασης της εθνότητας με τα στερεότυπα κοινωνικού φύλου. Το εμπειρικό υλικό της μελέτης αποτελείται από κείμενα του έντυπου τύπου, αλλά και από ράδιο-τηλεοπτικά προγράμματα της προεκλογικής καμπάνιας στη Λετονία, καθώς θεωρήθηκε ότι ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. ως όργανα εξουσίας και επιρροής της κοινής γνώμης, αποκαλύπτεται με γλαφυρό τρόπο κατά τη διάρκεια μιας προεκλογικής καμπάνιας. Η μέθοδος ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκε είναι η κριτική ανάλυση λόγου, η «*frame analysis*» και η «*evidence based theory methodology*».

Κεντρικό εύρημα της έρευνας αποτελεί το γεγονός ότι οι γυναίκες παρουσιάζονται με στερεοτυπικό τρόπο από τα Μ.Μ.Ε., τα οποία συνεχίζουν να αποδίδουν μεγάλη σημασία στην εμφάνιση των γυναικών και όχι στα προσόντα τους. Η σεξουαλικοποίηση της εικόνας των γυναικών γίνεται ολοένα και πιο ορατή. Οι άνδρες εξακολουθούν να αποτελούν τον κανόνα στο χώρο της πολιτικής, ενώ οι γυναίκες σημασιοδοτούνται ως λιγότερο *ορατές* ή σημαντικές. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα διατηρείται. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η ενεργοποίηση μιας στρατηγικής, κυρίως από τον έντυπο τύπο, η οποία ονομάζεται ως «*gender neutrality*» (έμφυλη ουδετερότητα), στο πλαίσιο της οποίας, η αναπαράσταση του αντικειμένου γίνεται ως αυτό να μην έχει κοινωνικό φύλο ή ως το κοινωνικό φύλο που έχει να μην είναι σημαντικό. Με αυτόν τον τρόπο νομιμοποιείται η υπάρχουσα σημασιοδότηση του κοινωνικού φύλου, προβάλλοντας το ανδρικό φύλο ως το κατάλληλο φύλο της πολιτικής.

Ο τρόπος κατασκευής του «φύλου» και της «διαφοράς» από τα Μ.Μ.Ε στο Μεξικό σε σχέση με τα σύννορα Η.Π.Α – Μεξικό αποτελεί το αντικείμενο της επόμενης έρευνας²⁶. Τρία άρθρα εφημερίδων μελετήθηκαν με ανάλυση λόγου και δόθηκε έμφαση στις ουσιολογικές πολιτισμικές αναπαραστάσεις των γυναικών και των

²⁶ Βλ. M.A. Walker, «Guada-narco-lupe, Maquilarañas and the discursive construction of gender and difference on the US-Mexico border in Mexican media re-presentations», *Gender, Place and Culture*, Vol.12, No.1, 2005, σ.σ.98-111.

Μεξικανών. Η συγγραφέας προσπάθησε να τεκμηριώσει την άποψη ότι η παραγωγή γνώσης σε σχέση με τα υποκείμενα δεν είναι τίποτε άλλο, παρά μια πολιτική πρακτική του λόγου, η οποία εντάσσεται σε εθνικές ιδεολογίες. Αναδεικνύεται η εξουσιαστική λειτουργία μιας μορφής δημόσιου λόγου, ο οποίος επιστρατεύει στρατηγικές, προκειμένου να νομιμοποιήσει και να ισχυροποιήσει αναπαραστάσεις συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων. Ο λόγος εννοιολογείται ως μια μορφή βίας, η οποία σε συνδυασμό με άλλες λόγο-θετικές στρατηγικές, κατασκευάζει και αναπαριστά τις γυναίκες ως αδύναμα υποκείμενα. Το σημαντικό στοιχείο της έρευνας σε σχέση με τα δικά μας ερευνητικά ενδιαφέροντα είναι η ανάδειξη, τόσο της εξουσιαστικής ισχύος των λόγο-θετικών πρακτικών, όσο και η συμβολή αυτών στην κατασκευή του γυναικείου υποκειμένου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έρευνα²⁷ η οποία εστιάζει στον ορισμό και στην περιγραφή των λόγο-θετικών στρατηγικών που ενεργοποιούνται στα περιοδικά «life-style», τα οποία απευθύνονται στους άνδρες και τα οποία φαίνεται να προτείνουν μια νέα ανδρική ταυτότητα. Μέσω της κριτικής ανάλυσης λόγου και της κριτικής γλωσσολογίας (critical linguistics) και ταυτόχρονα υιοθετώντας μια φουκωκή προσέγγιση του λόγου, θεωρώντας ότι ο λόγος αφορά, τόσο στη γλώσσα, όσο και στις επικοινωνιακές εκείνες πρακτικές που εκτυλίσσονται σε συγκεκριμένα συγκείμενα, ο συγγραφέας μελετάει τον τρόπο κατασκευής της ανδρικότητας. Βασιζόμενος στη Butler, εννοιολογεί την ανδρικότητα ως μια κοινωνική κατασκευή, μια ταυτότητα η οποία συνίσταται με ενεργητικό τρόπο μέσα από την κατανάλωση των ανδρικών περιοδικών και νομιμοποιείται μέσα από την «υφολογικά τυποποιημένη επανάληψη των πράξεων». Διαπιστώνει ότι η κατασκευή της ανδρικότητας από τα περιοδικά, αλλά και η κατασκευή της ανδρική ηγεμονίας είναι παραδοσιακά αντιθετική στη θηλυκότητα και στην ομοφυλοφιλία, σημασιοδοτούμενη μέσα σε ένα πλαίσιο διχοτομικών έμφυλων

²⁷ Βλ. B. Benwell, «Is there anything “new” about these lads? The textual and visual construction of masculinity in men’s magazines» στο: L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2002, σ.σ.149-174.

ταυτοτήτων, κατασκευάζοντας με αυτόν τον τρόπο μια σχετικά σταθερή και παραδοσιακή ανδρικότητα.

Ο κειμενικός χώρος που αφιερώνεται στον πολιτικό έντυπο τύπο της Ουγγαρίας σε μια περίοδο έντεκα χρόνων (1990-2001) αναφορικά με την κριτική της πατριαρχίας της μπουρζουαζίας διερευνάται στην παρούσα έρευνα²⁸. Η μελέτη εστιάζεται στην αποκάλυψη όλων εκείνων των στρατηγικών που αποδίδουν νόημα στον όρο «φεμινισμός», δίνοντας παράλληλα έμφαση και στον κειμενικό χώρο που παραχωρείται στις γυναίκες φεμινίστριες. Η ανάλυση που εφαρμόστηκε στα κείμενα του έντυπου τύπου είναι η κριτική ανάλυση λόγου. Το βασικό εύρημα της έρευνας είναι η αναπαραγωγή και η διατήρηση μιας ανδροκεντρικής λόγο-θετικής στρατηγικής, η οποία στοχεύει στην υπονόμευση του φεμινισμού μέσα από την παραγωγή ρατσιστικών και ετεροσεξιστικών αναφορών. Η ανδροκεντρική και πατριαρχική αυτή λογική δεν ανατρέπεται από τις λίγες φεμινιστικές φωνές και, έτσι, νομιμοποιείται και αναπαράγεται η ηγεμονική εξουσία της πατριαρχίας, η οποία οργανώνει τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα.

Σημαντική είναι η συνεισφορά στον ερευνητικό μας σχεδιασμό της ακόλουθης έρευνας²⁹, στο πλαίσιο της οποίας εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο σκιαγραφήθηκε από τον έντυπο τύπο το πορτραίτο της Elizabeth Broderick, μιας γυναίκας, η οποία δολοφόνησε τον πρώην σύζυγό της και τη νέα του σύζυγο, καθώς αυτός την κακοποιούσε συστηματικά, τόσο σωματικά, όσο και ψυχικά. Ο τρόπος με τον οποίο διαρθρώνεται η αφήγηση και παρουσιάζεται η εικόνα της E. Broderick λειτουργεί, όπως επισημαίνει η συγγραφέας, ως μια συμβουλευτική ιστορία η οποία έχει προειδοποιητική στοχοθέτηση. Απευθύνεται στις γυναίκες και στους άνδρες που παρεκκλίνουν από τους κοινωνικά αποδεκτούς και νομιμοποιημένους έμφυλους ρόλους τους, καθώς η δράστης δαίμονοποιείται και

²⁸ Βλ. E. Barat, «The "Terrorist Feminist": strategies of gate-keeping in the Hungarian printed media» στο: M.M. Lazar (ed.), *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse*, ο.π., σ.σ.205-228.

²⁹ Βλ. A. Halkias, «From social butterfly to modern-day Medea: Elizabeth Broderick's portrayal in the press», *Critical Studies in Mass Communication*, Vol.16. No.3, 1999, σ.σ.289-307.

παρουσιάζεται ως ένα άτομο το οποίο υπερβαίνει και προκαλεί τα όρια του φύλου της.

Στο πλαίσιο της επόμενης έρευνας³⁰ η J.Sunderland αναλύει έντεκα κείμενα που απευθύνονται σε μελλοντικούς γονείς (parentcraft), έχουν γραφτεί από ειδικούς (γιατρούς ή μαίες) και έχουν κυρίως συμβουλευτικό χαρακτήρα. Τα κείμενα που επιλέχθηκαν, χαρακτηρίζονται ως αντιπροσωπευτικά του υλικού που διανέμεται στη Μ. Βρετανία όταν ένα ζευγάρι πρόκειται να αποκτήσει παιδί. Η μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι η κριτική ανάλυση λόγου, βασική παραδοχή της οποίας, όπως έχει προαναφερθεί, είναι ότι τα κείμενα παίζουν σημαντικό ρόλο στη σύνθεση κοινωνικών πρακτικών. Βάσει αυτής της λογικής, τα υπό μελέτη κείμενα κρίνεται ότι συμβάλουν στη διαμόρφωση των πατρικών και μητρικών ταυτοτήτων, καθώς και των έμφυλων σχέσεων ανάμεσα στη μητέρα και τον πατέρα. Η έρευνα εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο ο έμφυλος λόγος που αναπτύσσεται στο πλαίσιο των κειμένων αυτών, τοποθετεί διαφορετικά τις μητέρες και τους πατέρες, αναπαριστώντας τις έμφυλες σχέσεις με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Το κεντρικό εύρημα της έρευνας είναι η ανάδειξη του λόγου, σύμφωνα με τον οποίο η μητέρα κατασκευάζεται ως ο βασικός γονέας, ενώ ο πατέρας υιοθετεί ρόλο «μερικής απασχόλησης». Στο πλαίσιο του ηγεμονικού αυτού λόγου, αλλά και των άλλων υποστηρικτικών λόγων που εκφράζονται, όπως η ανάδειξη του λόγου «ο πατέρας ως διασκεδαστής του μωρού» (father as baby entertainer³¹), ή «ο πατέρας ως αδέλιος βοηθός της μητέρας» (father as mother's bumbling assistant³²), το κοινωνικό φύλο κατασκευάζεται με έναν ετεροκανονικό τρόπο: κατά τον τρόπο αυτό, οι μητρικές και πατρικές ταυτότητες διαμορφώνονται αμοιβαία και σχεσιολογικά, αφού η μία χρειάζεται την άλλη για να κατασκευαστεί. Τέλος, η συγγραφέας

³⁰ Βλ. J. Sunderland, «Baby entertainer, bumbling assistant and line manager: discourses of paternal identity in parentcraft texts» στο: L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, ο.π., σ.σ.293-324.

³¹ Βλ. J. Sunderland, «Baby entertainer, bumbling assistant and line manager: discourses of paternal identity in parentcraft texts» στο: L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, ο.π., σ.σ.308-309.

³² Βλ. J. Sunderland, «Baby entertainer, bumbling assistant and line manager: discourses of paternal identity in parentcraft texts» στο: L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, ο.π., σ.σ.309-311.

χρησιμοποιώντας τη θεωρία της Butler και πιο συγκεκριμένα την έννοια της επιτελεστικότητας (performativity), ισχυρίζεται ότι οι πράξεις των γονέων είναι αυτές στις οποίες πρέπει να εστιάζουμε και όχι στα κοινωνικά δρώντα άτομα ως φορείς δεδομένων χαρακτηριστικών και ειδικότερα, στον τρόπο με τον οποίο οι πράξεις αυτές συνιστούν την πατρότητα και τη μητρότητα.

Η συγγραφέας στην έρευνα³³ που περιγράφεται, μελετώντας την πολιτική της Γερμανίας απέναντι στη φτώχεια (Poor Relief Policy) από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως αποτέλεσμα των τρόπων σκέψης και δράσης αυτών που εμπλέκονται στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή της, διακρίνει και επισημαίνει διαφορετικές πτυχές και επίπεδα της επίδρασης του κοινωνικού φύλου, πιστοποιώντας ότι το κοινωνικό φύλο αποτελεί μια εννοιολογική κατηγορία ανάλυσης για τη συνολική κοινωνία. Έτσι, το κοινωνικό φύλο εξετάζεται ως μια κατηγορία της εξουσίας, τονίζοντας ότι οι σχέσεις εξουσίας πρέπει να μελετώνται στην πολυπλοκότητά τους και όχι ως μια απλή σχέση αντίθεσης ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι αναπαραστάσεις της σωματοποιημένης θηλυκής ταυτότητας από το νομικό λόγο μέσα από τη μελέτη δύο ιατρικών νομικών περιπτώσεων, αποτελεί το αντικείμενο της έρευνας αυτής³⁴. Η πρώτη περίπτωση αφορά την Diane Blood (υπόθεση R.v. Human Fertilisation and Embryology Authority), η οποία χρησιμοποίησε το σπέρμα του νεκρού άνδρα της για να τεκνοποιήσει μέσω τεχνολογιών αναπαραγωγής που ρυθμίζονται από συγκεκριμένη νομοθετική πράξη. Η δεύτερη περίπτωση (υπόθεση B.v. Croydon Health Authority) αφορά μια γυναίκα η οποία διαγνώστηκε ως ψυχικά διαταραγμένη, τέθηκε υπό κράτηση και τόσο το Ανώτατο Δικαστήριο, όσο και το Εφετείο έπρεπε να αποφανθούν, εάν ήταν νόμιμο να υποχρεώσουν την ασθενή σε κατάποση τροφής και νερού παρά τη

³³ BA. D. Huchtner, «Deconstruction of gender and women's agency», *Feminist Theory*, Vo.1, No.3, 2001, σ.σ.328-349.

³⁴ BA. K. Keywood, «More than a woman? Embodiment and sexual difference in medical law», *Feminist Legal Studies*, Vol.8, 2000, σ.σ.319-342.

δική της άρνηση να φάει ή να πιει. Η συγγραφέας χρησιμοποιώντας κυρίως τις εννοιολογικές κατηγορίες του έργου της Butler, πιστοποιεί την ύπαρξη δύο βασικών λόγο-θετικών πρακτικών για τον επαναπροσδιορισμό των θηλυκών ταυτοτήτων και τον τρόπο με τον οποίο αυτές κατασκευάζονται από το νομικό λόγο. Και στις δύο περιπτώσεις που μελετώνται, αποκαλύπτεται και γίνεται μια προσπάθεια ανατροπής των δεδομένων και πολλές φορές αδιαπραγμάτευτων τρόπων σήμανσης και κατασκευής των φύλων, αλλά και της σημασιодότησης της βιολογίας ως δεδομένης ύλης για τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων. Η μελέτη των δύο αυτών περιπτώσεων αποκαλύπτει και απεικονίζει τους τρόπους με τους οποίους οι λόγο-θετικές πρακτικές που παράγουν έμφυλες ταυτότητες, δύναται να ανατραπούν και έτσι, να ενεργοποιηθούν τα μέσα εκείνα, που θα οδηγήσουν στην παραγωγή έμφυλων ταυτοτήτων πέρα από το διχοτομικό σύστημα του φύλου.

Η επισκόπηση των εμπειρικών ερευνών επιτέλεσε τον αρχικό μας στόχο, καθώς αποδείχθηκε εξαιρετικά χρήσιμη για την πιο ολοκληρωμένη και επαρκή κατανόηση του τρόπου εφαρμογής της ανάλυσης λόγου, αλλά ακόμη περισσότερο, συνέβαλε στην τελική διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων της διατριβής. Διαπιστώθηκε ότι γενικά, τα ευρήματα των ως άνω εμπειρικών ερευνών, δεν ανατρέπουν τις παραδοσιακές εννοιολογήσεις του έμφυλου υποκειμένου και, ειδικότερα, του γυναικείου υποκειμένου, καθόσον οι γυναίκες παρουσιάζονται ως μια ομάδα με κοινή ουσιολογική ταυτότητα, η οποία προσδιορίζεται από στερεοτυπικές συνδηλώσεις και αναφορές. Οι ρόλοι της μητέρας και της συζύγου αναδεικνύονται κεντρικοί στον προσδιορισμό των γυναικών ενώ, κάποιες έρευνες, κατέληξαν ότι το παρουσιαστικό και η σεξουαλικότητα των γυναικών είναι δύο ακόμη ισχυροί παράγοντες σήμανσης του γυναικείου φύλου. Προβάλλεται η παραδοσιακή μορφή της οικογένειας, στο πλαίσιο της οποίας, οι γυναίκες κατέχουν και διαδραματίζουν το βασικότερο ρόλο, καθώς χαρακτηρίζονται από κάποια κοινά χαρακτηριστικά τα οποία νομομοποιούν την θέση τους αυτή. Τα υποκείμενα επιτελούν παραστασιακά το φύλο βάσει ήδη εδραιωμένων κοινωνικών προσταγμάτων, ενώ όταν

υπερβαίνουν τα όρια του φύλου, όπως έδειξε έρευνα στην οποία αναφερθήκαμε, δαιμονοποιούνται. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσίασε το εύρημα, το οποίο είναι κοινό στις έρευνες που μελετούν το λόγο που αρθρώνεται σε πολιτικά κείμενα, σύμφωνα με το οποίο, ακόμη και όταν επιδιώκουν να παρουσιάζουν ουδετερότητα αναφορικά με τη διαχείριση του παράγοντα «φύλο», δεν αποφεύγονται οι στερεοτυπικές αναφορές. Τα συνολικά αποτελέσματα των εμπειρικών ερευνών που παρουσιάστηκαν, είχαν σημαντική συνεισφορά, όπως προαναφέρθηκε, στην πιο ξεκάθαρη διατύπωση των ερευνητικών μας ερωτημάτων, καθώς και στην επιπλέον επιβεβαίωση της σημαντικότητας διερεύνησής τους.

4.4 Τα εμπειρικά δεδομένα

Δύο είναι οι βασικές παράμετροι οι οποίες καθοδήγησαν την επιλογή του εμπειρικού υλικού. Πρώτον, ο στόχος της έρευνας που συνίσταται στην αποδόμηση της γυναικείας υποκειμενικότητας, όπως αυτή κατασκευάζεται από μια τυποποιημένη μορφή λόγου, δηλαδή τον πολιτικό λόγο. Δεύτερον, η επιστημολογική θέση στην οποία βασίζεται η μελέτη και η οποία υποδεικνύει ότι ο λόγος κατασκευάζει την πραγματικότητα, ενώ ταυτόχρονα κατασκευάζεται από αυτήν και ως εκ τούτου, η ερμηνεία και η ανάλυση κάθε μορφής λόγου παρέχει στοιχεία για την κοινωνική πραγματικότητα και συντελεί στην «αποκρυπτογράφηση» της. Πάντως, ένας ακόμη ενισχυτικός παράγοντας για την επιλογή του ερευνητικού υλικού είναι η κοινωνικό-πολιτική περίοδος κατά την οποία ο υπό μελέτη λόγος παρήχθη. Οι αρχές της δεκαετίας του '80 για την ελληνική πραγματικότητα σηματοδοτούν τη λήξη μιας εποχής και την έναρξη μιας άλλης, με σημαντικά γεγονότα να διαδέχονται το ένα το άλλο, στοχεύοντας σε αλλαγές που θα επιφέρουν τον πολυπόθητο εκσυγχρονισμό. Η πρώτη επαφή με το εμπειρικό υλικό πιστοποίησε και επιβεβαίωσε τη συνεισφορά του στον ερευνητικό στόχο, καθόσον διαπιστώθηκε ότι ο «νοητικός γρίφος³⁵» δύναται να

³⁵ Βλ. J. Mason, *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), ο.π., σ.σ. 41-47.

αποκαλυφθεί με ικανοποιητικό και ολοκληρωμένο τρόπο μέσα από την ανάλυση των εν θέματι δεδομένων³⁶.

Τα ερευνητικό υλικό που επιλέχθηκε, συνίσταται στα πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της πρώτης περιόδου διακυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ, δηλαδή την περίοδο 1981-1985. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων αυτών επιλέχθηκαν διότι σηματοδοτούν την πρώτη ολοκληρωμένη νομοθετική προσπάθεια που στοχεύει στη βελτίωση της θέσης των γυναικών στην ελληνική κοινωνία. Πιο συγκεκριμένα, ο Ν.1329/83 και ο Ν. 1414/84 αποτελούν τις βασικές νομοθετικές προσπάθειες για την εφαρμογή της ισότητας των φύλων στο χώρο της οικογένειας με τη συνολική αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου και την εφαρμογή της ισότητας των φύλων στο χώρο της εργασίας, αντίστοιχα. Διαμορφώνεται, έτσι, για πρώτη φορά ένα ευρύ νομοθετικό πλαίσιο στο οποίο εισάγεται ο παράγοντας «φύλο» και ξεκινάει μια προσπάθεια εξάλειψης των έμφυλων ανισοτήτων. Ο Ν.1250/82, ο οποίος καθιερώνει την ισχύ του πολιτικού γάμου επιλέχθηκε, καθώς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την ανάδειξη της αλληλεπίδρασης πολλαπλών μορφών λόγου αναφορικά με την κατασκευή της γυναικείας υποκειμενικότητας και της παραγωγής της έννοιας του φύλου. Τέλος, ο Ν. 1342/83 επικυρώνει τη Διεθνή Σύμβαση του ΟΗΕ για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών (CEDAW) και αποτελεί την πρώτη ολοκληρωμένη νομοθετική εναρμόνιση της Ελλάδας με συμβάσεις ξένων οργανισμών σχετικά με τη συνολική βελτίωση της θέσης των γυναικών στους κοινωνικούς σχηματισμούς. Το εμπειρικό υλικό αντλήθηκε από την κεντρική βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Τα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων που έλαβαν χώρα για τη ψήφιση των προαναφερόμενων νομοσχεδίων και τα οποία αποτελούν το εμπειρικό υλικό της έρευνας, παρουσιάζονται αναλυτικά ακολούθως:

³⁶ Βλ. J. Mason, *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), ο.π., σ.165.

1. Ν. 1414/84 (ΦΕΚ 10/Α'/02-02-1984), «Εφαρμογή της αρχής της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις και άλλες διατάξεις». Το νομοσχέδιο αυτό αποτελεί αρμοδιότητα του Υπουργείου Εργασίας και η συζήτηση για τη ψήφισή του εξαντλείται σε τρεις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις: ΑΖ'/28-11-1983, Μ'/01-12-1983 και ΝΣΤ'/09-01-1984.
2. Ν. 1329/83 (ΦΕΚ 25/Α'/18-02-1983), *Κύρωση ως Κώδικα του Σχεδίου Νόμου: «Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία, και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο»*. Το νομοσχέδιο αυτό είναι αρμοδιότητα του Υπουργείου Δικαιοσύνης και αποτελείται από τρεις συνεδριάσεις: ΜΕ'/16-12-1982, ΝΔ'/13-01-1983 και ΕΑ'/24-01-1983.
3. Ν. 1342/83 (ΦΕΚ 39/Α'/01-04-1983), «Για την κύρωση της Σύμβασης των Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών». Το νομοσχέδιο αυτό αποτελεί αρμοδιότητα του Υπουργείου Δικαιοσύνης και εξαντλείται σε μία συνεδρίαση: ΠΘ'/03-03-1983.
4. Ν. 1250/82 (ΦΕΚ 46/Α'/07-04-1982), «Για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου». Το νομοσχέδιο αυτό αποτελεί αρμοδιότητα του Υπουργείου Δικαιοσύνης και η συζήτηση για την ψήφισή του ολοκληρώνεται σε τρεις συνεδριάσεις: ΕΑ'/11-03-1982, ΕΓ'/15-03-1982, και ΕΕ'/17-03-1982.

Ο Ν. 1414/84 αφορά στην εφαρμογή της ισότητας των φύλων στα άτομα που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα ή απασχολούνται ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Ο νόμος αυτός περιλαμβάνει διατάξεις που απαγορεύουν τις διακρίσεις κατά φύλο και οικογενειακή κατάσταση αναφορικά με τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την επαγγελματική κατάρτιση των ατόμων. Προβλέπει την ελεύθερη πρόσβαση όλων των πολιτών, ανεξάρτητα από το φύλο και την οικογενειακή τους κατάσταση, σε όλους τους κλάδους και τις βαθμίδες απασχόλησης. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην κατάργηση των διακρίσεων που

αντιμετωπίζουν οι γυναίκες λόγω εγκυμοσύνης. Διατυπώνεται ρητά στο άρθρο 4 του παρόντος νόμου, ότι «άνδρες και γυναίκες δικαιούνται ίση αμοιβή για ίσης αξίας εργασίας». Επιπλέον, ρυθμίζονται τα οικογενειακά επιδόματα τα οποία τα λαμβάνει ο/η σύζυγος που εργάζεται. Σε περίπτωση που και οι δύο σύζυγοι εργάζονται, τότε εκείνοι επιλέγουν σε ποιον θα καταβάλλεται το οικογενειακό επίδομα, ύστερα από την κατάθεση δήλωσης στον εργοδότη που το ανδρόγυνο επιλέγει. Το φύλο παύει να είναι παράγοντας διάκρισης αναφορικά με τους όρους εργασίας, τις συνθήκες εργασίας και την ανέλιξη του ατόμου στο χώρο εργασίας του. Σε καμία περίπτωση ο έμφυλος προσδιορισμός του ατόμου δεν δύναται να αποτελέσει παράγοντα καταγγελίας της σχέσης εργασίας του. Η πληροφόρηση των εργαζόμενων για τις διατάξεις του εν θέματι νόμου είναι μια σημαντική παράμετρος η οποία μνημονεύεται, ενώ θεσπίζονται και συγκεκριμένες κυρώσεις για τους εργοδότες εκείνους οι οποίοι δεν θα τηρήσουν τις διατάξεις του συγκεκριμένου νόμου. Προβλέπεται η σύσταση Ειδικών Τμημάτων Φύλου στο Υπουργείο Εργασίας και Γραφείου Ισότητας των Φύλων σε όλες τις Επιθεωρήσεις Εργασίας.

Η συζήτηση για τη ψήφιση του Ν. 1414/84 καλύφθηκε σε τρεις συνεδριάσεις. Στη συνεδρίαση ΑΖ' έκαναν εισηγήσεις μία γυναίκα και τρεις άνδρες βουλευτές από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., δύο γυναίκες και τρεις άνδρες βουλευτές από τη Ν.Δ., και μία γυναίκα και ένας άνδρας βουλευτής από το Κ.Κ.Ε. Στη συνεδρίαση Μ' άρθρωσαν λόγο μία γυναίκα και πέντε άνδρες από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., δύο γυναίκες και έξι άνδρες βουλευτές από τη Ν.Δ. και μία γυναίκα και ένας άνδρας βουλευτής από το Κ.Κ.Ε. Στη συνεδρίαση ΝΣΤ' τις απόψεις τους εξέφρασαν μία γυναίκα και τέσσερις άνδρες βουλευτές από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., μία γυναίκα και οκτώ άνδρες βουλευτές από τη Ν.Δ. και μία γυναίκα βουλευτής από το Κ.Κ.Ε.

Πίνακας 1

Αριθμός συμμετεχόντων βουλευτών κατά φύλο και κομματική παράταξη στη συζήτηση για το Ν. 1414/84

	Γυναίκες Βουλευτές ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Άνδρες Βουλευτές ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Γυναίκες Βουλευτές Ν.Δ.	Άνδρες Βουλευτές Ν.Δ.	Γυναίκες Βουλευτές Κ.Κ.Ε.	Άνδρες Βουλευτές Κ.Κ.Ε.
Συνεδρίαση ΑΖ'	1	3	2	3	1	1
Συνεδρίαση Μ'	1	5	2	6	1	1
Συνεδρίαση ΝΕΤ'	1	4	1	8	1	-

Οι νομοθετικές αλλαγές που επήλθαν με τη ψήφιση του Ν.1329/83 και αφορούν στην αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου είναι πολλές, ποικίλες και σημαντικές. Με το νόμο αυτό ρυθμίζονται ζητήματα που αφορούν σε θέματα έγγαμης συμβίωσης, είτε αυτά είναι σχετικά με τις ουσιαστικές σχέσεις των μελών της οικογένειας, είτε σχετίζονται με τον οικονομικό χαρακτήρα του θεσμού της οικογένειας. Ρυθμίζονται οι προϋποθέσεις τέλεσης γάμου, οι όροι βάσει των οποίων ο γάμος είναι έγκυρος, αλλά και οι σχέσεις των συζύγων στο γάμο. Ορίζεται ότι οι σύζυγοι πρέπει να λαμβάνουν τις αποφάσεις από κοινού, η γυναίκα μπορεί να διατηρήσει το επώνυμό της μετά το γάμο και επιπλέον, ότι τόσο ο άνδρας, όσο και η γυναίκα οφείλουν να συνεισφέρουν οικονομικά ανάλογα με τα εισοδήματα που έχουν για την αντιμετώπιση των αναγκών της οικογένειας. Ακόμη ορίζεται ότι η περιουσιακή αυτοτέλεια των συζύγων δεν μεταβάλλεται μετά το γάμο και όσα έχουν αποκτηθεί κατά τη διάρκεια του γάμου ανήκουν και στους δύο συζύγους. Θεσπίζεται η κοινοκτημοσύνη και καταργείται η προίκα. Αλλάζει το τμήμα του αστικού κώδικα το οποίο περιλαμβάνει τις διατάξεις που ρυθμίζουν το διαζύγιο, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται το ζευγάρι το οποίο επιθυμεί τη λήξη της έγγαμης συμβίωσης. Τροποποιήσεις εισάγονται και σε θέματα που αφορούν στις σχέσεις γονέων και τέκνων. Ενδεικτικά αναφέρουμε, ότι το τέκνο του οποίου οι γονείς έχουν τελέσει γάμο δύναται να φέρει το επώνυμο, είτε του πατέρα, είτε της μητέρας, είτε και των δύο, ύστερα από δήλωση των γονέων του. Αντίθετα, το παιδί που γεννήθηκε

εκτός γάμου παίρνει το επώνυμο της μητέρας του. Διατυπώνεται ρητά ότι οι γονείς οφείλουν να ανατρέφουν τα τέκνα τους «χωρίς διάκριση φύλου³⁷».

Η συζήτηση για τη ψήφιση του Ν. 1329/83 εξαντλήθηκε σε τρεις συνεδριάσεις. Στη συνεδρίαση ΜΕ' έκαναν εισηγήσεις μία γυναίκα και ένας άνδρας βουλευτές από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., μία γυναίκα βουλευτής από τη Ν.Δ., και μία γυναίκα βουλευτής από το Κ.Κ.Ε. Στη συνεδρίαση ΝΔ' άρθρωσαν λόγο έξι άνδρες από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., μία γυναίκα και οκτώ άνδρες βουλευτές από τη Ν.Δ. Στη συνεδρίαση ΕΑ' τις απόψεις τους εξέφρασαν δύο γυναίκες και έξι άνδρες βουλευτές από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., δύο γυναίκες και επτά άνδρες βουλευτές από τη Ν.Δ. και δύο γυναίκες βουλευτές από το Κ.Κ.Ε.

Πίνακας 2

Αριθμός συμμετεχόντων βουλευτών κατά φύλο και κομματική παράταξη στη συζήτηση για το Ν. 1329/83

	Γυναίκες Βουλευτές ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Άνδρες Βουλευτές ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Γυναίκες Βουλευτές Ν.Δ.	Άνδρες Βουλευτές Ν.Δ.	Γυναίκες Βουλευτές Κ.Κ.Ε.	Άνδρες Βουλευτές Κ.Κ.Ε.
Συνεδρίαση ΜΕ'	1	1	1	-	1	-
Συνεδρίαση ΝΔ'	-	6	1	8	-	-
Συνεδρίαση ΕΑ'	2	6	2	7	2	-

Με την ψήφιση του νόμου με αριθ. 1342/83 κυρώθηκε και απέκτησε ισχύ νόμου η σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών, η οποία είχε ψηφιστεί από τη Γενική Συνέλευση των Ενωμένων Εθνών στις 18 Δεκεμβρίου 1979 και υπογράφηκε από την Ελλάδα στις 2 Μαρτίου 1982. Το πρώτο άρθρο της σύμβασης που απέκτησε την ισχύ νόμου, συμπυκνώνει το πνεύμα αυτής:

³⁷ Βλ. Ν. 1329/83 (ΦΕΚ 25/Α'/18-02-1983), ενδέκατο κεφάλαιο, άρθρο 1518.

Για τούς σκοπούς της παρούσας Συμβάσεως ο όρος «διακρίσεις κατά των γυναικών» αφορά κάθε διαχωρισμό, εξαίρεση ή περιορισμό που βασίζεται στο φύλο και που έχει σαν αποτέλεσμα ή σκοπό να διακυβεύσει ή να καταστρέψει τη μέ βάση την ισότητα ανδρών και γυναικών αναγνώριση, απόλαυση ή άσκηση από τις γυναίκες, ανεξαρτήτως της οικογενειακής τους κατάστασης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελειωδών ελευθεριών στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και άστικό τομέα ή σε κάθε άλλο τομέα³⁸.

Ο συγκεκριμένος νόμος εισάγει μεταρρυθμίσεις οι οποίες εντάσσονται στην λογική της ισότητας των γυναικών ως προς τους άνδρες. Ρυθμίζει νομοθετικά την υποχρέωση των κρατών-μελών των Ενωμένων Εθνών να συμπεριλάβουν στις εθνικές νομοθεσίες μέτρα και πολιτικές, οι οποίες θα εξασφαλίζουν τη βελτίωση της θέσης των γυναικών και την εξάλειψη της ανισότητας κατά φύλο. Οι ρυθμίσεις αυτές αφορούν στη θέσπιση πρόσκαιρων μέτρων που θα εξασφαλίζουν την επίτευξη της ισότητας και τα οποία μέτρα θα καταργηθούν μόλις αυτή επιτευχθεί. Εστιάζουν στην εξάλειψη των προκαταλήψεων, των νορμών και οποιοδήποτε άλλων συνηθειών που βασίζονται και διακονίζουν την αντίληψη περί κατωτερότητας και μειονεκτικότητας των γυναικών. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην προστασία της μητρότητας, η οποία σηματοδοτείται ως «κοινωνική λειτουργία³⁹». Ρυθμίζεται η λήψη μέτρων για να εξασφαλιστεί η ίση συμμετοχή των γυναικών σε πολιτικές διαδικασίες, σε κυβερνητικές οργανώσεις, σε διεθνείς οργανισμούς. Προστατεύεται το δικαίωμα διατήρησης της υπηκοότητας των γυναικών σε περίπτωση γάμου. Σημαντικό τμήμα του νόμου καλύπτουν τα άρθρα τα οποία αναφέρονται στη εξασφάλιση της ισότητας στον τομέα της εκπαίδευσης (δυνατότητα φοίτησης στα ίδια πανεπιστημιακά τμήματα με τους άνδρες, δυνατότητα παρακολούθησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων) και στον τομέα της εργασίας (ίση αμοιβή, κοινωνική ασφάλιση, ίσες δυνατότητες απασχόλησης, επαγγελματική εκπαίδευση, προστασία της υγείας στο χώρο της εργασίας, εξάλειψη των διακρίσεων βάσει της μητρότητας, δημιουργία κοινωνικών υπηρεσιών για τη δυνατότητα συνδυασμού οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων, ειδική προστασία στις

³⁸ ΒΛ. Ν. 1342/83 (ΦΕΚ 39/Α' /01-04-1983), μέρος πρώτο, άρθρο 1.

³⁹ ΒΛ. Ν. 1342/83 (ΦΕΚ 39/Α' /01-04-1983), μέρος πρώτο, άρθρο 5.

εγκύους). Ειδική μνεία γίνεται στην προστασία των γυναικών των αγροτικών περιοχών και στο σημαντικό ρόλο που αυτές διαδραματίζουν στην οικονομική επιβίωση των οικογενειών τους. Επιπλέον, ο νόμος αυτός περιλαμβάνει ρυθμίσεις που αφορούν στην ισότητα των γυναικών απέναντι στο νόμο, καθώς και στην εξάλειψη διακρίσεων σε θέματα που αφορούν στο γάμο και στην οικογένεια. Τέλος, ο εν θέματι νόμος προβλέπει τη σύσταση επιτροπής, η οποία θα έχει ως στόχο την εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, η συζήτηση για τη ψήφιση του παρόντος νόμου εξαντλείται σε μία κοινοβουλευτική συνεδρίαση στην οποία εκφέρουν λόγο τέσσερεις άνδρες βουλευτές από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., δύο γυναίκες και ένας άνδρας βουλευτής από τη Ν.Δ. και μία γυναίκα και ένας άνδρας βουλευτής από το Κ.Κ.Ε.

Πίνακας 3

Αριθμός συμμετεχόντων βουλευτών κατά φύλο και κομματική παράταξη στη συζήτηση για το Ν. 1342/83

	Γυναίκες Βουλευτές ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Άνδρες Βουλευτές ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Γυναίκες Βουλευτές Ν.Δ.	Άνδρες Βουλευτές Ν.Δ.	Γυναίκες Βουλευτές Κ.Κ.Ε.	Άνδρες Βουλευτές Κ.Κ.Ε.
Συνεδρίαση ΠΘ'	-	4	2	1	1	1

Ο Ν. 1250/82, ο οποίος καθιερώνει τον πολιτικό γάμο ως ισόκυρο με το θρησκευτικό, είναι βαρύνουσας σημασίας για την ελληνική κοινωνία, κυρίως για τη σηματοδότηση της έναρξης διαχωρισμού της Εκκλησίας από το Κράτος. Δίνεται η δυνατότητα στους πολίτες να αποφασίζουν ελεύθερα εάν επιθυμούν να τελέσουν πολιτικό ή θρησκευτικό γάμο, δίνοντας έμφαση στο χαρακτήρα του γάμου ως κοινωνικού θεσμού. Στο πλαίσιο του νόμου αυτού, ορίζονται οι προϋποθέσεις τέλεσης του πολιτικού γάμου, ενώ οι προϋποθέσεις τέλεσης του θρησκευτικού καθορίζονται «[...] από τό τυπικό καί τούς κανόνες του δόγματος ή

του θρησκευματος σύμφωνα μέ τό όποίο γίνεται ή ίεροτελεστία⁴⁰, [...]». Επιπρόσθετα, μέ τη ψήφιση του εν θέματι νόμου αναγνωρίζονται οι γάμοι που τελέσθηκαν στο εξωτερικό καθώς, καθώς οι γάμοι οι οποίοι τελέσθηκαν ανάμεσα σε άτομα μέ διαφορετικό θρήσκευμα.

Οι συζητήσεις για τη ψήφιση του Ν. 1250/82 κατανεμήθηκαν σε τρεις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις. Στη συνεδρίαση ΞΑ' έκαναν εισηγήσεις μία γυναίκα και τέσσερεις άνδρες βουλευτές από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., οκτώ άνδρες βουλευτές από τη Ν.Δ., και μία γυναίκα βουλευτής από το Κ.Κ.Ε. Στη συνεδρίαση ΞΓ' άρθρωσαν λόγο έξι άνδρες από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., μία γυναίκα και δέκα άνδρες βουλευτές από τη Ν.Δ. και μία γυναίκα και ένας άνδρας βουλευτής από το Κ.Κ.Ε. Στη συνεδρίαση ΞΕ' τις απόψεις εξέφρασαν μία γυναίκα και τέσσερεις άνδρες βουλευτές από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., μία γυναίκα και οκτώ άνδρες βουλευτές από τη Ν.Δ. και μία γυναίκα βουλευτής από το Κ.Κ.Ε.

Πίνακας 4

Αριθμός συμμετεχόντων βουλευτών κατά φύλο και κομματική παράταξη στη συζήτηση για το Ν. 1250/82

	Γυναίκες Βουλευτές ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Άνδρες Βουλευτές ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Γυναίκες Βουλευτές Ν.Δ.	Άνδρες Βουλευτές Ν.Δ.	Γυναίκες Βουλευτές Κ.Κ.Ε.	Άνδρες Βουλευτές Κ.Κ.Ε.
Συνεδρίαση ΞΑ'	1	4	-	8	1	-
Συνεδρίαση ΞΓ'	-	6	1	10	1	1
Συνεδρίαση ΞΕ'	1	4	1	8	1	-

Κρίνεται χρήσιμο να σημειωθεί ότι οι γυναίκες βουλευτές υπό-αντιπροσωπεύονται στη Βουλή σε σχέση με τους άνδρες βουλευτές την υπό μελέτη περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, το 1981 εκλέχτηκαν 8 από τις 17 υποψήφίες του ΠΑ.ΣΟ.Κ (47,1%), 3 από τις 9 υποψήφίες της Ν.Δ. και 2 από τις 40 υποψήφίες

⁴⁰ Βλ. Ν.1250/82 (ΦΕΚ 46/Α' /07-04-82), Άρθρο 1, άρθρο 1367.

του Κ.Κ.Ε. Επίσης οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ο μέσος όρος βουλευτών κυμαινόταν στα 50 χρόνια⁴¹.

Οφείλουμε να σημειώσουμε, ότι δεν αντιμετωπίζουμε τα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων ως ένα διάλογο στον οποίο συμμετέχουν άτομα φέροντα διαφορετικά χαρακτηριστικά, τα οποία κατηγοριοποιούνται βάσει των χαρακτηριστικών αυτών και τα οποία εκφράζουν διαφορετικές απόψεις οι οποίες θα συγκριθούν μεταξύ τους, αλλά, αντίθετα, τα πρακτικά αντιμετωπίζονται ως ένα κείμενο, ως ένα γραπτό τεκμήριο εκφοράς πολιτικού λόγου. Τα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων αναγνώστηκαν συνολικά και εφαρμόστηκε σε όλα η μέθοδος της κατηγοριοποίησης, χρησιμοποιώντας ως μονάδα κατηγοριοποίησης το θέμα. Τα τμήματα των πρακτικών που χρησιμοποιήθηκαν ήταν εκείνα, τα οποία εντάσσονται σε κάποια από τις διαμορφωμένες θεματικές κατηγορίες ανάλυσης.

4.5 Περιγραφή της μεθόδου

Ως εκ τούτου και αφού έχει ήδη διαμορφωθεί ο «νοητικός γρίφος», δηλαδή το ευρύ ερευνητικό ζήτημα, το αρχικό σύνολο ερευνητικών ερωτημάτων το οποίο θα εμπλουτισθεί και θα μετατραπεί με την περισσότερη ενδελεχή ανάγνωση των εμπειρικών δεδομένων, εφαρμόζεται η μέθοδος ανάλυσης στα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, ο βασικός στόχος της έρευνας είναι η αποδόμηση της γυναικείας υποκειμενικότητας και η σκιαγράφηση του γυναικείου κοινωνικού φύλου, όπως αυτό προκύπτει από τον πολιτικό λόγο που αρθρώνουν οι συμμετέχοντες βουλευτές στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις υπό μελέτη.

Ο «νοητικός γρίφος» έχει προσδιορισθεί, τόσο βάσει της μελέτης των θεωρητικών προσεγγίσεων που έχουν επιλεγεί και συνιστούν τα θεωρητικά και ερμηνευτικά εργαλεία των εμπειρικών δεδομένων, όσο και βάσει των ιδίων των

⁴¹ Βλ. Μ. Δρεττάκης, *Βουλευτικές Εκλογές 1974, 1977, 1981: μια Συγκριτική Ανάλυση*, Αθήνα:κ.ο., 1982, σ.σ.127-129.

εμπειρικών δεδομένων, αφού στο πλαίσιο της ανάλυσης λόγου και κάθε μορφής ποιοτικής έρευνας «[...] η θεωρία δεν έχει συγκεκριμένη μορφή στην αρχή της έρευνας, αλλά διαμορφώνεται σε διαπλοκή με τη συλλογή και την ανάλυση των στοιχείων⁴².»

Αφού έχει προσδιορισθεί ο βασικός στόχος της έρευνας και έχει ήδη γίνει μια αρχική ανάγνωση και προσέγγιση των δεδομένων, προχωρούμε σε περισσότερες και πιο ουσιαστικές αναγνώσεις των κειμένων της Βουλής, προκειμένου να καθορίσουμε τις βασικές θεματικές κατηγορίες της ανάλυσης, να υλοποιήσουμε δηλαδή ένα από τα σημαντικότερα στάδια της ανάλυσης λόγου, αυτό της **κατηγοριοποίησης**. Στο στάδιο αυτό, είναι σκόπιμο να αποφασίσουμε με ποιον ακριβώς τρόπο θα «αναγνώσουμε» τα πρακτικά. Η συστηματική αυτή προσέγγιση των δεδομένων (τα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων), προκειμένου να τα οργανώσουμε και να τα κατατάξουμε, δεν περιγράφεται ως μια διαδικασία κατά την οποία μας ενδιαφέρει ο κυριολεκτικός χαρακτήρας των κειμένων, δηλαδή η γλώσσα που χρησιμοποιούν, η δομή των κειμένων ή το λεξιλόγιο. Αντίθετα, η ουσιαστική αυτή προσέγγιση των κειμένων που ως στόχο έχει τη μεγαλύτερη εξοικείωση με αυτά, εμπεριέχει μια εις βάθος ανάγνωση, η οποία «[...] προϋποθέτει μια ανάγνωση μέσα και πίσω ή πέρα από τα δεδομένα αυτά καθεαυτά⁴³.» Ο πολιτικός λόγος, ως μια μορφή τυποποιημένου θεσμικού λόγου, καθορίζει το περιεχόμενο, την έκταση και τη μορφή των εισηγήσεων στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων και σαφώς, ο χαρακτήρας του πολιτικού λόγου αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο που συνυπολογίζεται στην ανάλυση των στοιχείων, όχι όμως και στην κατάταξη των δεδομένων.

Έχοντας πραγματοποιήσει συστηματική και επαναληπτική ανάγνωση των κοινοβουλευτικών πρακτικών, οδηγούμαστε στην κατασκευή των κατηγοριών

⁴² Βλ. Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών* (γ' έκδοση), ο.π., σ.51.

⁴³ Βλ. J. J. Mason, *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), ο.π., σ.σ.241-246. Η Mason ονομάζει αυτόν τον τύπο ανάγνωσης των δεδομένων ως ερμηνευτική «ανάγνωση», ενώ ως κυριολεκτική «ανάγνωση» ονομάζει την προσέγγιση εκείνη που ασχολείται μόνο με τον κυριολεκτικό χαρακτήρα της μορφής, του περιεχομένου ή της γλώσσας.

ανάλυσης. Η κατηγοριοποίηση έχει σαν στόχο την ταξινόμηση των δεδομένων με συνεπή και ομοιόμορφο τρόπο⁴⁴. Οι κατηγορίες ανάλυσης, οι οποίες βασίζονται στα διαμορφωμένα ερευνητικά ερωτήματα είναι εξαντλητικές, έτσι ώστε να μην παραλειφθεί κάποιο στοιχείο των ερευνητικών ερωτημάτων. Τα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων έχουν τυποποιημένη μορφή και για το λόγο αυτό η συγκεκριμένη μορφή κατηγοριοποίησης διευκολύνει την ταξινόμηση των δεδομένων. Οι κατηγορίες ανάλυσης επιλέγονται, όπως προαναφέρθηκε, βάσει των κεντρικών ερευνητικών ερωτημάτων, δηλαδή λαμβάνοντας υπόψη τη συμβολή των κατηγοριών στην παροχή απαντήσεων στα ερευνητικά ερωτήματα, αλλά και στην ενεργοποίηση ευρύτερων συλλογισμών σχετικά με τα θέματα που καλύπτονται από τα ερευνητικά ζητήματα. Οι κατηγορίες ανάλυσης πρέπει, λοιπόν, να έχουν σημαντική αξία και νόημα από αναλυτική άποψη και να είναι συμβατές με τους θεωρητικούς συλλογισμούς της έρευνας⁴⁵.

Η σαφήνεια και η αντιπροσωπευτικότητα των κατηγοριών ανάλυσης ως προς τα θέματα τα οποία καλύπτουν, είναι δύο απαραίτητες προϋποθέσεις για την ακριβή και έγκυρη κατηγοριοποίηση. Οι κατηγορίες που δημιουργήθηκαν αντιπροσωπεύουν απόψεις και αντιλήψεις των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων σχετικά με τα θέματα της ανάλυσης και κατηγοριοποιούν το συνολικό κείμενο με βάση αυτές τις θεματικές ενότητες. Δηλαδή, το κριτήριο ταξινόμησης είναι *σημσιολογικό*. Το ερμηνευτικό περιεχόμενο των εισηγήσεων των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων είναι το βασικό κριτήριο διαμόρφωσης των επιμέρους κατηγοριών.

Η κάθε κατηγορία ανάλυσης συνοδεύεται από έναν σύντομο, αλλά περιεκτικό ορισμό, ο οποίος αφορά στα συνθετικά στοιχεία και στις επιμέρους έννοιες που περιλαμβάνει η κάθε κατηγορία. Πριν περάσουμε στις συγκεκριμένες

⁴⁴ Η διαδικασία αυτή της κατηγοριοποίησης ονομάζεται αλλιώς και κωδικοποίηση ή διατμηματική ταξινόμηση των δεδομένων ή κατηγορική ταξινόμηση. Βλ. J. Mason, *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), ο.π., σ.σ. 246-247.

⁴⁵ Βλ. J. Mason, *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), ο.π., σ.256.

κατηγορίες ανάλυσης, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι οι κατηγορίες ανάλυσης δεν αντιμετωπίζονται σαν μεταβλητές, αλλά «[...]ως συνεχώς χρησιμοποιούμενες πηγές μέσα από τις οποίες θα μπορούσατε να αντλήσετε στοιχεία με στόχο μια ποικιλία περαιτέρω χειρισμών»⁴⁶[...]» Τα κατηγορικά ταξινομημένα δεδομένα βάσει του θεωρητικού μας πλαισίου, χαρτογραφούν με συνοπτικό τρόπο τα κείμενα, βοηθούν στην ανάκτηση των εννοιολογικών κατηγοριών στο στάδιο της ανάλυσης και κατ' επέκταση, εξυπηρετούν την παραγωγή ιδεών και θεωριών.

4.6 Κατηγορίες ανάλυσης του ερευνητικού σχεδιασμού

Οι θεματικές κατηγορίες ανάλυσης που διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο του εν λόγω ερευνητικού σχεδιασμού και οι οποίες επιλέχθηκαν και κατασκευάστηκαν βάσει της μεθοδολογικής συλλογιστικής που αναπτύχθηκε παραπάνω, είναι συνολικά τέσσερεις. Οι κατηγορίες αυτές είναι οι ακόλουθες:

1. «Οικογένεια»
2. «Γάμος»
 - 2α. «Θρησκευτικός γάμος»
 - 2β. «Πολιτικός γάμος»
3. «Αίτια καταπίεσης των γυναικών»
4. «Ισότητα»

Οι κατηγορίες ανάλυσης «οικογένεια», «γάμος» και «ισότητα» είχαν προσδιορισθεί πριν από την εις βάθος ανάγνωση των πρακτικών των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, ενώ η κατηγορία «αίτια καταπίεσης των γυναικών», προσδιορίστηκε ύστερα από τη συνεχή και λεπτομερή μελέτη των εμπειρικών δεδομένων. Η κατηγορία αυτή παρήχθη από τα δεδομένα. Στην κατηγορία «γάμος» συμπεριλαμβάνονται δύο βασικές υπό-κατηγορίες, «ο θρησκευτικός γάμος» και «ο πολιτικός γάμος».

⁴⁶ Βλ. J. Mason, *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), ο.π., σ.262.

Όταν επιλέχθηκαν οι κατηγορίες ανάλυσης, το επόμενο βήμα ήταν να τις εφαρμόσουμε στα εμπειρικά δεδομένα. Η εφαρμογή αυτή της κατηγοριοποίησης στα δεδομένα προϋποθέτει μια επαναληπτική ανάγνωση των κειμένων υπό έρευνα. Κατά τη διάρκεια της ερμηνευτικής ανάγνωσης των κειμένων και έχοντας στο μυαλό τις κατηγορίες αυτές ως «χάρτη» για να μας καθοδηγούν στο κείμενο, επιλέγουμε τις μονάδες καταγραφής, οι οποίες συνίστανται σε κάθε κομμάτι του κειμένου, το οποίο αποτυπώνει με ακρίβεια το νόημα των επιλεγόμενων θεμάτων και το οποίο κατατάσσεται στην αντίστοιχη κατηγορία. Η μονάδα καταγραφής μπορεί να είναι μια παράγραφος ή και ολόκληρο το κομμάτι εισήγησης του κάθε εισηγητή. Σε κάθε κομμάτι του κειμένου, το οποίο κατηγοριοποιείται σε μία από τις τέσσερις κατηγορίες της ανάλυσης, τοποθετείται μια ετικέτα ταξινόμησης, η οποία αναφέρει την κατηγορία στην οποία εντάσσεται το συγκεκριμένο κομμάτι του κειμένου και το ακριβές θέμα το οποίο διαπραγματεύεται. Η διαδικασία αυτή εφαρμόζεται σε όλα τα κείμενα των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων που μελετούμε. Όταν ολοκληρωθεί η κωδικοποίηση των κειμένων με τη χρήση των ετικετών ταξινόμησης, μεταφέρεται στο πρόγραμμα «microsoft office excel⁴⁷». Αυτό που κάνουμε σε αυτή τη φάση της κατηγοριοποίησης είναι να δημιουργήσουμε μία λίστα για κάθε μία από τις πέντε κατηγορίες ανάλυσης σε ξεχωριστά φύλλα εργασίας «excel». Σε κάθε μία λίστα περιέχονται η σελίδα του αποσπάσματος το οποίο έχει κατηγοριοποιηθεί στη συγκεκριμένη κατηγορία, ο αριθμός του νόμου και της συνεδρίασης στην οποία ανήκει το κομμάτι, το όνομα του εισηγητή, το κόμμα στο οποίο ανήκει, και τέλος, μια σύντομη περιγραφή του περιεχομένου του αποσπάσματος. Η διαδικασία αυτή διευκολύνει την ανάκτηση των δεικτών που έχουμε δημιουργήσει, έτσι ώστε σε ένα επόμενο στάδιο, να έχουμε τη

⁴⁷ Η επιλογή του συγκεκριμένου προγράμματος για την δημιουργία λίστας για την κάθε κατηγορία ανάλυσης, αποτελεί επιλογή της ερευνήτριας. Το «microsoft office excel» αποτελεί ένα από τα πολυπληθή προγράμματα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν εξυπηρετώντας αυτό το τμήμα της ερευνητικής διαδικασίας. Επισημαίνουμε ότι οι πίνακες κωδικοποίησης παρατίθενται στο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ σε μορφή «word» και όχι «excel», προκειμένου να επιτύχουμε την καλύτερη παρουσίαση τους. Η αλλαγή αυτή στην παρουσίαση των πινάκων, δεν επηρεάζει το περιεχόμενο της κωδικοποίησης.

δυνατότητα να εντοπίσουμε την ακριβή θέση αυτών μέσα στα δεδομένα⁴⁸. Αφού έχουμε ολοκληρώσει την κατηγοριοποίηση, είμαστε έτοιμοι να ξεκινήσουμε την ανάλυση. Πρέπει να επισημάνουμε ότι κατά τη διάρκεια της ανάλυσης, αν και οι κατηγορίες παρέμειναν οι ίδιες, κάποια τμήματα των υπό ανάλυση κειμένων τα οποία είχαν ενταχθεί σε κάθε μία κατηγορία, είτε αφαιρέθηκαν διότι διαπιστώθηκε ότι δεν είχαν αναλυτική χρησιμότητα, είτε ενοποιήθηκαν για να αποφύγουμε τον κίνδυνο της επανάληψης.

Τέλος, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι από την προσεκτική ανάγνωση των πρακτικών, προέκυψαν ενδιαφέροντα ζητήματα τα οποία δεν εντάσσονται σε καμία από τις διαμορφωμένες κατηγορίες ανάλυσης και ούτε θεωρείται αναλυτικά χρήσιμο να δημιουργηθεί νέα κατηγορία για να ενταχθούν τα ζητήματα αυτά. Πλην όμως, τα στοιχεία αυτά συνθέτουν το ευρύτερο ερευνητικό ερώτημα, δηλαδή αποτελούν νευραλγικές εννοιολογικές κατηγορίες που κατασκευάζουν τη γενικότερη έννοια της έμφυλης υποκειμενικότητας και του φύλου. Για το λόγο αυτό τα μη-κατηγοριοποιημένα ζητήματα, τα οποία αποτελούν συστατικά στοιχεία της βασικής εννοιολογικής κατηγορίας, θα σχολιαστούν σε ένα κεφάλαιο το οποίο ονομάζεται «έμφυλη υποκειμενικότητα». Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά την κατασκευή της κάθε κατηγορίας ανάλυσης.

«Οικογένεια»

Κεντρικής σημασίας στη διαχείριση των ερευνητικών ερωτημάτων και προβληματισμών της μελέτης μας κατέχει η συγκεκριμένη κατηγορία ανάλυσης. Η ανάπτυξη απόψεων και συλλογισμών από τους συμμετέχοντες βουλευτές για τη δομή της οικογένειας, για το ρόλο του μορφώματος της οικογένειας στην λειτουργία της ευρύτερης κοινωνίας, αλλά και για τη νευραλγική θέση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, η οποία καθορίζεται ως τέτοια από το φερόμενο ως φυσικό χαρακτηριστικό της μητρότητας και τις κοινωνικές συνδηλώσεις του, συμβάλλει, τόσο στην παραγωγή απαντήσεων σε ένα από τα βασικά ερωτήματα

⁴⁸ Βλ. J. Mason, *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), ο.π., σ.274.

της έρευνας, όσο και στην σημαντική τοποθέτηση ενός κεντρικού κομματιού στο παζλ του «νοητικού γρίφου». Η εν θέματι κατηγορία ανάλυσης φωτίζει άξονες μελέτης, οι οποίοι είναι κεντρικοί στην αποδόμηση της γυναικείας υποκειμενικότητας. Ο λόγος που αναπτύσσεται για την οικογένεια αποτελείται από κατασκευές του λόγου που αφορούν στη διάκριση κοινωνικού και βιολογικού φύλου και ειδικότερα, στην κατασκευή του γυναικείου υποκειμένου ως φορέα συγκεκριμένων βιολογικών χαρακτηριστικών, τα οποία καθορίζουν τους κοινωνικούς ρόλους που κάθε γυναίκα εκτελεί στο πλαίσιο της κοινωνίας. Κατά τον τρόπο αυτό, νομιμοποιείται σε ένα μεγάλο βαθμό η πρόσδεση των γυναικών με τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, καθώς εκτιμάται ως απορρέουσα από τη φύση και πλαισιώνεται με ιδιαίτερο κύρος και εξουσία. Η μητρότητα αναδεικνύεται ως το σημαντικότερο χαρακτηριστικό των γυναικών και προβάλλεται ως ένα χαρακτηριστικό το οποίο οι γυναίκες βιώνουν με अपαράλλαχτο τρόπο, α-ιστορικά. Η έννοια της μητρότητας και οι συμπεριφορές που συνεπάγεται το χαρακτηριστικό αυτό για τις γυναίκες, μυθοποιείται και εννοιολογείται, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη παράγοντες, όπως η ηλικία ή η κοινωνική τάξη που την προσδιορίζουν και πολλές φορές την καθορίζουν. Συνολικά, αναπαράγεται η ιδεολογία της οικογένειας, η οποία δεν έχει αποβάλλει τις πατριαρχικές συνισταμένες της, διατηρώντας τον παραδοσιακό καταμερισμό ρόλων για τα έμφυλα υποκείμενα.

Η κυβερνητική σοσιαλιστική παράταξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ, η παράταξη της Νέας Δημοκρατίας και η κομμουνιστική παράταξη του Κ.Κ.Ε αποτελούν τις τρεις κομματικές παρατάξεις από τις οποίες προέρχονται οι βουλευτές που συμμετέχουν στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις που χρησιμοποιήθηκαν για τη μελέτη της εν λόγω θεματικής κατηγορίας ανάλυσης. Είναι απαραίτητο να αναφερθεί ότι οι κοινοβουλευτικές αυτές συνεδριάσεις αφορούν στους παρακάτω νόμους:

1. Ν. 1329/83, συνεδριάσεις ΜΕ', ΝΔ' και ΞΑ', Κύρωση ως Κώδικα του Σχεδίου Νόμου: «Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας

- ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία, και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο»,
2. Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', «Για την κύρωση της Σύμβασης των Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών», και
 3. Ν. 1250/82, συνεδριάσεις ΞΓ' και ΞΑ', «Για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου».

«Γάμος»

Η κατηγορία αυτή δεν σχετίζεται με άμεσο τρόπο με τα ερευνητικά ερωτήματα - πλην όμως, στο πλαίσιο αυτής οι βουλευτές διαχειρίζονται ζητήματα τα οποία αφορούν ευρύτερα στο «νοητικό γρίφο» της έρευνας καθώς και στην περιγραφή του γενικού πλαισίου ανάλυσης, το οποίο συνίσταται σε χώρο-χρονικές παραμέτρους και κοινωνικούς παράγοντες. Η ανάλυση του λόγου που αναπτύσσεται για αυτή την κατηγορία ανάλυσης, θα γίνει παράλληλα με τους λόγους που αναπτύχθηκαν για μια σειρά από άλλα ζητήματα. Εννοούμε ότι η ανάπτυξη των απόψεων για το θεσμό του γάμου και για την αναγκαιότητα καθιέρωσης του πολιτικού γάμου, πρέπει να μελετηθεί σε συνδυασμό με τις απόψεις που αναπτύσσονται για την οικογένεια και για το ρόλο της γυναίκας μέσα σε αυτήν. Ο λόγος που αρθρώνεται για τον γάμο μας ενδιαφέρει, όχι αυτός καθεαυτός, αλλά σε σχέση με τις εννοιολογικές κατασκευές της οικογένειας και του καταμερισμού των έμφυλων ρόλων μέσα σε αυτή. Επιπρόσθετα, η κατηγορία αυτή χρησιμοποιείται για να συνεισφέρει στην περιγραφή της ευρύτερης κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης της υπό μελέτης περιόδου, ένα στοιχείο της οποίας είναι για παράδειγμα, η ισχυρή επιρροή της εκκλησιαστικής εξουσίας στα κοινωνικά δρώμενα, η στενή σχέση με την πολιτεία και η σημασιοδότηση της καθιέρωσης του πολιτικού γάμου, ως μια προσπάθεια αλλαγής του ρόλου της εκκλησίας.

Οι συμμετέχοντες κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι στο πλαίσιο διαχείρισης της συγκεκριμένης θεματικής κατηγορίας ανάλυσης, προέρχονται από τον πολιτικό χώρο της σοσιαλιστικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ, από την παράταξη της Νέας Δημοκρατίας και από την κομμουνιστική παράταξη του Κ.Κ.Ε. Οι συζητήσεις που μελετήθηκαν αφορούν στη ψήφιση των ακόλουθων νόμων:

1. **N. 1329/83**, συνεδριάσεις ΝΔ' και ΞΑ', Κύρωση ως Κώδικα του Σχεδίου Νόμου: «Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία, και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο», και
2. **N. 1250/82**, συνεδριάσεις ΞΑ' και ΞΓ', «Για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου».

«Αίτια καταπίεσης των γυναικών»

Η μειονεκτική θέση που κατείχε η γυναίκα στην ελληνική κοινωνία, αποτελεί ένα γεγονός το οποίο αποδέχονται οι εκπρόσωποι όλων των κομματικών παρατάξεων που συμμετέχουν στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις των οποίων τα πρακτικά αναλύουμε. Η διαφορετικότητα στις απόψεις τους εντοπίζεται στον τρόπο που οριοθετούν αυτήν τη μειονεκτικότητα, καθώς και στον εντοπισμό εκείνων των παραγόντων που θεωρούν ότι ευθύνονται για αυτήν. Διατυπώνοντας την επιχειρηματολογία τους για την υποστήριξη των απόψεών τους, αναπτύσσονται και κατατίθενται ουσιαστικές ως προς τα ερευνητικά μας ερωτήματα απόψεις, που αφορούν στη θέση της γυναίκας στην οικογένεια, στην κατασκευή της γυναικείας υποκειμενικότητας, αλλά και στη διχοτομική αντίληψη του έμφυλου υποκειμένου, στη διάκριση του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, καθώς και στο ρόλο της πατριαρχίας και των ανδροκεντρικών αντιλήψεων στην κατασκευή της γυναικείας μειονεκτικότητας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εστίαση στα βιολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία στο λόγο αρκετών βουλευτών, προσδιορίζονται ως οι βασικοί εκείνοι παράγοντες

που καθορίζουν και κατασκευάζουν το κοινωνικό φύλο και τη θέση του έμφυλου υποκειμένου μέσα στην κοινωνία.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι οι κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι οι οποίοι συμμετέχουν στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις των οποίων τα πρακτικά μελετούμε στο πλαίσιο ανάλυσης της συγκεκριμένης κατηγορίας, είναι εκπρόσωποι της κυβερνητικής σοσιαλιστικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ., της παράταξης της Νέας Δημοκρατίας και της αριστερής παράταξης του Κ.Κ.Ε. Τέλος, τα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση της συγκεκριμένης κατηγορίας, προέρχονται από τους ακόλουθους νόμους:

1. Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΛΖ', «Εφαρμογή της αρχής της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις και άλλες διατάξεις»,
2. Ν. 1329/83, συνεδριάσεις ΜΕ', ΝΔ' και ΞΑ', Κύρωση ως Κώδικα του Σχεδίου Νόμου: «Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία, και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο», και
3. Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', «Για την κύρωση της Σύμβασης των Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών».

«Ισότητα»

Η θέσπιση νομοθετικών ρυθμίσεων που εξασφαλίζουν ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων ανάμεσα στα άτομα, ανεξάρτητα από οποιονδήποτε άλλο προσδιορισμό αυτά φέρουν, αποτελεί ένα κοινά αποδεκτό στόχο. Η βελτίωση, όμως, της θέσης των γυναικών γίνεται βάσει του έμφυλου προσδιορισμού τους και πάντα σε σχέση με τον άνδρα. Αυτό δεν αποτελεί μια διαπίστωση που γίνεται στο κενό, αλλά απορρέει από τον πολιτικό λόγο που αρθρώνεται σε

σχέση με την έννοια της ισότητας. Ο άνδρας αποτελεί το στόχο, τον ιδεατό τύπο – οι γυναίκες πρέπει να κατακτήσουν τα δικαιώματα που έχει ο άνδρας εάν πραγματικά θέλουν να ολοκληρωθούν ως άτομα –, οι γυναίκες βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση στη δημόσια σφαίρα, αλλά όχι μέσα στο χώρο της οικογένειας: αυτές είναι μερικές από τις απόψεις που διατυπώνονται στο ελληνικό κοινοβούλιο στο πλαίσιο των συζητήσεων που μελετούμε. Ο λόγος που αναπτύσσεται για την ισότητα ή την κοινωνική ισοτιμία, όπως πολλοί επιθυμούν να την ονομάζουν, χρησιμοποιεί και βασίζεται σε άλλους λόγους που αφορούν στη δόμηση της οικογένειας και στον καταμερισμό των ρόλων μέσα σε αυτήν, ενεργοποιεί το λόγο που αφορά στη διαφορετικότητα των έμφυλων υποκειμένων και ταυτόχρονα κατασκευάζει το κοινωνικό προφίλ της γυναίκας.

Οι βουλευτές οι οποίοι συμμετέχουν στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις των οποίων τα πρακτικά μελετούμε για τη διαχείριση της συγκεκριμένης κατηγορίας, είναι βουλευτές της κυβερνητικής σοσιαλιστικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ., της παράταξης της Νέας Δημοκρατίας και της κομμουνιστικής παράταξης του Κ.Κ.Ε. Οι νόμοι των οποίων τα πρακτικά χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση της εν λόγω κατηγορίας είναι οι ακόλουθοι:

1. **N. 1414/84**, συνεδριάσεις ΑΖ' και Μ', «Εφαρμογή της αρχής της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις και άλλες διατάξεις»,
2. **N. 1329/83**, συνεδριάσεις ΝΔ' και ΞΑ', Κύρωση ως Κώδικα του Σχεδίου Νόμου: «Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία, και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικούς εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο»,
3. **N. 1342/83**, συνεδρίαση ΠΘ', «Για την κύρωση της Σύμβασης των Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών», και
4. **N. 1250/82**, συνεδρίαση ΞΑ', «Για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου».

«Έμφυλη υποκειμενικότητα»

Η κατηγορία αυτή σχετίζεται άμεσα με το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα που είναι η νοσηματοδότηση της γυναικείας υποκειμενικότητας μέσα από την αποδόμηση του φύλου. Στο πλαίσιο αυτής της κατηγορίας δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη διάκριση ανάμεσα στο βιολογικό και κοινωνικό φύλο και στο κατά πόσο τα βιολογικά χαρακτηριστικά είναι προσδιοριστικοί παράγοντες που τοποθετούν ιεραρχικά τα άτομα ανάλογα με τα έμφυλα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται. Η έννοια της μητρότητας, ως κοινωνική συνδήλωση βιολογικού χαρακτηριστικού, αναδεικνύεται καθοριστική για την οριοθέτηση της θέσης της γυναίκας στην κοινωνία και την πρόσδεσή της στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Στόχος μας είναι να διερευνήσουμε, εάν αποδομείται η έννοια του έμφylου στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συζητήσεων που στοχεύουν στην αναβάθμιση της θέσης της γυναίκας ή απλώς εκσυγχρονίζεται, μέσα από τη μελέτη των αναπαραστάσεων των πολιτικά δρώντων υποκειμένων.

Οι βουλευτές των οποίων τις απόψεις και αναπαραστάσεις θα μελετήσουμε σχετικά με την κατασκευή της «έμφυλης υποκειμενικότητας» προέρχονται από την κυβερνητική σοσιαλιστική παράταξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ., την παράταξη της Νέας Δημοκρατίας και την κομμουνιστική παράταξη του Κ.Κ.Ε. Τα πρακτικά τα οποία χρησιμοποιήθηκαν αφορούν στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις για τους ακόλουθους νόμους:

1. **N. 1414/84**, συνεδριάσεις ΑΖ' και Μ', «Εφαρμογή της αρχής της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις και άλλες διατάξεις»,
2. **N. 1329/83**, συνεδριάσεις ΝΔ' και ΞΑ', Κύρωση ως Κώδικα του Σχεδίου Νόμου: «Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία, και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο», και

3. Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', «Για την κύρωση της Σύμβασης των Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών».

4.7 Εφαρμογή της μεθόδου

Το στάδιο που ακολουθεί τη δόμηση των κατηγοριών ανάλυσης, όπως αυτές έχουν ήδη περιγραφηθεί, είναι η εφαρμογή της ανάλυσης λόγου στα κατηγοριοποιημένα πια δεδομένα. Στόχος της ανάλυσης λόγου που εφαρμόζουμε, δεν είναι η επιβεβαίωση ή η απόρριψη κάποιων θεωρητικών υποθέσεων, αλλά η καταγραφή και η ερμηνεία των νοημάτων που αποτυπώνονται με λανθάνοντα ή ρητό τρόπο στις αντιλήψεις των βουλευτών που συμμετέχουν στις υπό μελέτη κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, αναφορικά με την εννοιολόγηση της γυναικείας υποκειμενικότητας. Επιδιώκουμε να ανιχνεύσουμε τις πρακτικές του πολιτικού λόγου, οι οποίες συνθέτουν τις ερευνητικές θεματικές που έχουμε διατυπώσει και να εντοπίσουμε τις έννοιες που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή της γυναικείας ταυτότητας και του φύλου.

Σε ένα πρώτο στάδιο, πραγματοποιείται η χαρτογράφηση των απόψεων των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων σχετικά με τα θέματα που αποτελούν κομμάτι των ερευνητικών ερωτημάτων, βάσει της κομματικής τους παράταξης, του έμφυλου προσδιορισμού τους και της ηλικίας⁴⁹ τους. Ο παράγοντας «φύλο» θα χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ως στοιχείο που προκύπτει και κατασκευάζεται από το λόγο, αλλά και ως στοιχείο ταξινόμησης των συμμετεχόντων. Η κομματική παράταξη στην οποία ανήκουν οι βουλευτές και την οποία εκπροσωπούν στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις, αποτελεί έναν ακόμα παράγοντα του μεταφραστικού πλαισίου⁵⁰, ο οποίος επηρεάζει τις πρακτικές του λόγου που χρησιμοποιούνται από τα υποκείμενα για να

⁴⁹Για τις ημερομηνίες γέννησης των βουλευτών που συμμετέχουν στις υπό μελέτη κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, βλ. 300+24 Βουλής-Ευρωβουλής, Αθήνα:Καθημερινή, 1982. Βλ. επίσης, *Οι 300 της Βουλής των Ελλήνων*, Αθήνα:Καθημερινή, 1980.

⁵⁰ Βλ. R. Gill, «Discourse analysis» στο: W. M. Bauer, και G. Gaskell (eds.), *Qualitative Researching with Text, Image and Sound*, ο.π., σ. 175.

υποστηρίξουν ή να κατασκευάσουν εννοιολογικά την εκδοχή της πραγματικότητας που επιθυμούν. Στο στάδιο αυτό, η περιγραφική εξήγηση⁵¹ διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο, αφού μας επιτρέπει την εξοικείωση και καταγραφή των κατασκευών του πολιτικού λόγου. Η περιγραφική αυτή προσέγγιση των δεδομένων, αν και υπαινίσσεται αντικειμενικότητα, δεν δύναται να είναι απόλυτα αντικειμενική, αφού τα ίδια τα δεδομένα είναι φορείς νοημάτων και εννοιολογήσεων⁵².

Η περιγραφή των απόψεων των βουλευτών γίνεται με βάση τις ήδη διαμορφωμένες κατηγορίες ανάλυσης. Στο τμήμα που αφορά στην κάθε κατηγορία ανάλυσης, καταγράφονται οι απόψεις των βουλευτών, στη συνέχεια πραγματοποιείται μια πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση των πρακτικών του λόγου που ενεργοποιούνται από τους βουλευτές, χρησιμοποιώντας τα θεωρητικά εργαλεία που έχουμε επιλέξει (βλ. κεφάλαιο 3), και τέλος, καταγράφουμε τους λόγο-θετικούς σχηματισμούς ανάλογα με τις ομοιότητες και τις διαφορές που αυτές φέρουν κατά φύλο, ηλικία και κομματική τοποθέτηση. Κρίνεται χρήσιμο να σημειωθεί ότι τα αποσπάσματα των εισηγήσεων των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων που παρατίθενται μέσα στο κείμενο της ανάλυσης, επιλέγονται με βάση τη νοηματική τους δομή. Αυτό σημαίνει, ότι κρίνονται ως τα πιο αντιπροσωπευτικά σχετικά με την έννοια που κατασκευάζεται και μελετάται, καθώς θεωρείται ότι αποτυπώνουν με τον πιο ολοκληρωμένο και σαφή τρόπο την εννοιολογική κατηγορία για την οποία έχουν επιλεχθεί.

⁵¹ «Μια περιγραφική εξήγηση μπορεί να περιλαμβάνει τη δόμηση κάποιου είδους επεξηγηματικής αναφοράς η οποία θα έχει ως αντικείμενό της είτε τα φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο είτε τον τρόπο λειτουργίας ενός συνόλου κοινωνικών δεδομένων.» Βλ. J. Mason, *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), ο.π., σ.σ.310-311.

⁵² «Τα δεδομένα που συγκεντρώνονται είναι ήδη εμποτισμένα εννοιολογικά (conceptually saturated). Δηλαδή η εννοιολόγηση δεν γίνεται μόνο εκ των υστέρων στο στάδιο της ανάλυσης και της ερμηνείας αντικειμενικών, ουδέτερων, κοινωνικών δεδομένων, αλλά η συγκέντρωσή των δεδομένων προϋποθέτει και τη θεωρητική τους κατάταξη.» Βλ. Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών* (γ' έκδοση), ο.π., σ.25.

Σε ένα δεύτερο στάδιο, υλοποιείται η ουσιαστική και εις βάθος αναλυτική προσέγγιση των δεδομένων μέσα από την αποδόμηση των εννοιών που χρησιμοποιούνται από τον πολιτικό λόγο, ο οποίος εκφέρεται στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συζητήσεων και κατασκευάζει τη γυναικεία υποκειμενικότητα.

Σε αυτή τη φάση, αποσυνθέτουμε τους συναφείς λόγους που αρθρώνονται και αφορούν στις έννοιες των οποίων η σύνθεση κατασκευάζει τη γυναικεία υποκειμενικότητα, έννοιες όπως η «οικογένεια» ή η «μητρότητα». Εστιάζουμε σε εκείνα τα νοήματα που εκφέρονται ρητά στον πολιτικό λόγο, αλλά και στα λανθάνοντα νοήματα. Μας ενδιαφέρει να μελετήσουμε όλα αυτά που λέγονται, αλλά και εκείνα τα οποία παραλείπονται. Όταν για παράδειγμα, κατασκευάζεται η έννοια της «μητρότητας» ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό των γυναικών ως προς τη θέση που κατέχουν στην κοινωνία και στους ρόλους που καταλαμβάνουν, δεν λαμβάνεται υπόψη η διαφορετικότητα των γυναικών ως προς τον τρόπο που βιώνουν το χαρακτηριστικό αυτό της μητρότητας. Κάποια στοιχεία επιλέγονται και παρουσιάζονται ως κυρίαρχα στην αναπαραγωγή και κατασκευή των εννοιολογικών σχημάτων της μελέτης μας, ενώ κάποια άλλα κατηγοριοποιούνται από το λόγο ως δευτερεύοντα. Προσεγγίζουμε λοιπόν τις εννοιολογικές κατασκευές του πολιτικού λόγου, λαμβάνοντας υπόψη και τους εναλλακτικούς τρόπους με τους οποίους το αντικείμενο του λόγου θα μπορούσε να είχε κατασκευαστεί.

Ο πολιτικός λόγος που εκφέρεται και κατασκευάζει ένα συγκεκριμένο εννοιολογικό σχήμα, χρησιμοποιεί και άλλους προϋπάρχοντες λόγους. Η αναγνώριση αυτών των λόγων και της συγγένειας που έχουν με το λόγο που μελετούμε, είναι στόχος που εξυπηρετεί την αποδόμηση των κεντρικών εννοιών. Για παράδειγμα, ο λόγος που εκφράζεται σχετικά με τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά των γυναικών, όπως ο συναισθηματισμός και η τάση για φροντίδα, μήπως συνδέεται και βασίζεται στη διχοτομική σκέψη που

διακατέχεται από διπολικά σχήματα και εν τέλει βάσει αυτής, θεωρητικοποιείται η έννοια του «έμφυλου»;

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η ανάλυση που πραγματοποιείται σε αυτό το δεύτερο στάδιο δεν γίνεται α-ιστορικά, αλλά λαμβάνεται υπόψη το συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, στα χώρο-χρονικά όρια του οποίου εκφέρεται ο πολιτικός λόγος. Η μεταβατική περίοδος που διανύει η Ελλάδα την περίοδο της μελέτης και το πρόσφατο παρελθόν της δικτατορίας, είναι σαφές ότι επηρεάζει την άρθρωση του συγκεκριμένου πολιτικού λόγου.

Ο στόχος του ερευνητικού αυτού εγχειρήματος είναι να περιγράψει, να κατανοήσει και να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται το «φύλο» και η «γυναικεία υποκειμενικότητα» από τους σχηματισμούς του υπό μελέτη πολιτικού λόγου. Η ανάλυση λόγου επιλέγεται ως η πιο κατάλληλη μέθοδος για τη διερεύνηση του εν λόγω θέματος, καθώς θεωρείται ότι αναδεικνύει τη σημαίνουσα θέση των πρακτικών του λόγου αναφορικά με την κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και προσφέρει τη δυνατότητα αναλυτικής διερεύνησης των νοηματοδοτικών πρακτικών που ενεργοποιούνται για την παραγωγή των εννοιολογικών μας κατηγοριών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ '80

5.1 Εισαγωγή

Οι αναπαραστάσεις του φύλου και η κατασκευή της γυναικείας υποκειμενικότητας, όπως αυτές προκύπτουν από τον πολιτικό λόγο που αρθρώνεται στο ελληνικό κοινοβούλιο των αρχών της δεκαετίας του 1980 στην Ελλάδα, δεν δύναται να αναλυθούν με ολοκληρωμένο και συνεπή τρόπο, εάν δεν τοποθετηθούν και δεν προσδιορισθούν ιστορικά. Αυτός είναι και ο σκοπός του συγκεκριμένου κεφαλαίου: να περιγράψει και να χαρτογραφήσει τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα την περίοδο της μελέτης μας, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας ερμηνείας των αντιλήψεων και των κατασκευών που αναδεικνύονται από την ανάλυση λόγου των πρακτικών των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων. Ο πολιτικός λόγος που διατυπώνεται από τους ομιλητές διαφορετικών κομματικών παρατάξεων, διαφορετικών ηλικιακών κατηγοριών και διαφορετικού έμφυλου προσδιορισμού, είναι απαραίτητο να ενταχθεί σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό, κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο, έτσι ώστε οι αναλύσεις που θα εφαρμοστούν σε αυτόν, να μην γίνονται στο κενό, αλλά να συσχετίζονται με συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Άλλωστε, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ο λόγος, μεταξύ άλλων, αποτελεί μια πράξη, η οποία όμως βρίσκεται

σε αλληλεπίδραση με την πραγματικότητα. Ο λόγος διαμορφώνει την πραγματικότητα, αλλά καθορίζεται και από αυτήν.

Ειδικότερα, η περίοδος της μελέτης μας, αποτελεί μια κρίσιμη περίοδο για την ελληνική πραγματικότητα. Τα στοιχεία τα οποία αναδεικνύονται ως κυρίαρχα, είναι η έντονη επιθυμία για αλλαγή από το σύνολο των Ελλήνων πολιτών, φιλτραρισμένη, όμως, από τις επιδράσεις της ίδιας της μεταβατικής αυτής περιόδου. Η Ελλάδα διανύει μια περίοδο μεταπολίτευσης ύστερα από την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, βιώνει την άνοδο στην εξουσία του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ενός κεντρώου, σοσιαλιστικού κόμματος, γεγονός που σηματοδοτεί μεταβολή στην εξουσιαστική ελίτ αλλά και στην πολιτική κουλτούρα του τόπου. Τέλος, η μελέτη μας εντάσσεται σε μια περίοδο, κατά την οποία, η δράση του γυναικείου κινήματος και η ανάπτυξη των γυναικείων οργανώσεων αρχίζει να διαφοροποιείται σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία. Όλα αυτά αποτελούν στοιχεία τα οποία σκιαγραφούν την εικόνα της ελληνικής πραγματικότητας των αρχών της δεκαετίας του 1980, και στα οποία στη συνέχεια, θα γίνει μια συνοπτική αναφορά, προκειμένου να διαπιστώσουμε την αλληλεπίδραση λόγου και πραγματικότητας αναφορικά με την κατασκευή του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας.

5.2 Ελληνική πολιτική κουλτούρα

Η πρώτη τετραετία διακυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ εντάσσεται στην ευρύτερη περίοδο της μεταπολίτευσης, η οποία ξεκίνησε από το 1974, με την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, την επίσημη πλέον λήξη της καταπιεστικής και γεμάτης προκαταλήψεις νομοθεσίας που χρονολογείται ακόμη από την εποχή του εμφυλίου και την άνοδο στην εξουσία του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας και του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Η Νέα Δημοκρατία, η οποία διαμορφώθηκε από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και άλλους συντηρητικούς πολιτικούς, υιοθέτησε εκείνη την εκσυγχρονιστική ιδεολογική βάση που ονομάστηκε «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός», σπάζοντας τους φραγμούς με τις ιδεολογικές θέσεις του παρελθόντος. Την ίδια στιγμή η δημιουργία του ΠΑ.ΣΟ.Κ τον

Σεπτέμβριο του 1974, ήρθε να επιβεβαιώσει ότι η Ελλάδα επιζητούσε την πραγματοποίηση αλλαγών στην παρωχημένη δομή του πολιτικού της συστήματος. Η συνεισφορά του Καραμανλή και της Νέας Δημοκρατίας που έμειναν στην εξουσία από το Νοέμβριο του 1974 μέχρι τον Οκτώβριο του 1981, ήταν η από-στρατιοκοποίηση και ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού συστήματος. Θεωρείται από πολλούς ότι όταν ο Καραμανλής εκλέχτηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας και Πρωθυπουργός έγινε ο Γεώργιος Ράλλης, άρχισε να φαίνεται ότι η Νέα Δημοκρατία απέτυχε να ολοκληρώσει την πορεία του περαιτέρω εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος. Αντίθετα, το κόμμα έγινε περισσότερο συντηρητικό εγκαταλείποντας τις φιλελεύθερες ιδεολογικές βάσεις για περισσότερο πατερναλιστικές και αυταρχικές πολιτικές¹.

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. με την υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, η οποία ισχύει από 1^η Ιανουαρίου 1981, συνέτεινε, τόσο στη σταθεροποίηση του κοινοβουλευτικού συστήματος, όσο και στην οργανική σύνδεση της χώρας με τις οικονομικές και πολιτικές επιλογές και αποφάσεις των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Από τη μεταπολίτευση μέχρι και το 1981, ο εκδημοκρατισμός των θεσμών αποτέλεσε βασική προϋπόθεση για να δημιουργηθούν οι συνθήκες που θα εξασφαλίσουν την άνοδο σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες².

Οι εκλογές του 1981 ήταν καταλυτικές για το χώρο της ελληνικής πολιτικής. Η σοσιαλιστική παράταξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ., η οποία είχε δημιουργηθεί μόλις επτά χρόνια πριν, διακηρύσσοντας την αλλαγή στην ελληνική κοινωνικό-οικονομική δομή, αλλά και στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας, κέρδισε στις εκλογές με απόλυτη πλειοψηφία και αποτέλεσε την πρώτη σοσιαλιστική κυβέρνηση στην ιστορία της Ελλάδας. Για πρώτη φορά στην Ελληνική πολιτική ιστορία, φαίνεται

¹ Βλ. A. Williams (ed.), *Southern Europe Transformed. Political and Economic Change in Greece, Italy, Portugal and Spain*, U.K.: Harper and Row, 1981, σ. 46.

² Βλ. Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Ορθολογικές» ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός «ανορθολογικού» πολιτικού συστήματος» στο: Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1996, σ.σ. 139-140.

ότι υπάρχει ένα πολιτικό σύστημα, το οποίο αποτελείται από τρία κόμματα που αντιστοιχούν σε τρεις διακριτές ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις. Η δομική απουσία των σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων από την πολιτική αρένα, φτάνει στο τέλος της. Το δίπολο «αριστερά-δεξιά», το οποίο αποτελούσε ένα σταθερό κομματικό δυϊσμό, φαίνεται ότι αρχίζει και ξεπερνιέται. Η επιτυχία του ΠΑ.ΣΟ.Κ στις εκλογές, ακόμα και σε περιοχές που κατά βάση ήταν συντηρητικές, δείχνει την επιθυμία της Ελλάδας για αλλαγή³. Πέρα από την ρήξη του σχήματος «αριστερά-δεξιά», το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, συνεπάγεται έναν ανά-προσδιορισμό του χαρακτήρα των πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα, αλλά και του ιδεολογικού υποβάθρου τους, ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο της περιόδου εκείνης, ήταν η αναγκαιότητα διαμόρφωσης ενός κράτους πρόνοιας και η χάραξη μιας συμπαγούς κοινωνικής πολιτικής, σε καθυστέρηση, βέβαια, σε σύγκριση με τα άλλα κράτη της Δύσης. Πράγματι, την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ, σημειώθηκε αύξηση των δαπανών προς αυτή την κατεύθυνση⁴.

Κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης, αρχίζουν να καταρρίπτονται οι δομές και οι συνθήκες εκείνες, οι οποίες διαιρούν την κοινωνία σε ετερογενή ταξικά επίπεδα, καθώς αρχίζει να ενδυναμώνεται και να αυξάνεται η μεσαία τάξη με την διεύρυνση του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και τους μεικτούς γάμους. Παρατηρείται, δηλαδή, μια σταδιακή μείωση των περιφερειακών και των κοινωνικών ανισοτήτων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ρ.Παναγιωτοπούλου⁵. Βασικός στόχος του κράτους, αλλά και των ιδίων των πολιτών ήταν η βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου και η κοινωνική άνοδος

³ Βλ. Α. Williams (ed.), *Southern Europe Transformed. Political and Economic Change in Greece, Italy, Portugal and Spain*, ο.π., σ. 47.

⁴ Οι δαπάνες αυτές σχετίζονται αρχικά με την αύξηση των συντάξεων και δευτερευόντως με την αύξηση των ασφαλίσεων και των λειτουργικών δαπανών για την παροχή υπηρεσιών πρόνοιας. Βλ. Ρ.Παναγιωτοπούλου, «Ορθολογικές» ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός «ανορθολογικού» πολιτικού συστήματος» στο: Χρ.Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Οψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, ο.π., σ.σ. 141-146.

⁵ Βλ. Ρ.Παναγιωτοπούλου, «Ορθολογικές» ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός «ανορθολογικού» πολιτικού συστήματος» στο: Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Οψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, ο.π., σ.σ. 139-160.

μέσα από την εκπαίδευση, αλλά και μέσα από την απόκτηση καλύτερου επαγγέλματος, το οποίο θα τους εξασφάλιζε υψηλότερες αποδοχές και γρήγορη ανέλιξη. Στο πλαίσιο των νοικοκυριών, αυτό υλοποιείται με την εργασιακή απασχόληση και των δύο ενήλικων μελών του.

Αν και η άνοδος του ΠΑ.ΣΟ.Κ στην πολιτική εξουσία, προερχόταν από τη γενικευμένη επιθυμία των πολιτών για αλλαγή και μεταρρυθμίσεις, ταυτόχρονα χαρακτηριζόταν και από έναν φόβο, ο οποίος μεταφραζόταν σε μια αντιστροφή στις επικείμενες αλλαγές. Το σύνολο του ελληνικού λαού, αν και βίωνε μια περίοδο σταθεροποίησης της δημοκρατίας από τη στιγμή που το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας ανέλαβε την πολιτική εξουσία και επιθυμούσε να ξεφύγει από προηγούμενα αναχρονιστικά πολιτικά καθεστώτα, ταυτόχρονα δίσταζε απέναντι στην αλλαγή, διότι δεν γνώριζε τον τρόπο να την αντιμετωπίσει και να την προσεγγίσει.

Το στοιχείο αυτό της μετάβασης και η γενικευμένη διάθεση για αλλαγή, αποτελούν τα δύο βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ελληνική πολιτική κουλτούρα⁶ της εποχής εκείνης. Η ελληνική πολιτική κουλτούρα της υπό μελέτης περιόδου, διακρίνεται από τη συνύπαρξη του νέου και του παλαιού στοιχείου. Είναι γεγονός ότι η ελληνική πολιτική κουλτούρα διαμορφώνεται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να ανακάμψει από τις τραυματικές πολιτικές εμπειρίες και να ανανεώσει το πολιτικό της πρόσωπο, επεκτείνοντας την πολιτική συμμετοχή και διευρύνοντας την πολιτική επικοινωνία. Συνήθως σε περιόδους μετάβασης και ανασυγκρότησης μιας κοινωνίας, συνενώνονται ετερογενή στοιχεία ως αποτέλεσμα της προσπάθειας των υποκειμένων να επανερμηνεύσουν στοιχεία της παράδοσης και να ανακατασκευάσουν σχήματα σκέψης τα οποία ίσχυαν μέχρι τότε, μέσα από το συγχρωτισμό με νεωτεριστικές μορφές σκέψης, αντιλήψεις και νόρμες. Η διαδικασία αυτή οδηγεί στον

⁶ Όταν μιλάμε για πολιτική κουλτούρα εννοούμε «το σύνολο των σχημάτων γνώσης, αντίληψης και πρακτικής που, συγχρονικά και διαχρονικά, σημασιοδοτούν και θεσμίζουν τη σφαίρα του πολιτικού». Βλ. Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» στο: *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα: Θεμέλιο, 1990, σ.71.

εκσυγχρονισμό της πολιτικής κουλτούρας της κοινωνίας – μια διαδικασία, όμως, η οποία δεν ακολουθήθηκε στην Ελλάδα, αφού στην Ελλάδα συνέβη ακριβώς το αντίστροφο: δηλαδή, τα νεωτεριστικά στοιχεία συμμορφώθηκαν με τα παραδοσιακά στοιχεία της κουλτούρας και, έτσι, έχασαν σε ένα μεγάλο βαθμό το εκσυγχρονιστικό δυναμικό τους⁷.

Σύμφωνα με το Ν. Δεμερτζή⁸, η ελληνική πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του 1980, χαρακτηρίστηκε κυρίως από το «φιλτραρίσμα» των νεωτερικών στοιχείων που την χαρακτήριζαν, μέσα από παραδοσιακά σχήματα και αντιλήψεις που είχε κληρονομήσει και καλλιεργήσει, διαμορφώνοντας, κατά τον τρόπο αυτό, την «επιλεκτική της παράδοση». Έτσι, λοιπόν, τα νεωτεριστικά και εκσυγχρονιστικά στοιχεία, κατά τη διαδικασία του «φιλτραρίσματος», απώλεσαν μέρος της εκσυγχρονιστικής τους ισχύος, με αποτέλεσμα να συντηρούνται παραδοσιακά σχήματα εις βάρος των νεωτεριστικών. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι βασικές παράμετροι της παράδοσης αυτής είναι η αναπαραγωγή και ενσωμάτωση στην πολιτική κουλτούρα θρησκευτικών αναπαραστάσεων, ο προσωποκεντρικός χαρακτήρας των πολιτικών σχέσεων, οι οποίες λειτουργούν με τη μορφή των πελατειακών σχέσεων, η χαμηλής ισχύος δημόσια σφαίρα, ο χαμηλός βαθμός εξειδίκευσης των κοινωνικών και πολιτικών ρόλων, το γεγονός ότι η πολιτική αντιπαράθεση παίρνει τη μορφή της παραταξιακής αντιπαράθεσης και τέλος, η σύγχυση θεσμών και φορέων. Από την άλλη μεριά, οι νεωτερικές τάσεις της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, συνοψίζονται από το Ν. Δεμερτζή σε τέσσερα βασικά στοιχεία, τα οποία αφορούν στη σταδιακή αντιμετώπιση παλαιότερων πολιτικών εμπειριών που είχαν στιγματίσει αρνητικά και τραυματικά τη χώρα, όπως ο εμφύλιος και η δικτατορία, στην προσπάθεια ανανέωσης του πολιτικού προσωπικού και, τέλος, στη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και της πολιτικής επικοινωνίας.

⁷ Βλ. Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» στο: *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, ο.π., σ.79.

⁸ Βλ. Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» στο: *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, ο.π., σ.σ.70-96.

Στην ελληνική πραγματικότητα, αν και τα υποκείμενα είναι έντονα πολιτικοποιημένα, η δημόσια δράση τους κινητοποιείται βάσει προσωποποιημένων στόχων και το αντίστροφο: δηλαδή, η έντονη πολιτικοποίηση και η αντιμετώπιση της πολιτικής ως προσωπικής υπόθεσης, οδηγεί τους πολίτες στην επιθυμία εμπλοκής με αυτή, προκειμένου να εκπληρώσουν ατομικούς στόχους. Η πολιτική δεν αφορά σε μια αυτόνομη δημόσια σφαίρα, αλλά στην ουσία αφορά στα προσωπικά διακυβεύματα των υποκειμένων και στις προσωπικές τους προσβλέψεις. Λόγω του ότι η κοινωνία των πολιτών δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη, αλλά και λόγω του ότι τα όρια ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα δεν είναι απόλυτα διακριτά, η πολιτική στην Ελλάδα βιώνεται ως προσωπική υπόθεση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ν.Δεμερτζής, «οι ιδιαίτερες ιστορικές συγκυρίες διαμόρφωσαν έναν εργαλειακό τρόπο τοποθέτησης του ατόμου στον κόσμο, έτσι ώστε οικονομία, οικογένεια, θρησκεία και πολιτική, αν και συναπτόμενες, να εσωτερικεύονται ως σχετικά αυτόνομες σφαίρες δραστηριότητας⁹».

Οι πολίτες, και ειδικότερα τα ανερχόμενα μικροαστικά στρώματα της συγκεκριμένης περιόδου, βιώνουν μια διαδικασία ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας μέσω της αστικοποίησης, του καταναλωτισμού και της αύξησης του εισοδήματος, με αποτέλεσμα να προσπαθούν με κάθε τρόπο να διατηρήσουν τα επιτεύγματα και τις κατακτήσεις τους, στρεφόμενοι όλο και περισσότερο στον ιδιωτικό βίο. Όμως, ο ιδιωτικός αυτός βίος αλληλοδιαπλέκεται με τη μαζική πολιτική συμμετοχή, με αποτέλεσμα να διατηρείται αυτή η ασαφής διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτική και δημόσια σφαίρα και ταυτόχρονα η δημόσια σφαίρα να αρχίζει να λειτουργεί με όρους ιδιωτικού δικαίου. Ο στόχος των ανερχόμενων μικροαστικών στρωμάτων είναι η κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους και όχι η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών. «Το κοινωνικό αδιαχώρητο, εκκενωμένο από τις παντοειδείς προσωπικές και συλλογικές ικανοποιήσεις που παρείχε πριν ο κοινωνικός ιστός, γεννά για τα μικροαστικά στρώματα την ανάγκη της λαϊκίστικης προβολής και ταύτισης με χαρισματικούς πολιτικούς ηγέτες, και

⁹ Βλ. Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» στο: *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, ο.π., σ.75.

ενεργοποιεί εκείνα τα εργαλειακά παραδοσιακά πρότυπα συμπεριφοράς (νεοποτισμός, προσωποκρατία, μοιρολατρία, ξενοφοβία) που θεωρούνται ικανά να υποτάξουν στη λογική τους τα νεωτεριστικά στοιχεία¹⁰».

Έτσι, λοιπόν, στο ελληνικό κράτος έγιναν πολλές θεσμικές μεταρρυθμίσεις, αλλά όμως δεν επέφεραν τις ανάλογες ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές δεσμεύσεις, όπως σε άλλα κράτη του Δυτικού κόσμου. Το ελληνικό κράτος ποτέ δεν διαχωρίστηκε πλήρως από την κοινωνία και η σφαίρα του ιδιωτικού από τη δημόσια. Ο δυτικός ατομικισμός που εκφράζεται στη θεσμοθετημένη, απρόσωπη κοινωνική οργάνωση, ερμηνεύτηκε στην Ελλάδα ως ατομική δραστηριοποίηση, η οποία υπακούει και ταυτίζεται με κανόνες που διαμορφώνονται μέσα από τις οικογενειακές και συγγενικές σχέσεις και υπόκεινται κατά κύριο λόγο σε προσωπικές δεσμεύσεις. Η κατανομή των ευθυνών και η συγκρότηση των αξιών δεν αφορούσε στο άτομο, αλλά στις μορφές οικογενειακής και συγγενικής αλληλεγγύης¹¹.

Οι Έλληνες κατανοούν την έννοια του εαυτού, όχι ως μια ανεξάρτητη και αυτόνομη οντότητα, αλλά ως οργανικό μέρος της οικογένειας και του σογιού. Πέρα από την οικογένεια, το άτομο συγκροτεί την ταυτότητά του μέσα από το έθνος και την τοπική κοινότητα. Κατά τον τρόπο αυτό, η ταυτότητα των Ελλήνων συγκροτείται και οριοθετείται μέσα από την αντιπαράθεση ανάμεσα σε εμάς και τους άλλους, μέσα από μια διχοτομική αντίληψη που διαχωρίζει τους «δικούς μας» από τους ξένους. Η αντίληψη αυτή έχει διαταξικό χαρακτήρα και διέπει όλες τις σφαίρες της πολιτικής και κοινωνικής δραστηριότητας. Η οικογένεια είναι ίσως ο μοναδικός θεσμός της ελληνικής κοινωνίας ο οποίος, παρά τις κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, ήταν πάντα ο βασικότερος πυρήνας της ελληνικής κοινωνίας, καθώς συμμετείχε αδιάλειπτα στις διαδικασίες και στην οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής, καλύπτοντας το κενό που

¹⁰ Βλ. Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» στο: *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, ο.π., σ.81.

¹¹ Βλ. Ρ.Παναγιωτοπούλου, «Ορθολογικές» ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός «ανορθολογικού» πολιτικού συστήματος» στο: Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Οψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, ο.π., σ.152.

άφηνε η κρατική πολιτική. Η ελληνική οικογένεια, είτε ως μονάδα αναπαραγωγής, είτε ως επιχειρηματική μονάδα, ανέπτυξε πολύπλευρες δραστηριότητες, τόσο οικονομικές, όσο και πολιτισμικές και κοινωνικές. Η εμφάνιση της πυρηνικής οικογένειας δεν είχε ως αποτέλεσμα τη διάσπαση των σχέσεων αλληλοϋποστήριξης των μελών της οικογένειας, αλλά την αναπροσαρμογή των ήδη υπάρχοντων συμπεριφορών στις νέες συνθήκες. Οι νέοι ηθικοί κώδικες ήταν αναγκασμένοι να προσαρμοστούν και να αντιμετωπίζουν τις ελλείψεις του κράτους και από την άλλη, να παρέχουν τη απαραίτητη νομιμοποίηση για να μπορούν να εκμεταλλεύονται στο έπακρο τις δυνατότητες των μελών της οικογένειας¹².

5.3 Πολιτική κουλτούρα και γυναίκες

Αν θεωρήσουμε ότι η πολιτική κουλτούρα μπορεί να οριστεί ως μια διαδικασία πολιτικής κοινωνικοποίησης στην οποία κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν οι πολιτικές εξελίξεις και οι κοινωνικοί ανασχηματισμοί¹³, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πέρα από τα γεγονότα που συνέβησαν στη μεταπολεμική Ελλάδα και επηρέασαν την πολιτική συμμετοχή και την ιδεολογική τοποθέτηση όλων, ειδικότερα των γυναικών, η μαζική τους είσοδος στην αγορά εργασίας και η εντυπωσιακή βελτίωση του μορφωτικού τους επιπέδου, αποτέλεσαν δύο βασικές κοινωνικές παραμέτρους για την πολιτική τους κοινωνικοποίηση.

Την περίοδο της μελέτης μας, στην ελληνική κοινωνία κυριαρχούσαν πατριαρχικές αντιλήψεις, στάσεις και πρακτικές, σε ευρεία και μεγαλύτερη κλίμακα και ένταση σε σχέση με τη σημερινή πραγματικότητα, οι οποίες βασιζόνταν στη διχοτομική κατασκευή των έμφυλων υποκειμένων, αλλά και τη διχοτομική αντίληψη για το σχήμα διάκρισης του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου και της συνακόλουθης ταύτισης των γυναικών με τον δεύτερο. Η συλλογιστική

¹² Βλ. Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Ορθολογικές» ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός «ανορθολογικού» πολιτικού συστήματος» στο: Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, ο.π., σ.σ. 153-155.

¹³ Βλ. Ρ. Ν. Diamandouros, «Greek political culture in transition: historical origins, evolution, current trends» στο: R. Clogg (ed.), *Greece in the 1980s*, London: MacMillan, 1983, σ.σ. 43-44.

αυτή είχε ως πρακτικό αποτέλεσμα ότι για να συμμετέχουν οι γυναίκες στην πολιτική ζωή και να έχουν ένα ενεργό ρόλο στη δημόσια ζωή του τόπου, θα έπρεπε να υιοθετήσουν συμπεριφορά βασισμένη στα ανδρικά πρότυπα. Οι γυναίκες λόγω του αποκλεισμού τους από τη δημόσια σφαίρα, αλλά και λόγω του ανδροκεντρικού χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας, διακατέχονταν από μια αίσθηση ότι είναι αναρμόδιες να συμμετέχουν στις πολιτικές διαδικασίες, με αποτέλεσμα να εκδηλώνουν μικρότερη συμμετοχή¹⁴. Η κατοχύρωση του δικαιώματος της ψήφου για τις γυναίκες (το 1952 κατοχυρώθηκε συνταγματικά το δικαίωμα ισότητας ψήφου γυναικών και ανδρών) άλλαξε περισσότερο ποσοτικά, παρά ποιοτικά, την αντίληψη αυτή. Για τις Ελληνίδες γυναίκες, ο διαχωρισμός αυτός ανάμεσα στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα είναι ακόμη ασαφέστερος, διότι τα όρια ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο στην Ελλάδα είναι ασαφή, αφού ο δημόσιος χώρος τις περισσότερες φορές λειτουργεί με τους κανόνες του ιδιωτικού¹⁵.

Η δεκαετία του 1980 ήταν η εναρκτήρια δεκαετία για την αλλαγή της πολιτικής ταυτότητας και της πολιτικής κουλτούρας των Ελληνίδων γυναικών, αν και σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να ομοιογενοποιήσουμε την κατάσταση των γυναικών στην ύπαιθρο με αυτή των γυναικών στα αστικά κέντρα. Συνολικά και οι δύο κατηγορίες γυναικών ήταν αποκλεισμένες από το δημόσιο χώρο, αλλά βίωναν αυτόν τον αποκλεισμό με πολύ διαφορετικό τρόπο.

Συνοπτικά αναφέρουμε ότι οι γυναίκες των αγροτικών περιοχών είχαν περισσότερο καθορισμένους και οριοθετημένους ρόλους, οι οποίοι προσδιορίζονταν από τα παραδοσιακά πρότυπα που αφορούν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της θηλυκότητας και τις κοινωνικές συνδηλώσεις της μητρότητας. Τα πρότυπα αυτά, τα οποία βασίζονταν στη διχοτομική σύλληψη για την έμφυλη υποκειμενικότητα και σε ουσιολογικές προσεγγίσεις του φύλου,

¹⁴ Βλ. Μ.Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και Πολιτική. Η Πολιτική Φυσιогνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα: GUTENBERG, 1992, σ.266.

¹⁵ Βλ. Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλτούρας των Ελληνίδων: σκέψεις και επισημάνσεις για τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα» στο: Ν.Δεμερτζής (εισ.-επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσεάς, 1995, σ.299.

πρόβαλαν ως κύριο χαρακτηριστικό των γυναικών το χαρακτηριστικό της μητρότητας. Άλλωστε, η σημαντικότητα της ελληνικής οικογένειας, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές, αντικατόπτριζε τη σημαντικότητα που είχε ο ρόλος της μητέρας¹⁶. Η ιδιωτική σφαίρα ήταν το κατεξοχήν πεδίο δραστηριοποίησης των γυναικών και η κοινωνικοποίηση των παιδιών ο κεντρικός τους ρόλος¹⁷. Ο ρόλος αυτός προσδιοριζόταν με φυσικό τρόπο, ως αποτέλεσμα δηλαδή δεδομένων φυσικών χαρακτηριστικών της γυναίκας, όπως η ικανότητα κυοφορίας και γέννησης παιδιών, αντίληψη η οποία θωρακιζόταν με πολύ ασφαλή τρόπο πίσω από την ωφελμιστική αυτή οπτική. Ο γάμος αποτελούσε μια από τις πιο σημαντικές στιγμές στη ζωή των γυναικών, όπως και η γέννηση των παιδιών, η οποία σηματοδοτούσε την περαιτέρω υποταγή των γυναικών στην οικογένεια του συζύγου, αλλά και στον ίδιο τον άνδρα-πατριάρχη¹⁸. Η γυναίκα αποκτούσε κύρος και εξουσία σε σχέση με δραστηριότητες που αφορούσαν την ανατροφή και φροντίδα των παιδιών της και βρισκόταν σε μειονεκτική θέση σε σχέση με την εξουσία του άνδρα-συζύγου της.

Η θέση της γυναίκας στο χώρο της οικογένειας ήταν ιδιαίτερα σημαντική και για το λόγο αυτό, η αυτο-εκτίμησή της βασιζόταν στο κατά πόσο θα μπορούσε να ανταποκριθεί με επιτυχία στις απαιτήσεις του ρόλου της ως νοικοκυρά στο χώρο της οικογένειας¹⁹. Πράγματι η θέση των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας ήταν νευραλγική και καθοριστική για τον τρόπο οργάνωσης της οικογένειας, αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο η οικογένεια παρουσιαζόταν προς τον έξω κόσμο²⁰. Πλην όμως, οι γυναίκες αποκλείονταν από τη συμμετοχή σε δραστηριότητες της δημόσιας ζωής, ενώ ταυτόχρονα δεν συμμετείχαν ισότιμα

¹⁶ Βλ. Ν. Kyriazis, «Feminism and the Status of Women in Greece» στο: D. Constan και T.G.Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, Washington and Baltimore: The Woodrow Wilson Center Press and the Johns Hopkins University Press, 1995, σ.274.

¹⁷ Βλ. Π. Παναγιωτοπούλου, «Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλτούρας των Ελληνίδων: σκέψεις και επισημάνσεις για τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα» στο: Ν.Δεμερτζής (εισ.-επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, ο.π., σ.305.

¹⁸ Βλ. Π. Παναγιωτοπούλου, «Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλτούρας των Ελληνίδων: σκέψεις και επισημάνσεις για τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα» στο: Ν.Δεμερτζής (εισ.-επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, ο.π., σ.306.

¹⁹ Βλ. Ν. Kyriazis, «Feminism and the status of women in Greece» στο: D. Constan και T.G.Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, ο.π., σ.274.

²⁰ Βλ. Ν. Kyriazis, «Feminism and the status of women in Greece» στο: D. Constan και T.G.Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, ο.π., σ.274.

με τους άνδρες στη λήψη αποφάσεων. Οι συνολικές μεταβολές που επήλθαν στην ελληνική κοινωνία σαφώς επέδρασαν θετικά και εκσυγχρονιστικά στη ζωή των γυναικών, αλλά δεν άλλαξαν, ούτε τους παραδοσιακά καθορισμένους ρόλους των δύο φύλων, ούτε και τις αναπαραστάσεις που κυριαρχούν και προσδιορίζουν τους ρόλους αυτούς²¹.

Στα αστικά κέντρα η κατάσταση ήταν λίγο διαφορετική, κυρίως για τις γυναίκες οι οποίες ανήκαν σε ανώτερη κοινωνική τάξη και οι οποίες δεν βίωναν τόσο έντονα το διαχωρισμό ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Αυτό βέβαια, δεν σημαίνει ότι υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στη συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητας των γυναικών ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν, αφού το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της πολιτικής ταυτότητας των γυναικών ήταν το στοιχείο της μειονεκτικότητας. Οι γυναίκες εκείνες που ήρθαν στα αστικά κέντρα από τις αγροτικές περιοχές, αναγκάστηκαν λόγω οικονομικών δυσχερειών να αναζητήσουν αμειβόμενη εργασία έξω από τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, αλλά παράλληλα να διατηρούν και τους καθορισμένους ρόλους τους στο πλαίσιο της οικογένειας. Οι γυναίκες οι οποίες είχαν εισαχθεί στην αγορά εργασίας στα αστικά κέντρα κατά τη δεκαετία του 1960, συνήθως απασχολούνταν σε εργασίες χαμηλά αμειβόμενες, δεν είχαν τελέσει γάμο και πολλές από αυτές εργάζονταν για να μπορέσουν να «φτιάξουν» την προίκα τους²². Η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας πραγματοποιήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 70', αλλά οι συνθήκες εργασίας δεν βελτιώθηκαν θεαματικά (άνισες αμοιβές, ανεργία, υποαπασχόληση κ.τ.λ.). Σημαντικές είναι οι αλλαγές στο μορφωτικό επίπεδο των γυναικών, καθώς όλο και περισσότερες γυναίκες αποφοιτούσαν πλέον από τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Όμως, η κατωτερότητα του πτυχίου των γυναικών σε σχέση με των ανδρών ήταν εμφανής. Πάντως, είναι

²¹ Βλ. Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλουράς των Ελληνίδων: σκέψεις και επισημάνσεις για τη γυναικεία πολιτική κουλούρα» στο: Ν.Δεμερτζής (εισ.-επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλούρα Σήμερα*, ο.π., σ.308.

²² Βλ. Ν. Kyriazis, «Feminism and the status of women in Greece» στο: D. Constan και T.G.Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, ο.π., σ.275.

γεγονός, ότι η βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών συνέβαλε στη απόκτηση συνείδησης φύλου και εντονότερης πολιτικής συμμετοχής²³.

Αυτό το οποίο είναι σίγουρο, είναι ότι η μειωμένη πολιτική συμμετοχή των Ελληνίδων γυναικών δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση σχόλιο για την πολιτικότητά τους, όπως αναφέρει και η Μ.Παντελίδου-Μαλούτα²⁴. Η νοσηματοδότηση της κοινωνικής κατηγορίας του γυναικείου έμφυλου υποκειμένου, ο μακραίωνος αποκλεισμός και η περιθωριοποίηση της γυναίκας από τις δραστηριότητες του δημόσιου χώρου, ο ανδροκεντρικός χαρακτήρα της πολιτικής, η πρόσδεση της γυναίκας με τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, κυρίως, ως αποτέλεσμα φυσικών χαρακτηριστικών που νομομοποιούν αυτή την ταύτιση, είναι μερικά από τα πιο σημαντικά αίτια που εξηγούν το χαρακτήρα της μειωμένης πολιτικής συμμετοχής της κατηγορίας των γυναικών. Ακόμη και όταν οι γυναίκες ενεργοποιήθηκαν στον πολιτικό χώρο, κυρίως μέσα από το φεμινιστικό κίνημα στο οποίο θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά ακολούθως, στόχευαν, όχι στην ανατροπή των μέχρι τότε καταπιεστικών δομών του κοινωνικού μορφώματος, αλλά στον εκσυγχρονισμό των δομών υποτέλειας, έτσι ώστε να επιτελούν πιο εύκολα τους παραδοσιακούς τους ρόλους. Το ζητούμενο όμως, είναι η αποδόμηση των κοινωνικών συνδηλώσεων της κατηγορίας «γυναίκα», η αποκήρυξη της κατηγορίας του «φύλου» ως βάση διάκρισης των υποκειμένων και η ανα-σήμανση των έμφυλων κατηγοριών απεγκλωβισμένες από διχοτομικές αναφορές, προκειμένου να οδηγηθούμε στην ουσιαστική ισότητα των υποκειμένων.

5.4 Ελληνικό φεμινιστικό κίνημα

Το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα κορυφώθηκε μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα (1967-1974), όταν οι γυναικείες οργανώσεις αναπτύχθηκαν και κινητοποιήσαν τις Ελληνίδες γυναίκες προς μεγαλύτερη

²³ Βλ. Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλτούρας των Ελληνίδων: σκέψεις και επισημάνσεις για τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα» στο: Ν.Δεμερτζής (εισ.-επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, ο.π., σ.315.

²⁴ Βλ. Μ. Παντελίδου – Μαλούτα, *Γυναίκες και Πολιτική. Η Πολιτική Φυσιognωμία των Ελληνίδων*, ο.π., σ.268.

συμμετοχή σε όλους τους τομείς της ζωής. Αυτές οι οργανώσεις θα ήταν πιο επιτυχημένες στα αποτελέσματα που επέφεραν, εάν οι προσπάθειές τους ήταν περισσότερο ενοποιημένες και συγκεντρωμένες. Όμως, λόγω των διαφορετικών εμπειριών και επιτευγμάτων των καθοδηγητών τους, καθώς και λόγω των εξωτερικών πιέσεων, το φεμινιστικό κίνημα διασπάστηκε σε πολλές, διαφορετικές και λιγότερο αποτελεσματικές ομάδες. Τη μερική ευθύνη για αυτή τη διάσπαση είχαν τα πολιτικά κόμματα, τα οποία πατρονάριζαν τις μεγαλύτερες γυναικείες οργανώσεις και για το λόγο αυτό, τα ειδικά ζητήματα τα οποία απασχολούσαν τις γυναικείες οργανώσεις διασκορπίστηκαν, με αποτέλεσμα να μειωθεί η αποτελεσματικότητα του κινήματος²⁵. Καθοριστικός παράγοντας, πάντως, για την αδυναμία του φεμινιστικού κινήματος να αναπτυχθεί ως ένα αυτόνομο κίνημα, ήταν οι πολιτικές συνθήκες οι οποίες επικρατούσαν στην Ελλάδα ύστερα από την πτώση του στρατιωτικής δικτατορίας, στο πλαίσιο των οποίων τα θέματα που κυριαρχούσαν ήταν «η δημοκρατία», «η ελευθερία», «η αλλαγή», με αποτέλεσμα οι ανισότητες κατά φύλο να αντιμετωπίζονται ως ένα σύμπτωμα των υπαρχόντων κοινωνικών και πολιτικών δομών²⁶.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, η δράση του φεμινιστικού κινήματος είχε περιοριστεί. Μετά την πτώση της δικτατορίας και την ανάληψη της διακυβέρνησης του ελληνικού κράτους από το συντηρητικό κόμμα της Νέας Δημοκρατίας στις εκλογές του 1974, δημιουργήθηκε το 1975 το νέο Σύνταγμα, το οποίο διατύπωνε ότι όλοι/ες οι Έλληνες και οι Ελληνίδες είναι ίσοι/-ες απέναντι στο νόμο. Το 1983 η σοσιαλιστική κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ υπέγραψε και θέσπισε το άρθρο 7 της σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών σχετικά με την εξάλειψη όλων των μορφών διάκρισης απέναντι στις γυναίκες. Έτσι, βάσει των νέων νόμων, οι γυναίκες και άνδρες είναι ισότιμα μέλη της Ελληνικής κοινωνίας και έχουν το δικαίωμα να συμμετέχουν με ισότιμο τρόπο σε όλες τις διαδικασίες λήψης

²⁵ Βλ. Y. Papageorgiou-Limberes, «The women's movement and Greek politics» στο: J.M. Bystydzienski (ed.), *Women Transforming Politics. Worldwide Strategies for Empowerment*, Bloomington: Indiana University Press, 1992, σ.67.

²⁶ Βλ. N. Kyriazis, «Feminism and the status of women in Greece» στο: D. Constan και T.G.Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, ο.π., σ.276.

αποφάσεων. Με τις νέες θεσμικές αυτές αλλαγές, οι Ελληνίδες γυναίκες εστίασαν τις στρατηγικές τους στην εξάλειψη όλων των θεσμικών διακρίσεων απέναντι στις γυναίκες. Οι γυναικείες οργανώσεις απαιτήσαν θεσμικές μεταρρυθμίσεις, όπως ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου, εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και βελτιωμένες συνθήκες εργασίας, ελπίζοντας ότι τα εχέγγυα της ισότητας που προβλέπονται από το Σύνταγμα θα εφαρμοστούν και στην πράξη²⁷.

Το 1974 δημιουργήθηκε η Ένωση των Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ), προσανατολισμένη στον ως άνω σκοπό. Όμως το 1976 το ΚΔΓ χωρίστηκε σε δύο διαφορετικές οργανώσεις, εκ των οποίων η μία ανήκε στο ΠΑΣΟΚ (ΕΓΕ) και η άλλη στο ΚΚΕ (ΟΓΕ). Οι οργανώσεις αυτές είχαν σημαντικές και έντονες διαφορές στον τρόπο δράσης τους και στους άμεσους στόχους τους. Όμως είχαν και ένα κοινό χαρακτηριστικό, ιδιαίτερα σημαντικό: αντλούσαν το κοινωνικό και πολιτικό τους κύρος, όχι από τη συμμετοχή τους στα δρώμενα που αφορούσαν στις γυναικείες διεκδικήσεις, αλλά από τους δεσμούς τους με την κοινοβουλευτική αριστερά, υιοθετώντας, έτσι, ένα ρόλο ενδιάμεσου συνομιλητή με την εξουσία σχετικά με τα γυναικεία δικαιώματα. Η δράση τους περιοριζόταν στη διοργάνωση συμποσίων, συνεδρίων και ομιλιών για την εδραίωση της παρουσίας τους στο πολιτικό σκηνικό και του ρόλου τους ως υπερασπιστές των γυναικείων δικαιωμάτων. Ήταν προφανής η απουσία ιδεολογικού υπόβαθρου και η εμπλοκή των γυναικών σε ένα πολιτικό και κοινωνικό συσχετισμό δυνάμεων, ο οποίος είχε διαμορφωθεί από εξωτερικούς του κινήματος παράγοντες. Έτσι, δεν εισήγαγαν τη δική τους φεμινιστική πολιτική, η οποία θα βασιζόταν σε μια νέα σύλληψη για το κοινωνικό φύλο, τις σχέσεις ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες και θα ερχόταν σε αντίθεση με την παραδοσιακή αντίληψη για την πολιτική²⁸.

²⁷ Βλ. Y. Papageorgiou-Limberes, «The Women's movement and Greek politics» στο: J.M. Bystydzienski (ed.), *Women Transforming Politics. Worldwide Strategies for Empowerment*, ο.π., σ.σ. 70-71.

²⁸ Βλ. Ε. Λεοντίδου και S.R. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των Γυναικών: Διαδρομές στο Χώρο και στο Χρόνο*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις/Ταΐας, 1992, σ. 70.

Το φαινόμενο του ότι οι περισσότερες γυναικείες οργανώσεις πρόσκεινται σε κάποιο πολιτικό κόμμα είναι άξιο αναφοράς και μεγαλύτερης εστίασης. Όταν κάποια οργάνωση εντάσσεται σε κάποιο πολιτικό κόμμα, η ιδεολογία του κόμματος υπερισχύει. Το κόμμα δεν μπορεί να δώσει έμφαση σε ένα θέμα εις βάρος κάποιου άλλου, αλλά πρέπει να παρουσιάζει τα θέματα σαν ένα πακέτο της γενικότερης «πλατφόρμας» του. Επιπρόσθετα, αυτές οι οργανώσεις είναι πιο παραδοσιακές και ανδροκρατικές στην οργάνωσή τους. Βέβαια, από το 1982 εμφανίστηκαν και αυτόνομες οργανώσεις, οι οποίες είχαν πιο ριζοσπαστική ιδεολογία και οι οποίες, σε αντίθεση με τις κομματικές γυναικείες οργανώσεις, οι οποίες προσπαθούσαν να προωθήσουν τα γυναικεία αιτήματα, χωρίς να ταράζουν την υπάρχουσα κοινωνική τάξη, οι νέες αυτές αυτόνομες οργανώσεις επιζητούσαν μια ριζική αλλαγή της πολιτικής και κοινωνικής τάξης. Αμφισβήτησαν το μύθο της οικογενειακής ενότητας στην Ελληνική κοινωνία, προβάλλοντας θέματα οικογενειακής βίας, ενώ διαχειρίστηκαν θέματα όπως η πορνεία, το σώμα, η σεξουαλικότητα και η ιδεολογία. Όμως, τα μικρά τους μέγεθη είχαν σαν αποτέλεσμα και τη μικρότερη αποτελεσματικότητά τους στη δημόσια σφαίρα²⁹.

Πάντως, η συνολική δράση των γυναικείων οργανώσεων είχε ως έμπρακτο αποτέλεσμα τη διεύρυνση της ευαισθητοποίησης του ελληνικού κοινού απέναντι σε θέματα που προσδιορίζονταν από αυτές. Η κοινωνική τάξη πραγμάτων εκείνη την εποχή χαρακτηριζόταν από μεταβατικότητα και για το λόγο αυτό το φεμινιστικό κίνημα έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικό για να μην διαστρεβλωθούν οι πρακτικές του και η δράση του. Με την ένταξη στην Ε.Ο.Κ., από τη μια μεριά, προέκυψε η αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού των παραδοσιακών θεσμών, συμπεριλαμβανομένου και του οικογενειακού δικαίου και από την άλλη, η διατήρηση μιας συνέχειας ανάμεσα στις εκσυγχρονιστικές πρακτικές και στις παραδοσιακές δομές της ελληνικής κοινωνίας. Η σύμπραξη αυτή παραδοσιακών νορμών και εκσυγχρονιστικών πρακτικών δημιούργησε πρόβλημα στο φεμινιστικό κίνημα, με αποτέλεσμα να γίνει μια προσπάθεια

²⁹ Βλ. Y. Papageorgiou-Limberes, «The Women's movement and Greek politics» στο: J.M. Bystydzienski (ed.), *Women Transforming Politics. Worldwide Strategies for Empowerment*, ο.π., σ.σ. 74-75.

«ενσωμάτωσης» του φεμινισμού, ως τον πιο πρόσφορο τρόπο δράσης. Έτσι, την πρώτη τετραετία διακυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ., η διαδικασία αυτή ενσωμάτωσης και αφομοίωσης του φεμινισμού προς όφελος του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας, έφθασε στο υψηλότερο σημείο. Ο φεμινισμός ενσωματώθηκε στην κυρίαρχη ιδεολογία, ανακηρύχθηκε ως τέτοια και σηματοδοτούσε τη νομική ισότητα που εισήγαγε η κυβέρνηση³⁰.

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, δημιουργήθηκε το ΣΕΓΕΣ, το οποίο ήταν το αποτέλεσμα της ένωσης 12 γυναικείων οργανώσεων με διαφορετική βάση (οι πιο ριζοσπαστικές οργανώσεις αρνήθηκαν να ενταχθούν). Προσπαθώντας να θεραπεύσει τις θεσμικές ανισότητες, το ΣΕΓΕΣ οργάνωσε μια ευρεία κινητοποίηση ενάντια στο παλιό οικογενειακό δίκαιο, το οποίο ρύθμιζε τις οικογενειακές σχέσεις για περίπου 35 χρόνια. Αυτό το δίκαιο, πέρα από άλλες ανισότητες, διαίωνιζε την πατριαρχία δηλώνοντας ότι ο άνδρας ήταν ο αρχηγός της οικογένειας, ενώ η γυναίκα δεν είχε δικαιώματα ιδιοκτησίας ή δικαιώματα κληδεμονίας επάνω στα παιδιά της. Κάτω από τη πίεση του ΣΕΓΕΣ, μια ειδικευμένη επιτροπή διορίστηκε από την κυβέρνηση και η νομοθεσία την οποία αυτή η επιτροπή σύνταξε, ενσωμάτωσε κάποια από τα γυναικεία αιτήματα. Αυτό δεν πέρασε όταν στην εξουσία ήταν το συντηρητικό κόμμα, διότι οι προτάσεις θεωρήθηκαν επαναστατικές από τον υπουργό δικαιοσύνης. Το γεγονός αυτό, οδήγησε τις γυναικείες οργανώσεις να εντείνουν τους αγώνες τους και μέσω της κινητοποίησης της κοινής γνώμης και των διαδηλώσεων, πήραν με το μέρος τους τα αριστερά κόμματα. Έτσι, όταν το 1981 το ΠΑΣΟΚ ήρθε στην εξουσία, το παλιό οικογενειακό δίκαιο μεταρρυθμίστηκε³¹.

Το νέο οικογενειακό δίκαιο εξάλειψε την πατριαρχική δομή και την αντικατέστησε με τη νέα μορφή της οικογένειας, στο πλαίσιο της οποίας, ο άνδρας δεν θα είναι πια ο αρχηγός και οι αποφάσεις θα λαμβάνονται ισότιμα

³⁰ Βλ. Ε. Λεοντίδου και S.R. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των Γυναικών: Διαδρομές στο Χώρο και στο Χρόνο*, ο.π., σ. 72.

³¹ Βλ. Υ. Papageorgiou-Limberes, «The Women's movement and Greek politics» στο: J.M. Bystydziński (ed.), *Women Transforming Politics. Worldwide Strategies for Empowerment*, ο.π., σ.σ. 74-75.

και από τους δύο συζύγους. Τα παιδιά θα ανατρέφονται χωρίς έμφυλες διακρίσεις και τα παιδιά τα οποία γεννιούνται εκτός γάμου θα είναι ισότιμα απέναντι στο νόμο. Νομιμοποιήθηκε ο πολιτικός γάμος³² και το αυτόματο διαζύγιο. Δόθηκαν γονικές άδειες στους εργαζόμενους γονείς, οι οποίες καθιέρωσαν το δικαίωμα του πατέρα να συμβάλλει στην ανατροφή των παιδιών του. Αλλά οι αγώνες των γυναικών δεν σταμάτησαν εκεί, καθώς στόχευαν στην άσκηση πίεσης στην κυβέρνηση για να υιοθετήσει προοδευτικές στρατηγικές απέναντι στις γυναίκες και να οδηγήσει την κοινή γνώμη στην υπεράσπιση της ισότητας. Ο τελικός στόχος των γυναικών ήταν η πλήρης ενσωμάτωση των γυναικών στην κοινωνία σε ισότιμη βάση με τους άνδρες. Επιπλέον, η σοσιαλιστική κυβέρνηση αναγνώρισε την ύπαρξη της ανισότητας κατά των γυναικών και θέσπισε την ίδρυση του Συμβουλίου της Ισότητας, το οποίο αργότερα αναβαθμίστηκε σε Γενική Γραμματεία Ισότητας (Γ.Γ.Ι.). Οι στόχοι της Γενικής Γραμματείας Ισότητας μέχρι και τις μέρες μας είναι η προώθηση της νομοθεσίας για την ισότητα, ο έλεγχος της υλοποίησης των υπαρχόντων νόμων σε εθνικό επίπεδο και η δημιουργία ενός δικτύου γραφείων για την ισότητα σε όλη τη χώρα προκειμένου να εξασφαλίσει την εφαρμογή της ισότητας σε όλες τις περιοχές. Το 1983 καταργήθηκε ο νόμος που απαγόρευε τη συμμετοχή των γυναικών σε σωματεία. Ακόμη ένα επίτευγμα των γυναικών ήταν ότι τα σχολικά βιβλία ξαναγράφτηκαν με τη συνεργασία των γυναικείων οργανώσεων για να εξασφαλιστεί ότι θα συμπεριλαμβάνονται οι αρχές της ισότητας. Επίσης, οι γυναικείες οργανώσεις πίεζαν για την εισαγωγή θετικών δράσεων, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή των γυναικών στα θεωρούμενα ως «ανδρικά» επαγγέλματα³³.

³² Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου αποτέλεσε ένα κρίσιμο σημείο στη μεταρρύθμιση του Αστικού Κώδικα, καθώς σηματοδοτούσε το χωρισμό του Κράτους από την Εκκλησία, έναν χωρισμό που απασχολούσε πολλά χρόνια την ελληνική κοινωνία. Ήταν επόμενο να προκληθούν αντιδράσεις από την πλευρά της εκκλησίας, η οποία απολάμβανε προνόμια και απολαβές. Η κυβερνητική παράταξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. εκτίμησε τις αντιδράσεις και προκειμένου να θεσπίσει τον πολιτικό γάμο, αφού ήταν και μέλος της Ε.Ο.Κ., ακολούθησε τη μέση οδό, θεσπίζοντας τον πολιτικό γάμο, όχι ως υποχρεωτικό, αλλά ισόκυρο με το θρησκευτικό.

³³ Βλ. Υ. Papageorgiou-Limberes, «The Women's movement and Greek politics» στο: J.M. Bystydzienski (ed.), *Women Transforming Politics. Worldwide Strategies for Empowerment*, ο.π., σ.σ. 74-75.

Το 1986 πέρασε ένα νομοσχέδιο από το Κοινοβούλιο το οποίο επιτρέπει στις έγκυες γυναίκες να αποφασίσουν για το εάν θα κάνουν έκτρωση μέχρι τη δωδέκατη εβδομάδα ή την 24^η εβδομάδα της κύησης τους σε περίπτωση ανωμαλίας της εγκυμοσύνης και προβλέπεται ότι οι ατομικές περιπτώσεις θα εξετάζονται από μια ειδική επιτροπή. Περιορισμοί δεν υπάρχουν σε περίπτωση βιασμού ή ασθένειας.

Οι νομοθετικές αυτές ρυθμίσεις είναι εξαιρετικά σημαντικές, αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ανάμεσα στις κοινωνικές πρακτικές και στους θεσμούς υπάρχει πάντοτε μεγάλη απόσταση. Η τυπική ισότητα καθιερώθηκε, καθώς δεν απειλούσε τα θεμέλια των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων. Ο πολλαπλασιασμός στις απολύσεις εγκύων γυναικών, οι αιτήσεις που κατατέθηκαν από γυναίκες για την αλλαγή του πατρωνύμου τους μετά το γάμο, αποτελούν δείκτες που αποδεικνύουν την παραπάνω διατύπωση³⁴.

Διαπιστώνουμε ότι το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα από το 1975 και έπειτα, δεν κατόρθωσε να αναπτυχθεί ως ένα αυτόνομο κίνημα και η παρουσία του καθορίστηκε από τη σχέση του με τα κόμματα της αριστεράς. Οι γυναίκες, ως κατηγορία κοινωνικά καταπιεσμένη από τους άνδρες, έπρεπε να αγωνιστούν στο πλαίσιο ενός ευρύτερου αγώνα για την κατάκτηση της ισότητας, της δημοκρατίας, της ελευθερίας, αφού οι ανισότητες κατά φύλο αποτελούσαν ένα ακόμη σύμπτωμα του υπάρχοντος κοινωνικού και πολιτικού συστήματος. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πρόκειται για μια περίοδο μετά την πτώση της δικτατορίας, γεγονός που συνεπάγεται ότι επιδιώκονται αιτήματα συλλογικά και όχι κατά ομάδα που υφίσταται κάποιας μορφής καταπίεση. Την περίοδο εκείνη, η ανάγκη συμμετοχής στα κοινά και η ικανοποίηση του να συνδράμεις στην κοινωνική αλλαγή, ήταν κυρίαρχη και επιθυμητή από όλους. Σε μια χώρα όπου ο δημόσιος χαρακτήρας της πολιτικής ήταν απαγορευτικός για τις γυναίκες, οι οποίες λειτουργούσαν στον ιδιωτικό χώρο, η ύπαρξη γυναικείων οργανώσεων έδινε μια ευκαιρία στις γυναίκες να συμμετέχουν ενεργά στη

³⁴ Βλ. Ε. Λεοντίδου και S.R. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των Γυναικών: Διαδρομές στο Χώρο και στο Χρόνο*, ο.π., σ. 76.

διαδικασία αλλαγής. Η διαχείριση των γυναικείων θεμάτων γινόταν σαν να αποτελούσαν πτυχές της απαραίτητης δημοκρατικής αλλαγής, με τρόπο όμως που να μην ανατρέπουν τις υπάρχουσες σημασιοδοτήσεις των έμφυλων σχέσεων και να μην ανταγωνίζονται ή να απειλούν τη θέση των ανδρών³⁵.

Συμπεραίνουμε ότι το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα διακρινόταν από ιδιομορφίες που οφείλονταν τόσο στην χρονική περίοδο κατά την οποία εμφανίστηκε (μετά την πτώση της δικτατορίας), όσο και στην παραδοσιακή δομή της ελληνικής κοινωνίας. Οι γυναικείες οργανώσεις διαμορφώθηκαν σε μια περίοδο κατά την οποία άρχισαν να σημειώνονται δομικές αλλαγές στο χώρο της εκπαίδευσης και της αγοράς εργασίας, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια συγκρουσιακή κατάσταση ανάμεσα στις δομικές αυτές αλλαγές και στις παραδοσιακές δομές³⁶. Δεδομένης της σημαντικότητας της οικογένειας στην ελληνική κοινωνία, η θέση της γυναίκας στο σπίτι δεν ήταν συνδεδεμένη με κατωτερότητα, αλλά αντίθετα συσχετιζόταν με δύναμη και εξουσία. Έτσι, οι νέες αντιλήψεις και η φεμινιστική συνείδηση συνάντησαν μεγαλύτερες δυσκολίες στο να εδραιωθούν στην ελληνική κοινωνία, η οποία ήταν διαποτισμένη με παραδοσιακούς κανόνες, αντιλήψεις και νόρμες.

5.5 Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η περιγραφή του κοινωνικό-πολιτικού πλαισίου της υπό μελέτης περιόδου, έχει ως στόχο να χαρτογραφήσει τη μεταβατική περίοδο που διένυε η Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του '80, έτσι ώστε η ανάλυση των αναπαραστάσεων του φύλου που αναπαράγονται από τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους των διάφορων κομματικών παρατάξεων, να είναι ενταγμένη σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Η μελέτη του πολιτικού λόγου ανεξάρτητα από περιβάλλουσες κοινωνικές συνθήκες που τον επηρεάζουν και τις οποίες με τη σειρά του διαμορφώνει, δεν θα οδηγούσε σε έγκυρα συμπεράσματα. Πρέπει

³⁵ Βλ. Ν. Kyriazis, «Feminism and the status of women in Greece» στο: D. Constan και T.G.Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, ο.π., σ.276.

³⁶ Βλ. Ν. Kyriazis, «Feminism and the status of women in Greece» στο: D. Constan και T.G.Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, ο.π., σ. 275.

να σημειωθεί, ότι δεν αναζητούμε τις αιτίες για τις οποίες ο υπό μελέτη πολιτικός λόγος διακρίνεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, αλλά θεωρούμε ότι η κατανόηση του κοινωνικού-πολιτικού κλίματος της εποχής θα συνεισφέρει στην πιο ικανοποιητική προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων.

Η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου και η ψήφιση νόμων σχετικά με τη βελτίωση της θέσης των γυναικών από τη σοσιαλιστική κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ήταν αποτέλεσμα παραγόντων που σχετίζονταν με την ένταξη της χώρας στην Ε.Ο.Κ. και τη συνακόλουθη συμμόρφωσή της με κοινοτικές οδηγίες και χάραξη οριοθετημένων πολιτικών στρατηγικών, ενώ ταυτόχρονα οι προαναφερθείσες αλλαγές είχαν προετοιμαστεί και είχαν ωριμάσει στην ελληνική κοινωνία και αυτό που υπολειπόταν, ήταν η θεσμοθέτησή τους. Καθώς οι αλλαγές αυτές θα γινόντουσαν εύκολα αποδεκτές από την πλειοψηφία του ελληνικού λαού και, ταυτόχρονα, θα σηματοδοτούσαν την αλλαγή και τον εκσυγχρονιστικό χαρακτήρα της κυβέρνησης, έπρεπε να θεσμοθετηθούν. Βέβαια, οι αλλαγές αυτές, ανεξάρτητα από το λόγο για τον οποίο τέθηκαν σε πρώτη προτεραιότητα από την κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ., δημιούργησαν ένα νομικό καθεστώς για τις γυναίκες, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει μια ισχυρή βάση για την πραγματική βελτίωση της θέσης που κατείχαν στην ελληνική κοινωνία. Το ερώτημα, όμως, που τίθεται, είναι εάν πραγματοποιήθηκε αποτελεσματική διαχείριση των συγκρούσεων που τα μέτρα αυτά δημιούργησαν και εάν τελικά δημιουργήθηκαν οι δομές που έπρεπε να διαμορφωθούν για να λειτουργήσουν οι αλλαγές αυτές.

Ο πολιτικός λόγος που αναπτύσσεται για να υποστηρίξει τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν προς όφελος των γυναικών είναι από μόνος του μια μορφή πράξης και αλληλεπίδρασης, η οποία επηρεάζεται και από την πραγματικότητα στο πλαίσιο της οποίας εκτυλίσσεται. Όπως θα αναλυθεί λεπτομερέστερα και στη συνέχεια (βλ. κεφάλαιο 11), ο πολιτικός λόγος που αναπαράγεται στο πλαίσιο συζήτησης και διαχείρισης των αλλαγών και ο οποίος αφορά στην κατασκευή της έμφυλης υποκειμενικότητας, καθορίζει τις αντιλήψεις και τις

αναπαραστάσεις της κοινής γνώμης. Αν και αφορά προοδευτικές αλλαγές, αντικατοπτρίζει το μεταβατικό στάδιο στο οποίο βρίσκεται η ελληνική κοινωνία την περίοδο εκείνη και αποτυπώνει την προσπάθεια αυτής να συνενώσει τις παραδοσιακές εννοιολογήσεις της έμφυλης υποκειμενικότητας με τις νεωτεριστικές. Αυτό που υπολείπεται να διερευνηθεί είναι, εάν πραγματικά ανατράπηκαν οι παραδοσιακές σημασιοδοτήσεις για το φύλο και οδηγήθηκαν στην επιθυμητή αποδόμηση του φύλου ή, απλώς, εκσυγχρονίστηκαν οι αντιλήψεις για τη θέση της γυναίκας και για τον έμφυλο χαρακτήρα της, προκειμένου να διευκολύνουν την επιτέλεση των παραδοσιακών της ρόλων.

ΜΕΡΟΣ Β

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

6.1 *Εισαγωγή*

Η σημαντικότητα και η αναλυτική χρησιμότητα της κατηγορίας «οικογένεια» κρίθηκε αρχικά, αλλά και αποδείχθηκε τελικά, καταλυτικά σημαντική για την προσέγγιση των βασικών ερωτημάτων της μελέτης. Η διαχείριση αυτής της κατηγορίας, σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις που διατυπώνονται από την επεξεργασία των υπόλοιπων θεματικών κατηγοριών ανάλυσης, προσφέρει σημαντικά συμπεράσματα και νέους άξονες μελέτης. Αυτό όμως είναι κάτι με το οποίο θα ασχοληθούμε λεπτομερώς στο κεφάλαιο των τελικών συμπερασμάτων. Μια κατηγορία ερευνητικών ερωτημάτων αφορά ακριβώς στην ιδεολογία της οικογένειας και ειδικότερα, στον τρόπο που μέσα στο πλαίσιο αυτής, κατασκευάζεται η αναπαράσταση της γυναικείας υποκειμενικότητας, έχοντας ως βασικό συνθετικό συστατικό της, την κατηγορία της «μητρότητας». Εξετάζουμε τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην ιδεολογία της οικογένειας και στον καταμερισμό εργασίας που υφίσταται στο μόρφωμα της οικογένειας και κατά πόσο αυτή η σχέση νομιμοποιεί και διαιωνίζει τις παραδοσιακές εννοιολογήσεις του έμφυλου υποκειμένου, συντηρεί το καθεστώς καταπίεσης των γυναικών και καθορίζει τους έμφυλους ρόλους στο πλαίσιο της οικογένειας.

6.2 Ταξική μορφή της οικογένειας

Ξεκινώντας η βασική εισηγήτρια της κομμουνιστικής παράταξης (ημ.γεν:1942) την εισήγησή της με το βασικό αξίωμα ότι η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία είναι μειονεκτική, διατυπώνει την άποψη ότι το μοντέλο της οικογένειας το οποίο λειτούργησε σαν πρότυπο για τη σύνταξη του ισχύοντος Αστικού Κώδικα, είναι η αστική κοινωνία. Περιγράφει την αστική οικογένεια ως μια κοινωνική μονάδα, η οποία εξυπηρετεί τα συμφέροντα του καπιταλισμού και αναπαράγει την αστική ιδεολογία. Στόχος του μοντέλου αυτού οικογένειας είναι η συσσώρευση πλούτου και η ενίσχυση της ατομικής ιδιοκτησίας. Στο πλαίσιο αυτού του μορφώματος, ο άνδρας είναι ο αρχηγός της οικογένειας και η γυναίκα κατέχει θέση υποταγής στον άνδρα. Υποστηρίζει, ότι η συμβολή της γυναίκας σε αυτή τη μορφή οικογένειας είναι μικρή έως ανύπαρκτη. Περιγράφεται, λοιπόν, από την εισηγήτρια μια πατριαρχική μορφή οικογένειας.

Αρχηγός είναι μόνο ο άνδρας ό οποίος μπορεί να ρυθμίζει όλες τις σχέσεις μέσα στην οικογένεια. Καί μοντέλο σ' αυτή τή ρύθμιση είναι ή αστική οικογένεια. Είναι δηλαδή ή μονάδα πού άντανακλά καί μέ τή σειρά τής μέσα στους κόλπους της αναπαράγει καί στηρίζει τήν κυρίαρχη ιδεολογία. Στόχος είναι ή συσσώρευση του πλούτου, ή ενίσχυση τής ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στην οικογένεια καί ή στήριξη του συστήματος, μέ θυσία των προσωπικών σχέσεων των μελών τής οικογένειας καί των συμφερόντων των πιο αδύνατων μελών της¹.

Πέρα από τον ως άνω τύπο οικογένειας, δηλαδή την αστική οικογένεια, η εισηγήτρια αναφέρει, ότι στην Ελλάδα υπάρχει ένας ακόμη τύπος που δεν είναι άλλος από την εργατική οικογένεια, στο πλαίσιο της οποίας, η γυναίκα προσφέρει πολλά περισσότερα σε σχέση με τη γυναίκα της αστικής οικογένειας, είτε όταν εργάζεται, είτε όταν δεν εργάζεται, διότι πρέπει να φροντίζει τα παιδιά και το σπίτι. Διαπιστώνουμε ότι η εισηγήτρια αποδίδει ταξικό χαρακτήρα στο θεσμό της οικογένειας, ενώ ταυτόχρονα προτείνει να πάψει η οικογένεια να αποτελεί ξεχωριστή οικονομική μονάδα, έτσι ώστε να καταφέρει και η γυναίκα να απελευθερωθεί.

¹ Βλ. Α. Σακελλαριάδου - Υψηλάντη (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΜΕ', σ. 2356.

Καί δέν είναι ή έργατική καί ή μικροαστική οικογένεια πού κυριαρχεί σήμερα στήν έλληνική κοινωνία; Καί στό ζευγάρι μιās έργατικής οικογένειας είναι δυνατό ποτέ νά ισχυριστούμε ότι ή γυναίκα όταν εργάζεται, αλλά καί όταν μένει στό σπίτι, γιατί δέν μπορεί νά βγει νά δουλέψει, γιατί είναι μάννα καί δέν έχει πού νά αφήσει τά παιδιά της – μιά καί δέν έχουν δοθεί οί προϋποθέσεις από τήν κοινωνία γι' αυτό – δέν συμβάλλει καί δέν παίζει καθοριστικό ρόλο συμβάλλοντας μέ τό μεροκάματό της ή αναπαράγοντας τήν έργατική δύναμη μιά πού τό Κράτος δέν αναλαμβάνει καθόλου τό μέρος τής ευθύνης του στήν αναπαραγωγή καί τή συντήρηση τής έργατικής δύναμης; Είναι, λοιπόν, δυνατόν, ποτέ νά πούμε ότι τήν ίδια βαρύτητα έχει ή συμβολή τής γυναίκας τής έργατικής καί τής μικροαστικής οικογένειας όχι βέβαια στή συσσώρευση πλούτου αλλά στό νά αποκτήσει π.χ. ή οικογένεια μία κατοικία, μέ τήν γυναίκα ενός μεγαλοαστού;

Εισηγήτρια της σοσιαλιστικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1946), διατυπώνει τις απόψεις της με ιδιαίτερα μαχητικό τόνο, και όπως και η εισηγήτρια της κομμουνιστικής παράταξης, αποδίδει στην οικογένεια ταξικό χαρακτήρα, αφού αναφέρει ότι στο πλαίσιο αυτής η γυναίκα αποτελεί το προλεταριάτο και ο άνδρας το μπουρζουά, αναπαράγοντας μια φράση του Ένγκελς. Από αυτή την παρομοίωση της οικογένειας με ένα καπιταλιστικά οργανωμένο κοινωνικό μόρφωμα, προκύπτει ότι η οικογένεια είναι οργανωμένη βάσει πατριαρχικών αντιλήψεων και κανόνων.

Οι σχέσεις άνδρα καί γυναίκας στηρίζονται στήν έλεύθερη βούλησή τους, στό σεβασμό τών δικαιωμάτων τους καί όχι στόν πειθαναγκασμό, τήν εξάρτηση καί τήν καταπίεση³.

Η οικογένεια, όπως προκύπτει από το λόγο των δύο ανωτέρω εισηγητριών, αποτελεί ένα κοινωνικό μόρφωμα το οποίο αναπαράγει και διακινεί το καθεστώς καταπίεσης των γυναικών και συντηρεί την ανδροκρατία. Ο τρόπος που ήταν οργανωμένη η ελληνική οικογένεια, καθώς και το οικογενειακό δίκαιο που αποτελούσε το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας της, χαρακτηριζόνταν από πατριαρχικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες, ο άνδρας είναι ο αρχηγός της οικογένειας και ο «κουβαλητής» - αυτός δηλαδή που εφοδιάζει την οικογένεια με

² Βλ. Αι. Σακελλαριάδου - Ύψηλάντη (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΜΕ', σ. 2357.

³ Βλ. Ε. Κατσέλη (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3114.

τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους. Από την άλλη μεριά, η γυναίκα είναι ιεραρχικά κατώτερη από τον άνδρα, περιορισμένη μέσα στο χώρο της οικογένειας και προορισμένη να προσφέρει την απαραίτητη φροντίδα και ανατροφή, όχι μόνο στα παιδιά αλλά και στον άνδρα-σύζυγο. Αυτές οι υποχρεώσεις της γυναίκας διατηρούνταν ακόμη και όταν αυτή εργαζόταν έξω από το σπίτι.

Και οι δύο εισηγήτριες αποδίδουν στο θεσμό της οικογένειας ταξικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι, τόσο ο καπιταλισμός, όσο και η πατριαρχική ιδεολογία που τον συνοδεύει και τον υποστηρίζει, είναι οι βασικές αιτίες για την εμφάνιση αυτής της μορφής οικογένειας και τη συνακόλουθη μειονεκτική θέση των γυναικών μέσα σε αυτήν. Η εισηγήτρια της κομμουνιστικής παράταξης, ενώ δεν αρνείται τη μειονεκτική θέση των γυναικών στο πλαίσιο της εργατικής οικογένειας, δίνει έμφαση στο γεγονός ότι σε αυτό το πλαίσιο, ακόμη και ο άνδρας υφίσταται σε μεγάλο βαθμό μια μορφή καταπίεσης, αφού αποτελεί μέρος του προλεταριάτου που βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης από τον καπιταλιστή. Αναπαράγονται στοιχεία του μαρξιστικού φεμινισμού, καθώς διαπιστώνουμε από το λόγο της εισηγήτριας ότι η ταξική εκμετάλλευση και η ταξική ανισότητα είναι αυτή που προβάλλεται ως η κυρίαρχη μορφή καταπίεσης, διότι, όπως είδαμε, θεωρείται ότι οι γυναίκες της εργατικής τάξης παρουσιάζονται περισσότερο καταπιεσμένες σε σχέση με τις γυναίκες της αστικής τάξης, οι οποίες συμμετέχουν στο μόρφωμα της αστικής οικογένειας αναπαράγοντας την αστική ιδεολογία και συνεισφέροντας στην διατήρηση του καπιταλισμού. Η διατύπωση που αναφέρεται στην παραδοχή ότι η οικογένεια πρέπει να πάψει να λειτουργεί ως οικονομική μονάδα, αφορά ακριβώς σε αυτή τη λειτουργική σχέση του καπιταλισμού με το μόρφωμα της οικογένειας, το οποίο βοηθάει το κεφάλαιο να αναπαραχθεί με αποτέλεσμα να υποβιβάζονται οι υπόλοιπες βασικές λειτουργίες της οικογένειας, όπως οι συναισθηματικοί και πνευματικοί δεσμοί. Ο οικονομικός ρόλος της οικογένειας υποκρύπτεται με τη διατήρηση της διάκρισης ανάμεσα στην δημόσια και ιδιωτική σφαίρα, μια διάκριση η οποία διατηρείται μόνο στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Όπως

υποστηρίζουν και εκπρόσωποι του μαρξιστικού φεμινισμού, η ιδεολογία της οικογένειας, αλλά και ο καταμερισμός της εργασίας στο νοικοκυριό, αποτελούν δύο παραμέτρους, οι οποίες είναι αλληλένδετες μεταξύ τους. Οι γυναίκες υποχρεούνται να προσφέρουν στον οικιακό χώρο, είτε εργάζονται έξω από στο σπίτι, είτε όχι.

Το γεγονός αυτό ενισχύει και ενδυναμώνει την καταπίεση των γυναικών μέσα στο χώρο της οικογένειας και ταυτόχρονα, υπάρχει σε μια σχέση αλληλεπίδρασης με την ιδεολογία της οικογένειας, βάσει της οποίας γίνεται η αναπαραγωγή ορισμών για τη «θηλυκότητα» και την «ανδρικότητα». Στο πλαίσιο ενός δεδομένου καταμερισμού εργασίας, κατασκευάζονται εννοιολογικά η γυναικεία και ανδρική ταυτότητα, διαιωνίζοντας τη διχοτομική αντίληψη για το έμφυλο υποκείμενο. Η ιδεολογία της οικογένειας προσδιορίζει τη γυναικεία υποκειμενικότητα και ορίζει τα προστάγματα του κοινωνικού φύλου ως απορρέοντα από τη σημασιοδότηση της μητρότητας, με αποτέλεσμα, ο ρόλος της γυναίκας να οριοθετείται μέσα στον οικιακό χώρο, ενώ αντίθετα ο ρόλος του άνδρα να προσδιορίζεται στις δραστηριότητες του δημόσιου χώρου. Η ιδεολογία της οικογένειας, η οποία βρίσκεται σε σχέση αμοιβαίας ενδυνάμωσης με τις υλικές σχέσεις, κατασκευάζει έμφυλες ταυτότητες στη βάση στερεοτυπικών και διχοτομικών εννοιολογήσεων.

Αν προσεγγίσουμε την οικογένεια πέρα και πίσω από το μαρξιστικό λόγο που αρθρώνουν οι δύο εισηγήτριες, θα διαπιστώσουμε ότι η οικογένεια κατασκευάζεται ως ένα σύστημα εξουσίας, το οποίο επιβάλλει συγκεκριμένους ρόλους και συμπεριφορές στα μέλη της. Το σημαντικότερο, όμως, στοιχείο το οποίο προκύπτει είναι η σημασιοδότηση της οικογένειας ως ένα σύστημα εξουσίας το οποίο παράγει, στο πλαίσιο της φιλελεύθερης διάκρισης δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, προκαθορισμένες εννοιολογήσεις σχετικά με την εμφυλοποίηση των υποκειμένων. Το κυριότερο και πιο βασικό διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό των υποκειμένων μέσα στην οικογένεια, αναδεικνύεται το «φύλο». Βάσει του έμφυλου χαρακτήρα των υποκειμένων-μελών της

οικογένειας, ανατρέφονται τα παιδιά-μέλη και βάσει του έμφυλου χαρακτήρα των υποκειμένων κατανέμονται οι ρόλοι μέσα στην οικογένεια. Το «φύλο» κατασκευάζεται ως μια ποιότητα την οποία κατέχουν τα άτομα από τη στιγμή της γέννησής τους, δηλαδή προσδιορίζεται αρχικά ως ένα βιολογικό χαρακτηριστικό, ενώ στη συνέχεια εγγράφονται σε άτομα-φορείς ενός συγκεκριμένου φύλου τα αντίστοιχα και προκαθορισμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Η οικογένεια, διαχέεται από σχέσεις εξουσίας, οι οποίες επιτελούν διαδικασίες υποκειμενοποίησης, μέσα από την παραγωγή ενσώματων έμφυλων υποκειμενικοτήτων, οι οποίες εντάσσονται στην παραδοσιακή διχοτομική σκέψη, ενώ ταυτόχρονα ρυθμίζουν και κανονικοποιούν συμπεριφορές και ρόλους. Η οικογένεια αποτελεί έναν τόπο παραγωγής λόγο-θετικών σημάνσεων του φύλου τις οποίες επιβάλλει, με αποτέλεσμα αυτές να αποτελούν κανονιστικές διαδικασίες εμφυλοποίησης.

Οι προαναφερθείσες εισηγήτριες εστίασαν στην οικονομική διάσταση του μορφώματος της οικογένειας. Πράγματι, ο λόγος που παράγεται από την οικογένεια σχετικά με τη σημασιοδότηση του φύλου, αλληλεπιδρά και με άλλους λόγους εξουσίας, όπως είναι αυτός του σχολείου ή των μέσων μαζικής ενημέρωσης, ισχυροποιώντας ακόμη περισσότερο τη ρυθμιστική του λειτουργία και κάνοντας πιο δύσκολη τη δυνατότητα αντίστασης των υποκειμένων σε αυτές τις πειθαρχικές τεχνολογίες της οικογένειας. Σε αυτό ακριβώς το σημείο εστιάζουν τα ακόλουθα αποσπάσματα εισηγήσεων.

6.3 Οικογένεια και άλλες δομές εξουσίας

Η οικογένεια αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη μιας ευτυχισμένης κοινωνίας, υποστηρίζει βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1940). Η οικογένεια αποτελεί το βασικό κύτταρο της κοινωνίας, υποστηρίζει ένας άλλος εισηγητής της κυβερνητικής σοσιαλιστικής παράταξης (ημ.γεν.:1929), στο πλαίσιο του οποίου αναπαράγονται οι κοινωνικές σχέσεις. Καμία κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς οικογένεια. Ως βασικές λειτουργίες της οικογένειας ορίζονται η βιολογική αναπαραγωγή, η ανάπτυξη συναισθηματικών και πνευματικών

δεσμών ανάμεσα στα μέλη της, αλλά και η ευρύτερη αναπαραγωγή εννοιολογήσεων για μια σειρά από θέματα όπως η αλληλεγγύη, η επικοινωνία, η αυτό-θυσία. Είναι σημαντική η παρατήρηση, ότι μέσα στην οικογένεια υλοποιούνται και διαμορφώνονται σχέσεις και δομές εξουσίας.

Μέσα στην οικογένεια εκφράζονται κοινωνικά οί στοιχειώδεις δομές εξουσίας, ολοκληρώνεται σέ θεσμοθετημένο πλαίσιο ή βιολογική λειτουργία της αναπαραγωγής καί είναι, σ'αυτήν, ό συναισθηματικός δεσμός της επικοινωνίας καί της αλληλεγγύης τών ανθρώπων έντονότερος από κάθε άλλον⁴.

Και συνεχίζει:

Ή οικογένεια έπιβιώνει, γι' αυτό, σέ κάθε μορφή κοινωνίας. Καί παρ' ότι θεωρήθηκε, καί είναι άναμφισβήτητο ότι σέ διάφορες βαθμίδες ύπῆρξε, άναπότρεπτα, κοινωνικός μηχανισμός προβολής καί στήριξης της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας της άρχουσας ιδεολογίας, οί ιδεολογίες πού εξάγγειλαν τήν εξαφάνισή της δέν μπόρεσαν νά έπαληθεύσουν αύτή τήν πρόβλεψη καί γι'αυτό μία κοινωνία χωρίς οικογένεια δέν είναι όρατή, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον⁵.

Η οικογένεια, υποστηρίζει ο εν θέματι βουλευτής, μπορεί να οδηγήσει στην ολοκλήρωση του ανθρώπου, αλλά και στην αλλαγή του ευρύτερου κοινωνικού μετασχηματισμού, μόνο όμως εάν απεξαρτηθεί από τον έλεγχο της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας.

Ή οικογένεια ύπάρχει, λοιπόν, καί θά ύπάρχει όσο μπορούμε νά προβλέψουμε, αλλά άνάλογα μέ τήν εξέλιξή της, μέ τή διατήρηση καί συντήρηση ή τή σταδιακή άπόρριψη του έλέγχου της πολιτικής καί εκκλησιαστικής εξουσίας πάνω σ'αυτήν, θά παίξει ρόλο άπελευθερωτικό του ανθρώπου, ύποβοηθώντας τόν κοινωνικό μετασχηματισμό καί τήν πρόοδο ή θά παίξει ρόλο άνάσχεσης σ'αυτή τήν κοινωνική άπελευθέρωση⁶.

Η οικογένεια λοιπόν, μπορεί να λειτουργήσει ως ένας λυτρωτικός, συνεκτικός θεσμός και να συνεισφέρει στην εύρυθμη λειτουργία της σύνολης κοινωνίας,

⁴ Βλ. Α. Καζάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2285.

⁵ Βλ. Α. Καζάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2285.

⁶ Βλ. Α. Καζάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2285.

μόνο υπό προϋποθέσεις. Η βασική προϋπόθεση προσδιορίζεται από τον εισηγητή, ως η απεξάρτηση της οικογένειας από τον εκκλησιαστικό και πολιτικό έλεγχο, έτσι ώστε η οικογένεια να μην αποτελεί ένα μέσο αναπαραγωγής και συντήρησης της κυρίαρχης ιδεολογίας που διαιώνίζει την πατριαρχική δόμηση της οικογένειας και την καταπίεση της γυναίκας. Ο εισηγητής θεωρεί ότι συνήθως, τόσο η εκκλησία, όσο και η πολιτεία, χρησιμοποιούν την οικογένεια ως ένα μέσο επιβολής και άσκησης ελέγχου πάνω στο άτομο. Απόρροια αυτού του γεγονότος είναι ότι η οικογένεια, συχνά, συντηρεί και αναπαράγει την κυρίαρχη ιδεολογία.

Πράγματι, στο πλαίσιο της οικογένειας, όπως ήδη αναφέραμε, επιβεβαιώνεται η αντίληψη της Firestone ότι οι γυναίκες ταυτίζονται με τη βιολογία και έτσι αναπαράγεται ένα «ταξικό σύστημα βάσει του βιολογικού φύλου». Αυτό το ιεραρχικό σύστημα από το οποίο προκύπτει ότι οι γυναίκες συμορφώνονται με προστάγματα των βιολογικών τους αναφορών και χαρακτηριστικών, με αποτέλεσμα να ταυτίζονται με την αναπαραγωγική τους ικανότητα και με ρόλους που τις θέλουν περιορισμένες στο χώρο της ανατροφής και φροντίδας των παιδιών, συντηρείται από την ιδεολογία της οικογένειας. Η έννοια της εξουσίας, είναι εγγεγραμμένη, υπό μία έννοια στην ιδεολογία της οικογένειας. Όπως αναφέρει και ο Foucault, η εξουσία διαχέεται παντού στην κοινωνία μέσα από την ποικιλότητα των σχέσεων δύναμης που υπάρχουν. Το ίδιο συμβαίνει και στην οικογένεια. Οι σχέσεις εξουσίας είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ιδεολογίας της οικογένειας. Αναπαράγουν και κατασκευάζουν το λόγο της οικογένειας και ταυτόχρονα, συνθέτουν την ίδια την ιδεολογία της, ως μια ρυθμιστική αρχή. Κατά ένα τρόπο, η εξουσία ενσωματώνει τα άτομα και τα προσαρμόζει με τρόπο που να ικανοποιούν τις ανάγκες της. Έτσι, συντελείται η διαιώνιση και επιβολή των ρυθμιστικών, διττών κατηγοριών του φύλου με τα συνεπακόλουθά τους που επισταμένως έχουμε αναφέρει.

Ακόμη ένας βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν:1928) διατυπώνει ανάλογες απόψεις με τις προαναφερθείσες, υποστηρίζοντας ότι το μέχρι τώρα ισχύον

οικογενειακό δίκαιο ήταν διαποτισμένο από ανδροκρατικές αντιλήψεις και δεν ήταν συμβατό με τη βελτίωση της θέσης των γυναικών στο κοινωνικό γίγνεσθαι, την εισαγωγή των γυναικών στους χώρους εργασίας, αλλά και τη γενικότερη εξέλιξη που έχει επέλθει στις σχέσεις των φύλων. Η οικογένεια, συμπληρώνει ο εισηγητής, έχει μετουσιωθεί από κοινωνικό θεσμό σε κοινωνικό πυρήνα, εννοώντας ότι η οικογένεια αλλά και ο γάμος θεωρούνται υποθέσεις του ιδιωτικού βίου. Αυτό σημαίνει ότι δίνεται περισσότερη έμφαση στους ουσιαστικούς δεσμούς της οικογένειας και όχι τόσο στον τύπο αυτής. Η διατήρηση των συναισθηματικών δεσμών που προϋποθέτει η σύγκληση της οικογένειας, πρέπει να αποτελεί πρώτιστο μέλημα για τη δημιουργία οικογένειας. Πιο συγκεκριμένα, ο βουλευτής αναφέρει:

Τόσο η οικογένεια, όσο και ο γάμος – είναι πιά αυτό γνωστό – αρχίζουν να θεωρούνται σάν ιδιωτική υπόθεση και ανήκουν πιά στο χώρο της ιδιωτικής αυτονομίας. [...] Καί νά μήν είμαστε ύποκριτές. Εκείνο, πού έχει σημασία, είναι όχι ή λέξη, όχι τά φτιασίδια, όχι οι έννοιες, αλλά ή ουσία. Αμα τό ανδρόγυνο, αμα τό σπίτι, αμα τό καλύβι γεμίζει μέ αγάπη καί κατανόηση, αυτός είναι ο γάμος. Τότε ο γάμος πετυχαίνει⁷.

Η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου διατηρείται στο λόγο του εισηγητή, αφού τοποθετεί την οικογένεια και το γάμο στην ιδιωτική σφαίρα και υποθέτουμε ότι το κάνει σε αντιδιαστολή με τη δημόσια σφαίρα, στην οποία ανήκουν άλλοι τομείς της κοινωνικής ζωής. Αναρωτιόμαστε πώς εννοιολογείται η οικογένεια ως μια «ιδιωτική υπόθεση», όταν οι εισηγητές αρθρώνουν πολιτικό-δημόσιο λόγο, ο οποίος ως στόχο έχει τη θέσπιση ρυθμιστικών αρχών για την «ιδιωτική» οικογένεια; Αναπαράγεται η παραδοσιακή αυτή διάκριση. Ακόμα και εάν ο εν λόγω εισηγητής επιθυμεί να αποδώσει μια εκσυγχρονιστική διάσταση στο θεσμό της οικογένειας, δεν καταφέρνει να ξεφύγει από ένα παραδοσιακό δυισμό, στο πλαίσιο του οποίου, λανθάνουν οι φυσικοποιημένες κατασκευές του έμφυλου υποκειμένου.

⁷ Βλ. Γ. Καλογήρου (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3111.

6.4 *Εργαζόμενη γυναίκα, οικογένεια και κοινωνία*

Η υπό ψήφιση μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου είναι αναγκαία, διότι με τον τρόπο αυτό θεσπίζονται αλλαγές οι οποίες έχουν ήδη συντελεσθεί στην ελληνική κοινωνία, υποστηρίζει βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ. γεν.:1918).

‘Η μεταρρύθμιση αυτή ύπηρξε αναγκαία. Στην εποχή μας πολλά πράγματα έχουν μεταβληθῇ. Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τῆς γυναίκας σέ κάθε τομέα τῆς ζωῆς τὴν ἔχει καταστήσει ἰσότιμη μέ τὸν ἄνδρα, ἀλλάζοντας ἀναπόφευκτα τὴν δομὴ τῆς οἰκογενείας καὶ τὸν παραδοσιακὸ μοιρασμὸ τῶν ρόλων τοῦ ζευγαριοῦ καὶ κατ’ ἐπέκτασιν ἀλλάζοντας καὶ τὴν δομὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας⁸.

Αναγνωρίζει ότι η οικογένεια, παρά τις αλλαγές που έγιναν στη δομή της, όπως για παράδειγμα, το γεγονός ότι η γυναίκα εργάζεται και άρα βρίσκεται πολλές ώρες έξω από το σπίτι, επιτελεί ακόμη δύο βασικές λειτουργίες: την επιμέλεια των ανήλικων παιδιών και τη δημιουργία κατάλληλου χώρου ανθρώπινης επικοινωνίας για την ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας. Αυτές οι δύο λειτουργίες, ακόμα και εάν έχουν περιορισθεί, δικαιολογούν απόλυτα τη μέριμνα του κράτους για το θεσμό αυτό. Η κατάργηση των δύο βασικών αυτών λειτουργιών της οικογένειας, όπως για παράδειγμα η ανάθεση της επιμέλειας των παιδιών ολοκληρωτικά σε παιδικούς σταθμούς, θα οδηγήσει στη μαζικοποίηση του ανθρώπου.

[...] ἡ ὑγιὲς οἰκογένεια εἶναι τὸ βασικὸ κύτταρο τῆς κοινωνίας καὶ ἡ κατεστραμμένη οἰκογένεια εἶναι τὸ καρκίνωμά της⁹.

Ο εν θέματι βουλευτής παραδέχεται με έμμεσο τρόπο, ότι οι δύο βασικές λειτουργίες της οικογένειας υλοποιούνται από τις γυναίκες και για αυτό συνδέει άμεσα την αποτελεσματικότητα αυτών των λειτουργιών με την εργασία της γυναίκας έξω από το σπίτι. Αναδεικνύεται για μια ακόμη φορά ο ρόλος της γυναίκας μέσα στον οικιακό χώρο της οικογένειας, ως ιδιαίτερα νευραλγικός και κεντρικός. Η υγιής οικογένεια μάλλον ορίζεται από τον εισηγητή ως εκείνη η

⁸ Βλ. Α. Ταλιαδούρος (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2782.

⁹ Βλ. Α. Ταλιαδούρος (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2782.

μορφή οικογένειας στο πλαίσιο της οποίας, αφενός, η γυναίκα θα εργάζεται και αφετέρου, θα διατηρεί τον πρωτεύοντα ρόλο της στην ανατροφή των παιδιών, συνηγορώντας, έτσι, στην διακίνηση της πρόταξης της μητρικής φροντίδας ως τον κύριο παράγοντα πρόσδεσης της γυναίκας με τον οικιακό χώρο. Οι γυναίκες προβάλλονται ως εκείνες που έχουν τον κύριο ρόλο διατήρησης του υγιούς κλίματος μέσα στην οικογένεια, όταν αυτή αναπαρίσταται ως το καταφύγιο του ανθρώπου από την αλλοτρίωση και την απαξίωση των ανθρώπινων αξιών. Η νομοθετική κάλυψη που πρέπει να δημιουργηθεί από το κράτος συνίσταται, προφανώς, στην εξυπηρέτηση της επιτέλεσης από την πλευρά των γυναικών του «φυσικού» τους ρόλου μέσα στην οικογένεια και τη διευκόλυνση για το συνδυασμό αυτού του ρόλου με την εργασία έξω από το σπίτι.

Αναγνωρίζοντας το χώρο της οικογένειας ως το χώρο στον οποίο η γυναίκα δραματίζει κεντρικό ρόλο και μέσα στον οποίο ολοκληρώνεται ως ανθρώπινη οντότητα, αναπαράγεται η ιδεολογία της οικογένειας, η οποία συμβάλει στην καταπίεση της γυναίκας. Στο πλαίσιο μιας ομαλοποιητικής κοινωνίας, δεν μπορεί παρά ένας από τους βασικούς θεσμούς της, που είναι η οικογένεια, να λειτουργεί με τρόπο που να ρυθμίζει σταθερά και κανονιστικά τους έμφυλους ρόλους. Οι γυναίκες, για παράδειγμα, μπορούν να εργάζονται αλλά ταυτόχρονα θα πρέπει να επιτελούν αποτελεσματικά τον κεντρικό τους ρόλο μέσα στην οικογένεια. Αυτό προβάλλεται από τον εισηγητή ως μια κατάσταση η οποία δεν πρέπει να αλλάξει. Οι γυναίκες πρέπει να γίνουν ισότιμες με τον άνδρα ως προς τα δικαιώματα, αλλά όμως δεν μπορούν να γίνουν ισότιμες ως προς τις υποχρεώσεις. Από τη μια μεριά, το μέτρο βάσει του οποίου θεσπίζονται τα νέο-αποκτηθέντα δικαιώματα των γυναικών, είναι πάντα ο άνδρας. Από την άλλη μεριά, η ισοτιμία δεν ανατρέπει τον έντονο βιολογισμό που πάντα κυριαρχεί στο λόγο που κατασκευάζει την έννοια της έμφυλης υποκειμενικότητας. Εννοούμε, ότι οι παραδοσιακές εννοιολογήσεις του φύλου διατηρούνται και στη βάση αυτών, βελτιώνονται οι παροχές στις γυναίκες για να επιτελούν με μεγαλύτερη ευκολία τους φυσικοποιημένους ρόλους τους. Διαπιστώνουμε ότι στο λόγο του εν λόγω εισηγητή δεν ανατρέπονται οι παραδοσιακές εννοιολογήσεις του

έμφυλου συστήματος και, έτσι, το σύστημα αυτό συνεχίζει να τοποθετεί τα έμφυλα υποκείμενα σε δύο αντιθετικούς πόλους ανάλογα με το φύλο τους.

Βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1923) συμφωνεί με την ως άνω άποψη λέγοντας ότι η οικογένεια έλαβε πιο χαλαρή μορφή από την στιγμή που η γυναίκα άρχισε να εργάζεται. Για το λόγο αυτό, η πολιτεία οφείλει να προστατεύσει την εξελιγμένη αυτή μορφή οικογένειας. Η γυναίκα δεν αφιερώνει πολύ χρόνο στα παιδιά της, καθώς εργάζεται έξω από το σπίτι. Προβάλλεται ως κρίσιμη αναγκαιότητα η θέσπιση των κατάλληλων κοινωνικών παροχών, οι οποίες θα διευκολύνουν τη γυναίκα, έτσι ώστε να μπορέσει να συνδυάσει το «φυσικό» της ρόλο με το νεοαποκτηθέντα ρόλο της στη δημόσια σφαίρα.

Ο βουλευτής επικροτεί το πνεύμα που διαπνέει το εν λόγω νομοσχέδιο που θεσπίζει τις αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο, καθώς δίνει μια ιδιαίτερη έμφαση στο άτομο και διαχειρίζεται τα θέματα σε επίπεδο ατομικό και λιγότερο συλλογικό, με την εξίσωση των δύο συζύγων, των παιδιών και της νόμιμης και μη-νόμιμης οικογένειας. Θεωρεί, λοιπόν, ότι η εν θέματι προτεραιότητα που δίνεται στο άτομο, είναι αυτή που χρειάζεται για να επιτευχθούν οι απαραίτητες αλλαγές στο θεσμό της οικογένειας και του γάμου.

Η επιχειρούμενη μεταρρύθμιση αναφέρεται σ' ένα από τα πιο δραματικά ίσως στοιχεία των κοινωνικών εξελίξεων και γι' αυτό ακριβώς είναι ένα από τα πιο δύσκολα θέματα. Πραγματικά, τό αντικείμενο αυτού του σχεδίου, είναι οι σχέσεις της οικογένειας, όπως εξελίχθηκε, προς τό Έθνος, προς τό κράτος, προς την κοινωνία, προς τό άτομο, και αν θέλετε και προς τούς λοιπούς θεσμούς καθώς και προς τούς κανόνες που διέπουν τά κοινωνικά μορφώματα «Κοινότητα» ή «Κοινωνία». Από την άποψη αυτή εκείνο που είναι χαρακτηριστικό είναι ότι σήμερα μέ τό σχέδιο αυτό αναγνωρίζουμε, όπως άλλωστε και άλλες χώρες λίγο πριν από μάς, προτεραιότητα στά άτομο, θά έλεγα αλλιώς στό ανθρωπιστικό στοιχείο, σέ προς τό συλλογικό, ή θεσμικό στοιχείο της κοινωνίας¹⁰.

¹⁰ Βλ. Α. Κανελλόπουλος (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3101.

Και συνεχίζει:

Ἡ λύση πού δίνει τό σχέδιό μας εἶναι κατ' ἀρχήν προτίμηση τοῦ ατόμου, ἔναντι ὅλων τῶν ἄλλων συλλογικῶν ὀργάνων. Καί αὐτό πραγματοποιεῖται μέ τήν ἐξίσωση τῶν συζύγων, μέ τήν ἐξίσωση τῶν παιδιῶν, μέ τήν ἐξίσωση περιῖπου τῆς νόμιμης καί τῆς μὴ νόμιμης οἰκογένειας¹¹.

Εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα ἡ συλλογιστική των ἐν λόγω παρατηρήσεων. Πράγματι, μόνο εἰάν ἀλλάξουν οἱ νοηματοδοτήσεις τοῦ ἐμφυλοῦ υποκειμένου καί ἡ ἀποδόμηση τῆς ἐννοίας τῆς *μητρικῆς φροντίδας*, θά μπορέσει ἡ ἰδεολογία τῆς οἰκογένειας νὰ ἀποφορτιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγή των διχοτομικῶν συλλήψεων στὶς ἐμφυλές κατηγορίες.

Επίσης, ὁ βουλευτὴς διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ οἰκογένεια εἶναι μὴ ἓν ἡ ὅποια ἀνήκει στὴν κοινότητα, ἀκολουθώντας μὴ κοινωνιολογικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ στὴν κοινότητα πού ἐγίνε ἀπὸ τὸν F.Toennies¹² καὶ σύμφωνα με τὴν ὁποία, στὴν κοινότητα ἀνήκουν ἐκεῖνες οἱ σχέσεις πού δεν ἔχουν κάποιο συγκεκριμένο στόχο, ἀλλὰ εἶναι αυθόρμητες καὶ ἀντιορθολογικές, ἐνῶ στὴν κοινωνία ἐκεῖνες οἱ ομάδες πού προσανατολίζονται στὴν ἐπίτευξη κάποιου σκοποῦ.

¹¹ Βλ. Α. Κανελλόπουλος (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3101.

¹² Ὁ Ferdinand Toennies διέκρινε ἀνάμεσα σὲ δύο τύπους κοινωνικῆς ομαδοποίησης: τὴν κοινότητα καὶ τὴν κοινωνία. Ἡ κοινότητα ἀφορᾷ σὲ ομάδες πού βασίζονται σὲ οἰκογενειακοὺς δεσμούς καὶ σὲ δεσμούς πού ἀναπτύσσονται ἀνάμεσα σὲ άτομα πού ζοῦν στὴν ἴδια γειτονιά, ἐνῶ ταυτόχρονα χαρακτηρίζονται ἀπὸ αἰσθήματα συντροφικότητας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ κοινωνία ἀφορᾷ σὲ ομάδες, οἱ ὁποῖες ὁργανώνονται, στοχεύοντας στὴν ἐπίτευξη κάποιου συγκεκριμένου σκοποῦ. Στὴν κοινότητα ἀνήκουν ἡ οἰκογένεια ἢ ἡ γειτονιά στὶς προ-μοντέρνες κοινωνίες, ἐνῶ στὴν κοινωνία ἀνήκουν τὸ κράτος ἢ μὴ εἰσαίρεῖται. Ἡ διάκριση αὐτὴ βασίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι ὑπάρχουν δύο βασικὲς μορφές ἀναφορικῆς με τὴ θέληση τοῦ ὁρώντος ατόμου. Ὅταν τὸ ἄτομο ἀκολουθήσει τὴ στοιχειώδη θέλησή του, τότε θά θεωρηθεῖ τὸν ἑαυτὸ του ὡς τὸ μέσο γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει τοὺς στόχους τῆς κοινωνικῆς ομάδας στὴν ὁποία ἀνήκει. Οἱ ομάδες, οἱ ὁποῖες διαμορφώνονται γύρω ἀπὸ αὐτὴ τὴ μορφή θέλησης, ἀνήκουν στὴν κοινότητα. Ἡ ἄλλη μορφή θέλησης εἶναι ἡ αυθαίρετη θέληση, βάσει τῆς ὁποίας τὸ ἄτομο βλέπει τὴν ομάδα στὴν ὁποία ἀνήκει, ὡς τὸ μέσο γιὰ νὰ διευρύνει τοὺς προσωπικοὺς τοῦ στόχους καὶ ἐπὶ περιλαμβάνει ἰδιοτέλεια. Οἱ ομάδες, οἱ ὁποῖες διαμορφώνονται γύρω ἀπὸ αὐτὴ τὴ μορφή θέλησης ἀνήκουν στὴν κοινωνία. Ἐνῶ ἡ συμμετοχὴ στὴν κοινότητα γεμίζει τὸ ἄτομο με ἰκανοποίηση, ἡ συμμετοχὴ στὴν κοινωνία εἶναι καθαρά λειτουργικὴ γιὰ τὰ μέλη τῆς. Βλ. W. J. Cahnman καὶ R. Heberle (eds), *Ferdinand Toennies on Sociology: Pure, Applied and Empirical: Selected Writings*, Chicago : The University of Chicago Press, 1971.

[...] ό γάμος είναι θεσμός. Έχει σημασία τούτο. Καταβάλλεται μία προσπάθεια, αυτόν τόν θεσμό, του όποιου οί βάσεις δέν είναι μόνο ύλικές ή βιολογικές, αλλά και ήθικές, νά τόν άναγάγουμε νά τόν περιορίσουμε μόνο σέ μία καθαρά συμβατική σχέση. [...] Κατ' αυτόν ύπάρχουν σχέσεις, πού δέν έχουν μέσα τους τό στοιχείο τής έλλογης σκοποθεσίας, τής συμβάσεως, τής προσδοκίας αντίστοιχης άντιπαροχής, άλλ' είναι αϋθόρμητες, άντιορθολογικές, πού χαρακτηρίζονται από αϋθεντία και όχι κυριαρχία. Υπάρχουν άλλες σχέσεις, πού χαρακτηρίζονται από τό συμβατικό στοιχείο. Η οικογένεια είναι έννοια πού άνήκει στήν κοινότητα, ενώ ή άνώδυμη έταρεία είναι έννοια πού άνήκει στήν κοινωνία¹³.

Με την έννοια αυτή, η συμμετοχή του ατόμου στο μόρφωμα της οικογένειας, του προσφέρει ψυχική ικανοποίηση, ασφάλεια και ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών, πέρα από οποιοδήποτε συμφέρον και ιδιοτέλεια. Σε αυτή τη διάκριση, την οποία υιοθετεί ο εν λόγω εισηγητής, δεν λαμβάνεται υπόψη η ιδεολογία της οικογένειας και η εννοιολόγηση της οικογένειας ως πολιτισμικής κατασκευής στο πλαίσιο της οποίας οργανώνεται η ζωή των μελών της βάσει προκαθορισμένων έμφυλων αναπαραστάσεων για τους ρόλους που πρέπει να κατέχουν – μια ιδεολογία η οποία υλοποιεί τη λογική της διχοτομίας του φύλου, υιοθετώντας το φύλο ως παράγοντα διαφοροποίησης και ενισχύοντας τους παραδοσιακούς ρόλους γυναικών και ανδρών. Η ιδεολογία αυτή βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με τις πρακτικές του λόγου που αναπτύσσονται σε άλλους τομείς της ευρύτερης κοινωνίας σχετικά με την έμφυλη υποκειμενικότητα.

6.5 Θρησκεία, γυναίκα και οικογένεια

Βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ. γεν.:1910) εξυμνεί το θεσμό της ελληνικής οικογένειας και εξαίρει τη χριστιανική θρησκεία για τη συμβολή της στη διατήρηση αυτού του υγιούς θεσμού. Η ελληνική οικογένεια, σύμφωνα με τον εισηγητή, είναι ζηλευτή και ξακουστή και αναφέρει χαρακτηριστικά:

Αυτούς τούς ιερούς δεσμούς, πού δημιουργούν τήν οίκογένεια πού άποτελεί τήν πρώτη και θεμελιώδη βάση πάσης κοινωνίας τό φυτώριον έντός του όποιου καλλιεργούνται και αναπτύσσονται τά πλέον ευγενή ιδεώδη του άνθρωπίνου βίου, τό έργαστήριον έντός του όποιου σφυρηλατούνται χαρακτήρες [...] ¹⁴

¹³ Βλ. Α. Κανελλόπουλος (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2211.

¹⁴ Βλ. Ι. Λαυρεντίδης (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3108.

Η περιγραφή του ρόλου και του χαρακτήρα της οικογένειας από τον εν λόγω εισηγητή είναι πράγματι γλαφυρή. Αποδίδονται συγκεκριμένες λειτουργίες στην οικογένεια, όπως αυτή της κοινωνικοποίησης των μελών της, αλλά και της ανάπτυξης ενός πλαισίου αξιών και κανόνων για να μπορέσουν τα μέλη της να είναι σωστοί και πειθαρχημένοι κοινωνοί. Αξιολογώντας τις δύο αυτές βασικές λειτουργίες της οικογένειας, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η οικογένεια αποτελεί ένα μέσο αναπαραγωγής ιδεολογίας και, ειδικότερα, αποτελεί τον πιο πρόσφορο χώρο για την παραγωγή έμφυλων ταυτοτήτων και την αναπαραγωγή και διαιώνιση της διχοτομίας του φύλου. Ο Foucault αναφέρει ότι η οικογένεια αποτελεί μια πολιτισμική κατασκευή, στο πλαίσιο της οποίας ο ευρύτερος κοινωνικός μηχανισμός προσπαθεί να οργανώσει τις ζωές απλών ανθρώπων με το να προσφέρει περιορισμένες θέσεις υποκειμένων¹⁵. Είναι σημαντικό να σημειωθεί, ότι σε αυτή την ιστορικά και κοινωνικά συγκεκριμένη οικογένεια, λειτουργεί ένα είδος λόγου, το οποίο υποστηρίζει μια ορθολογική οπτική των αξιών της μεσαίας τάξης. Έτσι, ο λόγος της ορθολογικότητας λειτουργεί ως ένα καθεστώς αλήθειας (regime of truth), ένα πλαίσιο νοηματοδοτήσεων που νομιμοποιούν συγκεκριμένες κοινωνικές στάσεις και πρακτικές, όπως η καλή συμπεριφορά, η περηφάνια όταν κάνεις ένα κατόρθωμα κ.τ.λ., οι οποίες είναι τύποι ηθικών κρίσεων που επεξηγούν περιορισμούς στις πράξεις των μελών και προσδιορίζουν τι σημαίνει να είσαι μέλος αυτής της οικογένειας. Αυτές οι θέσεις υποκειμένων πρέπει να κατανοηθούν ως ιστορικά ρυθμισμένες και παραγόμενες¹⁶. Ως ένα σημείο παραγωγής, η οικογένεια παράγει θέσεις υποκειμένων όπως γονέας/παιδί, ο σύντροφος/η σύντροφος που βασίζονται στην εξουσία και στην ηλικία. Αυτές οι σχέσεις μπερδεύονται περισσότερο, όταν αναδεικνύονται οι έμφυλες κοινωνικές σχέσεις, όπως πατέρας/μητέρα, αδερφός/αδερφή. Η κοινωνικοποίηση, η οποία χαρακτηρίζεται ως βασική λειτουργία της οικογένειας, αποτελεί μια μεταβίβαση ρόλων και θέσεων υποκειμένων, οι οποίες είναι ήδη προκαθορισμένες.

¹⁵ Βλ. R. Wodak (ed.), *Gender and Discourse*, London: Sage, 1997, σ.σ. 199-200.

¹⁶ Βλ. R. Wodak (ed.), *Gender and Discourse*, ο.π., σ.σ. 199-200.

Μέσα στο χώρο της οικογένειας, όπως την περιγράφει ο εν λόγω εισηγητής, αλλά και οι περισσότεροι εισηγητές κυρίως της δεξιάς παράταξης, ανακατασκευάζονται συνεχώς οι στερεοτυπικοί ρόλοι των δύο φύλων και οι έμφυλες διχοτομικές ταυτότητες. Το κάθε μέλος της οικογένειας υιοθετεί έναν ρόλο, ο οποίος είναι εξ αρχής καθορισμένος και απόλυτα συμβατός με το βιολογικά καθορισμένο φύλο του υποκειμένου. Όπως αναφέρει και η Butler, το κάθε άτομο επιτελεί τις προσαγές του φύλου στο οποίο ανήκει. Η ιδεολογία της οικογένειας αποτελεί ένα πολύ ισχυρό μέσο για τον καθορισμό της ανδρικότητας και της θηλυκότητας. Το γυναικείο μέλος της οικογένειας είναι υπεύθυνο για το νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών, αλλά και άλλων ατόμων, όπως οι άρρωστοι ή οι ηλικιωμένοι. Με τον τρόπο αυτό, κατασκευάζεται η εννοιολόγηση της μητρικής φροντίδας και ταυτόχρονα, συντηρείται η «φυσική» πρόσδεση του γυναικείου υποκειμένου με τον ιδιωτικό χώρο.

Από την άλλη μεριά, ο άνδρας-μέλος της οικογένειας ασχολείται περισσότερο με την εξασφάλιση των οικονομικών πόρων και λιγότερο με την φροντίδα των υπόλοιπων μελών της οικογένειας. Αυτοί οι ρόλοι και οι ταυτότητες αναπαράγονται και μεταφέρονται στα μικρότερα μέλη της οικογένειας, τα οποία οφείλουν να συμμορφωθούν με αυτές τις προσαγές του έμφυλου διαχωρισμού στις οποίες είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αντισταθούν, αφού οι ψυχολογικές και συναισθηματικές πιέσεις είναι ισχυρές, όχι μόνο στο εσωτερικό της οικογένειας αλλά και στην ευρύτερη κοινωνία.

Συνεχίζοντας ο εισηγητής της αντιπολίτευσης, αναφέρει ότι για να διατηρηθεί αυτή η δομή της «ρωμαλέας» ελληνικής οικογένειας, όπως τη χαρακτηρίζει, θα πρέπει να δοθεί μεγάλη προσοχή στη διατήρηση των ηθών και των εθίμων που την διαμόρφωσαν έως τώρα. Οι παραδόσεις του ελληνισμού πρέπει να ενισχύονται.

Εάν η ρωμαλέα Έλληνική Οικογένεια άνθεξε κατά τρόπον
θαυμαστόν επί αιώνας επί τουρκοκρατίας, τούτο όφείλεται εις τήν

Χριστιανικήν, τήν Ἑλληνοχριστιανική Οἰκογένειαν, εἰς τήν παράδοσιν ἥ ὁποία καί ἐξασφαλίζει τήν συνοχή τῶν Ἐθνῶν¹⁷.

Οἱ ρίζες τοῦ ἔθνους καί ἡ ἐθνική ταυτότητα θεωροῦνται ἀπό τόν εἰσηγητή ἐξαιρετικά σημαντικές παράμετροι, οἱ ὁποῖες πρέπει νά λαμβάνονται σοβαρά ὑπόψῃ ὅταν δημιουργοῦνται νομοθετήματα πού ἀφοροῦν στήν οἰκογένεια. Θεωρεῖ ἐπίσης, ὅτι δέν υπάρχουν δεσμά γιά τή γυναῖκα μέσα στήν οἰκογένεια, ἀλλά μονάχα δεσμοί ἱεροί, οἱ ὁποῖοι δημιουργοῦνται ἀπό τό ἱερό μυστήριο τοῦ γάμου.

Τό ΠΑΣΟΚ συνηθίζει νά λέγει ἢ μάλλον νά διατυμπανίζει ὅτι αὐτό διά πρώτην φοράν ἐκδηλώνει ἐνδιαφέρον διά τήν λύτρωσιν τῆς γυναίκας ἀπό τὰ δεσμά, τὰ δῆθεν δεσμά, ἐνῶ εἶναι βέβαιον ὅτι δέν υπάρχουν δεσμά, ἀλλά δεσμοί ἱεροί, πού ἐδημιουργήθησαν διά τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου ὑπό τās εὐλογίας τῆς Ἐκκλησίας¹⁸.

Συμπεραίνουμε, ὅτι ὁ ἐν θέματι ταυτίζει τήν οἰκογένεια μέ τήν τελετουργία τοῦ χριστιανικοῦ γάμου, καί ἐπιπρόσθετα, θεωρεῖ πως ἡ γυναῖκα μέσα στο πλαίσιο τῆς οἰκογένειας κατεῖχε κυρίαρχη θέση, ἀποψη τήν ὁποία διατυπώνει μέ γλαφυρό τρόπο σέ ἄλλο σημεῖο τῆς εἰσήγησης, ονομάζοντας τή γυναῖκα «κυρά καί δέσποινά μας¹⁹» μέσα στήν οἰκογένεια.

Τήν ἴδια ἀποψη γιά τή θέση τῆς γυναίκας στήν οἰκογένεια διατυπώνει καί ἀνεξάρτητος βουλευτής (ἡμ.γεν.:1902) συνεργαζόμενος μέ τήν κομματική παράταξη τῆς Νέας Δημοκρατίας, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὅταν ἡ γυναῖκα ἦταν πραγματική νοικοκυρά στο σπίτι, ἦταν μεγάλη κυρά καί οὐδέποτε μέσα στο χώρο τῆς οἰκογένειας ἡ γυναῖκα υφίστατο καταπίεση. Ὁ ἐν λόγω εἰσηγητής, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ σέ ἄλλο σημεῖο τῆς ἀνάλυσης, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γυναῖκα καταπιεζόταν ὡς σύνολο καί ὄχι ατομικά.

Εἶναι ἀποκαλυπτικός ὁ λόγος τῶν ἀνωτέρω εἰσηγητῶν ὡς πρὸς τήν κατασκευή τῆς γυναικείας υποκειμενικότητας καί τή διαιώνιση τῶν σχέσεων ἐξουσίας

¹⁷ Βλ. Ι. Λαυρεντίδης (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3108.

¹⁸ Βλ. Ι. Λαυρεντίδης (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3108.

¹⁹ Βλ. Ι. Λαυρεντίδης (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3109.

ανάμεσα στα έμφυλα υποκείμενα. Υποστηρίζουν ότι η θέση της γυναίκας τοποθετείται μέσα στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, στο πλαίσιο της οποίας ποτέ δεν ήταν καταπιεσμένη από τον άνδρα, αλλά, αντίθετα, κατείχε κυρίαρχη θέση. Ισχυροποιούν το λόγο τους, αναφέροντας ότι εάν προκληθεί ανατάραξη στις δομές της ελληνικής οικογένειας, τότε θα προκληθεί διάβρωση, όχι μόνο στα ήθη του έθνους, αλλά και στις προσταγές της χριστιανικής θρησκείας. Οι προαναφερθέντες βουλευτές, αν και συμφωνούν γενικά με τις διατάξεις που νομοσχεδίου σχετικά με τις αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο, διαφωνούν με ορισμένες από αυτές, με αποτέλεσμα να καταφεύγουν σε άλλους λόγους προκειμένου να ενισχύσουν τις απόψεις τους με εγκυρότητα και αξιοπιστία, όπως για παράδειγμα, το λόγο περί παράδοσης και χριστιανικής θρησκείας, όπως φαίνεται και από τα παραπάνω αποσπάσματα. Αναφέρονται στην ελληνική παράδοση και στο χριστιανισμό θεωρώντας ότι και οι δύο αυτοί παράγοντες παραμένουν στατικοί και αναλλοίωτοι διαχρονικά, αγνοώντας το γεγονός ότι για να διατηρήσουν την ισχύ τους και την επιρροή τους, οφείλουν εκσυγχρονίζονται με τις νέες αντιλήψεις και τις μοντέρνες νόρμες. Επιλέγουν να αποκρύπτουν τις αρνητικές συνέπειες που είχε η παραδοσιακή μορφή της οικογένειας, τόσο για τον άνδρα, όσο και για τη γυναίκα και προτιμούν να υμνούν τις παραδόσεις του ελληνικού έθνους, προσπαθώντας να ενεργοποιήσουν το εθνικό αίσθημα των υπολοίπων.

Οι φυσικοποιημένες από το λόγο διαφορές των φύλων νομιμοποιούν εκ νέου την έμφυλη ιεραρχία και την κυριαρχία της αλληλεπίδρασης του λόγου της βιολογίας με το λόγο της πολιτικής. Όταν, μάλιστα, οι λόγοι αυτοί αλληλοδιαπλέκονται με οικουμενικούς λόγους, όπως αυτοί της παράδοσης και του χριστιανισμού, τότε το καθεστώς εξουσίας και αλήθειας που εδραιώνουν γίνεται ακόμη περισσότερο συμπαγές και θεμελιωμένο. Όταν η παραγωγή της βασικής, ιεραρχικής και αντιθετικής έμφυλης διαφοροποίησης συνδέεται με τη διατήρηση της εθνικής συνοχής και με τα προστάγματα της χριστιανικής θρησκείας, τότε ο λόγος που κατασκευάζει την έμφυλη υποκειμενικότητα είναι δύσκολο να ανατραπεί. Θεμελιώνεται ένα πειθαρχικό καθεστώς αλήθειας, το

οποίο κατασκευάζεται από την αλληλεπίδραση και την καθολική ισχύ των προαναφερόμενων λόγων, μέσα στο οποίο οι κατηγορίες του έμφυλου λειτουργούν ως τεχνικές κανονικοποίησης. Κατά τον τρόπο αυτό εμπεδώνεται η κατηγορία του φύλου ως διχοτομική και ουσιοποιημένη κατηγορία, η οποία ρυθμίζει και επιτηρεί την κατασκευή των έμφυλων ταυτοτήτων.

6.6 Γάμος και οικογένεια

Βουλευτής της αντιπολίτευσης (ημ.γεν.:1931) χαρακτηρίζει και αυτός την οικογένεια ως το κύτταρο της κοινωνίας. Θεωρεί ότι η οικογένεια αποτελεί ένα πολυσύνθετο θεσμό, μια πολύπλοκη κοινότητα που επιτελεί βιολογικές, συναισθηματικές, πνευματικές και οικονομικές λειτουργίες. Η προσέγγιση της οικογένειας βάσει μόνο μίας από αυτές τις λειτουργίες θα οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα. Αποδίδει στην οικογένεια χαρακτήρα ιερότητας, «ιερό και όσιο» την ονομάζει, αφού μέσα σε αυτήν γεννιέται ο κάθε άνθρωπος και διαμορφώνει την προσωπικότητά του. Η τύχη του κάθε παιδιού εξαρτάται από την οικογένεια μέσα στην οποία μεγαλώνει και για το λόγο αυτό, η πολιτεία πρέπει να είναι εξαιρετικά προσεκτική στις νομοθεσίες που θεσπίζει σχετικά με την οικογένεια.

Αν, όμως, δεῖ κανείς την οικογένεια μέ αυτή την πολυπλοκότητά της σάν κάτι τό ιερό – χρησιμοποιώ τή λέξη, πέρα από την οποιαδήποτε θρησκευτική – αν θέλετε απόχρωσή της – σάν κάτι ιερό καί ὀσιο, σάν κάτι πάρα πολύ σημαντικό γιά τόν άνθρωπο, σάν κάτι, πού καθορίζει τήν ὅποια, ὄχι μόνο διαμόρφωση, ἀλλά καί πορεία καί τύχη τοῦ κάθε ἀνθρώπου, τότε νομίζω ὅτι κάθε τί, πού ἐνδεχομένως θά ἐκλόνιζε αὐτό τον ιερό χώρο, θά ἐρράγιζε αὐτό τον ιερό χώρο, πού λέγεται οἰκογένεια, αὐτόν τόν χώρο, μέσα στόν ὁποῖο γεννιέται κανείς, καί μέσα στόν ὁποῖο, κατά κύριο λόγο, διαμορφώνεται ὁ κάθε ἀνθρωπος, τότε νομίζω ὅτι πρέπει νά εἶναι πιο προσεκτικός²⁰.

Για να μπορέσει η οικογένεια να διατηρεί το κατάλληλο κλίμα που θα οδηγήσει στη σωστή ανατροφή των παιδιών και στην ανάπτυξη μιας ολοκληρωμένης προσωπικότητας εκ μέρους τους, θα πρέπει σαν υπόβαθρό της να έχει το γάμο.

²⁰ Βλ. Κ. Σημαιοφορίδης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2287.

Γιατί από τό γάμο εξαρτάται, ἂν δημιουργεῖται ἢ ὄχι ἓνα κλίμα κατάλληλο γιά τή σωστή καί ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος τοῦ παιδιοῦ, μίας προσωπικότητος, πού εἶναι πολύπλευρη καί πολυσήμαντη²¹.

Ο τρόπος σύναψης καί λύσης τοῦ γάμου, σύμφωνα με τον εισηγητή, επηρεάζουν τή μορφή τῆς οἰκογένειας καί το οἰκογενειακό περιβάλλον που θα αναπτυχθεῖ. Ο τύπος ἐκεῖνου τοῦ γάμου που μπορεῖ να συνεισφέρει στην ὑπαρξη υγιούς οἰκογενειακοῦ κλίματος, εἶναι ο θρησκευτικός.

Ποῖος μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ, ὅτι ὁ γάμος συνδέεται ἀμεσότατα μέ τό θέμα παιδί, μέ τό θέμα οἰκογένεια, μέ τό θέμα ἔθνος, μέ τό θέμα ἀνθρώπινη εὐτυχία; Γιατί ἀκριβῶς ἀπό τή λύση καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο θά τελεσθεῖ ὁ γάμος, συναρτῶνται καί οἱ τύχες τῶν ἄλλων στοιχείων, πού κατά τήν ἀποψή μου, συνδέονται μέ τό γάμο²².

Και συνεχίζει:

Καί ὁ γάμος, μιά καί ἀναμφισβήτητα εἶναι τό προῖμο, τό ὑπόβαθρο, ἂν θέλετε, ὁ κύριος λόγος δημιουργίας τῆς οἰκογένειας, δέν μπορεῖ κανεῖς παρὰ νά δεῖ τό γάμο σέ συνάρτηση μέ τήν οἰκογένεια²³.

Με τήν προαναφερθεῖσα ἀποψη συμφωνεῖ καί ἓνας ἄλλος βουλευτής τῆς Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1914), ὁ ὁποῖος υποστηρίζει ὅτι ἡ οἰκογένεια ἀποτελεῖ το βάθος τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καί συνδέεται ἀρρηκτα με το γάμο. Θεωρεῖ ὅτι εἰάν ὁ γάμος μετατραπεί σε μια ἀπλή σύμβαση δικαίου, εἰάν δηλαδή θεσπιστεῖ ὁ πολιτικός γάμος, τότε θα επηρεαστεῖ καί ὁ θεσμός τῆς οἰκογένειας, ὡδηγώντας τήν ἐλληνική κοινωνία σε διάλυση.

Ἡ ἐλληνική οἰκογένεια, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό ἰδιαίτερες ἀξίες καί παραδόσεις, στηρίζεται στο θεσμό τοῦ γάμου, υποστηρίζει βουλευτής τῆς δεξιᾶς

²¹ Βλ. Κ. Σημαιοφορίδης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2287.

²² Βλ. Κ. Σημαιοφορίδης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2286.

²³ Βλ. Κ. Σημαιοφορίδης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2287.

παράταξης (ημ.γεν.:1938). Εάν οι δύο γονείς δεν έχουν τελέσει γάμο, τότε δεν υφίσταται οικογένεια.

Στήν Ελλάδα δεν νοείται να είναι ένας πατέρας, μία μητέρα ένα ή δύο παιδιά και όλοι αυτοί οι τέσσερις να αποτελούν μία οικογένεια, όταν ο πατέρας και η μητέρα του ή των παιδιών δεν είναι μεταξύ τους σύζυγοι. Από πουθενά δεν απορρέει, ούτε από τό δικαίό μας²⁴.

Στην ίδια άποψη συγκλίνει και ένας ακόμη βουλευτής της ίδιας παράταξης (ημ.γεν.:1928), ο οποίος υποστηρίζει ότι όταν μια γυναίκα φέρνει στον κόσμο ένα παιδί εκτός γάμου, έχει οδηγηθεί σε αυτό από παράγοντες όπως η υποβάθμιση της οικογενειακής ζωής, η έλλειψη προστατευτικού οικογενειακού περιβάλλοντος. Αναφερόμενος στο σημείο εκείνο του νομοσχεδίου 1329/83 που προβλέπεται η βελτίωση της θέσης του εξώγαμου παιδιού, υποστηρίζει ότι μια τέτοια νομοθετική ρύθμιση στρέφεται κατά της θέσης των νόμιμων παιδιών και ...

[...] στρέφεται στήν ουσία και τελικά και κατά του θεσμού και της νομίμου Έλληνικής οικογενείας, υποβαθμίζοντας αξίες και αρχές που είναι βαθειά ριζομένες στή καρδιά και στή ψυχή της Έλληνικής Κοινωνίας. Τά δέ εξώγαμα παιδιά, ασφαλώς, και ή άγαμη μητέρα έχουν δικαίωμα να τύχουν κάθε ευμενούς μεταχειρίσεως, μέ μία σειρά, όμως, κοινωνικών μέτρων και όχι σέ βάρος του θεσμού του γάμου και της νόμιμης Έλληνικής οικογενείας²⁵.

Διατυπώνει την άποψη ότι οι όποιες νομοθετικές αλλαγές αφορούν στο οικογενειακό δίκαιο, πρέπει να γίνονται με βραδείς ρυθμούς, καθώς παρομοιάζει την οικογένεια με ένα φυσικό οργανισμό και όπως ακριβώς στη φύση δεν γίνονται άλματα, το ίδιο πρέπει να συμβαίνει και στο θεσμό της οικογένειας. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο βουλευτής, ο οικογενειακός χώρος είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος σε σχέση με άλλους τομείς της κοινωνίας και για το λόγο αυτό, οι αλλαγές που πραγματοποιούνται σε αυτόν θα πρέπει να γίνονται με φειδώ και ύστερα από την κατάλληλη διαφώτιση των νέων ανθρώπων. Σημαντική συνεισφορά σε αυτές τις αλλαγές, θα είναι η απαραίτητη ενημέρωση

²⁴ Βλ. Σ. Μπλέτσας (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2784.

²⁵ Βλ. Ν. Αναγνωστόπουλος (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3131.

ή διαφώτιση των νέων, όπως αναφέρει ο εισηγητής, σχετικά με την πρωταρχική σημασία του θεσμού του γάμου αναφορικά με την καταξίωση των ατόμων. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

Γιατί η οικογένεια είναι ένας φυσικός οργανισμός και NATURA ALMA NON FACET – Δέν κάνει άλματα ή φύση – γιατί αν επιχειρηθεί παραβίαση της φύσεως είναι δυνατόν να γίνει μπούμεραγκ που θα στραφεί κατά της ίδιας της κοινωνίας μας. [...] Ας μη ξεχνάμε δέ πως η ιστορία απέδειξε ότι οι αλλαγές στον οικογενειακό χώρο έγιναν πάντοτε με ρυθμό πολύ αργότερο και με προσεκτικά βήματα και αυτό, όχι τυχαία, από σοφούς νομικούς. Γιατί συγκριτικά με τις αλλαγές των κοινωνιών σε πολιτιστικούς και κοινωνικούς τομείς, όλοι παραδέχτησαν παγκοσμίως την ιδιαίτερη ευαισθησία του οικογενειακού χώρου που είναι πολύ ευαίσθητος σε επικίνδυνους και απότομους κραδασμούς²⁶.

Χαρακτηριστικό σημείο της συλλογιστικής του εν λόγω εισηγητή είναι η διατύπωση, ότι η εκκλησία είναι απαραίτητο να εκφράζει τις απόψεις της πριν θεσπισθούν οποιεσδήποτε αλλαγές αφορούν στο οικογενειακό δίκαιο.

Το κοινό σημείο των λόγων που αρθρώνουν οι προαναφερθέντες εισηγητές είναι η ταύτιση της οικογένειας με το θρησκευτικό γάμο. Η ιερότητα με την οποία περιβάλουν το θεσμό της οικογένειας, ο οποίος αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα της κοινωνίας, θεωρούν ότι θα προσβληθεί εάν συσταθούν οικογένειες, χωρίς να έχει προηγηθεί η τελετουργία του θρησκευτικού γάμου. Κάτι τέτοιο θα έχει εξαιρετικά αρνητικές συνέπειες στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Για το λόγο αυτό άλλωστε, υποστηρίζουν ότι η γνώμη της εκκλησίας είναι απαραίτητη για τη σύνθεση του νομοσχεδίου που αφορά, τόσο στις αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο, όσο και στη θέσπιση του πολιτικού γάμου. Η χριστιανική θρησκεία και η ελληνική παράδοση συνδέονται με τρόπο καθοριστικό με το κοινωνικό μόρφωμα της οικογένειας. Για να συνεχίσει η οικογένεια να επιτελεί τις λειτουργίες που τις αποδίδονται, όπως είναι η ανατροφή ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων, είναι απαραίτητο να διατηρήσει αναλλοίωτες τις αρχές με τις οποίες την εφοδιάζει τόσο η ελληνική παράδοση, όσο και η θρησκεία. Η έμφαση που δίνεται

²⁶ Βλ. Ν. Αναγνωστόπουλος (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3131.

από τον ένα εισηγητή στη θεσμική κατοχύρωση του εξώγαμου παιδιού, η οποία δεν θα πρέπει να γίνει σε βάρος της «νόμιμης ελληνικής οικογένειας», ενισχύει την ταύτιση του λόγου περί οικογένειας, με τους λόγους για τη θρησκεία και την παράδοση.

Ο τρόπος αναπαράστασης της ελληνικής οικογένειας διαπλέκεται με τις νόρμες και τις κανονιστικές αξίες της παράδοσης και της χριστιανικής θρησκείας. Όμως, ο τρόπος αυτός εννοιολόγησης του θεσμού της οικογένειας υποκρύπτει και υπαινίσσεται σημάνσεις για την κατηγορία του φύλου. Στο πλαίσιο μιας παραδοσιακής οικογένειας, η οποία έχει νομιμοποιηθεί ύστερα από τέλεση θρησκευτικού γάμου, οι έμφυλοι ρόλοι είναι προκαθορισμένοι και σηματοδοτούν φυσικοποιημένες αντιλήψεις για τα έμφυλα χαρακτηριστικά. Ο λόγος περί φύσης είναι ισχυρός και, έτσι, ο εκσυγχρονισμός του θεσμού της οικογένειας και η προσαρμογή του στις νέες συνθήκες ζωής φαίνεται ότι τοποθετούνται σε δεύτερη μοίρα. Στο πλαίσιο του λόγου αυτού, αναπαράγεται μια παραδοσιακή αντίληψη η οποία αφορά, σε ένα λανθάνον επίπεδο, και τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια. Η άρνηση των εισηγητών να δεχθούν την ισότιμη μεταχείριση των παιδιών που γεννιούνται εκτός γάμου και η προσκόλληση στις παραδόσεις, υπαινίσσονται μια αντίληψη για τον έμφυλο ρόλο της γυναίκας, η οποία εντάσσεται στο λόγο περί της αναπαραγωγικής ικανότητας της γυναίκας και τη συνακόλουθη πρόσδεσή της στον οικιακό χώρο της οικογένειας. Διατηρείται ο καταμερισμός των παραδοσιακά προκαθορισμένων ρόλων ανάμεσα στα δύο φύλα και συντηρούνται οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσά τους. Οι ενστάσεις που αναπτύσσονται για τον τρόπο θεσμοθέτησης του πολιτικού γάμου, αποτελούν μια αντίσταση απέναντι σε οποιαδήποτε προσπάθεια ουσιαστικής αλλαγής στην εννοιολόγηση του έμφυλου και κατασκευάζουν πολιτισμικά την έμφυλη υποκειμενικότητα στο πλαίσιο του δυαδικού συστήματος άνδρας-γυναίκα.

6.7 Οικογένεια και παράδοση

Ἡ ἰσότητα εἶναι θετική καί πραγματικά Ἑλληνική, ὅταν ἐνισχύει τὴν οἰκογένεια. Ὅταν δὲν λαμβάνει ὑπόψη τῆς τὴν οἰκογένεια τότε ἡ ἰσότητα γίνεται ὀλέθρια²⁷.

Τα ἄνωθεν υποστηρίζει εισηγήτρια της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1927), εννοώντας ότι η μεγαλύτερη βαρύτητα της ισότητας διαφαίνεται μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας, όπου δεν θα πρέπει να υπάρχουν σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα μέλη της και ο μοναδικός τους στόχος θα πρέπει να είναι η υγιής οικογένεια. Η εισηγήτρια ορίζει με αυτόν τον τρόπο την εξουσία με αρνητικό τρόπο, αφού θεωρεί ότι για να μπορέσει να λειτουργήσει ο θεσμός της οικογένειας θα πρέπει να απεγκλωβιστεί από τις σχέσεις εξουσίας. Η εξουσία νοσηματοδοτείται από την εισηγήτρια ως κάτι το οποίο βρίσκεται έξω από τα υποκείμενα και επιβάλλεται σε αυτά (στην συγκεκριμένη περίπτωση από τους νόμους του κράτους). Όμως, θεωρούμε ότι οι σχέσεις εξουσίας δεν είναι υπερκείμενες, δηλαδή δεν βρίσκονται έξω και πάνω από όλα τα άλλα είδη σχέσεων (οικονομικές, πολιτικές και άλλες) και επιβάλλονται σε αυτές. Αντίθετα, η εξουσία σημασιοδοτείται ως ένα πλέγμα πρακτικών και διαδικασιών μέσα από τις οποίες παράγεται γνώση και κατασκευάζονται ποικίλες μορφές υποκειμενικότητας. Έτσι, το ζητούμενο κατά τη δική μας άποψη, δεν είναι η κατάργηση των σχέσεων εξουσίας, με τον τρόπο τουλάχιστον που τις προσεγγίζει η εισηγήτρια, αλλά η ανασήμανση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα και η ανατρεπτική επιτέλεση της εξουσίας. Αυτό σημαίνει ότι αντιμετωπίζουμε το φύλο ως ένα «σχηματισμό λόγου», ως μια λόγο-θετική τεχνική κανονικοποίησης, η οποία δεν λειτουργεί ανεξάρτητα από την εξουσία. Τα έμφυλα υποκείμενα δεν κατασκευάζονται έξω από τις σχέσεις εξουσίας, αλλά παράγονται μέσα από αυτές, μέσα από την παραστασιακή επιτέλεση των προσταγών του φύλου στο οποίο ανήκουν και το οποίο σωματοποιούν με τρόπο που συνάδει με αυτές τις προσταγές. Αν δεν το κάνουν αυτό, τότε επισύρονται κυρώσεις οι οποίες οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό. Δεν διαφωνούμε ότι η οικογένεια αποτελεί ένα σημαντικό μόρφωμα της

²⁷ Βλ. Α. Συνοδινού – Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3126.

ελληνικής κοινωνίας. Υποστηρίζουμε, όμως, ότι για να μπορέσει η οικογένεια να θεωρηθεί φορέας ισότητας θα πρέπει να απεγκλωβιστεί από μια οικουμενική λογική ισότητας και από μια ουσιολογική σηματοδότηση των έμφυλων υποκειμένων. Στο πλαίσιο της οικογένειας, όπως και στο πλαίσιο του συνολικού κοινωνικού μετασχηματισμού, το φύλο δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με βιολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία αποκτούν υλική υπόσταση μέσω του λόγου.

Η εισηγήτρια συνεχίζει, λέγοντας ότι όταν η οικογένεια είναι υγιής, τότε μόνο η κοινωνία είναι εύρυθμη. Χρησιμοποιεί σχήματα αντιθέσεων, έτσι ώστε να απαξιώσει με πιο έντονο τρόπο ορισμένες από τις αλλαγές που θα προκληθούν από το νέο οικογενειακό δίκαιο, όπως για παράδειγμα η αντίθεση ανάμεσα στην «θετική» παράδοση και στον «αρνητικό» εκσυγχρονισμό. Θεωρεί ότι οι παθολογικές εκφράσεις της οικογένειας, τις οποίες και απαριθμεί (ανήλικοι γονείς, ανταγωνισμός και επιθετικότητα ανάμεσα στα φύλα, παιδικοί γάμοι, ναρκωτικά κ.τ.λ.), είναι αποτέλεσμα της γενικευμένης προοδευτικότητας η οποία, σε αντίθεση με τη «συντηρητικότητα», είναι ανεύθυνη και δεν λαμβάνει υπόψη της με συνέπεια και υπευθυνότητα τα αποτελέσματα των αλλαγών που γίνονται στο όνομα της.

Η άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων στη συντροφιά που λέγεται οικογένεια δεν βοηθά, αντίθετα διαλύει το σχήμα²⁸.

Και προσθέτει:

Γιατί μ' αυτή τη ρύθμιση, που εισάγει το νομοσχέδιο, αυτόματο διαζύγιο, συναινετικό κλπ. μοιάζει να δημιουργεί στη θέση της οικογένειας μιά εταιρεία συμφερόντων, ή οποία μπορεί οποτεδήποτε να λυθεί, αφού επικρατεί και νομιμοποιείται το «όποτε μ' αρέσει φεύγω». Και έτσι αποδεικνύεται καθαρά πώς ο νομοθέτης δεν δέχεται ως πνευματικό πυρήνα της οικογένειας την ευθύνη, αλλά εισάγει εδώ μόνο την ατομικιστική βούληση, αδιαφορώντας αν η οικογένεια δεν αποτελείται από δύο, αλλά από περισσότερα ή πολύ περισσότερα πρόσωπα²⁹.

²⁸ Βλ. Α. Συνοδινού – Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3129.

²⁹ Βλ. Α. Συνοδινού – Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3137.

Επίσης υποστηρίζει, ότι δεν λαμβάνονται υπόψη η παράδοση και οι ρίζες του ελληνισμού, οι οποίες είναι βασικές παράμετροι για τη συγκρότηση της συμπαγούς και υγιούς οικογένειας και την υποστήριξη της μητρικής ιδιότητας. Η τήρηση της παράδοσης είναι αυτό που τα παρελθόντα χρόνια στήριξε τον ελληνισμό και υποστήριξε τις γυναίκες-μανάδες, οι οποίες με άρρητο τρόπο ήξεραν που αρχίζουν και που τελειώνουν τα δικαιώματά τους. Για μια ακόμη φορά, διαφορετικοί λόγοι αλληλοδιαπλέκονται για να ενισχύσουν το περιεχόμενο των αποφάνσεων της εισηγήτριας: ο λόγος για την «παράδοση», ο λόγος για τη «μητρότητα» και ο λόγος για την «οικογένεια». Η μητρική ιδιότητα, όπως θέλει να την ονομάζει η εισηγήτρια, προβάλλεται ως μια καθολική ιδιότητα των γυναικών. Ο λόγος της εισηγήτριας, τον οποίο η ίδια επιλέγει να αποκαλεί συντηρητικό, κατασκευάζει το γυναικείο έμφυλο υποκείμενο ως φορέα ενός συγκεκριμένου βιολογικού χαρακτηριστικού, το οποίο βιώνεται με απaráλλαχτο τρόπο από όλες τις γυναίκες. Οι κοινωνικές συνδηλώσεις της βιολογικής διάστασης της μητρότητας κατασκευάζονται ως οικουμενικές και προβάλλονται ως οι βασικές λειτουργίες, τις οποίες οφείλει να προστατέψει η παραδοσιακή δομή της οικογένειας. Η «μάννα» και ο «πατέρας», ο «άνδρας» και η «γυναίκα», το «συναίσθημα» και η «λογική»: όλα αυτά αποτελούν μια σειρά από διπολικά σχήματα στα οποία βασίζεται και ταυτόχρονα κατασκευάζει εκ νέου ο λόγος της εισηγήτριας. Κυριαρχεί η οντολογία της ουσίας: η βασική ουσία των γυναικών είναι το ότι μπορούν να φέρουν να φέρουν στον κόσμο παιδιά και από αυτή την ουσία που εδραιώνει ταυτόχρονα και ένα καθεστώς αλήθειας, απορρέουν όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά τους.

Το καθεστώς αυτό ενισχύεται, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και άλλος βουλευτής της ίδιας παράταξης (ημ.γεν.:1951), με τη θεσμοθέτηση της αποποινικοποίησης της μοιχείας. Θεωρεί ότι με τον τρόπο αυτό θα οδηγηθεί η οικογένεια «σε ένα πολύ ολισθηρό δρόμο», καθώς η οικογένεια βρίσκεται σε μια περίοδο κρίσης, προσπαθώντας να συνδυάσει τις προοδευτικές ιδέες και προτάσεις με τις παραδόσεις και τα ήθη και έθιμα.

[...] μέ την αποποινοποίηση της μοιχείας [...], οδηγεί την οικογένεια σ' ένα πολύ όλισθηρό δρόμο, σέ μιά περίοδο κατά την οποία ή ίδια ή οικογένεια, λόγω της προσπαθείας της νά συμβιβάσει τίς παραδόσεις της, μέ τίς καινοφανείς ιδέες καί τίς έπιρροές οί όποίες προέρχονται από άλλες περιοχές, περνάει μιά όμολογουμένως σοβαρότατη κρίση³⁰.

Η οικογένεια και από τους δύο εισηγητές προβάλλεται ως το σημαντικότερο κοινωνικό μόρφωμα. Προκειμένου η οικογένεια να συνεχίσει να έχει το σημαντικό αυτό ρόλο και να λειτουργεί με υγιές τρόπο, θα πρέπει να διατηρηθούν οι παραδοσιακές αρχές που την διέπουν. Σε τι συνίστανται όμως αυτές οι παραδοσιακές αρχές; Από το συνολικό λόγο που αρθρώνουν οι εισηγητές διαπιστώνουμε, ότι μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας είναι απαραίτητο να διατηρηθεί ο παραδοσιακός καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος προτάσσει τη μητρική ιδιότητα της γυναίκας και την οικονομική δραστηριοποίηση του άνδρα. Αυτό σημαίνει, ότι ο πρωτεύοντας ρόλος της γυναίκας, που κυρίως χαρακτηρίζεται από το βιολογικό χαρακτηριστικό της αναπαραγωγικής της ικανότητας ως «μάννα», είναι η φροντίδα και η ανατροφή των παιδιών και η μέγιστη συμβολή της στον οικιακό χώρο γενικότερα, ενώ ο άνδρας οφείλει να διατηρήσει το ρόλο του κουβαλητή. Όλα τα μέλη της οικογένειας άλλωστε, όπως διατυπώνεται ρητά από την εισηγήτρια, οφείλουν να στοχεύουν στο κοινό καλό της οικογένειας και όχι στο ατομικό τους συμφέρον. Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, ότι η οικογένεια είναι πάνω από όλα.

Αναπαράγεται ένα παραδοσιακό σχήμα της οικογένειας, το οποίο συνοδεύεται από την αναπαραγωγή στερεοτύπων σχετικά με τους ρόλους των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια και τη διατήρηση του παραδοσιακού καταμερισμού εργασίας μέσα σε αυτήν. Το κυριότερο χαρακτηριστικό της γυναίκας, είναι η ικανότητα αυτής να κυφορεί και να φέρνει στον κόσμο παιδιά και από αυτή την ιδιότητα συνεπάγεται, ότι ο βασικός της ρόλος είναι η μετάφραση αυτής της μητρικής ιδιότητας σε ρόλους σχετικούς με την ανατροφή και τη φροντίδα των

³⁰ Βλ. Δ. Μανουσάκης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. σ. 2222-2223.

παιδιών: η πρόσδεση, λοιπόν, της γυναίκας στον οικιακό χώρο της οικογένειας και η ταυτόχρονη αναγνώριση ότι ο άνδρας οφείλει να δραστηριοποιείται στο δημόσιο χώρο. Η ιδεολογία της οικογένειας είναι εξαιρετικά φανερή στο λόγο των εισηγητών, βάσει της οποίας οι βιολογικές διαφορές των δύο φύλων αποτελούν παράγοντες ιεραρχικής κατηγοριοποίησής αυτών και καθορισμού των ρόλων τους μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Ο λόγος των εισηγητών κατασκευάζει και αναπαριστά την κατηγορία του έμφυλου ως προσδιορισμένη από τη φύση και ονοματίζει την όποια παρέκκλιση από αυτή τη νόρμα, ως παθολογική συνέπεια και έκφραση. Ο εκσυγχρονισμός, μάλλον, θα μεταφράζεται ως η διατήρηση του υπάρχοντος καθεστώτος και των παραδοσιακών εννοιολογήσεων και η θέσπιση μέτρων και νόμων, προκειμένου να διευκολυνθούν οι γυναίκες στην αποτελεσματική υλοποίηση των προκαθορισμένων ρόλων τους. Τέτοιου είδους παρεμβάσεις νομιμοποιούν τη γυναικεία υποτέλεια, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις πολλαπλές υποκειμενικότητες, τις ποικίλες διαφοροποιήσεις και ιδιαιτερότητες των έμφυλων υποκειμένων.

6.8 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη

Όλοι οι βουλευτές, ανεξάρτητα από το φύλο τους, την ηλικία τους και την κομματική παράταξη που αντιπροσωπεύουν, συμφωνούν ότι ο θεσμός της οικογένειας αποτελεί βασικό πυρήνα της κοινωνίας καθόσον επιτελεί ιδιαίτερα σημαντικές λειτουργίες. Αυτές συνίστανται στην ανατροφή των παιδιών, στην ανάπτυξη συναισθηματικών και πνευματικών δεσμών ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, στη βιολογική αναπαραγωγή, αλλά και στη διαμόρφωση ενός κλίματος επικοινωνίας και αλληλεγγύης.

Ο έμφυλος προσδιορισμός και η ηλικιακή κατηγορία στην οποία ανήκουν οι βουλευτές που συμμετέχουν στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, δεν αποτελούν παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τις αντιλήψεις που αρθρώνουν σχετικά με το θεσμό της οικογένειας. Οι διαφορές και οι ομοιότητες που παρουσιάζονται,

κατηγοριοποιούνται βάσει της κομματικής παράταξης στην οποία εντάσσονται οι ομιλητές.

Πιο συγκεκριμένα, βουλευτής της κομμουνιστικής παράταξης διατυπώνει την άποψη ότι ο θεσμός της οικογένειας έχει ταξικό χαρακτήρα και χαρακτηρίζεται από ανδροκρατικές αντιλήψεις και πρότυπα συμπεριφοράς. Η γυναίκα μέσα στην εργατική και μικροαστική οικογένεια και όχι στην αστική, η οποία αναπαράγει την αστική ιδεολογία και εξυπηρετεί τα συμφέροντα του καπιταλισμού, κατέχει μειονεκτική θέση, καθώς καταπιέζεται, τόσο από τον άνδρα-πατριάρχη, όσο και από το γεγονός ότι ο τρόπος συμμετοχής της στην οικογένεια εξυπηρετεί τα καπιταλιστικά συμφέροντα. Με τις απόψεις αυτές συνηγορούν και εκπρόσωποι της κυβερνητικής σοσιαλιστικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Σημαντική παρατήρηση διατυπώνει βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ., η οποία αφορά στη χρησιμοποίηση της οικογένειας από την πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία ως μέσο επιβολής και ελέγχου.

Από την άλλη μεριά, οι βουλευτές της δεξιάς παράταξης της Νέας Δημοκρατίας θεωρούν ότι η θέση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια ήταν και θα πρέπει να συνεχίσει να είναι κυρίαρχη, καθώς ο πρωτεύοντας ρόλος της γυναίκας βρίσκεται στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Άλλωστε, κανένας άνδρας δεν είναι ικανός να αναθρέψει τα παιδιά με τον ίδιο τρόπο που το κάνει μια γυναίκα, υποστηρίζουν οι εισηγητές της δεξιάς παράταξης.

Για να διατηρηθεί αυτό το υγιές κλίμα στην οικογένεια, συνεχίζουν οι βουλευτές, κρίνεται απαραίτητο όλα τα νομοθετήματα τα οποία αφορούν σε μεταρρυθμίσεις στο χώρο της οικογένειας, να τηρούν και να σέβονται τις παραδόσεις του ελληνισμού αλλά και τα προστάγματα της χριστιανικής θρησκείας. Διαφορετικά, ο θεσμός της οικογένειας θα διαβρωθεί και αυτό θα έχει καταστροφικές επιπτώσεις στην ευρύτερη κοινωνία. Άλλωστε, η διατήρηση των παραδόσεων και των βασικών αξόνων της χριστιανικής θρησκείας, εξασφαλίζει και το σεβασμό στο βασικότερο ρόλο της γυναίκας, που είναι αυτός

της μητέρας, ένας ρόλος που της εξασφαλίζει την κυρίαρχη θέση της μέσα στην οικογένεια.

Επιπρόσθετα, υποστηρίζουν ότι ο γάμος αποτελεί το υπόβαθρο της οικογένειας και συνδέουν τον τρόπο τέλεσης του γάμου με την ύπαρξη υγιούς κλίματος στην οικογένεια, θεωρώντας ότι μόνο η τέλεση του χριστιανικού γάμου μπορεί να εξασφαλίσει την ιερότητα με την οποία περιβάλλουν το θεσμό της οικογένειας. Αντίθετα, ο πολιτικός γάμος, με τον τρόπο που θεσπίζεται από το αντίστοιχο νομοσχέδιο, βάλει κατά των παραδόσεων και των συνεκτικών δεσμών της οικογένειας.

6.9 Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το βασικό ερευνητικό ερώτημα το οποίο αναμένουμε να χαρτογραφηθεί από την αναλυτική διερεύνηση της συγκεκριμένης θεματικής κατηγορίας ανάλυσης, είναι ο τρόπος με τον οποίο, μέσα από την άρθρωση λόγου για την «οικογένεια», αναδεικνύονται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά ως κεντρικά για την εννοιολόγηση της έμφυλης υποκειμενικότητας. Το πρώτο ζήτημα, λοιπόν, αφορά στον τρόπο κατασκευής της έννοιας «οικογένεια» και στην αποδόμηση στα συστατικά της μέρη, ενώ το δεύτερο αφορά στην ανάδειξη εκείνων των λόγo-θετικών αξόνων που συνθέτουν την έννοια της έμφυλης υποκειμενικότητας και προκύπτουν από την ως άνω κατασκευή.

Αναφορικά με το πρώτο ζήτημα, είναι εμφανές ότι στο σύνολο του πολιτικού λόγου αποδίδεται κεντρική σημασία στη λειτουργία της οικογένειας στο πλαίσιο του ευρύτερου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό συμβαίνει, διότι η οικογένεια επιτελεί σημαντικές λειτουργίες, όπως η ανατροφή και η κοινωνικοποίηση των παιδιών, η ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών, η βιολογική αναπαραγωγή και άλλες, οι οποίες έχουν αναφερθεί αναλυτικά παραπάνω. Η σημαντικότητα του θεσμού αυτού ισχυροποιείται ακόμη περισσότερο όταν εντάσσεται σε μια αιτιακή σχέση με τη λειτουργία της κοινωνίας: όταν η οικογένεια είναι υγιής, τότε και η κοινωνία διακρίνεται από

συνοχή και ευρυθμία. Για να μπορέσει να επιτευχθεί αυτό, θα πρέπει η οικογένεια να τηρεί τις επιταγές της παράδοσης και της χριστιανικής θρησκείας – αυτό, τουλάχιστον, υποστηρίζεται από βουλευτές της δεξιάς παράταξης, ενώ οι βουλευτές της σοσιαλιστικής και της κομμουνιστικής παράταξης διαφοροποιούνται από αυτή την προσδιοριστική αναφορά. Σε αυτή τη διαφοροποίηση θα αναφερθούμε παρακάτω. Οι προσταγές της χριστιανικής θρησκείας και της παράδοσης προσδιορίζουν αυστηρά διχοτομημένους έμφυλους ρόλους, τοποθετούν την οικογένεια στον ιδιωτικό χώρο και σημασιοδοτούν μονοσήμαντα την έννοια «μητρότητα». Έτσι, τα βασικά χαρακτηριστικά μιας υγιούς οικογένειας συνοψίζονται ακολουθως στο λόγο της δεξιάς παράταξης: σεβασμός και υλοποίηση των αρχών της παράδοσης και της χριστιανικής θρησκείας, έμφαση και προτεραιότητα στο ρόλο της μητρότητας, ένταξη της οικογένειας στον ιδιωτικό χώρο και σύνδεση της οικογένειας με το θρησκευτικό (κυρίως) γάμο.

Η εστίαση στους λόγους της παράδοσης και του χριστιανισμού από τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους της δεξιάς παράταξης, είναι αναμενόμενη, εάν λάβουμε υπόψη το κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας στις αρχές της δεκαετίας του 1980'. Ύστερα από μία περίοδο στρατιωτικής δικτατορίας και στο πλαίσιο της πρώτης περιόδου διακυβέρνησης της Ελλάδας από σοσιαλιστικό κόμμα, θεωρούμε ότι ο πολιτικός λόγος της συντηρητικής παράταξης προσπαθεί να διατηρήσει τα διακριτά του στοιχεία, τα στοιχεία εκείνα που τον προσδιορίζουν, ενώ ταυτόχρονα επιθυμεί να εντάξει νεωτεριστικά στοιχεία τα οποία θα είναι συμβατά με το κλίμα της αλλαγής που επικρατεί στην Ελλάδα την περίοδο της μελέτης. Οι λόγοι της παράδοσης και του χριστιανισμού αποτελούν προσδιοριστικά στοιχεία για το λόγο της δεξιάς, ο οποίος χωρίς αυτές τις αναφορές θα έχανε τη διαφοροποιητική του εξουσία. Η αλληλεπίδραση των λόγων αυτών με το λόγο που αρθρώνεται για τη σημασιοδότηση της οικογένειας, οδηγεί στην ανάδειξη της οικογένειας σε έναν μηχανισμό κατασκευής, διατήρησης και διαιώνισης των παραδοσιακών και συνάμα διχοτομικών εννοιολογήσεων του φύλου.

Το σημείο εκείνο που διαφοροποιεί το λόγο της σοσιαλιστικής και της κομμουνιστικής παράταξης από το λόγο της δεξιάς παράταξης είναι η απουσία έμφασης στο λόγο της παράδοσης και του χριστιανισμού και η εστίαση στην απεξάρτηση της οικογένειας από τον πολιτικό και εκκλησιαστικό έλεγχο για να μπορέσει να λειτουργήσει ως ένας λυτρωτικός μηχανισμός και να εστιάσει στις ιδιωτικές του εκφάνσεις, κυρίως, δηλαδή, στην ανάπτυξη συναισθηματικών και πνευματικών δεσμών στα μέλη του. Επιπλέον, τονίζεται η αναγκαιότητα απομάκρυνσης της οικογένειας από πατριαρχικές προϋδεάσεις και σημασιοδοτήσεις, προκειμένου οι γυναίκες, αλλά και οι άνδρες να απεγκλωβιστούν από τους παραδοσιακά οριοθετημένους έμφυλους ρόλους τους. Η αναγωγή των λειτουργιών της οικογένειας σε λειτουργίες του ιδιωτικού χώρου αναπαράγει ένα ευρύτερο διπολικό σχήμα και, έτσι, αναδεικνύεται ως αναγκαιότητα η ανασήμανση των ορίων ανάμεσα στο ιδιωτικό και στο δημόσιο. Άλλωστε, η οικογένεια ικανοποιεί ιδιωτικές ανάγκες, αλλά ταυτόχρονα δημιουργεί επιθυμίες, οι οποίες ικανοποιούνται στο χώρο του δημόσιου και επιπλέον, ρυθμίζεται από τους κανόνες του κράτους.

Όταν, από τη μια μεριά, θεωρείται ότι η οικογένεια έχει τους προαναφερθέντες στόχους και επιτελεί τόσο σημαντική λειτουργία στο πλαίσιο της κοινωνίας και όταν, από την άλλη μεριά, οι λειτουργίες αυτές επιτελούνται κατά κύριο λόγο από τις γυναίκες, τότε το φύλο συνεχίζει να λειτουργεί ως βασικός μηχανισμός διάκρισης των υποκειμένων. Στο σημείο αυτό, δηλαδή αναφορικά με τη σημαντικότητα του θεσμού της οικογένειας και τη σημαντικότητα του ρόλου της γυναίκας σε αυτόν, δεν υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στο λόγο των διαφορετικών κομματικών παρατάξεων.

Η κατανομή και ο χαρακτηρισμός των ρόλων μέσα στην οικογένεια πραγματοποιείται βάσει του έμφυλου προσδιοριστικού χαρακτηριστικού των υποκειμένων-μελών της. Ειδικότερα, το βασικό χαρακτηριστικό διαφοροποίησης είναι το γεγονός ότι οι γυναίκες έχουν την ικανότητα να φέρνουν στον κόσμο παιδιά και αυτή η ικανότητα μεταφράζεται κοινωνικά ως το οικουμενικό

χαρακτηριστικό της μητρότητας. Η διάκριση των φύλων βασίζεται σε χαρακτηριστικά τα οποία κατασκευάζονται λόγο-θετικά ως βασικά στοιχεία κατηγοριοποίησης των υποκειμένων και ένταξης αυτών σε δύο βασικές έμφυλες κατηγορίες. Η παραγωγή αυτή θέσεων έμφυλων υποκειμένων πραγματοποιείται στο πλαίσιο της οικογένειας, όταν η οικογένεια κατασκευάζεται με τον προαναφερόμενο τρόπο. Η μητρότητα και οι κοινωνικές συνδηλώσεις της κατασκευάζονται από τον πολιτικό λόγο ως καθολικές και εξιδανικευμένες, ως κυρίαρχα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά για την κατηγοριοποίηση των υποκειμένων στην κατηγορία «γυναίκα». Το σημαίνουν «γυναίκα» εμπεριέχει διαφοροποιητικές σημάνσεις, αλλά όμως διακρίνεται από μία η οποία είναι κοινή σε όλες τις γυναίκες και αυτή είναι η «μητρότητα». Η «μητρότητα» κατασκευάζεται ως μια ουσία, ως κάτι που το υποκείμενο έχει, το οποίο υπάρχει πριν το υποκείμενο διαμορφωθεί ως τέτοιο. Η «μητρότητα» με τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται από τον πολιτικό λόγο – και εδώ πρέπει να τονιστεί, όχι μόνο από το λόγο της δεξιάς παράταξης, αλλά όλων των παρατάξεων – προβάλλεται ως μια υπερκείμενη δύναμη, εξωτερική σε σχέση με τα υποκείμενα, η οποία διαφοροποιεί τα υποκείμενα βάσει της κατοχής ή έλλειψης αυτής, τοποθετώντας τα σε δύο διπολικές κατηγορίες. Η μητρότητα, θεωρούμε ότι αναδεικνύεται σε ένα ισχυρό «σχηματισμό λόγου» μέσα από τον οποίο παράγονται θέσεις υποκειμένων και επισύρονται κυρώσεις, εάν τα υποκείμενα δεν επιτελέσουν τις προσταγές της τεχνολογίας πειθαρχησης με τρόπο που να τα εντάσσει στο χώρο του πολιτισμικού διανοητού. Η μητρότητα αντιμετωπίζεται ως ένα ουσιακό χαρακτηριστικό από το οποίο προκύπτουν δεδομένα προστάγματα, τα οποία οι γυναίκες οφείλουν να επιτελούν αν επιθυμούν να εν-σωματώσουν με κανονιστικό και αποδεκτό τρόπο τη θηλυκότητά τους. Με αυτό τον τρόπο, διατηρούνται οι διπολικοί έμφυλοι σχηματισμοί και η μητρότητα αναδεικνύεται ως κοινός τόπος μια κοινής και α-ιστορικής γυναικείας ταυτότητας. Επιπλέον, διαπιστώνουμε ότι διατηρείται η διάκριση ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο, αφού ένα χαρακτηριστικό της βιολογίας (η ικανότητα των γυναικών να φέρνουν στον κόσμο παιδιά) αποκτά απόλυτη προτεραιότητα ως ένα κεντρικό χαρακτηριστικό πάνω στο

οποίο εγγράφονται και από το οποίο προκύπτουν κοινωνικά χαρακτηριστικά των γυναικών. Το βιολογικό λειτουργεί ως μια υπάρχουσα βάση επάνω στην οποία επιπροστίθεται το κοινωνικό φύλο.

Ο τρόπος αυτός σημασιοδότησης της «μητρότητας» από το σύνολο του πολιτικού λόγου σημαίνει και τον καθορισμό συγκεκριμένων έμφυλων ρόλων μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας. Οι γυναίκες θεωρούνται ως οι πιο κατάλληλες για την ανατροφή των παιδιών, αλλά και ως οι πιο κατάλληλες για την ρύθμιση και φροντίδα του νοικοκυριού. Ο ρόλος των γυναικών μέσα στην οικογένεια κρίνεται ως νευραλγικός και αναντικατάστατος. Μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας, το φύλο αναδεικνύεται ως ρυθμιστικός παράγοντας των θέσεων υποκειμένων που παράγονται. Οι ρόλοι είναι απόλυτα διαφοροποιημένοι και αντιστοιχούν σε έμφυλα χαρακτηριστικά, τα οποία εφοδιάζουν τα υποκείμενα με συγκεκριμένα εργαλεία για την επιτέλεση των ρόλων τους. Διαπιστώνουμε ότι οι ρόλοι μέσα στην οικογένεια κατανέμονται με βάση το φύλο. Κατά τον ίδιο τρόπο, παράγονται συγκεκριμένες εννοιολογήσεις για την ανδρικότητα και τη θηλυκότητα, οι οποίες είναι συμβατές με αυτή τη διπολική λογική ιεράρχησης και με μια γενικότερη πατριαρχική λογική. Τα υποκείμενα είναι εξ ορισμού, εκ φύσεως θηλυκά ή αρσενικά, και βάσει αυτού του αρχικού προσδιορισμού γίνονται γυναίκες ή άνδρες. Το «σωστό» κοινωνικό φύλο πρέπει να επιτελείται πάντα σε αντιστοιχία με το βιολογικό φύλο. Μέσα από αυτές τις πατριαρχικές και ουσιολογικές εννοιολογήσεις, το φύλο σημασιοδοτείται ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες, το οποίο κατασκευάζεται από το λόγο και επιβάλλεται στα υποκείμενα, παράγοντας, έτσι, εμφυλοποιημένα και σωματοποιημένα υποκείμενα βάσει των άνωθεν σημάνσεων. Επιπλέον, μέσα από αυτή τη φυσικοποίηση του φύλου, την αντιστοιχία των γυναικών με το χώρο του φυσικού και με χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την τρυφερότητα, το συναισθηματισμό και τη φροντίδα, αλλά και την ένταξη της οικογένειας στον ιδιωτικό χώρο αναπαράγεται, για μία ακόμη φορά, η φιλελεύθερη διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο και η πρόσδεση των γυναικών στον ιδιωτικό.

Μέσα από αυτή τη λειτουργία της, η οικογένεια αναδεικνύεται ως μια πειθαρχική τεχνολογία της εξουσίας, η οποία κανονικοποιεί συμπεριφορές και ρυθμίζει τις έμφυλες σχέσεις. Η οικογένεια δημιουργεί προσδοκίες και πρότυπα συμπεριφορών για τα μέλη της, τα οποία ενισχύονται και από άλλους μηχανισμούς εξουσίας που ενεργοποιούνται σε άλλους θεσμούς, όπως το σχολείο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και αλλού. Η παρέκκλιση από αυτές τις προσταγές, δημιουργεί αισθήματα απογοήτευσης και αποκλεισμού. Για παράδειγμα, η οικογένεια προετοιμάζει τα κορίτσια να γίνουν σωστές μητέρες και τα αγόρια να επιτύχουν στη δημόσια σφαίρα. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ο λόγος για την οικογένεια αποτελεί μια μορφή βιο-εξουσίας, δηλαδή μια ιδιαίτερη μορφή εξουσίας/γνώσης, η οποία χειραγωγεί το σώμα του πληθυσμού μέσα από την εφαρμογή της στα ατομικά σώματα. Κατασκευάζει εκ νέου το φύλο ως μια φυσική ποιότητα των υποκειμένων και τα παιδιά κοινωνικοποιούνται με βάση έμφυλους ρόλους οι οποίοι είναι προκαθορισμένοι. Έτσι, η φυσικοποιημένη διχοτομική λογική καθολικοποιείται και δυσχεραίνεται η ανατροπή της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Γ Α Μ Ο Σ

7.1 *Εισαγωγή*

Η κατηγορία ανάλυσης η οποία μελετάται στο κεφάλαιο αυτό και αφορά στην κατασκευή της έννοιας «γάμος», έχει σαν κεντρικό άξονα, αλλά όχι μοναδικό, τη συζήτηση που πραγματοποιήθηκε στο ελληνικό κοινοβούλιο για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου ως ισόκυρου με το θρησκευτικό. Αν και η συγκεκριμένη κατηγορία ανάλυσης, δεν επικεντρώνεται άμεσα στο βασικό ερευνητικό ερώτημα της μελέτης σχετικά με την κατασκευή του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας από τον πολιτικό λόγο που αρθρώνουν οι κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι, χαρτογραφεί με επιτυχημένο τρόπο, τόσο το νοηματικό πλαίσιο της γενικότερης λογικής που διέπει τις αναπαραστάσεις των συμμετεχόντων βουλευτών, όσο και το ευρύτερο κλίμα της υπό μελέτης κοινωνίας, στοιχείο το οποίο είναι σημαντικό στην εξαγωγή συμπερασμάτων που χαρακτηρίζονται από ιστορικότητα. Πρέπει να σημειωθεί, ότι τα νοήματα τα οποία αναπαράγονται και κατασκευάζονται σε αυτήν την κατηγορία, θα αποδειχθούν περισσότερο χρήσιμα στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων, όταν θα αναλυθούν συγκριτικά με τις εννοιολογήσεις των υπόλοιπων κατηγοριών. Η εννοιολόγηση του θεσμού του γάμου, η σχέση αυτού με τη θρησκεία, η αναγκαιότητα διατήρησης των παραδόσεων και των βασικών αξόνων της χριστιανικής θρησκείας, είναι μερικά από τα ζητήματα τα οποία αποτελούν αντίκειμενα διαπραγμάτευσης στο συγκεκριμένο κεφάλαιο.

Να σημειωθεί ότι στόχος μας δεν είναι να κρίνουμε την ορθότητα των επιμέρους διατάξεων των νομοσχεδίων που επιφέρουν αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο και καθιερώνουν τον πολιτικό γάμο, αλλά να μελετήσουμε, εάν η αντίθεση ή η συμφωνία που εκφράζεται από τους βουλευτές σχετικά με τις αλλαγές αυτές, αναπαράγει αναπαραστάσεις που συντηρούν ή ανατρέπουν τις παραδοσιακές εννοιολογήσεις του φύλου.

7.2 Ο θρησκευτικός γάμος συντηρεί τις παραδόσεις του έθνους και υπηρετεί το θεσμό της οικογένειας

Εισηγήτρια της κομματικής παράταξης της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1927), τάσσεται υπέρ του θρησκευτικού γάμου. Επιχειρηματολογώντας για τη θέση αυτή, υποστηρίζει ότι ο θρησκευτικός γάμος είναι ο μοναδικός τύπος γάμου που σέβεται τις ελληνικές παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και τις αξίες και την πνευματική παράδοση της χριστιανικής θρησκείας. Μόνο μέσω του θρησκευτικού γάμου, και όχι μέσω του πολιτικού γάμου, εξασφαλίζεται η πραγματική πνευματική ενότητα του ζευγαριού.

Μέ τό θρησκευτικό γάμο καθιερώνεται ή πνευματική σχέση του άνδρ-γύνου. Αυτή ή πνευματική ενότητα, που έμεις πιστεύουμε ότι υπάρχει στον Θρησκευτικό γάμο – καί που πληττεται αυτή τή στιγμή μέ τίς διατάξεις του διαζυγίου, κύριε Πρόεδρε, δεν υπάρχει στον πολιτικό γάμο¹.

Η νομική κατοχύρωση του πολιτικού γάμου θα οδηγήσει το θεσμό της οικογένειας σε επικίνδυνη χαλαρότητα, αφού θα τον απομακρύνει από τις βασικές αξίες της ελληνικής παράδοσης. Η εισχώρηση ξενόφερτων κανόνων και αξιών στο ελληνικό δίκαιο, θα έχει σαν αποτέλεσμα τη διάβρωση της ελληνικής πνευματικής παράδοσης. Αντιπροσωπευτικά των απόψεων της εν θέματι εισηγήτριας, είναι τα ακόλουθα αποσπάσματα:

Καί φυσικά εδώ εμφανίζεται ή απόσταση καί τό ελάττωμα τής σκέψεως, που οδηγεί στον πολιτικόν γάμο, καί ή διαφορά του από τό προτέρημα του θρησκευτικού γάμου καί την ουσία του

¹ Βλ. Α. Συνοδινού - Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3137.

μυστηριακοῦ του χαρακτήρα, κύριε Πρόεδρε, πού είναι παραίτηση ἀπό αὐτήν τήν ἀτομική βούληση καί προσχώρηση στήν εὐθύνη τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Γιατί ἔτσι, κύριε Πρόεδρε, ἐάν ἡ διάθεσή μου λέγει: «ὄ, τι μοῦ ἀρέσει τό κάνω, τό ἀκολουθῶ καί ὄ, τι δέν μοῦ ἀρέσει ἢ δέν μέ βολεῦει τό ἐγκαταλείπω», ἔτσι, ἀπαλλάσσομαι καί ἀπό τον υπερῆλικά ἢ ἀπό τόν ἄρρωστο πού ἔτυχε νά βρίσκεται μέσα στήν οἰκογένειά μου και μούτυχε στό σπιτικό μου. Καί τότε στέλνω τό γέρο στά γηροκομεῖα ἢ στά ευαγῆ ἰδρύματα, πράγμα πού συμβαίνει συχνότατα τά τελευταῖα χρόνια μέ τή διάλυση τῆς οἰκογένειας. Ἄν αὐτό λέγεται ἠθικοποίηση τῆς κοινωνίας, κατά τήν εἰσηγητική ἐκθεση, ἡ ὁποία φέρνει τίς διατάξεις περὶ διαζυγίου, ἐγώ θά τό ὀνόμαζα ἀναβίωση καί νομιμοποίηση τοῦ νόμου τῆς ζούγκλας².

Και προσθέτει:

Ἄν θέλαμε νά σεβαστοῦμε τήν παράδοση μας, κύριε Πρόεδρε, καί νά μὴ μιμηθοῦμε ἀλλά νά βοηθήσουμε τή Δύση, ἡ ὁποία μ'αὐτοὺς τούς νόμους τρεκλίζει σταθερά – αὐτό εἶναι βέβαιο – γιατί ἀπέξω μᾶς ἔρχονται ὅλες αὐτές οἱ κοινωνικές ἀνισορροπίες – δέν θά εἶχαμε ἀνάγκη νά γλύφουμε ἐμεῖς, οὔτε τά κόκκαλα τοῦ Μάρξ, οὔτε τοῦ Ἑγκελς ἐδῶ μέσα, γιατί μπορούμε νά ἔχουμε νόμους ἀπό τό πνεῦμα τοῦ Σωκράτη καί τοῦ Ἀριστοτέλη καί τοῦ Πλάτωνα. [...] γιατί εἶναι γνωστό ὅτι δέν πέτυχε διόλου ἡ ἀπελευθέρωση τῆς γυναίκας, οὔτε ἡ προστασία τῆς οἰκογένειας, ὅπως θεοπίστηκε ἀπό ἄλλα δίκαια, τά ὁποῖα διόλου δέν ταιριάζουν στόν συναισθηματισμό καί αὐθορμητισμό τῶν Ἑλλήνων³.

Ἐντονὴ υποστήριξη στο θρησκευτικό γάμο εκφράζει βουλευτῆς τῆς δεξιᾶς παράταξης (ημ.γεν.:1945). Παρουσιάζεται ολοκληρωτικά ἀντίθετος στήν ἀρχική πρόταση τῆς κυβέρνησης τοῦ ΠΑ.ΣΟ.Κ γιὰ τὴν καθιέρωση τοῦ πολιτικοῦ γάμου ὡς υποχρεωτικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ὡς προαιρετικοῦ, καθόσον με αὐτόν τὸν τρόπο τὸ θρησκευτικό αἶσθημα τῶν πολιτῶν θὰ δεχόταν ἰσχυρές βολές. Θεωρεῖ ὅτι σχεδόν τὸ σύνολο τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ βίωσε μεγάλη πικρία, ὅταν ἐνημερώθηκε γιὰ τὴν ἀρχικὴ αὐτὴ πρόθεση τῆς κυβέρνησης.

Ἡ πικρία αὐτὴ καί ἡ ἀνησυχία τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ἦταν δικαιολογημένη, διότι ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς ἔχει πῦξημένο τό θρησκευτικό συναισθημα καί διότι ἔχει δημιουργήσει ἀρρηκτοὺς δεσμούς μέ τὴν Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Τοῦτο δέ, διότι, ὅπως εἶναι γνωστό εἰς ὅλους, ἡ ἐκκλησία μας ἐστάθη πάντοτε

² Βλ. Α. Συνοδινού - Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3137.

³ Βλ. Α. Συνοδινού - Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3137.

κοντά στον Έλληνικό Λαό, σάν στοργική μητέρα καί προσέφερε πολλούς μάρτυρες σέ όλους τούς εθνικούς αγώνες του. [...] οί έχθροί τής Ορθόδοξης Ἐκκλησίας μέσα στόν Ἑλλαδικό χώρο, πιστεύουν καί ἐλπίζουν, ὅτι μέ τό ἀκατάπαυστο πελέκημα θά ρίξουν κάτω το θεοφυτευμένο δένδρο τής Ορθόδοξης Ἐκκλησίας⁴.

Θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶναι ἡ «κιβωτός τῆς σωτηρίας»⁵ καί ὅτι το ὑπό ψήφιση νομοσχέδιο καθιέρωσης τοῦ πολιτικοῦ γάμου στρέφεται κατά τοῦ ἔργου τῆς ἐκκλησίας καί κατά τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τῶν πολιτῶν. Συμφωνεῖ μέ τὴν ἀπόψη τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία, κάθε άτομο το ὁποῖο δεν τελεῖ θρησκευτικό γάμο, δεν θα πρέπει να ἔχει τὴ δυνατότητα να τελέσει κανένα ἄλλο μυστήριο, ἀφοῦ ὅποιος δεν νιώθει τὴν ἀνάγκη να τελέσει το μυστήριο τοῦ θρησκευτικοῦ γάμου, δεν θα νιώθει τὴν ἀνάγκη να τελέσει καί κανένα ἄλλο μυστήριο. Τέλος, για να αναπαραστήσει με γλαφυρό τρόπο τὴν κατάσταση που θα επικρατήσει ὕστερα ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ ἐν λόγῳ νομοσχεδίου, χρησιμοποιεῖ μίᾳ ἰδιαίτερα παραστατικὴ παρομοίωση.

Κάποτε, εὗρισκετο εἰς τὴν συζυγικὴν κλίνην καί ψυχομαχοῦσε ὁ σύζυγος μίᾳ κυρίας ἢ ὁποία τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐρωτοτροποῦσε σέ ἄλλη παράνομη κλίνη. Στὸ σπῖτι εἶχε ἐγκαταλείψει τὸν ἐτοιμοθάνατον σύζυγον μέ τὴν θυγατέρα τῆς. Ἡ θυγατέρα, λοιπόν, ἢ ὁποία ἐγνώριζε ποῦ εὗρισκετο ἢ μητέρα τῆς, σέ κάποια στιγμή τῆς ἐτηλεφώνησε καί τῆς εἶπε νά τρέξει στὸ σπῖτι, γιατί ὁ σύζυγός τῆς πεθαίνει. Τότε ἡ σύζυγος μέ ἀδιαφορία καί ἀναλγησία τῆς ἀπήντησε: Καλὰ ἄρχισε ἐσύ να κλαῖς καί ἔρχομαι. [...] ὁποιαδήποτε ὁμοιομορφία καί ἂν ὑπάρχει μεταξύ ψυχορραγούντος συζύγου καί θρησκευτικοῦ γάμου, μεταξύ παραστεκούσης θυγατρὸς καί Λαοῦ καί μεταξύ ΠΑΣΟΚ καί τῆς μοιχευόμενης συζύγου εἶναι τελείως συμπτωματικὴ⁶.

Ανάλογες θέσεις ἐκφράζει βουλευτὴς τῆς ἰδίας παράταξης (ἡμ.γεν.:1941), ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι με τὸν τρόπο που συντάχθηκε το ὑπὸ συζήτηση νομοσχέδιο, θα ἀποδειχθεῖ ἰδιαίτερος βλαπτικὸς για τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Οἱ μεικτοὶ γάμοι, οἱ ὁποῖοι διευκολύνονται ἀπὸ τὸν πολιτικὸ γάμο, βλάπτουν τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα καί πλήττουν τὰ ἔθιμα καί τις παραδόσεις τῆς Ἑλλάδας. Ἐκφράζει τὴν ἀπόψη, ὅτι το ἐν λόγῳ νομοσχέδιο ἀποτελεῖ κίνδυνο για τὴ συνέχιση τῆς ὑπαρξης γάμων

⁴ Βλ. Η. Βουγιουκλάκης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2282.

⁵ Βλ. Η. Βουγιουκλάκης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2283.

⁶ Βλ. Η. Βουγιουκλάκης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2284.

που αποτελούνται από άτομα με κοινή θρησκευτική ταυτότητα. Και αυτό τονίζεται, καθώς οι γάμοι ανάμεσα σε άτομα με κοινή θρησκευτική ταυτότητα, αποτελούν, διαχρονικά, ασπίδα υπέρ της εθνικής ομοιογένειας και της διατήρησης του εθνικού συναισθήματος σε υψηλά επίπεδα. Υποστηρίζει, επίσης, ότι τα άρθρα του νομοσχεδίου έπρεπε να τεθούν υπόψη της Ιεράς Συνόδου.

Αξίζει νά τονίσει κανείς ότι πολλοί λαοί ακόμη και μικροί κατάφεραν νά επιβιώσουν, έπειδή κατόρθωσαν νά διατηρήσουν τό οικογενειακό τους κύτταρο σκληρό καί νά αποφύγουν τίς έπιμιξίεις. [...] Βλάπτουν αυτές οί έπιμιξίεις έπειδή έχουν έπιπτώσεις στήν διατήρηση τής εθνικής ενότητας. Τούτο συμβαίνει έπειδή ό πολιτικός γάμος διευκολύνει τήν δημιουργία οικογενειών μικτής θρησκευτικής συνειδήσεως καί αυτό έχει άμεσες έπιπτώσεις στήν άνατροφή τών παιδιών, στήν διατήρηση τών έθίμων καί τών παραδόσεων καί τελικά στήν διατήρηση τής εθνικής ενότητας⁷.

Θεωρεί ότι αποτελεί καθήκον της Πολιτείας να προστατέψει τους πολίτες από την οργή και την αγανάκτηση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας απέναντι στο νέο νομοσχέδιο και κατά συνέπεια, απέναντι σε αυτούς που θα επιλέξουν τον πολιτικό γάμο. Επιπλέον, θεωρεί απαραίτητη τη ψυχολογική προετοιμασία των πολιτών σχετικά με την καθιέρωση του πολιτικού γάμου. Εκφράζεται η άποψη ότι ο πολιτικός γάμος διευκολύνει τις επιμιξίες και κατά τον τρόπο αυτό, βλάπτει την εθνική ενότητα και ομοιογένεια, δυσχεραίνει όλες τις λειτουργίες της οικογένειας και συμβάλλει στην πτώση του θεσμού.

Ο τύπος του γάμου που εξασφαλίζει τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός υγιούς οικογενειακού περιβάλλοντος, είναι ο θρησκευτικός και όχι ο πολιτικός, υποστηρίζει ένας ακόμα βουλευτής της αντιπολίτευσης (ημ.γεν.:1931).

Καί εδώ νομίζω ότι, μέ τή θέσπιση αυτού του νέου τρόπου τελέσεως του πολιτικού γάμου, πού παρουσιάζεται ευχερέστερος σέ σύγκριση μέ τόν άλλο τόν θρησκευτικό, γιά τόν όποιο υπάρχουν ίσως κωλύματα. Καί αυτό είναι τό μεγάλο έρώτημα γιά μένα: Μήπως μέ τό ότι δημιουργούμε τόν θεσμό αυτό του πολιτικού γάμου μέ περισσότερες ευκολίες, άποτελεί ένα κίνητρο γιά παρότρυνση τών ανθρώπων σ' αυτή τήν μορφή, πού θά άποτελέσει

⁷ Βλ. Α. Κράτσας (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2216.

μιά κακή άπαρχή, ένα κλωνισμό, μία ρωγή στον θεσμό της οικογενείας; Είναι τό μόνο έρώτημα, πού βασανίζει⁸.

Αντιρρήσεις για τη θέσπιση του πολιτικού γάμου εκφράζει εισηγητής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1914), διότι με τον τρόπο αυτό ο γάμος μετατρέπεται από θεσμό σε απλή σύμβαση, κλονίζοντας τα θεμέλια της οικογένειας.

[...] ή οικογένεια άποτελεί τό βάθρον της Έλληνικής κοινωνίας καί άναμφισβητήτως, τό θέμα του γάμου είναι κάτι πού συνδέεται άρρηκτα μέ τήν οικογένειαν, μέ τόν θεσμόν της οικογενείας. Εάν τόν μετατρέψουμε ή μεταβάλουμε τόν γάμον εις μίαν απλή σύμβαση καί συμφωνούμε νά συμβιώσουμε ως ή οιαδήποτε σύμβαση του κοινού δικαίου, θά μου έπιτραπεί νά νομίζω ότι θά φτάσουμε εις τό σημείο εις τρόπον ώστε καί αυτός ό τύπος νά είναι περιττός καί νά έχουμε μία συμβίωση παράνομη, θά έχουμε ένα φαινόμενο τό όποιο ήμπορώ νά είπω ότι θά δημιουργήσει άνησυχίες και θα σφραγίσει -αν θέλετε-τή διάλυση της Έλληνικής κοινωνίας⁹.

Βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1947) ορίζει το γάμο ως κοινωνικό θεσμό, ο οποίος πρέπει να συνοδεύεται και από το αντίστοιχο τελετουργικό.

Ό γάμος είναι ένας θεσμός, κοινωνικός καί είναι ένας θεσμός κοινωνικός όχι ως σύμβαση, όχι ως εκδήλωση της έλευθερίας της βουλήσεως των συμβαλλομένων, αλλά είναι θεσμός καί μέ τό τελετουργικό του, κυρίες καί κύριοι συνάδελφοι. Μάλιστα θά έλεγε κανείς κοινωνιολογικά, ότι χωρίς τό τελετουργικό του μέρος δέν είναι θεσμός. Έπομένως αντιμετώπιζουμε τώρα τό θέμα της άρχής του νομοσχεδίου μέ τήν εισαγωγή αυτή γι' αυτό καί άποδέχομαι κατ' οικονομίαν, κατ' άρχήν, τό νομοσχέδιο¹⁰.

Εκφράζει σαφή προτίμηση υπέρ του θρησκευτικού γάμου, καθώς αποτελεί μια σημαντική και απαραίτητη έκφραση της θρησκευτικής συνείδησης και έχει προσφέρει πολλά στο έθνος. Αν και αποδέχεται τον πολιτικό γάμο, προτείνει να μην καθιερωθεί με ξεχωριστό νομοσχέδιο, αλλά ως μια επιμέρους νομοθετική και πρακτική ρύθμιση.

⁸ Βλ. Κ. Σημαιοφορίδης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2287.

⁹ Βλ. Ι. Σεργάκης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2288.

¹⁰ Βλ. Β. Πολύδωρας (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2291.

Ἡ ἐνθάρρυνση τοῦ πολιτικοῦ γάμου δὲν θὰ πρέπει νά γίνεται γιά δύο λόγους. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι γιατί ἀποβάλεται. Ἐάν καθιερωθεῖ, γιά τήν ἀκαδημία τοῦ λόγου τό λέγω αὐτό, ὑποχρεωτικῶς θὰ εἶχαμε μιά ἀποβολή τοῦ χαρακτηριστικοῦ στοιχείου, ἐκείνου τοῦ μορφώματος τοῦ ἐξωτερικοῦ, δηλαδή τῆς ἐξωτερικῆς ἐκδηλώσεως γιά τή θρησκευτική συνειδηση. Ἐτσι κι' ἄλλῶς εἶναι περιορισμένες οἱ θρησκευτικές ἐκδηλώσεις τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Κατήντησε ἡ κατέληξε, νά ἔχουμε σάν ἐκδηλώσεις ἐκκλησιασμοῦ τό γάμο, τὰ βαπτίσια καί τό «ἐξω ἀπό δῶ», τό «τελευταῖο ταξίδι». Καθώς τό πράγμα κατέληξε ἔτσι, πρέπει νά μὴν ἀποκλείσουμε τόν κόσμον ἀπό τήν Ἐκκλησία, ἔστω τήν Ἐκκλησία «τῆς συνήθειας». Ἡ συνειδητή συμμετοχή εἶναι τό ἄριστο. Ἀλλά καί ἡ ὑποσυνειδητή συμμετοχή εἶναι κάτι καλό. Καί ἔχει ἀποδειχθεῖ ἐθνωφελές¹¹.

Βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1936), αν και συμφωνεῖ με την αναγκαιότητα καθιέρωσης του πολιτικού γάμου ως προαιρετικού, διαφωνεῖ με τον τρόπο που καθιερώνεται ἓνα ιδιόμορφο σύστημα για τον θρησκευτικό, στο νομοσχέδιο που αφορά στην καθιέρωση του πολιτικού γάμου. Στο πλαίσιο αυτών των ρυθμίσεων, καταργούνται ορισμένα κωλύματα τέλεσης του θρησκευτικού γάμου, με ἀποτέλεσμα νά ὑπάρχει σύγκρουση σε αὐτό που δηλώθηκε ἀρχικά ὅτι θά συμβεῖ, καί σε αὐτό που τελικά συμβαίνει. Ο βουλευτής θεωρεῖ, ὅτι με τήν κατάργηση αὐτῶν των κωλυμάτων, ὅπως γιά παράδειγμα ἡ κατάργηση τοῦ παράγοντα τῆς καταχρηστικῆς ἀγχιστείας ὡς παράγοντα ἀνασταλτικό τοῦ γάμου, ἡ δυνατότητα τέλεσης ἀπεριόριστων γάμων, ἡ δυνατότητα που δίνεται στις χήρες γυναῖκες νά τελέσουν γάμο τήν ἐπόμενη μέρα τοῦ θανάτου τοῦ ἀνδρα τους κ.τ.λ., θά ὑπάρξουν ἀρνητικές συνέπειες γιά το θεσμό τῆς οἰκογένειας.

Ἡ ἑλληνική οἰκογένεια ἔχει, νομίζω, μία ἰδιομορφία, ἔχει ὁρισμένα στοιχεία τά ὅποια πρέπει νά τά προσέξουμε. Τόν σύνδεσμον ἀνάμεσα σ'αὐτά μέλη τῆς, τήν ἀγάπη ἀνάμεσα σ'αὐτά μέλη τῆς, τήν ἀλληλεγγύη πού φθάνει μέχρι τήν αὐτοθυσία. [...] Ὅ, τι ἐνισχύει αὐτή τήν οἰκογένεια, ἔχουμε καθήκον νά τό κρατήσουμε καί νά τό δυναμώσουμε. Καί διερωτώμαι: Ἐνισχύεται ἡ οἰκογένεια μέ ὁρισμένες ρυθμίσεις πού βλέπουμε σ'αὐτό τό νομοσχέδιο¹² [...]

¹¹ Βλ. Β. Πολύδωρας (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2292.

¹² Βλ. Σ. Κούβελας (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2272.

Βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1915), αν και συμφωνεί με την καθιέρωση του πολιτικού γάμου, εκφράζει ενστάσεις, οι οποίες έχουν ως κύριο άξονα τη διατήρηση του κεντρικού ρόλου της θρησκείας στην ελληνική κοινωνία.

[...] πρέπει νά διατηρήσουμε αλώβητον τήν θρησκείαν, ὄχι διὰ τήν διατήρησιν τῶν θεσμῶν, ἀλλά διὰ νά μπορέσωμε νά διατηρήσωμε τὰ ἔθνικα θεμέλια τῆς Πολιτείας καί νά μπορέσωμε νά διατηρήσωμε αὐτήν τήν Πολιτεία ὑπὸ αὐτὴν τήν ἰσχυράν ἔθνικὴ μορφήν ὑπὸ τήν ὁποίαν παρουσιάζεται¹³.

Η βασική αιτία που οδηγεί στην καθιέρωση του πολιτικού γάμου, με την οποία και συμφωνεί ο κεντρικός εισηγητής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1941), είναι η αλλαγή των ηθών στην ελληνική κοινωνία και η εγκαθίδρυση νέων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών.

Ἡ εἰσαγωγή τοῦ ὑπὸ κρίσιν Σχεδίου Νόμου, κατέστη ἀναγκαία λόγω τῆς βαθείας μεταλλαγῆς τῶν ἠθῶν, ἡ ὁποία συνετελέσθη ὑπὸ τὴν ἐπὶ ἡγεσίᾳ τῶν νέων κοινωνικοοικονομικοπολιτικῶν συνθηκῶν, ἀρχῶν καὶ κατευθύνσεων τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος¹⁴.

Και συνεχίζει, διατυπώνοντας τον ορισμό του γάμου:

«Γάμος ἐστὶ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνάφεια καὶ συγκλήρωσις τοῦ βίου παντὸς θεοῦ τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία¹⁵».

Προβάλλεται, έτσι, ο γάμος, ως μια σχέση, τόσο θρησκευτική, όσο και ηθική. Αν και συμφωνεί με την αναγκαιότητα καθιέρωσης του πολιτικού γάμου, ο εισηγητής εκφράζει ρητές και έντονες κατηγορίες για την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (βάνδαλοι, ιερόσυλοι, μισαλλόδοξοι, ανεργμάτιστοι), καθώς το σχέδιο νόμου, αφενός, βάλλει την ιστορική παράδοση, την πίστη του Έλληνα και το θρησκευτικό συναίσθημα και αφετέρου, είναι άτολμο, παραπλανητικό, διότι θεωρεί ότι προάγει τον πολιτικό έναντι του θρησκευτικού γάμου, με ύπουλο τρόπο.

¹³ Βλ. Γ. Σταμάτης (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2296.

¹⁴ Βλ. Α. Δερβέναγας (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2200.

¹⁵ Βλ. Α. Δερβέναγας (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2201.

Αναμφισβητήτως τό Σχέδιο Νόμου είναι παραπλανητικόν, εικονικόν, ψευδεπίγραφον, άτολμον, αντιφατικόν καί απαράδεκτον αντισυταγματικό διά τούς ἐξῆς λόγους: Ἐνῶ, το Σχέδιον Νόμου εὐαγγελίζεται τήν ισότητα μεταξύ θρησκευτικοῦ καί πολιτικοῦ γάμου, ἐν τούτοις ἐπιβάλλει τόν πολιτικόν γάμον, ὑποχρεωτικόν, διότι ἀφ' ἐνός ἡ προμετωπίς τοῦ Σχεδίου Νόμου ὁμιλεῖ καί «περί καθιερώσεως τοῦ πολιτικοῦ γάμου», ἐνῶ ἔπρεπε νά ἀναφέρῃ ἀπλῶς «περί γάμου». [...] Ἀφ' ἑτέρου δέ, ἔχουμε τήν ἐντύπωσιν ὅτι, διά τῆς καταργήσεως τῶν κωλυμάτων διευκολύνεται ἡ τέλεσις ὑποχρεωτικῶς τοῦ πολιτικοῦ γάμου. Πιστεύεται, καίτοι ἐκφράζουμε τάς ἀμφιβολίας μας, ὅτι ἡ Ἐκκλησία δέν θά στέρξῃ νά τελέσῃ γάμους μεταξύ ἀλλοθρήσκων καί χριστιανῶν, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀθέων καί χριστιανῶν, ἢ ἀναδόχου καί ἀναδέκτου κλπ. [...] ἐπιβάλλεται εἰς τούς Καθολικούς καί Διαμαρτυρόμενους, νά τελέσουν ὑποχρεωτικῶς πολιτικόν γάμον. Ἡ ἄνισος καί ἀνώμαλος αὕτη μεταχείρισις μεταξύ ὀρθοδόξων, ἑτεροδόξων καί ἀλλοθρήσκων εἶναι σκόπιμος, διότι ἡ Κυβέρνησις ἐπιβάλλει κατ' οὐσίαν τόν ὑποχρεωτικόν πολιτικόν γάμον¹⁶.

Επιπλέον, υποστηρίζει ο εισηγητής, με το εν θέματι σχέδιο νόμου καταργεῖται η ιερολογία ως βασικό συστατικό του γάμου και μετατρέπεται σε προϋπόθεσή του.

Ἐχω τήν ἐντύπωσιν, κύριοι συνάδελφοι, ὅτι τό σχέδιο νόμου, πέραν καί ὑπεράνω τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐκφρασις αὕτη εἶναι ἐντελῶς παραπειστική, δέν ὁμιλεῖ περί προϋποθέσεων τοῦ γάμου, ἀλλά περί προϋποθέσεων τῆς ιερολογίας, καίτοι κρατεῖ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ – νεοφανῆς καί αὐτή, καινοφανῆς - ἀποψις, ὅτι ἡ ιερολογία εἶναι τύπος καί ὄχι συστατικόν στοιχεῖο τοῦ γάμου¹⁷.

7.3 Το «εύκολο» διαζύγιο πλήττει το θεσμό του γάμου

Βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1937) υποστηρίζει ότι ο γάμος είναι ένας πολιτικός θεσμός και όχι μια σύμβαση. Επιχειρηματολογεί για την εκφερόμενη άποψή του, λέγοντας ότι ο θεσμός ξεφεύγει από το πλαίσιο των δύο ατόμων, αφού ισχύει ανάμεσα σε περισσότερα από δύο άτομα. Αντίθετα, η οποιαδήποτε σύμβαση ισχύει μόνο μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών, ενώ ταυτόχρονα όποιες υποχρεώσεις προκύπτουν από τη σύμβαση, κάποια στιγμή αποσβένονται.

¹⁶ Βλ. Α. Δερβέναγας (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2202.

¹⁷ Βλ. Α. Δερβέναγας (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2202.

[...] συντάσσομαι μέ τήν άποψη, ότι ό γάμος είναι πολιτικός θεσμός. [...] Καί ή άποψη αυτή ταυτίζεται πλήρως καί μέ τήν θέση του Χριστιανισμού έναντι του γάμου. [...] Για όσους, λοιπόν, αποδέχονται ότι ό γάμος είναι πολιτικός θεσμός ό γάμος δέν είναι μια απλή ένωση δύο ανθρώπων, είναι ή κατ'έξοχήν ένωση, ή όποία δημιουργεί ολοκλήρωση του βίου, συνταύτιση, του ψυχικού και συναισθηματικού κόσμου των συζύγων καί των ήθικων και οικονομικών συμφερόντων τους. Ό γάμος δέν είναι άτομική υπόθεση των δύο συζύγων, ή βούληση των δύο οι όποιοι τελούν τον γάμο έχει σημασία μόνο κατά τήν στιγμή τής καταργήσεως του γάμου. Τότε μπορούν ελεύθερα, άβίαστα καί ύστερα από ώριμη σκέψη να άποφασίσουν, εάν θά τελέσουν τον γάμο ή όχι. Από τήν στιγμή όμως πού τελείται ό γάμος, δημιουργείται μια σχέση, για τήν όποία ενδιαφέρεται τό κοινωνικό σύνολο, ενδιαφέρεται ή Πολιτεία, ή όποία μέ διατάξεις άναγκαστικού δικαίου ρυθμίζει τίς συνέπειες του γάμου¹⁸.

Έτσι, λοιπόν, σύμφωνα με τις εκφραζόμενες απόψεις του εισηγητή της αντιπολίτευσης, ο γάμος χαρακτηρίζεται ως ένας πολιτικός θεσμός, ο οποίος, πέρα από τα άτομα που τελούν το γάμο, εμπλέκει και αφορά την κοινωνία ολόκληρη. Επιπλέον, ο βουλευτής αναφέρει ότι το νομοσχέδιο (1329/83), το οποίο ρυθμίζει τις αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο, με τη συγκεκριμένη διάταξη που αφορά στην συναινετική λύση του γάμου, αλλά και τη θέσπιση του αυτόματου διαζυγίου, θα οδηγήσει στη μετατροπή του γάμου από θεσμό σε απλή σύμβαση, απομακρύνοντας από το γάμο την ιερότητα που ενέχει. Η εύκολη λύση του γάμου θα οδηγήσει στη σύναψη επιπόλαιων γάμων, αφού οι πολίτες θα γνωρίζουν ότι μπορούν με εύκολο και γρήγορο τρόπο να οδηγηθούν στη λύση αυτών.

Με την άποψη αυτή συμφωνεί ακόμη ένας εισηγητής της αντιπολίτευσης (ημ.γεν.:1915), ο οποίος θεωρεί ότι με το αυτόματο και συναινετικό διαζύγιο πλήττονται οι παραδόσεις που χαρακτηρίζουν τον ελληνισμό. Δεν είναι ολοκληρωτικά αντίθετος με τις ρυθμίσεις αυτές, απλώς διατυπώνει την άποψη ότι θα πρέπει να τίθενται κάποιοι χρονικοί περιορισμοί στο πότε το ανδρόγυνο θα μπορεί να οδηγηθεί στην λύση του γάμου. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

¹⁸ Βλ. Ν. Κατσαρός (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3106.

[...] ο πρώτος χρόνος του γάμου ίσως και ο δεύτερος είναι ένας χρόνος προσαρμογής του ανδρογύνου. Τότε κατασκευάζονται οί αρμοί και τότε δημιουργούνται οί μεγάλοι δεσμοί. Δέν σās έχει συμβεί νά παρακολουθήσετε εἰς τήν ζωήν εἰς τούς πρώτους μήνας τών γάμων νά ὑπάρχουν συγκρούσεις μεταξύ τοῦ ανδρογύνου οἱ ὁποῖες εἰάν ὑπῆρχε ἡ εὐχέρεια τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου, ὅπως τήν καθιερώνει ὁ νόμος, θά εἶχαν ὁδηγήσει εἰς τήν λύσιν τοῦ γάμου; Χρειάζεται ἡ Πολιτεία – χρειάζονται οἱ νόμοι ἐφόσον προσβλέπωμεν πρὸς τήν παράδοσιν μέ ἰδιαίτερο σεβασμό καί πρὸς τήν ἀξία τών θεσμών – χρειάζεται νά δημιουργήσῃ μερικὰς δυσκολίας ὥστε νά μὴν ὑπάρξῃ εἰς τούς πολίτας ἡ ἐντύπωσις, τό πνεῦμα, ἡ πεποίθησις ὅτι μποροῦν ἀνά πᾶσαν στιγμὴν νά διαλύουν τὸν γάμον¹⁹.

Ο γάμος εἶναι ὁ θεσμός ἐκεῖνος που ἀποτελεῖ τὸ βάθος γιὰ τὴν υγιή καὶ ἀρμονικὴ ἀνάπτυξη ἐνὸς ἄλλου σημαντικοῦ θεσμοῦ, αὐτοῦ τῆς οἰκογένειας. Ἡ ρύθμιση σχετικὰ τὸ αὐτόματο καὶ συναινετικὸ διαζύγιο πληττεῖ τὸ θεσμό του γάμου, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκογένειας.

Εἶναι πάρα πολὺ εὐκόλα καὶ χαλαρά ὅλα, ὑπεραπλουστεύονται τὰ πάντα. Εὐκόλος ὁ γάμος, γιὰτὶ εἶναι πολὺ εὐκόλο τὸ διαζύγιο. Καὶ τὰ παιδιά; Τὰ παιδιά τί γίνονται; Ποιὸς ρώτησε γιὰ τὰ παιδιά; Ἐνδιαφέρθηκε κανεὶς; Ἐκτός, πλέον, καὶ ἂν θέλωμε νά φτιάξουμε μιά κοινωνία πού τὰ παιδιά δέν θά ἀνήκουν στὴν οἰκογένεια, πλέον, ἀλλὰ θά τὰ παίρνει τὸ Κράτος, θά τὰ μεγαλώνει τὸ Κράτος, θά εἶναι πολῖτες τοῦ Κράτους καὶ ἡ μάνα καὶ ὁ πατέρας δέν θά ἔχουν καμιά σχέση, μ' αὐτὰ πλέον, ἀπὸ τὸ νά τὰ γεννήσουν²⁰.

Διαπιστώνουμε ὅτι ὁ θεσμός τοῦ γάμου συνδέεται με τὸ κοινωνικὸ μόρφωμα τῆς οἰκογένειας καὶ ἀπὸ τὴν εἰσηγήτρια τῆς Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1942), με τὴν ἔννοια ὅτι οἱ διατάξεις που ρυθμίζουν τὸ γάμο, ἐπηρεάζουν τὸν τρόπο ἀνάπτυξης καὶ ἐξέλιξης τῶν σχέσεων που ἀναπτύσσονται στα μέλη τῆς οἰκογένειας.

7.4 Ο θρησκευτικὸς γάμος θὰ υπερισχύσει

Βουλευτὴς τῆς Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1926), ἀν καὶ τάσσεται υπέρ τῆς θέσπισης τοῦ πολιτικοῦ γάμου, υποστηρίζει ὅτι ὁ θρησκευτικὸς, πάντα θὰ

¹⁹ Βλ. Γ. Σταμάτης (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ.σ. 2774-2775.

²⁰ Βλ. Εὐ. Σπεντζάρη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. σ. 2794-2795.

υπερισχύει στο κοινωνικό συναίσθημα των πολιτών και θα επιλέγεται περισσότερο σε σχέση με τον πολιτικό. Πιο συγκεκριμένα:

[...] εκείνοι οι οποίοι θά τελοῦν πολιτικό γάμο μετά τήν ψήφιση τοῦ ὑπό συζήτηση νομοσχεδίου, χωρίς αὐτό νά θέλω νά πῶ ὅτι τοὺς μειώνει καθόλου, εἶναι ζητήματα ἐπιλογῆς, συνειδήσεως καί δικαιωμάτων τῶν ἀνθρώπων, θά εἶναι μία ἐλαχίστη μειοψηφία. Ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἐγώ θά ἔλεγα, πιστοί καί ἀπιστοί θά ὀδηγοῦνται πρὸς τὸ θρησκευτικό γάμο, ὄχι γιατί θά ἐκβιάζονται ἀπὸ κάποιον ὑποτιθέμενο ἀφορισμό, ἀλλὰ διότι ὄχι μόνο τὸ θρησκευτικό αἶσθημα, ἀλλὰ καί τὸ κοινωνικό αἶσθημα αὐτῆς τῆς στιγμῆς ὀδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους στὴν Ἐκκλησία, γιὰ νά πανδρευθοῦν²¹.

Ἐτερος βουλευτῆς τῆς Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1937) αναφέρει ὅτι ἀν καὶ μετὰ τὴν ψήφιση νομοσχέδιο υποβαθμίζεται τόσο ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας²² ὅσο καὶ ὁ ἴδιος ὁ θρησκευτικός γάμος, ὁ θρησκευτικός γάμος πάντα θὰ υπερισχύει ἐναντὶ τοῦ πολιτικοῦ.

[...] ὁ πολιτικός γάμος θά εἶναι πάντοτε ἡ ἐξαίρεση. Ὁ θρησκευτικός γάμος θά εἶναι ὁ κανόνας, γιατί τὸν πολιτικό γάμο λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι θά τὸν προτιμῇσουν. Καί βασικά θά τὸν προτιμῇσουν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι θέλουν νά διαδηλώσουν τήν πίστη τους στὸ Μαρξιστικό δόγμα ἢ ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι δέν πιστεύουν στὴν θρησκεία καί ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι θά θελήσουν νά δείξουν ὅπωςδὴποτε καλὴ διαγωγή²³.

Ἀνεξάρτητος βουλευτῆς συνεργαζόμενος μετὰ τὴν κομματικὴ παράταξη τῆς Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1902), ἀν καὶ ἐκφράζει τὴν υποστήριξή του γιὰ τὸ ἐν λόγω νομοσχέδιο ποὺ ρυθμίζει τὴν καθιέρωση τοῦ πολιτικοῦ γάμου, ἐλπίζει ὅτι οἱ πολῖτες θὰ συνεχίζουν νὰ ἐπιλέγουν τὸ θρησκευτικό γάμο.

Τὸ γάμο τὸν θεωρῶ συνυφασμένο μὲ τίς παραδόσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Ἀλλὰ οἱ παραδόσεις, ὅσο ἱερές κι' ἂν εἶναι, δέν ἀντέχουν ὅλες στὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας. Ἐγώ ἐλπίζω, θά συμφωνήσω μὲ τὸ νομοσχέδιο, ἀλλὰ ἐλπίζω, ὅτι οἱ περισσότεροι Ἕλληνες καὶ οἱ περισσότερες Ἑλληνίδες θά

²¹ Βλ. Κ. Στεφανόπουλος (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2279.

²² Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἀρμοδιότητος τῆς ἐκδόσεως ἀδείας τέλεσης τοῦ γάμου ἀπὸ τὸν Ἐπίσκοπο καὶ τὴν ἀνάληψη αὐτῆς ἀπὸ τὸν Δήμαρχο ἢ ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Κοινότητος, ἀποτελεῖ σύμφωνα μετὰ τὸν εἰρηγητὴ, ἓν βασικὸ στοιχεῖο υποβάθμισης τοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας.

²³ Βλ. Ν. Κατσαρός (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2229.

θεωρήσουν τό στεφάνι στην Έκκλησία ἀναγκαῖο. [...] Ἐλπίζω, λοιπόν, νά ἐξακολουθήσουν οἱ Ἕλληνες καί οἱ Ἑλληνίδες νά θέλουν νά βάλουν στό κεφάλι τούς στεφάνι, νά τό βάλουν στην Έκκλησία, γιατί, ἐάν τό βάλουν στό Δημαρχεῖο, αὐτό θά ἀποτελοῦσε μιά σκηνή κωμωδίας. Δέν χρειάζεται ἐκεῖ, ἐκεῖ πρέπει νά πάνε, σοβαρά, τίμια, νά δηλώσουν ὅτι θέλουν νά παντρευθοῦν²⁴.

Και συνεχίζει:

Ὁ χορός τοῦ Ἡσαΐα εἶναι μιά μακρά παράδοση, ἂν θέλετε, περισσότερο λαϊκή καί λιγότερο θρησκευτική. Ἀλλά συμφωνῶ ὅτι δέν μπορούσαμε στην ἐποχή μας – καί ἔπρεπε πρό πολλοῦ νά εἶχε γίνει αὐτό – νά ἐξακολουθήσουμε θεωρώντας ἀπαραίτητο τόν θρησκευτικό γάμο²⁵.

Αναφέρει ὅτι δέν θα εἶχε αντίρρηση γιὰ τήν καθιέρωση τοῦ πολιτικοῦ γάμου ὡς υποχρεωτικοῦ διότι κάτι τέτοιο θα σηματοδοτοῦσε τόν χωρισμό τῆς Πολιτείας ἀπό τήν Εκκλησία, μιά διάσπαση πού κρίνεται ἀναγκαῖα. Ὅμως, μιά τέτοια κίνηση θα ἔπρεπε νά ἔχει γίνει, χωρίς νά προκληθεῖ σύγκρουση ἀνάμεσα στην Πολιτεία καί στην Εκκλησία.

Οἱ προαναφερθέντες βουλευτές τῆς δεξιᾶς παράταξης, ἀν καί δηλώνουν ὅτι συμφωνοῦν μέ τήν καθιέρωση τοῦ πολιτικοῦ γάμου, δέν επιθυμοῦν νά κρύψουν τήν προτίμησή τους στην τέλεση τοῦ θρησκευτικοῦ γάμου, ὁ ὁποῖος υλοποιεῖ τις παραδόσεις καί τις χριστιανικές ἀξίες τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ὁ γάμος παραμένει συνυφασμένος μέ τόν θρησκευτικό τελετουργικό ἀναδεικνύοντας ὡς κυρίαρχο τόν ρόλο τῆς θρησκείας στην ἐπικύρωση τῆς τελετῆς τοῦ γάμου.

7.5 Οἱ κοινωνικές ἐξελίξεις οδηγοῦν στην καθιέρωση τοῦ πολιτικοῦ γάμου καί στις ἀλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο

Τό γάμο θά τόν ἐνισχύσουμε καί μέ τό νομοσχέδιο τόν στεριώνουμε, διότι ὁ γάμος δέν στεριώνεται μέ τίς ἀπαγορεύσεις, μέ τά «μή». [...] Εἰδικότερα ὁ γάμος τείνει νά μεταβληθεῖ σέ ἀσυλό

²⁴ Βλ. Π. Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος μέ τή Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2208.

²⁵ Βλ. Π. Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος μέ τή Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2209.

τῶν προσώπων ἔναντι τῆς ἐχθρικής κοινωνίας. Χάνει μὲν σάν κοινωνικός θεσμός, ἀλλὰ κερδίζει σάν δεσμός²⁶.

Βουλευτής της κυβερνητικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. (ημ.γεν:1928) υποστηρίζει ότι πράγματι ο γάμος είναι θεσμός, ἀλλὰ το σημαντικό στοιχείο του γάμου είναι ο ουσιαστικός και βαθύς δεσμός που αναπτύσσεται ανάμεσα στα μέλη του και σε αυτό ακριβώς το στοιχείο είναι που πρέπει να αποδίδεται η μεγαλύτερη ἔμφαση. Οι μεταβολές που εισάγονται με το καινούριο οικογενειακό δίκαιο, ὅπως για παράδειγμα το αυτόματο διαζύγιο, είναι συμβατές με τα ανανεωμένα ἤθη και ἔθιμα που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία.

Κριτήριο, λοιπόν, πιά δέν είναι ἡ δῆθεν ὑπεροχή τοῦ ἀρσενικοῦ φύλου ἀπέναντι στοῦ θηλυκοῦ, ἀλλὰ ὁ συσχετισμός δυνατοτήτων καί ὑποχρεώσεων μέσα στοῦ ἴδιου τό ζευγαρι²⁷.

Πράγματι, υποστηρίζει ἕνας ἀκόμη βουλευτής της σοσιαλιστικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. (ημ.γεν.:1940), η ἀλλαγὴ στο δίκαιο το οποίο ρυθμίζει το γάμο, είναι ἀπόρροια της ἀλλαγῆς στην ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα και συνάδει ἀπόλυτα με τον τρόπο νοσηματοδότησης των ἔμφυλων υποκειμένων και ειδικότερα με την κατανομή των ρόλων και των υποχρεώσεων των μελών της οἰκογένειας. Η ἀλλαγὴ στον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας, τόσο στον ιδιωτικό ὅσο και στο δημόσιο χώρο, διαφοροποίησε τον τρόπο δόμησης της ευρύτερης κοινωνίας ἀλλὰ και του θεσμοῦ της οἰκογένειας.

Κάτω, λοιπόν, ἀπὸ τίς καινούργιες πραγματικότητες πού διαμορφώθηκαν, τό προηγούμενο καθεστῶς τῆς διάκρισης καί τῆς διάφορης ἀντιμετώπισης ἀπὸ τό νόμο, ἀνάμεσα στόν ἄνδρα καί στή γυναίκα, ἐξαφανίστηκε. Ὁ γάμος, τό διαζύγιο καί ἡ προίκα, δέν εἶναι πιά ὅτι ἦσαν προηγούμενα. [...] Δέν εἶναι σύμβαση μεταφυσική καί ἱερή. Εἶναι σύμβαση κοινωνική καί ἀνθρώπινη. Εἶναι μία σύμβαση πού στηρίζεται στό ἥθος καί τήν ὠριμότητα τῶν συζύγων καί τήν ἐμονή τους νά ἐπιδιώξουν κάποιο κοινό κοινωνικό σκοπό, ἀφοῦ ἡ σωματική καί συναισθηματική ἔλξη δέν ἔχει ἀνάγκη τοῦ τύπου γιά νά πραγματοποιηθεῖ, ἀφοῦ ποτέ ὁ τύπος, ἡ ἱερότητα καί τό μυστήριο τοῦ γάμου δέν μπόρεσαν ἀπὸ μόνα τους νά ἐξασφαλίσουν μιά ὥριμη καί ἀγαπημένη οἰκογένεια²⁸.

²⁶ Βλ. Γ. Καλογήρου (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3111.

²⁷ Βλ. Ι. Χαράλαμπος (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3115.

²⁸ Βλ. Ι. Χαράλαμπος (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3115.

Το κοινωνικό καθεστώς το οποίο συντηρούσε τη μειονεκτική θέση της γυναίκας, αλλά και την ύπαρξη ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα καταλύθηκε, και έτσι το δίκαιο αναμορφώθηκε με βάση αυτές τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην κοινωνική πραγματικότητα, σύμφωνα με τον εν λόγω εισηγητή. Σε αυτή τη λογική εντάσσονται και οι ρυθμίσεις που αφορούν στο αυτόματο και συναινετικό διαζύγιο και οι οποίες προκαλούν τις εντονότερες ενστάσεις από τους βουλευτές της δεξιάς παράταξης. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο εισηγητής, όταν πλέον ο γάμος δεν στηρίζεται στην αγάπη και στην κατανόηση ανάμεσα στους συζύγους, τότε είναι απόλυτα επιθυμητό και σωστό να λύεται ο γάμος με την πιο ανώδυνη και σύντομη διαδικασία. Θεωρεί ότι οι παλαιές αντιλήψεις σχετικά με το γάμο οδήγησαν στην διατήρηση γάμων, όχι λόγω ουσιαστικών δεσμών, αλλά λόγω φόβου.

Όσο ο γάμος δέν αποβλέπει στην μέ αγάπη καί κατανόηση, ένωση τών δύο συζύγων, είναι φυσικό τό διαζύγιο νά είναι ένας αυστηρός κανόνας δικαίου πού επιδιώκει την διατήρηση τοῦ γάμου, ἄσχετα ἂν αὐτός ὁ γάμος ἐπιτελεῖ τόν κοινωνικό σκοπό γιά τον ὅποιο ὑπάρχει. [...] Ἀξίζει νά ὑπάρχει ὅσο ἐπιτελεῖ τους ὅρους τοῦ συμβολαίου, μέ τό ὅποιο συμβλήθηκαν οἱ σύζυγοι. Ὅταν αὐτοί οἱ ὅροι παύουν νά ὑπάρχουν, τότε ὁ γάμος εἶναι κοινωνικό λείψανο πού δηλητηριάζει τή ζωή ἀνάμεσα στούς συζύγους. Γιατί, ἂν ὁ χρηματισμός στό μυστήριο τῆς ἱερωσύνης λέγεται συμφωνία, μιᾶ ἀντίστοιχη συμφωνία στό μυστήριο τοῦ γάμου εἶναι ὁ θεσμός τῆς προίκας²⁹.

Εισηγητής της κυβερνητικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1940) υποστηρίζει ότι ο γάμος είναι, τόσο θεσμός, όσο και σύμβαση. Ο γάμος δεν αφορά μόνο στον τύπο, αλλά και στην ουσία, αφού αποτελεί ένα βασικό υπόβαθρο για τη δημιουργία σχέσεων ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας.

Ὁ θεσμός τοῦ γάμου εἶναι ἕνας θεσμός πού δημιουργεῖ στή συνέχεια διάφορες ἐπιμέρους σχέσεις, σχέσεις ἀνάμεσα στούς συζύγους, σχέσεις ἀνάμεσα στούς γονεῖς καί στά παιδιά. [...] Ὁ γάμος ἐπρεπε πρό πολλοῦ νά θεωρεῖται σύμβαση. Ὁ γάμος δέν εἶναι κἄν ἐκεῖνο πού κάποτε θεωρήθηκε σάν σωστό. Δέν εἶναι μιᾶ ένωση ἄνδρα καί γυναίκας γιά τεκνοποιᾶ. «Οὐ μόνον τῆς τεκνοποιίας χάριν οἱ ἄνθρωποι συνοικοῦσιν - ἔλεγε στά ἠθικά Νικομάχεια του ὁ Ἀριστοτέλης - ἀλλά καί τών εἰς τόν βίον». Καί

²⁹ Βλ. Ι. Χαράλαμπος (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3115.

σήμερα τό νομοσχέδιο τοῦτο θεωρεῖ -γιατί εἶναι πραγματικά κάτ' ἐξοχήν ἠθικός ὁ θεσμός τοῦ γάμου -ἠθικό τό θεσμό τοῦ γάμου καί σ' ἓνα τέτοιο βάρη τόν τοποθετεῖ³⁰.

Αναφερόμενος στην αντίδραση που έχει προκαλέσει μια συγκεκριμένη διάταξη του νόμου 1329/83, βάσει της οποίας τα άτομα δεν μπορούν να τελέσουν γάμο πριν την ηλικία των 18 ετών, υποστηρίζει ότι οι αντιδράσεις αυτές προέρχονται λόγω του ότι στην επαρχία είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο να τελούνται γάμοι ανάμεσα σε χαμηλής ηλικίας άτομα. Όμως, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι αυτό...

[...] ὀφείλεται στήν ἔλλειψη τῆς ισότητος τῶν δύο φύλων, στο ὅτι ἡ γυναίκα δέν μπῆκε στήν παραγωγή μέ ἴσους ὄρους μέ τόν ἄνδρα, στό ὅτι ἡ γυναίκα ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νά εἶναι δεμένη στό οἰκονομικό ἄρμα τοῦ ἀνδρα. Γι' αὐτό τό λόγο ὑπάρχει αὕτη ἡ τάση σήμερα, εἰδικά στήν Ἑλληνική ὕπαιθρο³¹.

Η κεντρική εισηγήτρια της κομμουνιστικής παράταξης (ημ.γεν:1942) αναφέρει ότι ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσεται ο γάμος και η οικογένεια σε κάθε κοινωνικό μόρφωμα, εξαρτάται από την ανάπτυξη και εξέλιξη που σημειώνει η κοινωνία. Οι μορφές του γάμου καθορίζονται από την ιδεολογία της άρχουσας τάξης.

[...] τό περιεχόμενο τοῦ γάμου καί τῆς οἰκογένειας κάθε φορά ἐξαρτάται ἀπό τά διάφορα στάδια τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τίς οἰκονομικές, τίς κοινωνικές, τίς πολιτιστικές καί πολιτικές συνθήκες. Τονίσαμε, ὅτι τά πρότυπα τοῦ γάμου τά ἐπιβάλεῖ κάθε φορά ἡ τάξη πού βρίσκεται στήν ἐξουσία. Εἶναι σίγουρο, στήν ἐποχή μας, ἡ ἀστική τάξη δέν δωρίζει τίποτα. Κάθε φορά μέ τούς ἀγῶνες τους οἱ ἐργαζόμενοι τήν ἀναγκάζουν νά κάνει κάποιες παραχωρήσεις³².

Βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1936) θεωρεί ότι οι αρνητικές συνέπειες του θεσμού της προίκας που ίσχυε μέχρι τότε, δεν μπορούν να ανατραπούν με ένα μόνο νομοσχέδιο. Άλλωστε, το γεγονός αυτό καθ' αυτό δεν

³⁰ Βλ. Ε. Παπαστεφανάνης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2779.

³¹ Βλ. Ε. Παπαστεφανάνης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2779.

³² Βλ. Αι. Σακελλαριάδου-Ύψηλάντη (Κ.Κ.Ε), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3139.

είναι αρνητικό, διότι με τον τρόπο αυτό το ζευγάρι λάμβανε κάποια περιουσιακά στοιχεία που είχαν ως στόχο να κάνουν το γάμο πιο εύκολο.

Κατάργηση της προίκας θά ήταν (καί μακάρι νά μπορούσε νά γίνει, αλλά δέν μπορεί νά γίνει καί δέν μπορείτε νά τό κάνετε με νόμο αυτό) νά σταματήσουν οί εκβιαστές, οί οποίοι πηγαίνουν στούς γονεῖς ἤ στά ἀδελφία τῆς κοπέλας, πού δέν ἔχει τίποτα, καί ζητοῦν νά στερήσουν ἀπό τήν οἰκογένεια ἕνα ποσό ἡ περιουσιακά στοιχεῖα, πού ἔχει ἀνάγκη, εκβιάζοντάς τους, ὅτι «ἂν δέν τά δώσεις ἐμένα γιά προίκα δέν παίρνω τό κορίτσι καί τό παρατάω». Αὐτό τό πράγμα μπορεί κανένας νόμος νά τό καταργήσει; [...] Ἀλλιῶς τό νά λέμε ὅτι καταργήσαμε τήν προίκα, καταργώντας μόνο τίς διατάξεις πού προστατεύουν τήν παροχή, γιά νά ἀφιερωθεί στούς σκοπούς τοῦ γάμου, δέν ξέρω ἂν αὐτό εἶναι θετική διάταξη, ἂν αὐτό εἶναι ὑπέρ τῆς γυναίκας καί ὑπέρ τῆς οἰκογενείας, ἢ ἂν εἶναι εἰς βάρος τῆς γυναίκας. Διότι μέχρι τώρα διέθετε ὁ πατέρας, ὁ ἀδελφός ἢ ἡ μάνα ἕνα χρηματικό ποσό ἢ ἕνα περιουσιακό στοιχεῖο καί ἔλεγαν, ὅτι αὐτό θά εἶναι γιά τό σκοπό τοῦ γάμου, δέν μπορείτε νά τό πωλήσετε, δέν μπορείτε νά τό χρησιμοποιήσετε γιά ἄλλους σκοπούς. Αὐτό δέν εἶναι καί τόσο κακό νομίζω³³.

7.6 *Ισόκυροι οι δύο τύποι γάμου ή υποχρεωτικός ο πολιτικός γάμος;*

Βουλευτής της δεξιάς παράταξης (ημ.γεν.:1918) χαρακτηρίζει το γάμο ως το πιο σημαντικό βήμα στη ζωή του ανθρώπου, διότι αποτελεί το πρώτο σκαλοπάτι για τη δημιουργία οικογένειας, προσφέροντας χαρά και ευχαρίστηση. Υποστηρίζει ότι ήταν αναγκαία η θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου διότι με αυτόν τον τρόπο προστατεύεται το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, αφού οι άνθρωποι οι οποίοι δεν είναι χριστιανοί ή είναι άθεοι, δεν μπορούν παρά να τελέσουν πολιτικό γάμο. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και εισηγήτρια της ίδιας παράταξης (ημ.γεν.:1934), κρίνοντας τη θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου ως αποτέλεσμα της συνταγματικής επιταγής της θρησκευτικής ελευθερίας.

Ο ανωτέρω βουλευτής όμως δεν αποδέχεται την πρόταση κάποιων νομικών για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου ως υποχρεωτικού και του θρησκευτικού ως προαιρετικού, καθώς πιστεύει ότι ο θρησκευτικός γάμος στην Ελλάδα είναι κεντρικό στοιχείο της λαϊκής παράδοσης.

³³ Βλ. Σ. Κούβελας (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2800.

Ο θρησκευτικός γάμος, κύριοι συνάδελφοι, είναι συνυφασμένος με τις ιστορικές, θρησκευτικές και κοινωνικές παραδόσεις του Λαού μās και του Έθνους μας, τα ήθη και τὰ έθιμα αυτού. Ιδίως στην ύπαιθρο ο γάμος είναι ένα πολύ σημαντικό γεγονός³⁴.

Βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1923) υποστηρίζει την καθιέρωση του πολιτικού γάμου ως ισόκυρου με το θρησκευτικό διότι σε άλλη περίπτωση, εάν δηλαδή θεσπιζόταν ως υποχρεωτικός ο πολιτικός γάμος, τότε θα κλονιζόταν η πίστη των πολιτών σε όσα μέχρι τώρα συνέβαιναν. Πιο αναλυτικά αναφέρει:

Από την ώρα που μās λένε ότι ο γάμος που γίνεται μπροστά στον παπά με θρησκευτική τελετή και με την έννοια του μυστηρίου, όπως πολλοί την παραδέχονται, δεν κρίνεται από την Πολιτεία ως έχων κύρος, από την ώρα εκείνη τραυματίζουμε ψυχικά τον πολίτη. Κλονίζουμε την πίστη του στη φύση του γάμου και δίνουμε την εντύπωση ότι ό,τι συνέβαινε μέχρι σήμερα αίρεται, ανατρέπεται³⁵.

Πάντως εκφράζει ενστάσεις απέναντι στο νομοσχέδιο για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου, καθόσον θεωρεί ότι η Πολιτεία θεσπίζει κίνητρα υπέρ της τέλεσης του πολιτικού γάμου και αντικίνητρα για την τέλεση του θρησκευτικού, με αποτέλεσμα να θεσπίζονται οι δύο τύποι γάμου ως ισόκυροι, αλλά όχι ως ισόμοιροι. Θεωρεί επίσης, ότι μια καινοτομία του νομοσχεδίου είναι ότι ο θρησκευτικός γάμος έγινε τύπος γάμου και όχι προϋπόθεση αυτού, όπως μέχρι τότε ίσχυε. Εκφράζει ακόμη την αντίθεσή του στην άποψη που διατυπώθηκε από ορισμένους βουλευτές ότι ο γάμος είναι σύμβαση και θεωρεί ότι ο γάμος είναι δικαιοπραξία.

Έχω πολλές αμφιβολίες, όπως έχετε και σεις, ότι ο γάμος είναι σύμβαση. Σύμβαση θα πεί ή σύμπτωση δύο θελήσεων που εργάζονται αντίθετα, με αντίθετα συμφέροντα. Στο γάμο, δεν υπάρχει αυτό τό χαρακτηριστικό. Στο γάμο στην ουσία τὰ δύο πρόσωπα δεν εργάζονται με αντίθετα συμφέροντα, βλέπουν προς την αυτή κατεύθυνση. [...] Είναι αυτό ακριβώς που οι Γερμανοί θά τό έλεγαν δικαιοπραξία (GESUMTAKT), δηλαδή συνολική πράξη, δικαιοπραξία μέν, αλλά όμως προς την αυτήν κατεύθυνση, πράγμα τό όποιο έχει ουσιώδη σημασία. Πέρα όμως από αυτό τό ότι δεν είναι σύμβαση προκύπτει ίσως και από τό γεγονός ότι οι τελούντες τον γάμο δεν έχουν και τό δικαίωμα τής διαλύσεώς του, παρά μόνο

³⁴ Βλ. Α. Ταλιαδούρος (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2269.

³⁵ Βλ. Α. Κανελλόπουλος (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2210.

υπό όρισμένες προϋποθέσεις. Η διάρκεια μιᾶς συμβάσεως εξαρτᾶται ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους, ἡ διάρκεια αὐτῆς τῆς δικαιοπραξίας δὲν εξαρτᾶται - ἢ δὲν εξαρτᾶται τουλάχιστον ἀπολύτως - ἀπὸ τὴν θέληση τῶν προσώπων³⁶.

Αντίθετα, εκπρόσωπος τῆς κομμουνιστικῆς παράταξης (ημ.γεν:1915) υποστηρίζει τὴν αναγκαιότητα καθιέρωσης τῆς υποχρεωτικότητας τοῦ πολιτικοῦ γάμου καὶ ὄχι τῆ θεσμοθέτησης τῆς ισόκυρίας τῶν δύο τύπων γάμου ποὺ δίνουν ἔμφαση στὴν προαιρετικὴ ἐπιλογή καὶ κρίση. Επιχειρηματολογώντας γιὰ τὴν ἀποψὴ του, ἀναφέρει ὅτι οἱ πολῖτες ἀναγκαστικά θὰ ἐπιλέγουν τὸ θρησκευτικὸ γάμο, καθόσον ἡ ἀνάμειξη τῆς Ἐκκλησίας στὰ πολιτικὰ πράγματα ἦταν πάντα ἐκτενῆς, με ἀποτέλεσμα νὰ ἐπηρεάζει καὶ τοὺς πολῖτες στὴν ἐπιλογή τοῦ ἐνός ἀπὸ τοὺς δύο τύπους γάμου.

Με τὴν ἀποψὴ αὐτὴ συμφωνεῖ καὶ ἡ κεντρικὴ εισηγήτρια τῆς ἰδίας παράταξης (ημ.γεν:1942), ἡ ὁποία θεωρεῖ ὅτι ἡ ισόκυρη καθιέρωση τοῦ πολιτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ γάμου εἶναι ἓνα «μπάλωμα» σὲ ἓνα καθεστῶς με θεοκρατικά κατὰλοιπα. Δὲν θεωρεῖ ὅτι ὁ θρησκευτικὸς γάμος χρειάζεται τὴν ἐπέμβαση τοῦ νομοθέτη γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὸ κύρος του. Ὑποστηρίζει ὅτι ὁ πολιτικὸς γάμος πρέπει νὰ ὀριστεῖ ὡς υποχρεωτικός, προκειμένου νὰ μειωθοῦν τὰ καθήκοντα καὶ οἱ υποχρεώσεις τῆς ἐκκλησίας. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἔχει λαϊκὴ καταγωγή καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ὁ χωρισμὸς κράτους-ἐκκλησίας, τὴν ὁποία καὶ σηματοδοτεῖ ἡ καθιέρωση τοῦ πολιτικοῦ γάμου. Πρέπει, ὅμως, ὁ πολιτικὸς γάμος νὰ καθιερωθεῖ ὡς υποχρεωτικός καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο: διότι ἀν θεσπιστοῦν ὡς ισότιμα τὰ δύο εἶδη γάμου, τότε στὴν οὐσία εἶναι ὡς νὰ ἐπιβάλλεται καὶ πάλι ὁ θρησκευτικός, ἀφοῦ ὁ λαὸς θὰ ἐπιλέξει τὸ θρησκευτικὸ, ἰδιαίτερα στὰ χωριά καὶ στὶς κωμοπόλεις, ὅπου ἡ ἐξουσία ποὺ ἀσκεῖ ἡ ἐκκλησία εἶναι πιο ἐντονὴ.

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔχουμε τὴν περίπτωσι δύο γάμων πολιτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ καὶ εἶναι καὶ οἱ δύο ισόκυροι ἔτσι πού νὰ μπορεῖ νὰ ἔχει καθένας αὐτὴ τὴν ἐπιλογή εἶναι ἐλεύθερος ὁ κάθε πολίτης νὰ τὴν κάνει [...] μὲ τὴν τρομοκρατία κύρια τοῦ Λαοῦ τῆς ὑπαίθρου;

³⁶ Βλ. Α. Κανελλόπουλος (Ν.Δ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2211.

[...] Ἡ μήπως αὐτό τό νομοσχέδιο πού ἐπιχειρεῖ νά βάλει σάν ἰσοδύναμο τόν πολιτικό καί τόν θρησκευτικό γάμο θά βάλει οὐσιαστικά τόν ἴδιο τό Λαό νά «βγάλει τά κάστανα ἀπό τή φωτιά» λέγοντάς του ὅτι, εἶναι ἐλεύθερος νά διαλέξει ἀνάμεσα στούς δύο γάμους. Καί εἶναι αὐτό τόσο δημοκρατικό ὅσο θά μπορούσε κανεῖς νά νομίσει μέ μιὰ πρώτη ματιά; Ἐμεῖς λέμε ὅτι αὐτό μπορεί νά δημιουργήσει κάποια προβλήματα καί κινδύνους γιατί πραγματικά ὁ Λαός [...] δέν θά μπορέσει ἰδίως στήν ἐπαρχία νά ἀντιταχθεῖ στούς τόσους ἄμβωνες πού θά χρησιμοποιήσουν οἱ Τεράρχες σέ μιὰ προσπάθεια νά τόν τρομοκρατήσουν³⁷.

Επίσης, υποστηρίζει ὅτι εἰάν κάποιος τελέσει πολιτικό γάμο καί στη συνέχεια, γιά νά ικανοποιήσει το θρησκευτικό του συναίσθημα, τελέσει καί θρησκευτικό, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι πληττεται ἡ θρησκευτική συνείδηση καί το αἶσθημα του ἐλληνικοῦ λαοῦ καί οὔτε βέβαια ὅτι διαβρώνονται οἱ ἐλληνικές παραδόσεις. Ἀλλωστε θά ἔπρεπε, σημειώνει ἡ εισηγήτρια, νά δοθεῖ καί ἀπό την πλευρά της κυβέρνησης μεγαλύτερη προσοχή στα αἰτήματα των γυναικείων ὁργανώσεων, οἱ οποίες εἶχαν ὡς αἶτημα τήν καθιέρωση του υποχρεωτικοῦ πολιτικοῦ γάμου. Κάνει ἐπίσης μιὰ ἐξαίρετικά σημαντική παρατήρηση:

[...] δέν πρόκειται γιά δύο τύπους γάμου, ἀλλά γιά δύο ἐξουσίες πού καθορίζουν αὐτούς τούς τύπους³⁸.

Ο γάμος, σύμφωνα μέ τήν εισηγήτρια του ΚΚΕ, εἶναι ἕνας αποκλειστικά κοινωνικός θεσμός, ὁ οποίος πρέπει νά ρυθμίζεται μόνο ἀπό πολιτειακοῦς νόμους, καθώς ἔχει συνέπειες κοινωνικές καί ὄχι συνέπειες πού ἀφοροῦν τήν ἐκκλησία, ὥστε νά ρυθμίζεται ἀπό αὐτήν.

Γάμος εἶναι ἕνας καθαρά κοινωνικός θεσμός, ἕνας θεσμός πού ἐνδιαφέρει ζωτικά κάθε ὁργανωμένη κοινωνία, γιατί αὐτός ὁ θεσμός, μιὰ ἀπό τίς σημαντικότερες πράξεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, δημιουργεῖ τεράστιες συνέπειες ὄχι μόνο στή σφαῖρα τοῦ ἀτομικοῦ, ἀλλά καί στή σφαῖρα τοῦ δημόσιου συμφέροντος. Γιατί; Γιατί διαφοροποιεῖ σέ μεγάλο βαθμό τήν προσωπική κατάσταση τοῦ ἀτόμου, τίς περιουσιακές του σχέσεις, γιατί δημιουργεῖ παραπέρα ὑποχρεώσεις καί δικαιώματα καί ἡ ὁργανωμένη κοινωνία δείχνει τό ἐνδιαφέρον της γιά τόν γάμο μέ τό νά ρυθμίζει ὅλα τά ζητήματα πού τόν ἀφοροῦν μέ νόμους. Καί θά

³⁷ Βλ. Α.Ι. Σακελλαριάδου-Υψηλάντη (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2207.

³⁸ Βλ. Α.Ι. Σακελλαριάδου-Υψηλάντη (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2300.

μπορούσε νά πεί κανείς ότι δέν ὑπάρχει καμία πτυχή τῶν συνεπειῶν τοῦ γάμου πού νά μή ρυθμίζεται, εἴτε ἀπό τοὺς νόμους, εἴτε ἀπό τή νομολογία. [...] Ἐτσι λοιπόν ἓνας θεσμός πού δέν ἐπηρεάζει καθόλου τήν Ἐκκλησία καί δέν δημιουργεῖ καμία ἐπίπτωση στήν Ἐκκλησία τήν ἰδια, ἔρχεται καί ρυθμίζεται στό βασικό του σημεῖο, στή σύστασή, ἀπό τήν Ἐκκλησία³⁹.

Τονίζει και καταδικάζει την προπαγάνδα που έγινε από την πλευρά της εκκλησίας κατά του πολιτικού γάμου, καθώς η εκκλησιαστική ιεραρχία ένιωσε ότι κλονίζονται τα κεκτημένα της δικαιώματα.

Ἐτσι λοιπόν, ἡμεῖς πιστεύουμε πῶς ἄλλο θά ἔπρεπε νά εἶναι τό στίγμα σ'αὐτό τό νομοσχέδιο. Τό στίγμα θά ἔπρεπε νά εἶναι ὁ ὑποχρεωτικός πολιτικός γάμος. Κί' ἂν εἶναι ἓνα μνημεῖο πού θά ἔπρεπε νά γκρεμισθεῖ, αὐτό τό μνημεῖο εἶναι αὐτό τό ὑποπτό σχῆμα τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ Κράτους, πού τόσα δεινά ἔχει σωρεύσει στόν Τόπο μας. Αὐτό τό ὑποπτό σχῆμα πού ξέρουμε πάρα πολύ καλά ὅτι στηριξε τόν φασισμό, τά πιό ἀντιδραστικά καθεστῶτα σέ ὅλες τίς ἐποχές τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Θυμηθεῖτε τήν θέση τῆς Ἱεραρχίας στή χούντα, στα γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου, τή θέση τῆς στόν ἐμφύλιο πόλεμο⁴⁰.

Ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με το ΠΑ.ΣΟ.Κ. (ημ.γεν.:1922) υποστηρίζει και εκείνος, ότι ο πολιτικός γάμος θα ἔπρεπε να εἶναι υποχρεωτικός, αφού ο γάμος πρέπει αρχικά να επικυρώνεται ἀπό την Πολιτεία και στη συνέχεια ὅποιος πολίτης επιθυμεῖ, μπορεί να τελεῖ και θρησκευτικό γάμο. Ἀλλωστε, αναφέρει ο εισηγητής, ὅταν στο νομοσχέδιο ἀναφέρεται ὅτι τα άτομα μπορούν να ἐπιλέξουν εἴτε πολιτικό εἴτε θρησκευτικό, προτάσσεται αὐτόματα ὡς κυρίαρχη μορφή γάμου, ο θρησκευτικός.

Ἡ ἄποψη τοῦ Κόμματός μου, ἡ ἄποψη τῆς ΕΔΑ καί ἡ δική μου εἶναι ὅτι ὁ γάμος πρέπει νά εἶναι ὁ νομικός, ὁ πολιτικός ὑποχρεωτικός γιά ὅλους καί εἶναι στήν πράξη, μέ τά χαρτιά⁴¹.

Τέλος, σημειώνει ὅτι ὑπάρχουν πολλές μορφές γάμου. Ὑπάρχει ὁ βιολογικός γάμος, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται με τήν ἐπιθυμία των ἀνθρώπων να ἐνωθοῦν,

³⁹ Βλ. Αι. Σακελλαριάδου-Υψηλάντη (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2205.

⁴⁰ Βλ. Αι. Σακελλαριάδου-Υψηλάντη (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2207.

⁴¹ Βλ. Μ. Γλέζος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με το ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2224.

υπάρχει ο κοινωνικός γάμος που συνίσταται στην αναγνώριση του γάμου από τον κοινωνικό περίγυρο και υπάρχουν και οι εμπορικοί γάμοι, οι οποίοι έχουν τη μορφή της εμπορικής συναλλαγής μέσω της προίκας και οι οποίοι έχουν δημιουργηθεί από την ταξική κοινωνία.

7.7 Γάμος και θρησκευτική συνείδηση

[...] κάθε άνθρωπος πρέπει να έχει την ελευθερία εκείνη καθορισμού του περιεχομένου και των ορίων της θρησκευτικής του πίστης, αν έχει τέτοια πίστη ώστε να είναι μέν θρησκευόμενος χωρίς, όμως, ν' αποδέχεται ορισμένους κανόνες, τελετουργίες ή εξουσίες της Εκκλησίας. [...] Αντίθετα, πρέπει να γίνει σαφές ότι ο θρησκευτικός γάμος άφορά τον δεσμό με την θρησκευτική εξουσία, δηλ. την Εκκλησία και όχι αυτή καθαυτή τη θρησκεία που παραμένει στον απαράγραπτο χώρο της ελευθερίας της συνείδησης⁴².

Ο βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ. (ημ.γεν.:1929) εκφράζει ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες απόψεις, όπως διαπιστώνουμε και από το ανωτέρω απόσπασμα. Υποστηρίζει ότι με το νομοσχέδιο περί καθιέρωσης του πολιτικού γάμου, γίνεται ένα πολύ σημαντικό βήμα χωρισμού της εκκλησίας από το κράτος, αλλά ταυτόχρονα επιτυγχάνεται και ο διαχωρισμός ανάμεσα...

[...] στό θρησκευτικό συναίσθημα σαν εκδήλωση έσωτερικής υπαρξιακής και μεταφυσικής έπιλογής της συνείδησης του ατόμου και στην θρησκευτική συμπεριφορά σαν έξαναγκαστική ύποταγή στην εξουσία της Εκκλησίας, πάρα πάνω, ανεξάρτητα, ακόμη κι' αντίθετα προς την έσωτερική και βαθύτερη σχέση του ανθρώπου με τη συνείδησή του⁴³.

Ο βουλευτής υποστηρίζει ότι η καθιέρωση του πολιτικού γάμου συνεπάγεται τον περιορισμό της εκκλησιαστικής εξουσίας, η οποία είναι αυτή που διαχρονικά καθορίζει την έκταση και τον τρόπο εκδήλωσης της θρησκευτικής συνείδησης των ατόμων. Ο κάθε άνθρωπος επιλέγει με ελεύθερο και αυτόνομο τρόπο το

⁴² Βλ. Α. Καζάζης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2285.

⁴³ Βλ. Α. Καζάζης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2285.

είδος εκδήλωσης της θρησκευτικής του συνείδησης, χωρίς να του επιβάλλεται από κάποια κοσμική-εκκλησιαστική εξουσία.

Με τόν περιορισμό της εκκλησιαστικής εξουσίας, τό θρησκευτικό συναίσθημα βρίσκει τό δρόμο νά γυρίσει στις ελεύθερες ρίζες του⁴⁴.

Ο εισηγητής αποδέχεται ότι ο θρησκευτικός γάμος συνδέεται άμεσα και στενά με την παράδοση, αλλά σημειώνει ότι αυτό δεν σημαίνει αναληγορία και συντηρητισμό. Η παράδοση είναι μια έννοια η οποία αλλάζει, εξελίσσεται και προσαρμόζεται στην πρόοδο και στις νέες νόρμες. Η διαπλοκή του παλιού με το σύγχρονο συνιστούν την υγιή εκδοχή της παράδοσης.

Ειπώθηκε πώς ό θρησκευτικός γάμος είναι στενά δεμένος μέ τήν λαϊκή παράδοση. Έχει ένα έντονο λαϊκό καί, γι'αυτό, εθνικό στοιχείο. Φοβούμαι πώς ή καημένη ή παράδοση, πού πάντοτε τήν επικαλούνται οι συντηρητικές δυνάμεις, καί πού μόνο οι άνιδεοι άρνούνται τήν αξία της, είναι δύσκοπο μαχαίρι στά χέρια μας. Η παράδοση είναι αυτή πού επαληθεύει καί εξασφαλίζει τή συνέχεια στην ιστορία ενός Λαού καί πιστοποιεί τήν εθνική του ταυτότητα. Η παράδοση, όμως, είναι μία έννοια διαλεκτική πού συνεχώς αναδιαμορφώνεται μέσα από τις κοινωνικές αντιθέσεις. Ό, τι χθεσινό επιβιώνει σάν παράδοση, τό πετυχαίνει μόνο γιατί συζεύχθηκε σωστά μέ τό σημερινό. Κί' αυτό τό άμάγαλμα θά μεταβιβασθεί στην επόμενη γενιά άφομοιώνοντας τά δικά της στοιχεία. Διαφορετικά, δέν είναι παράδοση, είναι μεταμφιεσμένη συντήρηση, είναι τροχοπέδη της κοινωνίας. Άλίμονο αν οι θεσμοί πού στό παρελθόν δέθηκαν με τή λαϊκή παράδοση, μείνουν άμετάβλητοι⁴⁵.

Στο ίδιο πνεύμα εντάσσονται και οι απόψεις βουλευτή της σοσιαλιστικής παράταξης (ημ.γεν:1928), ο οποίος υποστηρίζει τα ακόλουθα:

Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου είναι πρώτον, ένα βήμα προς τό σεβασμό της προσωπικότητας, καί δεύτερον, στις δημόσιες σχέσεις περιορίζεται ή έκταση της διοικητικής εξουσίας της Έκκλησίας καί ή άσκηση της πολιτικής έπιρροής της⁴⁶.

⁴⁴ Βλ. Α. Καζάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2285.

⁴⁵ Βλ. Α. Καζάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2286.

⁴⁶ Βλ. Γ. Καλογρήου (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΓ', σ. 2293.

Και:

[...]ό ίδιος ό Λαός μέσα από τίς δικές τού τίς διεργασίες τίς οικονομικές καί τίς κοινωνικές, έδωσε τό στίγμα, ότi έφθασε πιά ό καιρός νά θεσμοθετήσει καί την καθιέρωση τού πολιτικού γάμου στόν Τόπο μας⁴⁷.

Η κεντρική εισηγήτρια της κυβερνητικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1949) υποστηρίζει ότi η θεσμική καθιέρωση του πολιτικού γάμου πράγματι εξυπηρετεί, μεταξύ άλλων, και τη συνταγματική επιταγή περί θρησκευτικής ελευθερίας και περί απρόσκοπτης έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης, διότι όταν ο πολιτικός γάμος δεν ήταν θεσμοθετημένος, καταπιέζονταν πολλές κατηγορίες ανθρώπων και μεταξύ αυτών και οι άθεοι. Επίσης, αναφέρει σχετικά με την αναγκαιότητα καθιέρωσης του πολιτικού γάμου τα ακόλουθα:

Ή καθιέρωση τού πολιτικού γάμου ήταν επιβεβλημένη καί δεν κομίζω γλαύκα εάν πώ, ότi έχουν δημιουργηθεί πολλές παραοικογένειες από τούς μετανάστες ή φοιτητές μας πού έχουν κάνει γάμο στο έξωτερικό. Δημιουργούν δηλαδή εκεί μία οικογένεια, έρχονται έδω καί δημιουργούν άλλη, διότι ή προηγούμενη πού είναι το αποτέλεσμα πολιτικού γάμου δεν αναγνωρίζεται. Καί έχουμε κοινωνικά προβλήματα καί έχουμε τα τραυματικά παιδιά, τά μη γνήσια τής πρώτης οικογένειας καί τά γνήσια τής δεύτερης πού έχουν όμως τεράστιες συγκρούσεις⁴⁸.

Πέρα από την τόνωση της θρησκευτικής συνείδησης, η εισηγήτρια υποστηρίζει ότi θα τονωθεί και το κύρος της ιερολογίας του θρησκευτικού γάμου, καθώς τώρα θα τον επιλέγουν μόνο αυτοί που τον επιθυμούν πραγματικά και όχι όλοι, μόνο και μόνο διότι δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς. Συνεχίζοντας η βασική εισηγήτρια του ΠΑ.ΣΟ.Κ και αναπτύσσοντας τις απόψεις της, τόσο για το θεσμό της οικογένειας, όσο και του γάμου, υποστηρίζει ότi η θέσπιση του πολιτικού γάμου δεν θα βλάψει την οικογένεια.

[...] είμαστε αντίθετοι – καί θέλω καλά νά τό προσέξετε – στήν οικογένεια πού μοιάζει μέ έμπορική επιχείρηση, πού μοιάζει μέ ανώνυμη εταιρεία, πού τό ένα μέλος τής εταιρείας συνεισφέρει σ'αυτή τήν έμπορική συναλλαγή τήν προίκα καί τό άλλο τά διπλώματα ή τήν κοινωνική του θέση. Σ' αυτή τήν επιχείρηση

⁴⁷ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2198.

⁴⁸ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2199.

τελικά, ό ένας, ό άνδρας πάντοτε, είναι αυτός πού έχει τίς περισσότερες μετοχές καί διευθύνει. Αυτή τήν έννοια του γάμου καί τής οικογένειας τήν απορρίπτουμε, γιατί έμεις πιστεύουμε, - ότι ό γάμος είναι πραγματικό τό πρώτο βασικό κοινωνικό κύτταρο, σέ κάθε οργανωμένη κοινωνία. Καί έπειδή πιστεύουμε αυτό, πιστεύουμε, ότι γιά νά θεμελιωθεί, γιά νά στεριώσει ένας γάμος δέν μπορεί νά στηρίζεται πάνω σέ σχέσεις οικονομικές, δέν μπορεί νά απορρέει ή απόφαση δύο ανθρώπων, νά συνεχίσουν τήν ζωή τους από οικονομικά ή άν το θέλετε από κοινωνικά κριτήρια. Έμεις πιστεύουμε, ότι αυτή ή ένωση πρέπει νά είναι μία ένωση πού νά στηρίζεται στήν άμοιβαία κατανόηση, στόν άλληλοσεβασμό, στήν εκτίμηση καί πρό πάντων στήν ισότητα τών δύο συζύγων⁴⁹.

Βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1938) υποστηρίζει και αυτός ότι με την καθιέρωση του πολιτικού γάμου προστατεύεται η συνειδησιακή ελευθερία των πολιτών και επιδεικνύεται σεβασμός στις αντιλήψεις και στα φρονήματά τους. Πιο συγκεκριμένα, η πρόθεση της κυβέρνησης ήταν ...

[...] νά κατοχυρώσει τήν έλευθερία τήν θρησκευτική, τήν έλευθερία τής συνείδησης, χωρίς έπιθετικούς προσδιορισμούς γιά όλους τους πολίτες. [...] Κατοχυρώνει τή συνειδησιακή έλευθερία όσων δέν όμολογούν τήν πίστη τής Εκκλησίας καί προστατεύει τήν Εκκλησία από τήν προσβολή του μεγάλου μυστηρίου της⁵⁰.

Πλην όμως, θεωρεί ότι η θέσπιση της υποχρεωτικότητας του πολιτικού γάμου θα ήταν βλαπτική για τα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού, τα οποία πρέπει να διατηρηθούν αναλλοίωτα, αφού σηματοδοτούν τη διαφορετικότητα του ελληνισμού, η οποία αποτελεί εγγύηση για τη διαώνιση του ελληνικού έθνους.

Η ευθύνη μας νά διασφαλίσουμε αυτές τίς διαφορές πού είναι τό έλιξιγριο τής διαώνισης του Έθνους μας είναι, κατά τήν προσωπική μου εκτίμηση, ευθύνη έθνική. Ο εκδυτικισμός (έξευρωπαϊσμός καί από καιρό εξαμερικανισμός) του ιδιωτικού βίου τών Έλλήνων άποτελεί πιστεύω προσωπικά, θανάσιμη άπειλή γιά τόν τόπο. Γιά τήν άπειλή αυτή δέν έπραξαν τίποτε τόσα χρόνια ή στομφώδης έθνικοφροσύνη καί ή βερμπαλιστική ήθικολογία. Μας έπνιξε ό μμητισμός του δυτικού MODUS VIVENDI, μάς συσκοτίσε ό έξένος πρός τήν έλληνική παράδοση ευρωπαϊκός διαφωτισμός. Συνειδητά ή άσυνειδητά πολλές φορές έχουμε πληξει τά πρωτογενή στοιχεία τής έθνικής μάς άυτοσυνειδησίας⁵¹.

⁴⁹ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2199.

⁵⁰ Βλ. Σ-Α. Παπαθεμελής (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2218.

⁵¹ Βλ. Σ-Α. Παπαθεμελής (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1250/82, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 2219.

7.8 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη

Η συζήτηση για τις αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο και για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου, δεν προκάλεσαν τη διατύπωση διαφορετικών απόψεων κατά φύλο και ηλικιακή κατηγορία των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων, όπως άλλωστε συμβαίνει και στις υπόλοιπες κατηγορίες της μελέτης μας. Πλην όμως, διαφορετικές απόψεις εκφράστηκαν ανάλογα με την κομματική και πολιτική τοποθέτηση του κάθε εισηγητή.

Πιο συγκεκριμένα, οι εκπρόσωποι της δεξιάς παράταξης της Νέας Δημοκρατίας, αν και τελικά ψήφισαν το νομοσχέδιο για τη θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου, συνόψισαν τις αντιρρήσεις τους στην επικινδυνότητα που υποκρύπτει η καθιέρωση του πολιτικού γάμου σχετικά με τα ήθη και τα έθιμα του έθνους, αλλά και με τις παραδόσεις της χριστιανικής θρησκείας. Υποστήριξαν ότι ο θρησκευτικός γάμος αντιπροσωπεύει όχι μόνο τη χριστιανική θρησκεία, αλλά και τη λαϊκή παράδοση. Η θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου θα διευκολύνει την τέλεση γάμων ανάμεσα σε άτομα τα οποία έχουν διαφορετική θρησκεία, με αποτέλεσμα να διαβρωθεί η εθνική ομοιογένεια και η εθνική ενότητα, αλλά και ταυτόχρονα να απωλεσθεί η ίδια ιερότητα του μυστηρίου του γάμου. Το τελευταίο αυτό στοιχείο σε συνδυασμό με τις επιμέρους αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο (π.χ. γρήγορο και συναινετικό διαζύγιο), θα οδηγήσει σε διευρυμένη ελευθεριότητα, θα δυσχεράνει τις λειτουργίες της οικογένειας και θα προκαλέσει κατάπτωση των ηθών που τόσα χρόνια κρατούν την ελληνική κοινωνία ενωμένη και υγιή. Ακόμη και οι εκπρόσωποι του κόμματος οι οποίοι είναι πιο θετικοί απέναντι στην καθιέρωση του πολιτικού γάμου, θεωρούν ότι ο θρησκευτικός γάμος πάντα θα υπερισχύει και πρέπει να υπερισχύει, αφού αποτυπώνει και υλοποιεί την παράδοση και τις χριστιανικές αξίες του ελληνισμού.

Ο γάμος, με την καθιέρωση του πολιτικού γάμου, μετατρέπεται σε απλή σύμβαση και αυτό αντιτίθεται με τον εκ φύσεως χαρακτήρα του γάμου. Ο γάμος είναι κοινωνικός θεσμός και αφορά, όχι μόνο τα άτομα που τον τελούν, αλλά και ολόκληρη την κοινωνία. Επιπρόσθετα, καταργείται η ιερολογία του γάμου ως βασικό στοιχείο του και μετουσιώνεται σε τύπο αυτού. Αυτό υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι της Νέας Δημοκρατίας, θεωρώντας ότι ο θρησκευτικός γάμος δεν αποτελεί, απλώς, έναν από τους δύο τύπους γάμων, αλλά συνιστά εσωτερικό στοιχείο του. Η τέλεση του θρησκευτικού γάμου δεν είναι μόνο ένα είδος τελετής, αλλά προσδιορίζεται ως ένα λειτουργικό κομμάτι του γάμου, το οποίο παράλληλα εξασφαλίζει και την υγιή ανάπτυξη της οικογένειας.

Για μία ακόμη φορά, εκφράζεται η άποψη από τη δεξιά παράταξη ότι η χριστιανική θρησκεία είναι αυτή η οποία ανέδειξε τον πραγματικό ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία και δημιούργησε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την επίτευξη της ισότητας ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα.

Οι εκπρόσωποι τις κομμουνιστικής παράταξης του Κ.Κ.Ε., καθώς και ο ανεξάρτητος βουλευτής που υποστηρίζεται από το Π.Α.Σ.Ο.Κ. επιθυμούν την υποχρεωτική καθιέρωση του πολιτικού γάμου, θεσμοθέτηση η οποία σηματοδοτεί τον επιθυμητό και αναγκαίο χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας. Οι δύο τύποι γάμου διακρίνονται βάσει των διαφορετικών μορφών εξουσίας που ασκούνται σε αυτούς. Ο γάμος αποτελεί κοινωνικό θεσμό και για το λόγο αυτό, θα πρέπει να ρυθμίζεται από την πολιτεία και όχι από την εκκλησία.

Η κυβερνητική παράταξη σημειώνει ότι η καθιέρωση του πολιτικού γάμου είναι απόλυτα συμβατή με τη συνταγματική αρχή της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Η θεσμοθετημένη δυνατότητα τέλεσης του πολιτικού γάμου επιτρέπει την ελεύθερη έκφραση της θρησκευτικής συνείδησης, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε εκκλησιαστική εξουσία. Συμφωνούν ότι ο θρησκευτικός γάμος αποτελεί στοιχείο της λαϊκής παράδοσης του ελληνισμού, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η παράδοση παραμένει αναλλοίωτη και σταθερή στο χρόνο.

Αντίθετα, υποστηρίζουν, ότι η παράδοση για να παραμένει υγιής και να μην μετατρέπεται σε στοιχείο αναχρονισμού και αναλγησίας, πρέπει να αφομοιώνει τα καινούργια στοιχεία, να τα φιλτράρει και ανάλογα να εξελίσσεται.

Τέλος, αντιτάσσονται στην άποψη που εκφράστηκε από τους εκπροσώπους της δεξιάς παράταξης σχετικά με την αρνητική επιρροή που θα έχει ο πολιτικός γάμος στο μόρφωμα της οικογένειας, καθώς θεωρούν ότι οι ουσιαστικοί δεσμοί που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας δεν προσβάλλονται, αλλά τονώνονται, διότι ο πολιτικός γάμος καταργεί το χαρακτήρα της εμπορικότητας από το θεσμό του γάμου. Υποστηρίζουν ότι η καθιέρωση του πολιτικού γάμου συνάδει, τόσο με τις ευρύτερες κοινωνικό-πολιτικές αλλαγές, όσο και με την αλλαγή που έχει πραγματοποιηθεί στον καταμερισμό των ρόλων μέσα στην οικογένεια. Η ανατροπή των μέχρι τώρα καθιερωμένων έμφυλων ρόλων, ανέδειξε τον πραγματικό χαρακτήρα του γάμου και της οικογένειας, ο οποίος θεωρείται ότι δεν είναι μεταφυσικός, αλλά κοινωνικός.

7.9 Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Όπως έχει αναφερθεί, η θεματική κατηγορία ανάλυσης «γάμος», περιλαμβάνει τις απόψεις των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων σχετικά με την αναγκαιότητα καθιέρωσης του πολιτικού γάμου. Μέσα από την ανάπτυξη των απόψεών τους και όπως αυτές έχουν χαρτογραφηθεί, αναδεικνύεται ένα ευρύτερο σημασιολογικό συγκείμενο, το οποίο αποτελεί απαραίτητο άξονα προκειμένου να αναλυθούν ικανοποιητικά οι σχηματισμοί του λόγου, οι οποίοι κατασκευάζουν την έμφυλη υποκειμενικότητα και την έννοια του φύλου. Εννοούμε, ότι οι επιμέρους σημάνσεις του πολιτικού λόγου οι οποίες συνολικά παράγουν την έννοια της έμφυλης υποκειμενικότητας και του φύλου, είναι αναγκαίο να συσχετισθούν με τις απόψεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της συγκεκριμένης θεματικής κατηγορίας ανάλυσης.

Ο πολιτικός λόγος που αναπτύσσεται από τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους της δεξιάς παράταξης, συσχετίζει με άμεσο τρόπο, τον τρόπο τέλεσης του γάμου

με άλλα προσδιοριστικά στοιχεία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι, ο θρησκευτικός γάμος συμβάλλει στη διατήρηση της εθνικής συνοχής και ομοιογένειας, είναι συμβατός με τα ήθη και τα έθιμα της ελληνικής παράδοσης, αντικατοπτρίζει τις αρχές που διέπουν την ελληνική οικογένεια και συντηρεί τις αξίες της χριστιανικής θρησκείας, παρέχοντας δυνατότητα έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης. Αντίθετα, ο πολιτικός γάμος αντιβαίνει σε όλα τα παραπάνω, ενώ ταυτόχρονα μετατρέπει τον γάμο από κοινωνικό θεσμό σε μια απλή σύμβαση.

Διαπιστώνουμε από όλα τα παραπάνω και από τον τρόπο που αυτά έχουν αναλυτικά περιγραφηθεί σε προηγούμενες ενότητες, ότι ο πολιτικός λόγος της δεξιάς διακατέχεται από ισχυρή πρόσδεση σε παραδοσιακές νόρμες και κανόνες, δίνοντας έμφαση σε στοιχεία, όπως το «έθνος», η «χριστιανική θρησκεία» και η «εθνική συνοχή». Ο λόγος της παράδοσης του ελληνισμού και ο λόγος της χριστιανικής θρησκείας είναι ισχυροί ως προς την επίδρασή τους σε νομικές ρυθμίσεις της πολιτείας που αφορούν στο θεσμό της οικογένειας. Στο πλαίσιο των λόγων αυτών κυριαρχούν κατασκευές του φύλου, οι οποίες βασίζονται και συντηρούν ένα παραδοσιακό σύστημα σχέσεων των φύλων, μέσα στο οποίο αναδεικνύονται προσπάθειες εκσυγχρονιστικής νομιμοποίησης του ισχύοντος έμφυλου καθεστώτος. Η διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο διατηρείται, ενώ ταυτόχρονα διατηρείται η κατανομή εργασίας ανάλογα με το φύλο. Όταν θεωρείται ότι ο θρησκευτικός γάμος είναι αυτός που ενδείκνυται για την εύρυθμη λειτουργία της ελληνικής οικογένειας, μεταξύ αυτών που υπονοούνται είναι ότι διαγωνίζεται η διαφορά ανάμεσα στα φύλα, με κύρια έκφρασή της τη μητρότητα. Η επικυρωμένη αυτή διαφορά, οδηγεί στη νομική πλέον αναγνώριση των γυναικών, όχι μόνο ως ένας παράγοντας που εντάσσεται στην ακύρωση του φύλου ως κρίσιμη διάκριση (η ισότιμη μεταχείριση των φύλων προϋποθέτει άλλωστε τη διαφορετική μεταχείριση), αλλά ως ένας νομιμοποιητικός παράγοντας της καθήλωσης των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Διαπιστώθηκε, άλλωστε, στο πλαίσιο της αναλυτικής διερεύνησης, ότι ο πολιτικός λόγος της δεξιάς παράγει, ακριβώς, το μητρικό ρόλο

των γυναικών ως τον κυρίαρχο ρόλο τους και ως ένα ρόλο ο οποίος δεν μπορεί να υλοποιηθεί εξίσου ικανοποιητικά από τους άνδρες. Αναπτύσσεται μια γενικευμένη ηθική αντίληψη, η οποία συνδέει τις γυναίκες με τους χώρους της φροντίδας και της προσφοράς, ενώ τους άνδρες με το χώρο της λογικής. Διατηρώντας την εξουσιαστική ισχύ του θρησκευτικού γάμου και την ευρύτερη συλλογιστική που αυτή υποκρύπτει, συντηρείται η πολιτισμική εννοιολόγηση της οικογένειας, η οποία αποτελείται από μέλη των οποίων κυρίαρχο χαρακτηριστικό τους είναι το φυλετικό πρόσημο. Αυτό καθορίζει την ταυτότητά τους όταν εισάγονται στην οικογένεια. Η έμφυλη αυτή ταυτότητα είναι εγγεγραμμένη επάνω σε μια πραγματικότητα κατανομής ρόλων που είναι δύσκολο να ανατραπεί.

Η παράδοση και η θρησκεία αναπαράγονται μέσα από τον πολιτικό λόγο ως δύο τεχνολογίες της εξουσίας, οι οποίες συναρθρώνουν λογο-θετικές και μη πρακτικές και διαδικασίες, ενώ στοχεύουν στον έλεγχο του ευρύτερου πληθυσμού, ακολουθώντας τη σκέψη του Foucault. Η συμμόρφωση στις πειθαρχικές επιταγές της παράδοσης και του χριστιανισμού αναφορικά με την οικογένεια, οδηγεί στην κατασκευή ενός «κλειστού» συστήματος της οικογένειας, βασισμένο σε ελεγχόμενους κανόνες και αρχές, ενώ ταυτόχρονα αναπαράγει ένα διπολικό έμφυλο σύστημα. Η μορφή αυτή εξουσίας διαπιστώνουμε ότι ενυπάρχει σε ποικίλους τύπους σχέσεων και παράγει συγκεκριμένες εννοιολογήσεις αναφορικά με την οικογένεια και το φύλο. Ενώ ο στόχος των λόγων αυτών είναι ο εκσυγχρονισμός και όχι η ανατροπή των υπάρχοντων οικογενειακών δομών και της λογικής που τις διέπει, προβάλλεται ως στόχος η προστασία του εθνικού σώματος από τις επιρροές ξενόφερτων στοιχείων και η διατήρηση της εθνικής συνοχής και ομοιογένειας. Η συγκάλυψη των στόχων αυτών της στρατηγικής της εξουσίας, ισχυροποιεί τα κανονιστικά αποτελέσματά της. Τα έμφυλα υποκείμενα δημιουργούνται μέσα από αυτές τις πειθαρχικές τεχνολογίες της εξουσίας στο πλαίσιο μιας διαδικασίας υποκειμενοποίησης, καθόσον υπάγονται στις κανονιστικές ρυθμίσεις και αξιώσεις της εξουσίας. Ο λόγος που αναπτύσσεται για την οικογένεια, δια-

ποτισμένος από το λόγο της παράδοσης και του χριστιανισμού, καθώς και οι πρακτικές που τον συνοδεύουν, δημιουργούν συγκεκριμένες ρυθμιστικές επιταγές, τις οποίες οφείλουν να υλοποιούν παραστασιακά τα υποκείμενα, προκειμένου να εντάσσονται στο χώρο του πολιτισμικού διανοητού και να αποφύγουν πιθανές κυρώσεις.

Ο λόγος που αρθρώνεται από τη σοσιαλιστική κυβερνητική παράταξη είναι περισσότερο «συμβιβαστικός». Η σοσιαλιστική παράταξη δίνει έμφαση στην ενισχυτική επίδραση του πολιτικού γάμου στο θεσμό της οικογένειας και υποστηρίζει ότι η νομική κατοχύρωση του πολιτικού γάμου αποτελεί αναγκαιότητα, η οποία αναδεικνύεται από τις ευρύτερες αλλαγές που έχουν πραγματοποιηθεί στο κοινωνικό γίγνεσθαι και ειδικότερα, αναφορικά με τη θέση της γυναίκας. Επιπρόσθετα, τονίζεται ότι με αυτόν τον τρόπο ενδυναμώνεται η θρησκευτική ελευθερία, αφού τα άτομα θα μπορούν να επιλέξουν τον τρόπο με τον οποίο επιθυμούν να εκφράσουν τη θρησκευτική τους συνείδηση. Είναι αποδεκτός ο ρόλος της παράδοσης στις εν θέματι νομοθετικές ρυθμίσεις και επισημαίνεται ότι η παράδοση δεν αποτελεί μια στατική δομή, αλλά μια δομή ευμετάβλητη και προσαρμοστική στις κοινωνικές αλλαγές.

Η αναγκαιότητα διάκρισης ανάμεσα στην εκκλησιαστική και στην κρατική εξουσία τονίζεται στο λόγο της σοσιαλιστικής, αλλά και της κομμουνιστικής παράταξης, ο οποίος βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις συνιστώσες του πολιτικού λόγου της δεξιάς. Υποστηρίζεται η υποχρεωτική νομική καθιέρωση του πολιτικού γάμου, έτσι ώστε να επιτευχθεί η πλήρης διάκριση ανάμεσα στην κρατική και εκκλησιαστική εξουσία. Άλλωστε, όπως διατυπώνεται, ο θεσμός του γάμου αποτελεί έναν πολιτειακό και κοινωνικό θεσμό, ο οποίος δεν έχει καμία σχέση με την εκκλησία, αλλά έχει μόνο κοινωνικές επιδράσεις και αποτελέσματα. Υποστηρίζεται ακόμη ότι οι διαφορετικές μορφές του γάμου καθορίζονται από την ιδεολογία της άρχουσας τάξης, ενώ ταυτόχρονα λέγεται ότι ο θρησκευτικός και ο πολιτικός γάμος υλοποιούν τις επιταγές διαφορετικών μορφών εξουσίας. Το κεντρικό σημείο στον πολιτικό λόγο που αρθρώνει η

αριστερά, είναι η υλοποίηση της σαφούς διάκρισης ανάμεσα σε κράτος και εκκλησία.

Κατασκευάζεται με ευκρίνεια ένα άλλο είδος εξουσίας, το οποίο διακρίνεται από την εξουσία που ασκείται από το κράτος και τους νόμους, ακόμη και αν αλληλοδιαπλέκεται με αυτή. Η εκκλησιαστική εξουσία που ασκείται διαμέσου των επιταγών της χριστιανικής θρησκείας, είναι εξίσου διαπεραστική και αποκαλυπτική όσο αυτή του κράτους. Ο στόχος μας βέβαια δεν είναι μια ιστορική ανάλυση του ρόλου της χριστιανικής θρησκείας στη ελληνική κοινωνία, αλλά η επισήμανση της διαπλοκής του λόγου που αυτή αρθρώνει με τις νομοθετικές ρυθμίσεις που ως βασικό άξονα έχουν το φύλο. Ο εξουσιαστικός λόγος της θρησκείας είναι ιδιαίτερα ισχυρός, ενεργοποιεί πειθαρχικές τεχνολογίες και προσομοιάζει με αυτό που ο Foucault ονομάζει ως *βιο-εξουσία*. Ως στόχο έχει την πειθάρχηση σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και τη δημιουργία «πειθήνιων σωμάτων», τα οποία λειτουργούν στις υπηρεσίες αυτής ακόμη και στις πιο καθημερινές εκφράσεις τους. Αν λάβουμε υπόψη το λόγο της χριστιανικής θρησκείας που αφορά στο σεξ, θα διαπιστώσουμε ότι ως στόχο έχει την κανονικοποίηση των συμπεριφορών μέσα από τη δυνατότητα ελέγχου και παρατήρησης. Η εξομολόγηση, ως κεντρική διαδικασία απόκτησης της συγχώρεσης, συνιστά μια πειθαρχική τεχνολογία της εξουσίας της θρησκείας. Το ατομικό σώμα αποτελεί έναν τόπο εγγραφής των λόγων του εν λόγω συστήματος, με αποτέλεσμα την κατασκευή συγκεκριμένων έμφυλων υποκειμενικότητων που, τελικά, δεν είναι τίποτε άλλο παρά το αποτέλεσμα συγκεκριμένων συστημάτων γνώσης και εξουσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΑΙΤΙΑ ΚΑΤΑΠΙΕΣΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

8.1 Εισαγωγή

Όπως έχει προαναφερθεί, η κατηγορία ανάλυσης «αίτια καταπίεσης των γυναικών», αποτελεί μια κατηγορία η οποία δεν είχε προβλεφθεί πριν από τη διαδικασία ανάλυσης των δεδομένων, αλλά προέκυψε κατά τη διάρκεια μελέτης των δεδομένων, δηλαδή των πρακτικών των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων. Η διαχείριση της εν λόγω κατηγορίας, η οποία αποτελεί δομικό μέρος της ερμηνείας των δεδομένων, θα συμβάλει, τόσο στην αποκάλυψη, στην επιπλέον επισήμανση και αποσαφήνιση επιμέρους πτυχών του τρόπου κατασκευής και παραγωγής του «φύλου» και της «έμφυλης υποκειμενικότητας», όσο και στην παρουσίαση των απόψεων των κοινοβουλευτικών συμμετεχόντων σχετικά με τη γυναικεία υποκειμενικότητα και το γυναικείο κοινωνικό φύλο. Η εν θέματι κατηγορία αφορά στην παρουσίαση και ανάλυση των απόψεων που είναι σχετικές με όλους εκείνους τους υλικούς, κυρίως, παράγοντες που θεωρείται ότι ευθύνονται για τη μειονεκτική θέση της γυναίκας, την καταπίεση που υφίσταται από τον άνδρα και τις ευρύτερες ανδροκρατικές δομές στην ελληνική κοινωνία. Θεωρούμε ότι η μελέτη των απόψεων που εντάσσονται σε αυτή τη θεματική κατηγορία ανάλυσης είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον εμπλουτισμό της ευρύτερης ανάλυσης και για την πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση των συλλογισμών που ενεργοποιούνται από τα ερευνητικά ερωτήματα. Αυτό θα συμβεί, διότι στο πλαίσιο αυτής της κατηγορίας νοηματοδοτούνται μια σειρά

από θέματα που αναδεικνύουν ενδιαφέρουσες πτυχές, τόσο του ονομαζόμενου «γυναικείου προβλήματος», όσο και της κατασκευής της έννοιας «γυναικεία υποκειμενικότητα», όπως για παράδειγμα η διάσταση της γυναικείας μειονεκτικότητας στην ελληνική κοινωνία, ο τρόπος διαχείρισης αυτού του καθεστώτος από το γυναικείο υποκείμενο, η ιστορικότητα του καθεστώτος της γυναικείας υποταγής και άλλα, τα οποία θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω.

8.2 Καπιταλισμός και πατριαρχία: τα δύο βασικά αίτια καταπίεσης των γυναικών

Τόσο οι εκπρόσωποι των αριστερών παρατάξεων, όσο και οι εκπρόσωποι της κυβερνητικής σοσιαλιστικής παράταξης, εκφράζουν και υποστηρίζουν την άποψη ότι η καταπίεση και η μειονεκτική θέση της γυναίκας είναι συνέπεια της ταξικής διάρθρωσης της κοινωνίας, του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης και της πατριαρχίας. Η διαφορά στις επιμέρους εισηγήσεις, όπως θα δούμε παρακάτω, εντοπίζεται στα στοιχεία εκείνα, στα οποία ο κάθε βουλευτής αποδίδει μεγαλύτερη έμφαση, χωρίς αυτή η επιπλέον έμφαση να αλλοιώνει την κοινή λογική που διέπει τις εισηγήσεις αυτές.

Στα λόγια των ακόλουθων εισηγητών, αναπαράγεται μια μαρξική θεώρηση του καθεστώτος καταπίεσης των γυναικών. Η καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας ευθύνεται για την καταπίεση των γυναικών, με τον ίδιο τρόπο που ευθύνεται και για τη δεινή θέση στην οποία βρίσκεται η εργατική τάξη. Οι γυναίκες της κατώτερης κοινωνικό-οικονομικής τάξης αποτελούν τον *εφεδρικό στρατό εργασίας*, καθώς προσφέρουν μη-αμειβόμενη εργασία στο σπίτι, συμβάλλουν στην αναπαραγωγή φθηνού εργατικού δυναμικού, και με αυτό τον τρόπο εδραιώνουν τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο.

Εισηγητής της κυβερνητικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1928) διατυπώνει την άποψη, ότι το καθεστώς ανισότητας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες είναι πολύ δύσκολο να αλλάξει σε συνθήκες καπιταλιστικών σχέσεων. Η πιο βασική

παράμετρος είναι η κοινωνική αποδοχή της αλλαγής των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα, και όχι οι νομοθετικές ή άλλες ρυθμίσεις.

Όμως οι γυναίκες δεν είναι στο περιθώριο. Σήμερα δεν έχουμε δικαίωμα να το λέμε αυτό. Δεν θα υπήρχαν [...] όλα αυτά τα εθνικά ολοκαυτώματα και τα πολεμικά έργα, [αν] τότε οι γυναίκες δεν κουβαλούσαν βόλια, μπαρούτι και πολεμοφόδια, δεν πολεμούσαν με τους άνδρες μαζί¹.

Και συνεχίζει:

[...] η διάκριση διαφοράς δεν είναι κάθετη, είναι οριζόντια. Δηλαδή, ο άνδρας της ανώτερης τάξης καταπιέζει, καταδυναστεύει και τους άνδρες και τις γυναίκες και της ανώτερης και της κατώτερης τάξης. Η διαφοροποίηση φαίνεται στον άνδρα και στη γυναίκα της κατώτερης τάξης².

Τα ακόλουθα αποσπάσματα προέρχονται από τις εισηγήσεις δύο κοινοβουλευτικών εκπροσώπων, οι οποίοι επισημαίνουν ότι η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας ευθύνεται για την καταπίεση της γυναίκας και θεωρούν ότι οι αγώνες της γυναίκας για κοινωνική απελευθέρωση και ειδικότερα το γυναικείο κίνημα, εντάσσονται στους κόλπους του εργατικού κινήματος. Πιο συγκεκριμένα ο εισηγητής της κομμουνιστικής παράταξης του Κ.Κ.Ε (ημ.γεν.:1937) αναφέρει ότι:

[...] τό θέμα τῶν διακρίσεων σέ βάρος τῆς γυναίκας ἔχει ταξικό περιεχόμενο, ἔχει ταξικό χαρακτήρα. Τή γυναίκα ἢ ἄρχουσα τάξη, τό κεφάλαιο, τή θέλει φτηνό εργατικό δυναμικό πού θα πιέζει τούς μισθούς καί τά μεροκάματα πρὸς τά κάτω, πού θά πιέζει τό εργατικό κίνημα³.

Πέραν όλων των άλλων και σύμφωνα με εισηγήτρια της κομμουνιστικής παράταξης (ημ.γεν.:1952), η ταξική κοινωνία ευθύνεται για την ανύψωση τροχοπέδης στην ουσιαστική αποδοχή νόμων που στοχεύουν στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Στην υπάρχουσα δομή της

¹ Βλ. Γ. Καλογήρου (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1902.

² Βλ. Γ. Καλογήρου (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1902.

³ Βλ. Κ. Κάππος (ΚΚΕ), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4592.

ελληνικής κοινωνίας δεν αμβλύνονται, αλλά προωθούνται οι ταξικές αντιθέσεις, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η πλήρης αποδοχή της συμμετοχής της γυναίκας σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Καί εμείς πρέπει νά επισημάνουμε ότι στην σημερινή ταξική κοινωνία πού ζούμε, πού δέν αμβλύνει αλλά βαθαίνει τίς ταξικές αντιθέσεις, δέν είναι δυνατόν νά υπάρξει νομοθετικό μέτρο πού νά έχει τήν πλήρη κοινωνική παραδοχή, μέ τήν έννοια νά έχει τήν πλήρη αποδοχή από όλες τίς τάξεις καί όλα τά στρώματα πού έχουν αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα, πού έχουν αντιθέσεις βαθιές, άγεφύρωτες⁴.

Επιπρόσθετα, η γυναίκα ορίζεται ως ο φορέας των γυναικείων διεκδικήσεων, δηλαδή των διεκδικήσεων που προέρχονται από το γυναικείο κίνημα το οποίο, σύμφωνα με την εισηγήτρια, ταυτίζεται με το εργατικό.

Δέν είναι ύπερβολή νά πούμε ότι στό πρόσωπό της σήμερα συμπυκνώνονται κυριολεκτικά κατακτήσεις δεκαετιών τού γυναικείου κινήματος, αλλά καί γενικότερα των αγώνων τού λαϊκού κινήματος γιά τήν πραγματική χειραφέτηση τής γυναίκας καί τήν κοινωνική πρόοδο⁵.

Η κεντρική εισηγήτρια της κυβερνητικής παράταξης, δηλαδή του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1949), δίνει έμφαση σε όλους τους προαναφερθέντες παράγοντες (ταξική διάθρωση, καπιταλισμός, πατριαρχία), υποστηρίζοντας ότι αποτελούν τα αίτια για τη μειονεκτική θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία.

[...] η ανισότητα των δύο φύλων που είναι αποτέλεσμα κυρίως οικονομικών αιτιών και εμφανίζεται και συμπίπτει καλύτερα με το πέρασμα από την μητριαρχία στην πατριαρχία και με την εμφάνιση της ιδιοκτησίας, δημιούργησε σε όλο τον κόσμο μια κατάσταση ανισότητας της γυναίκας που η έκφρασή της ήταν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής⁶ [...]

Θεωρεί ότι η ανισότητα των φύλων συμπίπτει με το πέρασμα από τη μητριαρχία στην πατριαρχία και με την εμφάνιση της ιδιοκτησίας. Αναγάγει, έτσι, τα αίτια για την καταπίεση της γυναίκας, τόσο στο καπιταλιστικό καθεστώς, όσο και

⁴ Βλ. Μ. Δαμανάκη (Κ.Κ.Ε), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3121.

⁵ Βλ. Μ. Δαμανάκη (Κ.Κ.Ε), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ.σ.3120-3121.

⁶ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΛΖ', σ. 1865.

στην πατριαρχική οργάνωση του ελληνικού κοινωνικού μορφώματος. Δεν διευκρινίζει εάν η πατριαρχία προϋπήρχε του καπιταλισμού, ή εάν εμφανίζεται ταυτόχρονα και είναι αδιαχώριστη από αυτόν. Θεωρεί, πάντως, ότι η ανισότητα εμφανίστηκε σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, διαπέρασε τους βασικούς άξονες της ελληνικής παράδοσης και για το λόγο αυτό, έγινε διαχρονική και πιο στέρεα.

Οι γυναίκες, ως αποτέλεσμα των δομικών αυτών συνθηκών, επωμίζονται πολλαπλούς ρόλους στην καθημερινότητά τους και οι ευθύνες που αναλαμβάνουν, κυρίως στο πλαίσιο της οικογένειας, λειτουργούν ως τροχοπέδη για την περαιτέρω ανέλιξή τους στον επαγγελματικό τομέα. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον περιορισμό της γυναίκας στο χώρο της οικογένειας και το συνακόλουθο αποκλεισμό της από τις δραστηριότητες του δημόσιου χώρου, καθώς και στο μύθο που έχει δημιουργηθεί διαχρονικά, ότι ο ρόλος της γυναίκας είναι μέσα στο σπίτι. Για το λόγο αυτό, επισημαίνεται ότι πέρα από τη δημιουργία των τυπικών προϋποθέσεων για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών, ζωτικής σημασίας θεωρείται η εξάλειψη των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία σε σχέση με τις γυναίκες. Προς αυτή την κατεύθυνση, κεντρικός είναι ο ρόλος της εκπαίδευσης, από τις μικρότερες τάξεις του δημοτικού μέχρι και την ανώτατη εκπαίδευση.

Επιχειρηματολογώντας για τον ταξικό χαρακτήρα του γυναικείου κινήματος και του γυναικείου προβλήματος, αναφέρει, ότι σε περιπτώσεις οικονομικής ύφεσης το γυναικείο εργατικό δυναμικό ήταν εκείνο το οποίο ήταν περισσότερο εξαθλιωμένο. Το καινούργιο στοιχείο στην εν λόγω εισήγηση είναι η ιδιαίτερη αναφορά στους πολλαπλούς ρόλους στους οποίους πρέπει να ανταποκριθούν οι γυναίκες.

Αυτή η μη ικανοποιητική εξέλιξη της γυναίκας στον δημόσιο τομέα, μπορεί να αποδοθεί και σε λόγους που αφορούν αυτή την ίδια και που προέρχονται από τον διπλό ρόλο που συνεχίζει να επωμίζεται μόνο αυτή στην οικογένεια⁷.

Και:

Η φροντίδα για την οικογένεια πιστεύω ότι είναι ένα από τα αντικίνητρα για τις γυναίκες για να διεκδικήσουν τίτλους και θέσεις που συνεπάγονται, κατά τη γνώμη τους βαριές ευθύνες⁸.

Οι ρόλοι αυτοί προϋποθέτουν και συνεπάγονται υποχρεώσεις που έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, απομακρύνοντας τις γυναίκες από τη συμμετοχή τους, κυρίως στο δημόσιο χώρο ή αναγκάζοντας αυτές να εργάζονται σε επαγγέλματα με μικρότερες απαιτήσεις. Οι γυναίκες, λοιπόν, όταν έρχονται αντιμέτωπες με τους πολλαπλούς ρόλους μητέρας-συζύγου-εργαζόμενης και καλούνται να επιλέξουν κάποιους ή κάποιον από αυτούς, συνήθως επιλέγουν τους ρόλους εκείνους που ανήκουν στον οικιακό χώρο, και όχι στο χώρο της εργασίας. Ο τρόπος που η κάθε γυναίκα βιώνει την έμφυλη ταυτότητά της χαρακτηρίζεται από ένα κοινό στοιχείο: του φόβου της παρέκκλισης, εννοώντας ότι από τη στιγμή που δεν υπάρχει μια πραγματικότητα κοινωνικού φύλου και εφόσον το κοινωνικό φύλο δεν αποτελεί ένα γεγονός, αλλά μια κατασκευή, μια επιτέλεση ήδη εδραιωμένων νοημάτων, το κάθε υποκείμενο ταυτίζεται με έναν ιδεατό τύπο, με ένα σύνολο από προστάγματα, προκειμένου η παραστασιακή επιτέλεση του φύλου του, να είναι σύμφωνη με τα κανονιστικά πρότυπα που ισχύουν. Με αυτόν τον τρόπο αποκτά την έμφυλη ταυτότητα και ονομάζεται «άνδρας» ή «γυναίκα». Όποιο υποκείμενο παρεκκλίνει από τις συμβάσεις αυτές, είτε δεν είναι κοινωνικά αποδεκτό, ή αντιμετωπίζει δυσκολία να διαχειριστεί τις κοινωνικές νόρμες και να συγχρωτισθεί με άλλα υποκείμενα. Όμως, «η ταυτότητα του υποκειμένου ωστόσο είναι πάντα υπό διαμόρφωση, πάντα πολύμορφη και πάντα ατελής, ενώ στην πρόσληψή της ως ενιαίο ολοκληρωμένο και ομόκεντρο όλο – πρόσληψη η οποία έμοιαζε αυτονόητη και στη νέα φάση του φεμινιστικού κινήματος επί τρεις τουλάχιστο δεκαετίες – κυριαρχούν στοιχεία

⁷ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1866.

⁸ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1866.

φαντασιακά⁹». Η έμφυλη ταυτότητα δεν αποτελεί μια ουσία του υποκειμένου, αλλά ένα επιτελεστικό επίτευγμα, το οποίο πραγματοποιείται καθημερινά μέσα από την υφολογικά τυποποιημένη επανάληψη προσταγμάτων που αφορούν στο κοινωνικό φύλο και είναι κοινωνικά εδραιωμένα. Έτσι, το υποκείμενο παράγεται μέσα από αυτή την επανάληψη παραστασιακών επιτελέσεων του φύλου και δεν υπάρχει πριν από αυτές.

Εισηγήτρια της κυβερνητικής παράταξης (ημ.γεν.:1946), χαρτογραφεί το μέχρι εκείνη την περίοδο κοινωνικό σύστημα, ως ένα καπιταλιστικό σύστημα κυριαρχούμενο από πατριαρχικές δομές και αναχρονιστικές αντιλήψεις. Στο πλαίσιο του κοινωνικού αυτού μορφώματος και των ιεραρχικών σχέσεων, είχαν δημιουργηθεί δύο κατηγορίες πολιτών: η γυναίκα-πολίτης βρισκόταν σε κατώτερη θέση από αυτήν του άνδρα, ήταν πολίτης β' κατηγορίας. Οι ιεραρχικές αυτές σχέσεις εξουσίας αναπαράγονταν, όχι μόνο στη δημόσια σφαίρα, αλλά και στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας, στο πλαίσιο της οποίας η γυναίκα ήταν το προλεταριάτο και ο άνδρας η μπουρζουαζία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η εισηγήτρια, δανειζόμενη μια φράση του Ένγκελς. Το υπό ψήφιση νομοσχέδιο έχει σαν στόχο να ανατρέψει αυτές τις δομές, να οδηγήσει στην απελευθέρωση της γυναίκας, η οποία συνάδει με την κοινωνική απελευθέρωση και να αναδείξει το ρόλο της Ελληνίδας γυναίκας που είναι καθοριστικός για την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού και της δημοκρατίας.

Γιατί, επίτελους, παύει τό καθεστώς πού εξέθρεψε γάμους – φαντάσματα, παιδιά χωρίς στοργή καί όνομα, παύει ή ύποκρισία, καταργείται ή μονομερές πατρική εξουσία καί επίτελους καταργείται ή προίκα, αυτός ό εξευτελιστικός θεσμός πού δημιούργησε βαθιά κοινωνικά προβλήματα¹⁰.

⁹ Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Πολιτική ταυτότητα, γυναικεία υποκειμενικότητα και δημοκρατία» στο: Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1996, σ.σ. 343-344. Ενώ οι ταυτότητες γενικότερα διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό στα μάτια του άλλου, η ταυτότητα φύλου, όπως μας είναι γνωστή σήμερα, προϋποθέτει και την άρνηση/απόρριψη των αρσενικών ή θηλυκών πλευρών του εγώ. Ασυνείδητες πλευρές της, όμως, παραμένουν πάντα σε λανθάνουσα μορφή, κάτι που συμβάλει στο ότι τα υποκείμενα, γυναίκες και άνδρες, παραμένουν κατακερματισμένα σε όλη τους τη ζωή, με τις καταπιεσμένες-ανδρικές ή γυναικείες-πλευρές της υποκειμενικότητας τους να βρίσκουν περιστασιακά μόνο έκφραση.

¹⁰ Βλ. Ε. Κατσέλη (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3114.

Συμπεραίνουμε, ότι η εν θέματι εισηγήτρια αναγάγει τα αίτια καταπίεσης της γυναίκας, τόσο στην καπιταλιστική, όσο και στην πατριαρχική οργάνωση της κοινωνίας, απαριθμώντας θεσμούς που συνέβαλλαν σε αυτήν την καταπίεση. Οι μαρξικές αναφορές είναι ορατές. Αποδίδει στη θέση της γυναίκας ταξικό χαρακτήρα, παραλληλίζοντας την κατηγορία των γυναικών με την εργατική τάξη και την κατηγορία των ανδρών με τους κεφαλαιοκράτες. Για μια ακόμη φορά, οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως μια ενιαία και αδιαφοροποίητη κατηγορία, η οποία βρίσκεται αντιμέτωπη με την εξίσου ομοιογενοποιημένη ομάδα των ανδρών.

Το φύλο αναδεικνύεται και πάλι ως ο κυρίαρχος παράγοντας διαμόρφωσης της ταυτότητας των υποκειμένων, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η πολλαπλότητα των θέσεων υποκειμένων από τις οποίες μπορεί να απαρτίζεται κάποιος/-α. Είναι σαφές, ότι η έμφυλη ταυτότητα είναι αυτή που ενδιαφέρει στις συγκεκριμένες κοινοβουλευτικές συζητήσεις, αλλά θα πρέπει να αποδεσμευτούμε από την αντίληψη που θεμελιώνει την ύπαρξη μιας κοινής ουσίας ανάμεσα σε υποκείμενα που εντάσσονται στην κατηγορία του θηλυκού υποκειμένου, τα οποία αντιπαρατίθενται με τα υποκείμενα που εντάσσονται στην κατηγορία του αρσενικού υποκειμένου. Το κάθε υποκείμενο απαρτίζεται από ένα σύνολο υποκειμενικών θέσεων, οι οποίες δεν είναι ποτέ σταθερές, αλλά διαμορφώνονται και αλλάζουν μέσα από την πολλαπλότητα των λόγων που τις συγκροτούν. Οι λόγοι αυτοί συναρθρώνουν ποικίλα συστήματα εξουσίας και έτσι, το κάθε υποκείμενο κατασκευάζεται μέσα από τις αποφάνσεις διαφορετικών και πολύμορφων λόγων. Η κατηγορία «γυναίκα» δεν αποτελεί μια ομοιογενή κατηγορία, μια ενοποιημένη και σταθερή οντότητα, η οποία αντιπαραβάλλεται σε μια άλλη εξίσου σταθερή και ομοιογενή κατηγορία, τον «άνδρα». Από τη στιγμή, λοιπόν, που δεν υπάρχουν ουσιολογικές ταυτότητες υποκειμένων, αλλά μόνο έμφυλες ταυτότητες πάντα υπό διαμόρφωση, οι ομοιογενείς κατηγορίες «γυναίκα» και «άνδρας» πρέπει να αποδομηθούν και ο αγώνας για την ισότητα μπορεί να λάβει πολλές και διαφορετικές μορφές. Για να απεμπολήσουν οι έμφυλες κατηγορίες τις πατριαρχικές συνδηλώσεις τους – συνδηλώσεις, οι οποίες

λαμβάνουν ως δεδομένο ότι ο «άνδρας» αποτελεί τον κομβικό τόπο από τον οποίο κατασκευάζεται η «ισότητα»-θα πρέπει να αλλάξει η αντίληψη που θεωρεί δεδομένη την ύπαρξη μιας καθολικής και οικουμενικής σφαίρας, στην οποία δραστηριοποιούνται κυρίως οι άνδρες και η όποια ιδιομορφία ή διαφορά παραπέμπεται στην ιδιωτική σφαίρα¹¹. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε δημόσια και ιδιωτική σφαίρα αποτελεί μια εννοιολογική και πολιτισμική κατασκευή του φιλελευθερισμού, η οποία άλλωστε δεν αντιστοιχεί σε υπαρκτές δομικές διαφοροποιήσεις.

Εισηγητής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1940) σημειώνει ότι το πέρασμα¹² από τη μητριαρχία στην πατριαρχία ή αλλιώς «στον αστερισμό της ανδροκρατίας¹³» όπως την ονομάζει, αποτελεί τη βασική αιτία για την υπάρχουσα καταπίεση της γυναίκας, καθώς επηρέασε την ελληνική κοινωνία, προκαλώντας αλλαγές στις παραδόσεις, στα ήθη και στα έθιμα αυτής, με αποτέλεσμα να υποβαθμιστεί η θέση της γυναίκας.

[...] όταν σέ κάποια στιγμή της ιστορικής του πορείας ο άνθρωπος άφησε πίσω του την μητριαρχική κοινωνία και πέρασε πιά πλησίον στον αστερισμό της ανδροκρατίας, ήταν έπόμενο ότι δημιουργήθηκαν ανάλογα ήθη και έθιμα, ανάλογοι θεσμοί και σφυρηλατήθηκαν ανάλογες κοινωνικές συνειδήσεις και αντίληψεις. Ή θέση της γυναίκας και η προσφορά της μέσα στην οικογένεια υποβαθμίστηκε τόσο πολύ, ώστε σέ όρισμένους λαούς και ιδιαίτερα σ' εκείνους πού υιοθέτησαν τό σύστημα του θεσμού της πολυγαμίας, ξέπεσε και καταπιέστηκε στό βαθμό πού νά αποτελέσει άντικείμενο διαπραγμάτευσης, άντικείμενο άγοραπωλησίας σέ κάποια σκλαβοπάζαρα¹⁴.

Ο εισηγητής υποστηρίζει ότι το νομοσχέδιο αυτό δίνει την ευκαιρία στο γυναικείο κίνημα να αναζωπυρωθεί και στη γυναίκα να αγωνιστεί, για να κατακτήσει όλα αυτά τα οποία η ανδροκρατούμενη κοινωνία της έχει στερήσει.

¹¹ Βλ. C. Mouffe, «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ. 603.

¹² Δεν αναφέρεται από τον βουλευτή Ε. Παπαστεφανάκη πότε ακριβώς πραγματοποιήθηκε αυτή η μετάβαση από την μητριαρχία στην πατριαρχία.

¹³ Βλ. Ε. Παπαστεφανάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ.2778.

¹⁴ Βλ. Ε. Παπαστεφανάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ.2778.

Ανοίγουμε, όμως, τό δρόμο, δίνουμε τό πράσινο φώς στὴ γυναίκα¹⁵
[...]

Εκτός από τη νομική κατοχύρωση της ισότητας που είναι το πιο σημαντικό βήμα για τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας, αναδεικνύεται ως πρωτεύοντας ο ρόλος της ίδιας της γυναίκας, κυρίως ως προς την προσπάθεια αλλαγής νοοτροπιών και αντιλήψεων. Η γυναίκα θα πρέπει πέραν όλων των άλλων, να βοηθήσει τον άνδρα να αποτινάξει τις πατριαρχικές αντιλήψεις με τις οποίες είχε γαλουχηθεί τόσα χρόνια.

Καί γιά νά μπορέσει ὁ ἄνδρας νά συνειδητοποιήσει, στό βαθμό πού χρειάζεται, τὴν ἀδικία πού μέχρι σήμερα γινόταν σέ βάρος τῆς γυναίκας, χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια ἀπὸ τὴ μεριά του. Μά χρειάζεται παράλληλα μεγάλη βοήθεια ἀπὸ τὴ μεριά τῆς γυναίκας, ἡ ὁποία δὲν θὰ πρέπει, στὴν ὁρμή της γιὰ κατάκτηση τῆς ισότητας, νά παραγνωρίζει μία μεγάλη ἀλήθεια. Πῶς δηλαδὴ τούτος ὁ ἄνδρας γαλουχήθηκε ὅσους αἰῶνες μέσα σ' αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Καί πῶς ἔχει μὲν τὴ διάθεση, ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀδικία, ἀλλὰ θέλει βοήθεια γιὰ νά μπορέσει νά ξεπεράσει πράγματα πού τοῦ ἔχουν γίνει βιώματα, γιὰ νά μπορέσει νά ξεπεράσει καί νά ξεριζώσει καταβολὰδες, καταβολές αἰῶνων. Σ' αὐτό τό θέμα νομίζω ὅτι ὁ ρόλος τῆς γυναίκας θὰ πρέπει νά εἶναι οὐσιαστικός¹⁶.

Επομένως, η προσπάθεια της γυναίκας θα είναι πολυδιάστατη: από τη μια μεριά, θα πρέπει να στοχεύσει στην αλλαγή της νοοτροπίας του άνδρα και από την άλλη, θα πρέπει να προσαρμοσθεί και η ίδια στις νέες συνθήκες ισότητας που κατοχυρώνονται, αφού και η ίδια είχε συνηθίσει να δρα σε ένα πατριαρχικό καθεστώς.

8.3 Διττή μορφή καταπίεσης για τις γυναίκες της εργατικής τάξης

Η βασική εισηγήτρια της κομμουνιστικής παράταξης (ημ.γεν.:1942) αρχίζει την ομιλία της με τη διατύπωση μιας αξιωματικής θέσης:

¹⁵ Βλ. Ε. Παπαστεφανάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ.2781.

¹⁶ Βλ. Ε. Παπαστεφανάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ.2781.

Ο Κάρολ Μάρξ αυτό τό διατύπωσε με τη φράση: «τό κριτήριο για κάθε ουσιαστική κοινωνική αλλαγή εξαρτάται από τη θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία¹⁷».

Βάσει της θέσης αυτής γίνεται κατανοητό πόσο σημαντική θεωρεί η εισηγήτρια τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας στην κοινωνία. Η θέση της γυναίκας στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας είναι μειονεκτική, σε σχέση πάντα με αυτή του άνδρα. Τα αίτια είναι οικονομικά. Ο άνδρας είναι αυτός που κατέχει την οικονομική εξουσία, όχι μόνο στη δημόσια σφαίρα, αλλά και στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας.

[...] είναι γνωστό, ότι είναι οικονομικά τά αίτια της ανισότητας της γυναίκας, της υποδούλωσής της και της καταπίεσής της. Και ό νόμος έρχεται αυτά τά οικονομικά συμφέροντα νά τά εξυπηρετήσει σέ όφελος βέβαια αὐτουνού, πού έχει τήν οικονομική δύναμη και τήν εξουσία, πού στην προκειμένη περίπτωση είναι ό άνδρας¹⁸.

Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στον οικονομικό ρόλο του μορφώματος της ελληνικής οικογένειας, το οποίο σύμφωνα με την εισηγήτρια λειτουργεί ως ξεχωριστή οικονομική μονάδα που στόχο έχει τη συσσώρευση πλούτου, διαγωνίζοντας με τον τρόπο αυτό το καθεστώς καταπίεσης της γυναίκας και το καθεστώς κυριαρχίας του άνδρα.

Η εισηγήτρια θεωρεί ότι το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο ανάμεσα στις γυναίκες είναι η ταξική τους θέση, χαρακτηριστικό το οποίο περισσότερο από κάθε άλλο, καθορίζει και προσδιορίζει τη θέση τους στην κοινωνία και πιο συγκεκριμένα, στο χώρο της εργασίας και της οικογένειας. Η εισηγήτρια εκφράζει μια μαρξική αντίληψη, βάσει της οποίας, αυτές που βιώνουν πιο έντονα τις επιπτώσεις της καταπίεσης είναι οι γυναίκες της εργατικής τάξης (βλ. κεφάλαιο έξι). Στο πλαίσιο της εργατικής και μικροαστικής τάξης, οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως μια ενιαία κατηγορία, χωρίς επιμέρους διακριτά στοιχεία έμφυλης υποκειμενικότητας, αφού η παράμετρος της κοινής ταξικής θέσης τις ενοποιεί απέναντι στην καπιταλιστική εκμετάλλευση.

¹⁷ Βλ. Αι. Σακελλαριάδου - Υψηλάντη (Κ.Κ.Ε), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΜΕ', σ. 2355.

¹⁸ Βλ. Αι. Σακελλαριάδου - Υψηλάντη (Κ.Κ.Ε), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΜΕ', σ. 2356.

Ο τρόπος που η κάθε μία γυναίκα επιτελεί τα προστάγματα του φύλου και εντάσσεται σε διαφορετικές θέσεις υποκειμένων, δεν φαίνεται να αποτελεί σημείο εστίασης της συγκεκριμένης εισηγήτριας. Όχι μόνο αντιμετωπίζονται οι γυναίκες ενιαία, χωρίς άλλου είδους διακρίσεις παρά μόνο βάσει του κριτηρίου συμμετοχής τους σε κάποια κοινωνική τάξη, αλλά επιπλέον, η εισηγήτρια διατυπώνει ρητά ότι οι εργαζόμενες γυναίκες της αστικής και μεγαλοαστικής τάξης δεν συμβάλουν σε σημαντικό βαθμό στην οικογένεια, σε αντίθεση με την εξέχουσα συνεισφορά των γυναικών της εργατικής και μικροαστικής τάξης. Εκφράζεται λοιπόν, σαφής και κατηγορηματική διάκριση ανάμεσα σε δύο βασικές κατηγορίες γυναικών, οι οποίες δημιουργούνται βάσει του κριτηρίου της ταξικής τοποθέτησης.

Συμπεραίνουμε, ότι η γυναίκα της εργατικής και μικροαστικής τάξης αντιμετωπίζει μια διττή μορφή καταπίεσης: από τη μια μεριά, υποτάσσεται στο ανδρικό υποκείμενο λόγω του φύλου της και από την άλλη, καταπιέζεται από την κεφαλαιοκρατική τάξη λόγω της ταξικής της θέσης. Αντίθετα, η γυναίκα που ανήκει στην αστική τάξη υπόκειται στην καταπίεση, η οποία προέρχεται ως αποτέλεσμα μόνο του έμφυλου προσδιορισμού της. Για τις γυναίκες της εργατικής τάξης, αναπαράγεται η διάκριση της δημόσιας και ιδιωτικής πατριαρχίας, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες καταπιέζονται από τον άνδρα-πατριάρχη στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, ενώ ταυτόχρονα καταπιέζονται συλλογικά από το καπιταλιστικό κράτος στη δημόσια σφαίρα. Επιπρόσθετα, μέσα από αυτό το μαρξικό σχηματισμό λόγου που αρθρώνει η εισηγήτρια, κατασκευάζει την υποκειμενικότητα σαν να προσδιορίζεται από δύο βασικές μεταβλητές: το έμφυλο χαρακτηριστικό και την ταξική θέση. Από τη μία μεριά, οι γυναίκες κατασκευάζονται λόγο-θετικά ως μια ομοιογενοποιημένη οντότητα λόγω του φύλου τους και οι μοναδικές διαφοροποιήσεις αναφορικά με τον τρόπο που οι γυναίκες επιτελούν τον έμφυλο προσδιορισμό τους είναι η ταξική τους θέση. Δηλαδή, μέσα στην ενοποιημένη κατηγορία «γυναίκα» υπάρχει θέση για μόνο μία διαφοροποίηση: την ταξική διαφοροποίηση.

8.4 Καπιταλισμός, πατριαρχία και κοινωνικό φύλο

Βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1940) καταθέτει μια ιδιαίτερα προοδευτική άποψη. Υποστηρίζει ότι το καθεστώς που νομιμοποιεί την ιεραρχία ανάμεσα στα δύο φύλα είναι προϊόν κοινωνικής κατασκευής και δεν προκύπτει από βιολογικές παραμέτρους, δεν είναι δηλαδή προϊόν της φύσης διότι σε αυτήν την περίπτωση θα έπρεπε να ισχύει παγκόσμια και διαχρονικά και επιπρόσθετα, δεν θα μπορούσε να αλλάξει.

Τό καθεστώς, πού ίσχυσε μέχρι σήμερα, κύριοι συνάδελφοι, καί νομίζω ότι δέν άμφισβητείται από κανένα, δέν είναι προϊόν τής φύσης. Άν ήταν προϊόν τής φύσης, θά έπρεπε αυτό τό καθεστώς νά ίσχυει σέ όλα τά μήκη καί τά πλάτη καί σέ όλες τς έποχές του ιστορικού τουλάχιστον χρόνου¹⁹.

Και συνεχίζοντας, επιχειρηματολογεί λεπτομερέστερα για την άποψή του:

Τό καθεστώς, πού ισχύει σήμερα, είναι κύριοι συνάδελφοι, καθαρά κοινωνικό. Καί κατά προέκταση νομικό. Από εκείνη τήν παλαιά έποχή, πού άρχισε νά διαμορφώνεται ό θεσμός τής ιδιοκτησίας, τής πατριαρχίας κ.λ.π. οί κοινωνικοί θεσμοί πήραν τή γνωστή τους πορεία, μέ τς γνωστές συνέπειες γιά τό θηλυκό φύλο. Αυτό τό καθεστώς είναι δημιούργημα κοινωνικών καί οικονομικών δομών καί πήρε τή νομική του μορφή, στήν άρχή μέσα από τό έθιμο καί στη συνέχεια μέσα από τό γραπτό δίκαιο²⁰.

Αρνείται, λοιπόν, ο εν λόγω εισηγητής ότι φυσικά καθορισμένα χαρακτηριστικά των υποκειμένων είναι εκείνα τα οποία καθορίζουν τις μεταξύ τους σχέσεις και δίνει έμφαση στην κοινωνική κατασκευή των έμφυλων υποκειμένων και των σχέσεων ανάμεσα σε αυτά. Τα έμφυλα υποκείμενα δεν είναι φορείς παγιωμένων, διακριτών και αδιαπραγμάτευτων χαρακτηριστικών που καθορίζουν τους κοινωνικούς τους ρόλους, τις συμπεριφορές και τις σχέσεις εξουσίας.

Από τη συνολική εισήγησή του προκύπτει, ότι θεωρεί ότι, τόσο οι πατριαρχικές δομές, όσο και ο καπιταλισμός, είναι οι δύο βασικές αιτίες για το καθεστώς

¹⁹ Βλ. Ι. Χαράλάμπους (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3114.

²⁰ Βλ. Ι. Χαράλάμπους (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3114.

καταπίεσης της γυναίκας: η πατριαρχία, ως άρρητη έκφραση αξιών και νορμών που διαπέρασαν τα ήθη και τα έθιμα της χώρας και ο καπιταλισμός, ως τρόπος οργάνωσης των οικονομικών δομών. Η πατριαρχία και ο καπιταλισμός αντιμετωπίζονται ως δύο διαφορετικά συστήματα, τα οποία ενισχύουν και ενδυναμώνουν το ένα το άλλο. Το καθεστώς καταπίεσης της γυναίκας εξυπηρετούσε κοινωνικούς και οικονομικούς σκοπούς και εάν λάβουμε υπόψη τη συνολική εισήγηση θα λέγαμε ότι εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Ο περιορισμός της γυναίκας μέσα στο χώρο του οικιακού εξυπηρετούσε την προσφορά μη-αμειβόμενης εργασίας και βοηθούσε στην αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού. Πάντως, η ανατροπή του υπάρχοντος πατριαρχικού καθεστώτος, σύμφωνα με τον εισηγητή, είναι αποτέλεσμα νομοτελειακής εξέλιξης των κοινωνικών γεγονότων. Υποστηρίζει ότι το επίμαχο νομοσχέδιο έρχεται να επικυρώσει τις αλλαγές που συντελούνται στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας.

Πλην όμως, και επειδή η γυναίκα έχει ήδη κατακτήσει πολλά δικαιώματα στο δημόσιο χώρο, το κυρίαρχο καθεστώς το οποίο αναπαράγει τη μειονεκτική θέση της γυναίκας, είναι ο συσχετισμός δυνάμεων και οι σχέσεις εξουσίας μέσα στο χώρο της οικογένειας. Ο εισηγητής θεωρεί ότι κυρίως στο χώρο της εργασίας έχει γίνει μεγάλη πρόοδος αναφορικά με τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας, αφού η γυναίκα έχει αρχίσει να εργάζεται και να συνεισφέρει στο οικογενειακό εισόδημα.

Ήδη από τον περασμένο αιώνα αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση κάτω από την πίεση νέων προοδευτικών ιδεών. Καί στο σημερινό αιώνα μπορούμε να μιλήσουμε ότι αυτό το καθεστώς έχει συντριβεί. Ο αιώνας, που διατρέχουμε σήμανε τό τέλος της ανδροκρατικής κοινωνίας. Η γυναίκα βγήκε από τό σπίτι, δούλεψε καί συμμετέχει στη δημιουργία του οικογενειακού εισοδήματος. Έφθασε στά ύψηλότερα κοινωνικά αξιώματα, χωρίς νά έλθει ή συντέλεια του κόσμου. Οί δομές ράγισαν καί μέσα στό σπίτι. Τό γεγονός ότι τό Δίκαιό μας αναγνώριζε τόν άνδρα σάν άρχηγό τής οικογένειας, σάν κεφαλή τής οικογένειας, δέν τόν έμπόδιζε νά αναλάβει τήν φροντίδα τών παιδιών, νά μπει στή κουζίνα καί

πολλές φορές νά είναι τό θύμα κάποιας δυναμικής και άγριας γυναίκας²¹.

Βέβαια, οι γυναίκες συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν ανισότητες στον επαγγελματικό τομέα, καθώς και δυσκολία συμμετοχής σε άλλες δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας, ενώ επιπρόσθετα, καλούνται να διαχειριστούν τη δυσκολία συνδυασμού των υποχρεώσεών τους στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα.

8.5 Πατριαρχία, καπιταλισμός και η νομιμοποίηση της διπλής ηθικής για τα φύλα

Βουλευτής της σοσιαλιστικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1938) αναπτύσσει ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες απόψεις συμβατές με το θεωρητικό πλαίσιο βάσει του οποίου καπιταλισμός και πατριαρχία είναι οι αιτίες για την καταπίεση της γυναίκας. Υποστηρίζει ότι η καταπίεση της γυναίκας οφείλεται, τόσο στον καπιταλισμό, ως ένα σύστημα οργάνωσης των εργασιακών και οικονομικών σχέσεων, στο πλαίσιο του οποίου οι γυναίκες αποτελούν φθηνό εργατικό δυναμικό, όσο και στην πατριαρχική δόμηση της κοινωνίας, η οποία προκύπτει ως αποτέλεσμα του καπιταλισμού.

[...]η καταπίεση της γυναίκας έχει διπλή αιτία. Η μία αιτία είναι ο καπιταλισμός και η άλλη αιτία είναι η πατριαρχία, είναι η πατριαρχική δομή της κοινωνίας²².

Τονίζει ότι η καταπίεση, όχι μόνο αφορά σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και στρώματα, αλλά αφορά και σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής: τόσο στον ιδιωτικό, όσο και στο δημόσιο χώρο της κοινωνίας, ακόμη και στις βιολογικές λειτουργίες.

Η καταπίεση της γυναίκας εκδηλώνεται σε όλες τις τάξεις. [...] φαίνεται ότι είναι διαταξική²³.

²¹ Βλ. Ι. Χαραλάμπους (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ.σ. 3114-3115.

²² Βλ. Π. Βάλβης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1903.

²³ Βλ. Π. Βάλβης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1903.

Και συνεχίζει:

Η καταπίεση της γυναίκας εκδηλώνεται σε όλους τους κοινωνικούς τομείς. Εκδηλώνεται ακόμα και σε βιολογικές λειτουργίες. Η σεξουαλικότητα π.χ. ενώ για τον άνδρα, εθεωρείτο μια φυσική λειτουργία, για τη γυναίκα είχε γίνει παραδεκτή μόνο για την τεκνοποιία. Δηλαδή, το δικαίωμα της ηδονής εθεωρείτο αμάρτημα για τη γυναίκα και σαν αποτέλεσμα αυτού ήλθε και η αντίληψη της διπλής ηθικής²⁴.

Ενώ αρχικά ο εισηγητής διαχωρίζει τον καπιταλισμό και την πατριαρχία ως δύο συστήματα οργάνωσης διαφορετικών τομέων της κοινωνίας, αντικατοπτρίζοντας, έτσι, τη θεωρία των δυαδικών συστημάτων (dual-system theory), στη συνέχεια διατυπώνει την άποψη, ότι η πατριαρχία προέρχεται από τον καπιταλισμό προσεγγίζοντας περισσότερο την κλασική μαρξική θεωρία. Εντούτοις, διαφοροποιείται εν μέρει και από την κλασική μαρξική προσέγγιση, αφού στο πλαίσιο αυτής δεν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην πατριαρχική οργάνωση της κοινωνίας ως διακριτής από τον καπιταλισμό. Πράγματι, από τη μια μεριά, η γυναίκα στο πλαίσιο του καπιταλισμού, χρησιμοποιήθηκε ως εφεδρικός στρατός εργασίας προσφέροντας μη-αμειβόμενη εργασία και συντηρώντας το εργατικό δυναμικό στον οικιακό χώρο και από την άλλη μεριά, εργαζόταν έξω από το σπίτι σε συνθήκες άνισης μεταχείρισης, λαμβάνοντας χαμηλότερους μισθούς σε σχέση με τους άνδρες και αποκλειόταν από ένα μεγάλο αριθμό επαγγελμάτων. Ο ρόλος της πατριαρχικής ιδεολογίας είναι η νομιμοποίηση και ενδυνάμωση της μειονεκτικής αυτής θέσης της γυναίκας, θεωρώντας ότι η θέση της είναι στον οικιακό χώρο λόγω προκαθορισμένων βιολογικών λειτουργιών και συνάμα, λόγω της βιολογικής αυτής διαφορετικότητας και των συνακόλουθων υποχρεώσεων στο χώρο του σπιτιού, δεν δύναται να είναι αποτελεσματική στο χώρο της εργασίας. Ενώ ο εισηγητής διακρίνει τη λειτουργία των δύο συστημάτων οργάνωσης, διαφοροποιείται από τη θεωρία των δυαδικών συστημάτων, καθόσον θεωρεί ότι η πατριαρχία είναι αποτέλεσμα του καπιταλισμού και στη συνέχεια συνδράμει στις λειτουργίες του – σε αντίθεση με την εν λόγω θεωρία η οποία ονοματίζει την πατριαρχία ως προϋπάρχουσα του καπιταλισμού. Και στις δύο περιπτώσεις πάντως, η

²⁴ Βλ. Π. Βάλβης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1903.

πατριαρχία είναι η ιδεολογία η οποία «κρύβεται» πίσω από την καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας και νομιμοποιεί την καταπίεση της γυναίκας.

Ένα ακόμη σημείο το οποίο επισημαίνει την παρέκκλιση του εν θέματι εισηγητή από την κλασική μαρξική άποψη είναι η αντίληψή του για το διαταξικό χαρακτήρα της καταπίεσης της γυναίκας. Η γυναίκα της εργατικής και μικροαστικής τάξης καταπιέζεται τόσο, όσο και η γυναίκα της αστικής τάξης.

Αναφερόμενος στα αποτελέσματα της πατριαρχίας και στους μηχανισμούς εδραίωσης της καταπίεσης της γυναίκας, υποστηρίζει ότι η υποταγή της γυναίκας εκδηλώνεται ακόμη και στις βιολογικές λειτουργίες, καθώς εδραιώνεται στον τομέα της σεξουαλικότητας η ιδεολογία της «διπλής ηθικής» για τις δύο κατηγορίες των έμφυλων υποκειμένων. Ο βουλευτής ορίζει τη «διπλή ηθική», ως την αντίληψη εκείνη, βάσει της οποίας το ανδρικό υποκείμενο είναι ελεύθερο να χρησιμοποιεί τη σεξουαλικότητά του σε δραστηριότητες που έχουν ως στόχο την απόλαυση και την ηδονή, ενώ το θηλυκό υποκείμενο οφείλει να προσανατολίζει τη σεξουαλικότητά του μόνο σε αναπαραγωγικές δραστηριότητες που στόχο έχουν την τεκνοποίηση. Ευρεία και έντονη σεξουαλική δραστηριότητα για τους άνδρες θεωρείται πλεονέκτημα, ενώ για τις γυναίκες στοιχείο ανηθικότητας. Η προσέγγιση αυτή παραπέμπει στη σεξουαλική αντικειμενικοποίηση του θηλυκού υποκειμένου, σύμφωνα με την οποία το θηλυκό υποκείμενο αποξενώνεται από το σώμα του το οποίο μετατρέπεται σε ένα απλό εργαλείο που χρησιμοποιείται, είτε για λόγους αναπαραγωγής, είτε για να προσφέρει ηδονή στα αρσενικά υποκείμενα. Το σώμα διαχωρίζεται από το υποκείμενο και μετατρέπεται σε κάτι που δεν το αντιπροσωπεύει, έχοντας σαν συνέπεια τον κατακερματισμό και τη σεξουαλική αλλοτρίωση του θηλυκού υποκειμένου²⁵.

Μέσα από το λόγο που αρθρώνει ο εν θέματι εισηγητής αναδεικνύεται η αναλυτική που έχει αναπτύξει και ο M.Foucault σχετικά με το λόγο για τη

²⁵ Βλ. S.L.Bartky, *Femininity and Domination. Studies in the Phenomenology of Oppression*, ο.π., σ.σ. 33-36.

σεξουαλικότητα, στο πλαίσιο του οποίου κατασκευάζεται η κατηγορία του σεξ. Ο λόγος για τη σεξουαλικότητα έχει κανονιστική ισχύ και δημιουργεί διάκριση ανάμεσα σε «σωστές και κατάλληλες» μορφές επιτέλεσης του σεξ και σε παρεκκλίνουσες και μη-αποδεκτές, ενώ ταυτόχρονα καθιερώνει τη φυσική θεμελίωση του φύλου. Ο λόγος για τη σεξουαλικότητα προβάλλει την έμφυλη ταυτότητα ως την κυρίαρχη μορφή ταυτότητας, ενώ ταυτόχρονα ρυθμίζει και κανονικοποιεί τις έμφυλες συμπεριφορές. Τα γυναικεία και ανδρικά σώματα αποτελούν τόπους εμπέδωσης των λόγο-θετικών αυτών μηχανισμών εξουσίας οι οποίοι ρυθμίζουν, καθορίζουν και απαγορεύουν. Το γυναικείο σώμα μετατρέπεται σε ένα εργαλείο του μηχανισμού εξουσίας και κατά τον τρόπο αυτό, οφείλει να επιτελεί με ορθό τρόπο τις κανονιστικές προσταγές που προκύπτουν από τη λόγο-θετική κατασκευή του φύλου. Το γυναικείο έμφυλο υποκειμένο ταυτίζεται με βιολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία κατασκευάζονται μέσω του λόγου ως κυρίαρχα, και αυτά είναι που καθορίζουν την παραστασιακή επιτέλεση του φύλου.

Η αντίληψη αυτή σύμφωνα με τον εισηγητή είναι κυρίαρχη όταν πρόκειται να χαρακτηριστεί μια γυναίκα, θέτοντας σε δευτερεύουσα θέση άλλα στοιχεία του υποκειμένου. Βασικό συστατικό στοιχείο της πατριαρχίας και υψηλής σημαντικότητας στην κατασκευή του έμφυλου ιεραρχικού συστήματος και της επιτυχούς άσκησης των στρατηγικών του κοινωνικού ελέγχου είναι η θεμελίωση και η διατήρηση της αναπαραγωγικής ετεροφυλοφιλίας, βάσει της οποίας κατασκευάζεται η ταυτότητα του κάθε έμφυλου υποκειμένου. Η αναπαραγωγική ετεροφυλοφιλία κατασκευάζει την ταυτότητα ως αποτέλεσμα ενός συστήματος διπολικών σχημάτων και αντιθέσεων, στο πλαίσιο του οποίου το θηλυκό υποκειμένο ορίζεται σε αντιπαράθεση με το ανδρικό. Η ταυτότητα του έμφυλου γυναικείου υποκειμένου ορίζεται με όρους αποκλεισμού, αντίθεσης και επιθυμίας για το ανδρικό έμφυλο υποκειμένο. Η επιβολή αυτού του σχήματος εξυπηρετεί τη διατήρηση της μειονεκτικής θέσης της γυναίκας και διακινεί την ταυτοποίησή της με παραδοσιακά στερεοτυπικούς ρόλους που υποκρύπτουν μια ουσιοκρατική αντίληψη του φύλου.

Για μια ακόμη φορά, αναδεικνύονται από τον εισηγητή οι βιολογικοί παράγοντες ως καθοριστικοί για τη νοσηματοδότηση του φύλου, προβαλλόμενοι ως μια προϋπάρχουσα ποιότητα, η οποία προδιαγράφει και ρυθμίζει την επιτέλεση του κοινωνικού φύλου. Ενάντια σε μια τέτοια λογική, ο εισηγητής αρνείται τη διάκριση ανάμεσα σε ανδρικά και γυναικεία επαγγέλματα, καθώς χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ένα παραδοσιακά ανδρικό επάγγελμα, όπως αυτό του οικοδόμου, μπορεί να το κάνει και μια γυναίκα.

8.6 Ο καπιταλισμός δεν ευθύνεται για τη μειονεκτική θέση των γυναικών

Οι ακόλουθοι εισηγητές, οι οποίοι ανήκουν στην κομματική παράταξη της Νέας Δημοκρατίας ή συνεργάζονται με αυτήν, εκφράζουν αντίθετες απόψεις από αυτές που μελετήθηκαν μέχρι τώρα, θεωρώντας ότι η ταξική διάρθρωση της κοινωνίας και ο καπιταλισμός δεν ευθύνονται για την καταπίεση της γυναίκας. Πιο συγκεκριμένα, τόσο η εισηγήτρια της δεξιάς παράταξης της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1934), όσο και ο ανεξάρτητος βουλευτής που συνεργάζεται με το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1902), υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός δεν ευθύνεται περισσότερο από ότι ο κομμουνισμός ή ο σοσιαλισμός για το καθεστώς καταπίεσης της γυναίκας και ο τελευταίος, προκειμένου να υποστηρίξει την άποψή του, προβάλει συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα, όπως την περίπτωση των φεουδαρχικών κοινωνιών ή της κοινωνίας της Αρχαίας Ελλάδας: σε αυτές τις κοινωνικές δομές, η γυναίκα δεν είχε περισσότερα δικαιώματα από ότι έχει στις καπιταλιστικές κοινωνίες.

[στην Αρχαία Ελληνική Κοινωνία] η γυναίκα δεν είχε τα δικαιώματα που είχε ο άνδρας. Είχε, βέβαια, ως εξαίρεση – και αυτό αποτελούσε ένα προνόμιο ιδιαίτερο του γυναικείου φύλου – τη δυνατότητα μα επηρεάζει το δημόσιο βίο. Και όταν τον επηρέαζε, έκανε όχι απλώς χρήση [...] του δικαιώματος αυτού – γιατί οι εξαιρέσεις, είναι, πάντοτε συνυφασμένες με υπερβολές – κατάχρηση του δικαιώματος αυτού²⁶.

²⁶ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1874.

Περιγράφοντας το καθεστώς καταπίεσης της γυναίκας, ο ίδιος εισηγητής παρουσιάζει τις γυναίκες ως μια ενιαία κοινωνική ομάδα με βασικό ενοποιητικό χαρακτηριστικό τους, το στοιχείο του φύλου τους. Η ομάδα αυτή ήταν και είναι συνολικά καταπιεσμένη, αλλά το κάθε μέλος αυτής ομάδας, σε ατομικό επίπεδο, δεν ήταν ποτέ.

Ως σύνολο, ως φύλο – «φύλο» παρακαλώ μέ ύψιλον και ένα λάμδα – ήταν υποδουλωμένη ή γυναίκα, ήταν καταπιεσμένη, δεν της είχαν δοθεί από τον καιρό που η προϊστορία μπήκε στην Ιστορία, διότι στην προϊστορία υπήρξαν περίοδοι μητριαρχικής ή μάλλον μητρικού δικαίου, τον καιρό εκείνο ή γυναίκα δεν είχε τα δικαιώματα που είχε ο άνδρας²⁷.

Και συνεχίζει:

Αυτό και μόνο είναι αρκετό για να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι υστερούσε, άρα αφού υστερούσε σε κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, αλλά και σε ήθικά έφ' όσον αρχηγός της οικογένειας έθεωρείτο ο άνδρας, δεν ήτο δυνατόν παρά ως σύνολο, ως φύλο, να είναι ή γυναίκα καταπιεσμένη. Αλλά ως άτομο δεν ήταν καταπιεσμένη πάντοτε. Υπάρχουν άμετρητες περιπτώσεις [...] που καταπιεσμένος στην ουσία ήταν ο άνδρας²⁸.

Επιχειρηματολογεί υπέρ αυτής της άποψης λέγοντας ότι ενώ οι γυναίκες στερούνταν δικαιωμάτων σε θεσμικό επίπεδο, αντίθετα, στο πλαίσιο του ιδιωτικού χώρου της οικογένειας, πολλές φορές, δεν ήταν αυτές που ήταν καταπιεσμένες αλλά καταπιεσμένος ήταν ο άνδρας της οικογένειας. Γίνεται πιο συγκεκριμένος όταν αναφέρεται στους δύο βασικούς ρόλους της κάθε γυναίκας, στους ρόλους της μητέρας και της συζύγου. Θεωρεί ότι στη σφαίρα της οικογένειας η κάθε γυναίκα είχε και έχει μεγαλύτερη επιρροή και εξουσία απέναντι στον άνδρα-σύζυγο και απέναντι στα παιδιά της, σε σχέση με τον άνδρα-σύζυγο. Για το λόγο αυτό υποστηρίζει, ότι δεν είναι ορθό να αναφερόμαστε στην απελευθέρωση της γυναίκας, αλλά να στοχεύουμε στη

²⁷ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2775.

²⁸ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. σ. 2775-2776.

νομική και θεσμική αναγνώριση δικαιωμάτων στις γυναίκες ως σύνολο, τα οποία μέχρι τώρα απολάμβαναν οι άνδρες, αλλά όχι οι γυναίκες.

Δεν ήταν καταπιεσμένο το γυναικείο φύλο. Απλούστατα είχε στερηθεί από ορισμένα δικαιώματα που είχαν οι άνδρες [...] γιατί ως προχθές ήταν αδύνατο οι γυναίκες να κάνουν εκείνο που έκαναν οι άνδρες²⁹.

Ο ίδιος εισηγητής συνεχίζοντας, παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα επεξήγηση του λόγου για τον οποίο οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε καθεστώς απόλυτης ισότητας με τους άνδρες - ο λόγος αυτός είναι οι βιολογικές διαφορές.

Είναι δύναμη την οποία σας έδωσε [στις γυναίκες] η φύση, η φύση η οποία σε ορισμένες εκδηλώσεις σας κάνει αδύνατες και σας κάνει αδύνατες, γιατί είναι εκείνη η οποία επιβάλλει η γυναίκα να τίκτει παιδιά και ο άνδρας να γεννά³⁰.

Το ρήμα «τίκτω» σημαίνει γεννώ, αποφέρω, παράγω. Η διαφορά του από το ρήμα «γεννώ», είναι ότι χρησιμοποιείται για τον άνδρα γονιό, ενώ το «τίκτω» για τη γυναίκα γονιό. Ενώ τα δύο αυτά ρήματα είναι συνώνυμα, η διαφορά τους εντοπίζεται στο γεγονός ότι όταν χρησιμοποιείται το ρήμα «τίκτω», δίνεται έμφαση στο ότι η γυναίκα ξεκινάει την ανατροφή του παιδιού εννέα μήνες νωρίτερα από ότι ο άνδρας. Η διαφοροποίηση αυτή έχει τις ρίζες στις χριστιανικές γραφές. Η ικανότητα της γυναίκας να τεκνοποιεί, ικανότητα η οποία σηματοδοτεί και τη διαφορετικότητα ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, κάνει τις γυναίκες άλλοτε πιο αδύναμες και άλλοτε πιο δυνατές σε σχέση με τους άνδρες, υποστηρίζει ο εισηγητής. Η ικανότητα αυτή των γυναικών, όταν μεταφράζεται ως αδυναμία, έχει σαν αποτέλεσμα την ανικανότητα των γυναικών να πραγματοποιήσουν κάποιες εργασίες που μπορεί να φέρει εις πέρας ένας άνδρας. Αντίθετα, όταν υλοποιείται ως δύναμη, τοποθετεί τις γυναίκες σε κυρίαρχη θέση στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας.

²⁹ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1875.

³⁰ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1875.

Στη βάση αυτής της συλλογιστικής, ο εισηγητής υποστηρίζει ότι το γυναικείο φύλο δεν υπήρξε ποτέ καταπιεσμένο, πλην όμως, η μειονεκτική θέση που κατείχαν οι γυναίκες προέκυπτε από το γεγονός ότι εκείνες αποκλείονταν από κάποιες δραστηριότητες στις οποίες (και πάλι λόγω φυσικών χαρακτηριστικών) δεν μπορούσαν να συμμετάσχουν (π.χ. συμμετοχή σε ένοπλες μάχες). Γίνεται μια προσπάθεια αναγωγής των διακρίσεων που υφίσταται η γυναίκα σε θετικές διακρίσεις, λέγοντας ότι οι διακρίσεις που υφίστανται εις βάρος των γυναικών δεν οφείλονται πάντα σε αδυναμίες της γυναίκας, αλλά σε μια επιπλέον δύναμη η οποία προέρχεται από την ικανότητα της γυναίκας να «τίκτει» παιδιά. Για το λόγο, αυτό οι διατάξεις που έχουν δημιουργηθεί με βασικό γνώμονα τη φυσική διαφορετικότητα των γυναικών και συνεπάγονται διαφορετική μεταχείριση για τις γυναίκες, θα πρέπει να διατηρηθούν. Υποστηρίζει, ότι αν και η γυναίκα πρέπει να συμμετέχει στο δημόσιο βίο, δεν θα πρέπει να απομακρυνθεί από την οικογένεια και κυρίως από την ανατροφή των παιδιών, διότι αυτή η συνεισφορά της δεν μπορεί να αναπληρωθεί από τον άνδρα. Άλλωστε, υπάρχουν και εργασίες τις οποίες δεν μπορεί να φέρει εις πέρας η γυναίκα, όπως υπάρχουν εργασίες τις οποίες δεν μπορεί να τις εκτελέσει ικανοποιητικά και ένας άνδρας. Για παράδειγμα, μια γυναίκα είναι δύσκολο να γίνει οικοδόμος, όπως και για έναν άνδρα είναι δύσκολο να αναθρέψει τα παιδιά του με τον ίδιο, αποτελεσματικό τρόπο όπως μια γυναίκα. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

[...] Αφήστε δα που υπάρχουν ορισμένες εργασίες που δεν θα μπορεί ποτέ να τις κάνουν οι γυναίκες. Φαντάζεσθε, ότι είναι δυνατόν να επιβάλουμε στη γυναίκα να γίνει οικοδόμος; Δεν γίνεται ή αν θα γίνει θα είναι κάποια εξαίρεση, θα είναι κάποια ανδρογυναίκα. Αλλά οι γυναίκες δεν πρέπει να γίνονται οικοδόμοι και δε μπορούν επίσης να οπλίζονται και να πολεμούν μετά τα 20, 23 χρόνια της ζωής τους, ενώ οι άνδρες είναι υποχρεωμένοι σε περίπτωση γενικής επιστρατεύσεως και στα 40 τους να πολεμήσουν³¹.

Έτερος βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1910), αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι από τότε που θεσπίστηκε το δικαίωμα της ψήφου για τις γυναίκες, συμμετέχουν ισότιμα σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

³¹ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ.σ. 1876-1877.

Θεωρεί ότι οι περιπτώσεις εκείνες που συνιστούν εκφράσεις καταπίεσης των γυναικών είναι εξαιρετικά λίγες στον αριθμό. Ο εν λόγω βουλευτής εκφράζει ιδιαίτερη μνεία στην ανώτερη θέση που κατέχει η γυναίκα μέσα στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας.

Καί πραγματικά δέν είναι κανέναν άλλος μέσα στό σπίτι ή κυρία του σπιτιού. Ή γυναίκα μέσα στό σπίτι, είναι «Κυρά καί Δέσποινα μας»³².

Ο εισηγητής υποστηρίζει, λοιπόν, ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η γυναίκα συμμετέχει με ισότιμο τρόπο σε σχέση με το ανδρικό φύλο στις πολιτικές διαδικασίες του τόπου και έχει τη δυνατότητα να εκφράζει την πολιτική της βούληση.

[...] όπου χρειάζεται ή γυναίκα μέ τή δική της προσωπικότητα, πήρε τήν θέσιν της. Πήρε τήν θέσιν της καί είναι ισότιμο μέλος μέ όλους μας όταν πρόκειται νά εκφράσει τήν πολιτικήν της σκέψιν³³.

Συνεχίζοντας, αποδέχεται ότι υπήρχαν περιορισμοί στη συμμετοχή της γυναίκας σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής, αλλά θεωρεί ότι αυτοί οι περιορισμοί είχαν λόγο ύπαρξης. Άλλωστε, ακόμη και στις παρελθούσες συνθήκες, με τους υπάρχοντες τότε περιορισμούς για τις γυναίκες, οι γυναίκες κατείχαν ανώτερη θέση στο βασικό κύτταρο της ελληνικής κοινωνίας που είναι η ελληνική οικογένεια.

Καί αν υπήρχαν περιορισμοί από τό παρελθόν δέν είναι ανάγκη, ούτε τό παρελθόν νά βρίζουμε, ούτε τάς σχετικές διατάξεις νά αναθεματίζουμε. Κάθε μία γενιά εἰς τή δική τῆς ἐποχή μέσα στήν ἱστορική διαδρομή ἐπιτελεῖ τόν ρόλο της, τόν ἱστορικό. Μέσα σ' αὐτήν τήν ἱστορική διαδρομή καί αὐτοί οἱ περιορισμοί εἶχαν τή θέση τους³⁴.

Και οι δύο ανωτέρω εισηγητές διαχειρίζονται τις γυναίκες ως μια ομάδα αδιαφοροποίητη, χωρίς επιμέρους διακριτά χαρακτηριστικά τα οποία,

³² Βλ. Ι. Λαυρεντίδης (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3109.

³³ Βλ. Ι. Λαυρεντίδης (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3110.

³⁴ Βλ. Ι. Λαυρεντίδης (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3110.

ενδεχομένως, θα επηρέαζαν διαχρονικά τη θέση κάθε γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Η παρουσίαση των γυναικών ως μια ομοιογενή κατηγορία αποκλείει την ύπαρξη ποικίλων υποκειμενικότητων μέσα στο ίδιο υποκείμενο και αποκλείει κάθε μορφή διαφορετικότητας. Η γυναίκα ως μια αυθύπαρκτη μορφή υποκειμενικότητας δεν φαίνεται να ενδιαφέρει τους δύο εισηγητές, όπως δεν φαίνεται να τους ενδιαφέρει και η πιθανή σύγκρουση ρόλων που μπορεί να βιώνει η κάθε γυναίκα, η οποία κατά τη γνώμη τους κατέχει πρώτη θέση μέσα στο κοινωνικό μόρφωμα της οικογένειας. Δεν αναμένουμε φυσικά το κράτος να νομοθετεί για κάθε πολίτη ξεχωριστά, αλλά διαπιστώνουμε από την ανάπτυξη των απόψεων των εν λόγω βουλευτών, ότι οι γυναίκες, από τη στιγμή που παρουσιάζονται ως μια ενιαία και αδιαφοροποίητη οντότητα, δηλώνονται ως ο «άλλος» στο πλαίσιο της νομοθετικής διαδικασίας, ως η «άλλη» κατηγορία σε σχέση πάντα με την κατηγορία των ανδρών. Αναπαράγονται και νομιμοποιούνται οι διχοτομικά διαφοροποιημένες κατηγορίες των έμφυλων υποκειμένων. Όταν ο πολιτικός λόγος αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως γυναίκες και τους άνδρες ως άνδρες, υπαινίσσεται ότι μέσα σε αυτές τις δύο κατηγορίες υποκειμένων, λαμβάνοντας κυρίαρχο διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό το φύλο, (και μη λαμβάνοντας υπόψη την αλληλεπίδραση του φύλου με άλλους κοινωνικούς παράγοντες που διαμορφώνουν την υποκειμενικότητα) ενυπάρχουν σταθερές και ουσιακές ταυτότητες. Έτσι, δεν οδηγούμαστε στην αποδόμηση των κατηγοριών γυναίκες-άνδρες και όλων των διπολικών σχημάτων που αυτές περιλαμβάνουν, αλλά αντίθετα, κατασκευάζουμε ένα καθεστώς αποσιώπησης των πολλαπλών διαφορών των υποκειμένων. Όταν οι βουλευτές θεωρούν ότι όλες οι γυναίκες ανεξαιρέτως πρέπει να κατέχουν κυρίαρχη θέση στην οικογένεια ως αποτέλεσμα του βασικού χαρακτηριστικού της μητρότητας και αυτή η αντίληψη αποτελεί το βασικό άξονα γύρω από τον οποίο διαμορφώνονται οι όποιες νομοθετικές αλλαγές στοχεύουν στη βελτίωση της θέσης των γυναικών, συμπεραίνουμε ότι ακυρώνεται κάθε προσπάθεια αλλαγής των υπαρχόντων σχέσεων εξουσίας που προκύπτουν από τη διχοτομική εννοιολόγηση του φύλου. Με τον τρόπο αυτό, διατηρούνται οι δύο κατηγορίες άνδρες-γυναίκες και οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ενιαία, βάσει των

κοινωνικών αναπαραστάσεων που συνοδεύουν συγκεκριμένα βιολογικά χαρακτηριστικά και πάντοτε σε σύγκριση με την κατηγορία των ανδρών.

Οι παρελθόντες κοινωνικοί περιορισμοί που επέβαλαν στη γυναίκα την πρόδοσή της στο χώρο της οικογένειας, αναλαμβάνοντας ρόλους μητέρας – συζύγου, αποκλείοντας αυτήν από τη συμμετοχή της στο δημόσιο χώρο, τόσο της εργασίας, όσο και της πολιτικής δραστηριοποίησης, αξιολογούνται, κυρίως από τον δεύτερο εισηγητή της αντιπολίτευσης, ως δικαιολογημένοι. Χωρίς να επιχειρηματολογεί ικανοποιητικά για την εκφορά της άποψης αυτής, αποδίδει ιδιαίτερη σημαντικότητα στους αιτιακούς παράγοντες της παρελθούσας κοινωνικό-πολιτισμικής κατάστασης στην Ελλάδα. Από τη συνολική του εισήγηση, συμπεραίνουμε ότι κατά τη δική του εκτίμηση, η κυρίαρχη θέση που κατείχε η ελληνίδα γυναίκα στην οικογένεια, είναι αυτή που αιτιολογεί τη ύπαρξη αυτών των αποκλεισμών και περιορισμών στην ύπαρξή της. Η γυναίκα οφείλει να είναι πρώτα από όλα, μητέρα και σύζυγος και στη συνέχεια μπορεί να συμμετέχει σε άλλες δραστηριότητες του δημόσιου βίου. Η δραστηριοποίηση της γυναίκας στο δημόσιο χώρο, μάλλον, αξιολογείται ως δευτερεύουσα και από τους δύο εισηγητές. Άλλωστε, όπως διατυπώνεται, οι βιολογικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα καθορίζουν σε μέγιστο βαθμό τη θέση τους μέσα στην κοινωνία. Αναπαράγεται η φιλελεύθερη κατασκευή του διαχωρισμού ανάμεσα σε δημόσια και ιδιωτική σφαίρα, καθώς επίσης και η ένταξη του κάθε φύλου σε κάθε μία από αυτές: οι γυναίκες πρέπει να προσφέρουν πρώτα από όλα στην οικογένεια και οι άνδρες στο δημόσιο χώρο.

Από τις δύο προαναφερθείσες εισηγήσεις, διακρίνουμε την αναπαραγωγή εννοιολογήσεων που αφορούν στο γυναικείο φύλο και οι οποίες παραπέμπουν στο βιολογικό ντετερμινισμό. Τόσο οι γυναίκες, όσο και οι άνδρες προβάλλονται ως δύο βασικές κατηγορίες, ομοιογενοποιημένες, «κουβαλώντας» συγκεκριμένα βιολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία, όχι μόνο τις διαφοροποιούν, αλλά και καθορίζουν την επιτέλεση του φύλου στο πλαίσιο της κοινωνίας. Τόσο οι γυναίκες, όσο και οι άνδρες κουβαλούν ένα δεδομένο «βιολογικό φορτίο» το

οποίο παραμένει σταθερό διαπολιτισμικά και δι-ιστορικά. Το βασικό βιολογικό χαρακτηριστικό που θεμελιώνει την ως άνω διάκριση, είναι η ικανότητα της κάθε γυναίκας να γεννά. Η κατοχή αυτής της δυνατότητας από τις γυναίκες και η έλλειψη αυτής της δυνατότητας από τους άνδρες, καθορίζει σε ένα μεγάλο βαθμό τους ρόλους που θα αναλάβουν στην κοινωνία. Οι ρόλοι αυτοί παρουσιάζονται ως προδιαγεγραμμένοι και για τα δύο φύλα.

Η κατηγορία του φύλου στο οποίο ανήκουν είναι ρυθμιστική, αφού από τη στιγμή που τα υποκείμενα εντάσσονται στην κατηγορία «άνδρας» ή στην κατηγορία «γυναίκα», αμέσως υπάγονται σε κοινωνικές ρυθμίσεις και εντάσσονται σε συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας. Μπορούν να τους ανακατασκευάσουν και να τους προσαρμόσουν, αλλά όμως η βασική αυτή βιολογική διαφορά καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο θα βιώσουν τον έμφυλο χαρακτήρα τους. Ακόμη λοιπόν και εάν θεσπισθεί η νομική ισότητα ανάμεσα στη γυναίκα και στον άνδρα, ακόμη και εάν η γυναίκα συμμετέχει με ισότιμο τρόπο στις δραστηριότητες του δημόσιου χώρου, δεν θα επηρεαστεί η βιολογικά καθορισμένη μοίρα της σύμφωνα με την οποία η σημαντικότερη και πρωτεύουσα συνεισφορά της είναι και πρέπει να είναι στο χώρο της οικογένειας. Το κοινωνικό φύλο νοσηματοδοτείται ως μια έκφραση του βιολογικού φύλου και όχι ως κάτι ανεξάρτητο από αυτό. Από την άλλη μεριά, το βιολογικό φύλο σηματοδοτείται ως μια ουσία, η οποία βρίσκεται πέρα και πάνω από τις σχέσεις εξουσίας και έτσι, το φύλο φυσικοποιείται. Όποιες γυναίκες παρεκκλίνουν από τα συγκεκριμένα προστάγματα, θεωρείται ότι έρχονται σε αντίθεση, όχι μόνο με τη θηλυκότητά τους, αλλά και με τις ισχυρές ελληνικές παραδόσεις οι οποίες τοποθετούν την οικογένεια σε πρώτη θέση στον ελληνικό πολιτισμό. Η κατασκευή λοιπόν των έμφυλων υποκειμενικοτήτων συνδέεται και με τον πολιτισμό της χώρας και εάν αυτή αλλάξει, κινδυνεύει η συνοχή και ενότητα του έθνους. Διαπιστώνουμε ότι αναπαράγεται μια ουσιοκρατική αντίληψη για το φύλο, αφού θεωρείται ότι υφίσταται μια προκαθορισμένη έμφυλη ταυτότητα την οποία τα δύο φύλα αναπαράγουν.

Η διχοτομική αυτή εννοιολόγηση του φύλου, σύμφωνα με την οποία υπάρχουν δύο διακριτά φύλα πάνω στα οποία εγγράφονται πολιτισμικές εννοιολογήσεις, συνεπάγεται την ιεραρχική διχοτόμηση και την ταυτοποίηση με ρόλους και συμπεριφορές που δύσκολα αλλάζουν. Οι γυναίκες οφείλουν να αξιολογούν τη θέση τους μέσα στην οικογένεια ως σημαντικότερη από αυτή του άνδρα και οι άνδρες τη θέση τους στο δημόσιο χώρο ως σημαντικότερη αυτής της γυναίκας. Άλλωστε, δεν μπορούν να πράξουν διαφορετικά, αφού έτσι γεννήθηκαν. Κατά τον τρόπο αυτό αναπαράγεται για μια ακόμη φορά η προερχόμενη από το φιλελευθερισμό διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο και η αντίστοιχη ένταξη στους χώρους αυτούς γυναικών και ανδρών. Φαίνεται σαν αυτή η διάκριση να είναι εγγεγραμμένη στην ίδια την εννοιολόγηση του φύλου³⁵. «Κυρά και Δέσποινα» χαρακτηρίζεται η γυναίκα στο πλαίσιο της οικογένειας. Απαξιώνεται η συμμετοχή της στο δημόσιο χώρο, αφού ήδη κατέχει κυρίαρχη θέση στον ιδιωτικό και, μάλιστα, εξουσιαστική σε σχέση με τον άνδρα και αυτό δεν χρειάζεται να αλλάξει αφού ύστερα από την αναγνώριση του δικαιώματος της ψήφου, οι γυναίκες συμμετέχουν ισότιμα ακόμη και στις πολιτικές διαδικασίες. Άλλωστε, σύμφωνα με τους εισηγητές, ο ρόλος της γυναίκας στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας είναι ο πιο σημαντικός.

8.7 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη

Για μία ακόμη φορά διαπιστώνουμε, ότι ο παράγοντας «φύλο», ο έμφυλος δηλαδή προσδιορισμός των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων, δεν οδηγεί σε διαφοροποιήσεις αναφορικά με τις απόψεις που εκφράζονται. Επιπλέον, οι διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες στις οποίες εντάσσονται οι κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι, δεν αποτελούν παράμετρο βάσει της οποίας αρθρώνονται διαφορετικές απόψεις. Αντίθετα, η κομματική παράταξη στην οποία ανήκουν, αποτελεί την παράμετρο εκείνη, η οποία καθορίζει γνώμες και αντιλήψεις των βουλευτών.

³⁵ Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), 2^η έκδοση, *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998, σ.17.

Γενικά, οι εκπρόσωποι της κυβερνητικής, σοσιαλιστικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και οι βουλευτές της κομμουνιστικής παράταξης του Κ.Κ.Ε εκφράζουν κοινότητα απόψεων σχετικά με την οριοθέτηση του καθεστώτος υποταγής των γυναικών στην ελληνική κοινωνία. Θεωρούν ότι οι δύο βασικοί παράγοντες οι οποίοι ευθύνονται για τη μειονεκτική θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, είναι ο καπιταλισμός και η πατριαρχία, αποδίδοντας στη γυναικεία καταπίεση και εκμετάλλευση ταξικό χαρακτήρα. Υποστηρίζουν ότι η πατριαρχία ενισχύει και συντηρεί τον καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας με αποτέλεσμα να διαιώνίζεται και το καθεστώς υποταγής των γυναικών. Οι γυναίκες παραλληλίζονται με την εργατική τάξη και ο άνδρας με τον καπιταλιστή-εργοδότη.

Η πρόσδεση των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας εξυπηρετεί, τόσο τα συμφέροντα των ανδρών, όσο και τα συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών: από τη μια μεριά, δίνει τη δυνατότητα στους άνδρες να δουλεύουν απερίσπαστοι υπηρετώντας, έτσι, τις παραγωγικές απαιτήσεις του καπιταλισμού και από την άλλη, οι γυναίκες αποκλείονται από τη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα και ταυτόχρονα καταπιέζονται στην ιδιωτική.

Αντίθετα, οι κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι της δεξιάς παράταξης της Νέας Δημοκρατίας υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός δεν αποτελεί το βασικό αίτιο καταπίεσης των γυναικών, καθώς οι γυναίκες βρίσκονται σε εξίσου μειονεκτική θέση και σε κομμουνιστικά καθεστάτα. Στην Ελλάδα, άλλωστε, η γυναίκα δεν ήταν ποτέ καταπιεσμένη, σύμφωνα με τους εκπροσώπους της παράταξης αυτής. Κατείχε κυρίαρχο ρόλο μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας και στερούνταν μονάχα κάποια δικαιώματα που απολάμβανε ο άνδρας. Πολλές φορές, η αποστέρηση αυτών των δικαιωμάτων ήταν όχι μόνο δικαιολογημένη, αλλά και αμοιβαία, εννοώντας ότι η κυρίαρχη και «φυσική» θέση της γυναίκας είναι στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και ο καταμερισμός των ρόλων μέσα και έξω από την οικογένεια ήταν προσυμφωνημένος και προκαθορισμένος. Κανένας άλλος δεν μπορεί να αναθρέψει τα παιδιά με τον τρόπο που το κάνει η γυναίκα.

Αναπαράγεται συνολικά η διχοτομική αντίληψη του έμφυλου και ταυτόχρονα υποστηρίζεται άμεσα, αλλά και με λανθάνοντα τρόπο ότι τα βιολογικά χαρακτηριστικά της γυναίκας και πιο συγκεκριμένα η ικανότητά της να γεννά, είναι αυτή που καθορίζει και τους ρόλους που θα επιτελέσει στη ζωή της. Η ικανότητα αυτής της κυοφορίας και της γέννας συνοδεύεται πάντοτε από το κοινωνικό σημαινόμενο της μητρότητας, η οποία προβάλλεται ως η πιο ισχυρή ιδιότητα της γυναίκας και το βασικό διαφοροποιητικό της στοιχείο από το ανδρικό υποκείμενο. Η ιδιότητα αυτή εννοιολογείται ως κοινή σε όλες τις γυναίκες, όχι με την έννοια του βιολογικού χαρακτηριστικού, αλλά με την έννοια της κοινωνικής της συνδύλωσης, δηλαδή της μητρότητας. Εννοούμε δηλαδή, ότι έμμεσα θεωρείται από τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους της δεξιάς παράταξης, ότι η μητρότητα βιώνεται με κοινό και αδιαφοροποίητο τρόπο από όλες τις γυναίκες, αφού έχουν αποδεχθεί ως δεδομένο, ως αξίωμα ότι αυτή η βιολογική ικανότητα της γυναίκας μεταφράζεται και κατασκευάζεται από όλες τις γυναίκες με τον ίδιο τρόπο.

8.8 Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στη συγκεκριμένη θεματική κατηγορία ανάλυσης, συμπεριλαμβάνονται οι απόψεις των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων που αφορούν στον προσδιορισμό των παραγόντων εκείνων που οφείλονται για τη μειονεκτική θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Μέσα από την περιγραφική καταγραφή των παραγόντων αυτών, διαπιστώθηκε ότι η οριοθέτησή τους διαφοροποιείται ανάλογα με την κομματική παράταξη στην οποία ανήκουν οι βουλευτές. Ο διαφορετικός όμως προσδιορισμός των αιτιών καταπίεσης των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, ενέχει και διαφορετικές σημάνσεις, οι οποίες κατασκευάζουν την έμφυλη υποκειμενικότητα.

Εκκινώντας από τις απόψεις που εκφράζονται από τους εκπροσώπους της σοσιαλιστικής παράταξης και της κομμουνιστικής παράταξης και όπως ήδη έχει αναφερθεί, η μειονεκτική θέση των γυναικών σηματοδοτείται ως παραγόμενη από τον καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας και από την ταξική

κοινωνία με τις πατριαρχικές δομές που αυτός ο τρόπος οργάνωσης συνοδεύεται. Στο πλαίσιο αυτής της κοινωνικής δομής, οι γυναίκες υφίστανται ένα καθεστώς ιδιωτικής πατριαρχίας, καθόσον αναγκάζονται να παρέχουν μη-αμειβόμενες υπηρεσίες στο χώρο του νοικοκυριού, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα στους άνδρες να συμβάλουν στη διατήρηση της κεφαλαιοκρατικής δομής. Από την άλλη μεριά, και από τη στιγμή της εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας, οι αυξημένες υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν στον χαρακτηριζόμενο ως ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, λειτουργούν ως εμπόδιο στην ανέλιξή τους στο δημόσιο τομέα, εισάγοντας τις γυναίκες σε ένα καθεστώς δημόσιας πατριαρχίας: αποκλείονται από ιεραρχικά υψηλές θέσεις και περιορίζονται σε χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Υποστηρίζεται ότι το καθεστώς αυτό της δημόσιας και της ιδιωτικής πατριαρχίας βιώνεται με πιο έντονο τρόπο από τις γυναίκες της εργατικής τάξης. Επισημαίνουν ότι η αλλαγή του καθεστώτος αυτού δεν θα αλλάξει μόνο με τις νομοθετικές ρυθμίσεις, αλλά και με την αλλαγή της νοοτροπίας που είναι διάχυτη στην κοινωνία και αφορά στις σχέσεις των φύλων και ειδικότερα στη θέση της γυναίκας μέσα σε αυτή, καθώς και με την ανατροπή των πατριαρχικών αντιλήψεων και δομών.

Η σύνοψη αυτή των θέσεων των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων της σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής παράταξης, οδηγεί στην ανάδειξη των βασικών λόγο-θετικών αξόνων που συναρθρώνονται για την κατασκευή της φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας. Το κεντρικό στοιχείο που αναδεικνύεται στο λόγο των εκπροσώπων αυτών, είναι η ανάδειξη δύο χαρακτηριστικών που θεωρείται ότι αποτελούν τις βασικές παραμέτρους για τον καθορισμό της ταυτότητας των γυναικείων υποκειμένων: το «φύλο» και η «τάξη». Ο έμφυλος προσδιορισμός, αυτόματα εντάσσει τα γυναικεία υποκείμενα σε ιεραρχικά κατώτερη θέση, ενώ ο ταξικός τους προσδιορισμός φιλτράρει ή ενισχύει την έμφυλη αυτή μειονεκτικότητα. Είναι εύλογο και κατανοητό ότι στο πλαίσιο μιας νομοθετικής συζήτησης δεν δύναται να γίνει αναφορά στις επιμέρους διαφοροποιήσεις των υποκειμένων στο πλαίσιο μαζικών κατηγοριών όπως η τάξη. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε όμως, είναι ότι στο πλαίσιο μιας

τέτοιας οριοθέτησης το φύλο αναδεικνύεται ως μια νευραλγική κατηγορία διάκρισης και κατασκευάζεται η έννοια του γυναικείου φύλου ως μια ενιαία κατηγορία, η οποία έρχεται σε αντίθεση με μια άλλη ενιαία οντότητα, το ανδρικό φύλο. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, οι γυναίκες πρέπει να βοηθήσουν τους άνδρες να απεξαρτηθούν από τις πατριαρχικές αντιλήψεις με τις οποίες είχαν γαλουχηθεί τόσα χρόνια. Κατασκευάζονται, έτσι, δύο οντότητες που διακρίνονται ουσιολογικά βάσει του φύλου, και οι οποίες εκκινώντας από τη βασική έμφυλη διαφορά τους οφείλουν να προσπαθήσουν να αλλάξουν και να ανατρέψουν πατριαρχικούς ορισμούς και σημάνσεις. Κατασκευάζονται μέσα από το λόγο δύο είδη συλλογικής έμφυλης ταυτότητας, τα οποία διαφέρουν ουσιακά και τα οποία μπορούν να ανατρέψουν καταπιεστικές δομές, διατηρώντας τη θεμελιωμένη διαφορά τους.

Στο πλαίσιο αυτής της συλλογιστικής, κατασκευάζεται ένα προϋπάρχον υποκείμενο με δεδομένα βιολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία καθορίζουν την ένταξή του σε μια από τις δύο διχοτομικές και αντιθετικές κατηγορίες άνδρας-γυναίκα. Ο τρόπος με τον οποίο το προϋπάρχον υποκείμενο πραγματώνει τα προστάγματα του βιολογικού φύλου του οποίου είναι φορέας, εξαρτάται από κοινωνικούς παράγοντες, όπως η ταξική θέση. Το σημαντικό όμως θα ήταν, να καταργηθεί αυτή η διαφορά ως σημείο εκκίνησης και η ανατροπή των πατριαρχικών κατασκευών να γίνει μέσα από την αποδόμηση του διπολικού σχήματος άνδρας-γυναίκα. Άλλωστε, ακόμη και τα βιολογικά στοιχεία τα οποία κατασκευάζονται ως κρίσιμο στοιχείο καθορισμού και ως βασικό στοιχείο διάκρισης των υποκειμένων, κατασκευάζονται ως τέτοια, δηλαδή ως κρίσιμο στοιχείο διαφοροποίησης των υποκειμένων με ήδη διαμορφωμένες κοινωνικές συνδηλώσεις, μέσω πρακτικών ενός λόγου ο οποίος θεμελιώνει τη «φυσικότητα» του φύλου.

Ο λόγος που εκφέρουν δύο εκπρόσωποι της κοινοβουλευτικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. προσεγγίζει την προαναφερθείσα αναλυτική. Θεωρούν ότι, αφενός το διπολικό καθεστώς ιεραρχίας που ισχύει ανάμεσα στα φύλα δεν συνιστά προϊόν

της φύσης, αλλά αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή και αφετέρου, ότι η μειονεκτική θέση γυναικών υπάρχει σε όλες τις λειτουργίες ακόμη και στις βιολογικές. Πραγματικά, δεν υπάρχει μια καθολικά ισχύουσα εικόνα της «πραγματικής γυναίκας» την οποία οφείλουν να υλοποιούν τα υποκείμενα και η οποία καθορίζεται από βιολογικούς παράγοντες. Άλλωστε, όπως έχει αναφέρει και ο Foucault, η αντιστοιχία ανάμεσα στο βιολογικό φύλο και στο κοινωνικό φύλο, λαμβάνοντας ως κριτήριο τα ανατομικά στοιχεία, τη σεξουαλική επιθυμία, τις βιολογικές λειτουργίες, δεν είναι τίποτε άλλο παρά λόγο-θετική, πολιτισμική κατασκευή η οποία βρίσκεται στις υπηρεσίες της αναπαραγωγικής ετεροφυλοφιλίας. Η πρόταξη του βιολογικού παράγοντα ως καθοριστικού για τη μονοσήμαντη κατηγοριοποίηση των έμφυλων υποκειμένων, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά μία νομιμοποιητική κατασκευή, η οποία εδραιώνει την προαναφερθείσα διχοτομία και τη διατήρηση ενός καταπιεστικού συστήματος ανάμεσα στα φύλα. Έτσι, ο τρόπος με τον οποίο τα υποκείμενα εκφράζουν τη σεξουαλικότητά τους, η οποία δομείται και κατασκευάζεται από το λόγο, αποδίδει στα υποκείμενα συγκεκριμένες έμφυλες ταυτότητες. Ο τρόπος με τον οποίο το κάθε υποκείμενο συγκροτείται μέσα στο πλαίσιο ταυτισιακών πρακτικών και παραστασιακά επιτελεί το φύλο, μεταφράζεται ως μια πλήρης αντιστοιχία στο βιολογικό του φύλο. Έτσι, ο λόγος που αναπτύσσεται για τη σεξουαλικότητα, την κατασκευάζει με όρους βιολογικού φύλου και κατά τον τρόπο αυτό συσκοτίζεται ο τρόπος, με τον οποίο νοηματοδοτείται και κατασκευάζεται το φύλο.

Το σημείο εκείνο το οποίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αφορά στις προτεινόμενες λύσεις για τη βελτίωση του ρόλου και της θέσης των γυναικών στην ελληνική κοινωνία – λύσεις, οι οποίες, όπως αναφέρεται, δεν περιορίζονται μόνο στις νομοθετικές ρυθμίσεις, αλλά στοχειοθετούνται και από την αλλαγή των αντιλήψεων και της νοοτροπίας σχετικά με τους έμφυλους ρόλους. Πράγματι, οι νομοθετικές αυτές αλλαγές αντικατοπτρίζουν από τη μια μεριά, την αναγκαιότητα επίτευξης ισορροπίας ανάμεσα στο νομοθετικό πλαίσιο και στο ευρύτερο κοινωνικό κλίμα που επικρατεί στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας

του 1980, το οποίο σηματοδοτείται από την διαδικασία της αλλαγής και από την άλλη, αντικατοπτρίζει την αναγκαιότητα επικύρωσης των νομοθετικών επιταγών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Όμως, οι νομοθετικές αυτές αλλαγές, αν και τοποθετούν τα θεμέλια για τη βελτίωση του ρόλου των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, δεν αλλάζουν ουσιαστικά τις νοηματοδοτικές πρακτικές. Εννοούμε, ότι για να υπάρξει πραγματική ανατροπή των πατριαρχικών δομών και ουσιαστική αναδιάρθρωση των ρόλων των φύλων, εκτός από τη θέσπιση νομοθετικών ρυθμίσεων προς την κατεύθυνση της ανατροπής των υλικών πρακτικών και συνθηκών που αναπαράγουν και συντηρούν την έμφυλη ανισότητα, χρειάζεται και αλλαγή των νοηματοδοτικών πρακτικών που διακονίζουν τις παραδοσιακές εννοιολογήσεις του φύλου. Στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, αν και προωθούνται και τελικά ψηφίζονται σημαντικά και πρωτοποριακά για την εποχή νομοθετικά μέτρα σε σχέση με τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, εντούτοις, η συλλογιστική που εκφράζεται από πλήθος εισηγητών και οι απόψεις που αρθρώνονται, συνεχίζουν να νομιμοποιούν σημασιοδοτήσεις που ανάγονται σε διχοτομικά σχήματα του έμφυλου χαρακτήρα των υποκειμένων.

Αυτό που είναι σημαντικό για την επιτυχημένη υλοποίηση των νομοθετικών ρυθμίσεων, αλλά και τον ουσιαστικό επαναπροσδιορισμό των έμφυλων σχέσεων και θέσεων, είναι να αποδομηθούν τα κοινωνικά συμφραζόμενα που κατασκευάζουν τις διχοτομικές εννοιολογήσεις του φύλου και να δοθεί έμφαση στο έμφυλο υποκείμενο, αλλά όχι στο διχοτομημένο³⁶. Είναι κρίσιμο να καταργηθεί η ουσιοκρατική αντίληψη περί της «αιώνιας γυναίκας» και να κυριαρχήσει αυτή που εννοιολογεί τις γυναίκες ως πολύμορφα υποκείμενα που φέρουν πολλαπλές ταυτότητες και δομούνται διαφορετικά σε διαφορετικές εποχές. Έτσι, θα μπορούσαμε να μιλούμε για το «[...] ανδρόγυνο υποκείμενο, δηλαδή υποκείμενο έμφυλο αλλά όχι διχοτομημένο [...]»³⁷. Οι νομοθετικές

³⁶ Βλ. Μ.Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας. Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας, 2002, σ.σ. 191-192.

³⁷ Βλ. Μ.Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας. Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, ο.π., σ. 192.

αλλαγές οι οποίες βασίζονται στη λογική της διαφοράς των φύλων και αναπαράγουν τη διπολικά σχήματα προσέγγισης του έμφυλου χαρακτήρα των υποκειμένων, δεν οδηγούν σε πραγματικές αναδιαρθρώσεις και ανασημάνσεις της έμφυλης υποκειμενικότητας, απλώς διευκολύνουν τα υποκείμενα να επιτελούν παραδοσιακά προσδιορισμένους ρόλους. Για το λόγο αυτό, ακόμη και η διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο, η οποία εκλαμβάνεται ως πατριαρχική συνδήλωση και η οποία, όπως υποστηρίξαμε δεν αντιστοιχεί σε πραγματικές δομές, αλλά συνιστά μια λογο-θετική, πολιτισμική κατασκευή, δεν είναι απαραίτητο να καταργηθεί, αλλά να επανα-προσδιορισθεί το περιεχόμενό της. Ο επανα-προσδιορισμός του περιεχομένου συνίσταται στον επανακαθορισμό των δραστηριοτήτων που παραδοσιακά εντάσσονται στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο αλλά και στην κατάργηση της πρόσδεσης των ανδρών με τον πρώτο και των γυναικών με το δεύτερο.

Ο κοινοβουλευτικός λόγος που εκφέρεται από εκπροσώπους της δεξιάς παράταξης, διαφοροποιείται σημαντικά από τις προηγούμενες αναφορές. Τα αίτια καταπίεσης των γυναικών δεν εντοπίζονται στην καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας, όπως ήταν αναμενόμενο, αλλά στο γεγονός ότι οι γυναίκες στερούνταν κάποια δικαιώματα, τα οποία απολαμβάνει ο άνδρας. Ουσιαστικά καταπιεσμένη δεν ήταν ποτέ η γυναίκα στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, αφού ως άτομο κατείχε κυρίαρχη θέση στο πλαίσιο της οικογένειας. Η θεσμική αναγνώριση δικαιωμάτων που στερούνται μέχρι σήμερα οι γυναίκες, ενώ αντίθετα τα δικαιώματα αυτά είναι νομικά κατοχυρωμένα για τους άνδρες, είναι το μοναδικό στοιχείο το οποίο πρέπει να αλλάξει και το οποίο θα οδηγήσει στη θεμελίωση ισότητας ανάμεσα στα φύλα.

Η τεκμηρίωση των ως άνω απόψεων πραγματοποιείται μέσω της λογο-θετικής διπολικής κατασκευής του φύλου. Αναδεικνύεται ρητά η διάκριση ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο, ενώ το βιολογικό φύλο θεωρείται ότι αποτελεί την επιφάνεια επάνω στην οποία εγγράφονται και επενδύονται τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά του κοινωνικού φύλου. Είναι διακριτοί οι βασικοί άξονες του

βιολογικού ντετερμινισμού, αφού θεωρείται ότι συγκεκριμένα βιολογικά χαρακτηριστικά είναι αυτά που καθορίζουν και προσδιορίζουν τους έμφυλους ρόλους. Το πιο σημαντικό είναι η ικανότητα της γυναίκας να «τίκτει», πλαισιωμένη από το κοινωνικό συμφραζόμενο της μητρότητας, η οποία εννοιολογείται άλλοτε ως δύναμη και σε άλλες περιπτώσεις, ως αδυναμία. Σηματοδοτημένη ως «δύναμη», εξυπηρετεί και νομιμοποιεί την πρόσδεση και ταύτιση των γυναικών με λειτουργίες και δραστηριότητες του ιδιωτικού χώρου της οικογένειας, χρίζοντας τις γυναίκες ως κυρίαρχες μέσα στην οικογένεια. Εννοιολογημένη ως «αδυναμία», θεμελιώνει τον αποκλεισμό των γυναικών από συγκεκριμένες δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής και εδραιώνει έμφυλες διακρίσεις. Η βιολογική αυτή ικανότητα των γυναικών, η οποία θεωρείται ότι επιτελείται με τον ίδιο τρόπο από όλες τις γυναίκες, προσδιορίζει με αυστηρό τρόπο τους ρόλους που αυτές θα υιοθετήσουν, αλλά και τους ρόλους που είναι ικανές να επιτελέσουν. Οι σημάνσεις με τις οποίες επενδύεται το βιολογικό αυτό χαρακτηριστικό είναι πολύ σημαντικές για τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η έμφυλη υποκειμενικότητα. Το «φύλο» αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διάκρισης και ιεράρχησης των υποκειμένων, ενώ ταυτόχρονα προσδιορίζει κοινωνικούς τόπους στους οποίους τα υποκείμενα μπορούν να ενεργοποιηθούν. Η έμφυλη υποκειμενικότητα κατασκευάζεται με μονοδιάστατο τρόπο, αγνοώντας ότι το φύλο αποτελεί μια διάσταση ανάμεσα σε άλλες, η οποία κατασκευάζει πολλαπλές θέσεις υποκειμένων. Οι ουσιακές συνδηλώσεις είναι εμφανείς. Το φύλο θεμελιώνεται μέσω του λόγου ως μια ουσιακή ποιότητα την οποία έχουν τα υποκείμενα, και η οποία προδιαγράφει τον τρόπο (και όχι τους τρόπους) με τον οποίο θα υλοποιήσουν τον έμφυλο χαρακτήρα τους.

Προτάσσεται μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία «[...] το βιολογικό φύλο παραπέμπει σε σαφή και *de facto* δεδομένα των πρωταρχικών μας έμφυλων χαρακτηριστικών³⁸». Έτσι, το κοινωνικό φύλο θεωρείται ότι εκφράζει χαρακτηριστικά, τα οποία είναι ήδη εγγεγραμμένα στον πυρήνα της έμφυλης

³⁸ Βλ. J.Butler, «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π., σ. 398.

ουσίας, ενώ ταυτόχρονα το βασικό και ισχυρότερο χαρακτηριστικό του πυρήνα αυτού είναι η ικανότητα της γυναίκας να τίκτει. Η προδιαγραφή έμφυλων συμπεριφορών, οι οποίες εκφράζουν τα βιολογικά φερόμενα χαρακτηριστικά, περιορίζει τις δυνατότητες εμπρόθετης δράσης του υποκειμένου, αφού ότι καθορίζεται εκ φύσεως είναι δύσκολο να αλλάξει. Έτσι, η κατασκευή της μητρότητας ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό εννοιολόγησης της γυναικείας υποκειμενικότητας είναι δύσκολο να αλλάξει, αφού η μητρότητα δεν είναι τίποτα άλλο, παρά η έκφραση μιας προκαθορισμένης βιολογικής λειτουργίας. Για το λόγο αυτό, οι έμφυλοι ρόλοι οφείλουν να συμμορφώνονται με τον έμφυλο πυρήνα των υποκειμένων και την υιοθέτηση συμπεριφορών οι οποίες ταιριάζουν με το έμφυλο υλικό τους. Η νομική κατοχύρωση δικαιωμάτων για τις γυναίκες όμοια με εκείνα των ανδρών, εξυπηρετεί την τέλεση των προκαθορισμένων ρόλων τους με καλύτερο και πιο αποτελεσματικό τρόπο, αλλά δεν οδηγεί στην αποδόμηση του φύλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΙΣΟΤΗΤΑ

9.1 Εισαγωγή

Η «ισότητα» ανάμεσα στα φύλα αποτελεί τη βασική αρχή όλων των κοινοβουλευτικών συζητήσεων της μελέτης μας και τον τελικό στόχο όλων των υπό συζήτηση νομοσχεδίων. Οι εκπρόσωποι κάθε κομματικής παράταξης που συμμετέχουν στις συνεδριάσεις, διατυπώνουν μια διαφορετική εννοιολόγηση της ισότητας και αυτό προκύπτει μόνο όταν γίνονται πιο συγκεκριμένοι στις απόψεις τους. Διότι όλοι οι συμμετέχοντες συμφωνούν ότι η ισότητα αποτελεί το φυσιολογικό κοινωνικό καθεστώς, και ότι η ανισότητα ανάμεσα στον άνδρα και στη γυναίκα πρέπει να ανατραπεί, προκειμένου να επιτευχθεί η κοινωνική ευρυθμία, αλλά όταν καλούνται να ορίσουν τις κοινωνικές συνδηλώσεις της ισότητας, τότε προκύπτουν οι επιμέρους διαφοροποιήσεις στις απόψεις τους. Αυτή η κατηγορία ανάλυσης κρίνεται νευραλγική για τη συνολική μελέτη, καθόσον από τη διαχείριση αυτής, προκύπτουν βασικές εννοιολογικές παράμετροι της γυναικείας υποκειμενικότητας και ταυτόχρονα, δίνονται απαντήσεις στα κεντρικά ερωτήματα της μελέτης μας. Μέσα από την ανάλυση της σημασιοδότησης της ισότητας από τους βουλευτές αναπαρίστανται και κατασκευάζονται οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα έμφυλα υποκείμενα. Επιπλέον, προκύπτει και αναλύεται το ερώτημα σχετικά με το εάν ο νοηματικός προσδιορισμός της ισότητας από τον υπό μελέτη πολιτικό λόγο, οδηγεί σε μια αποδόμηση της έννοιας του έμφylου υποκειμένου ή απλώς επιτυγχάνεται ένας

εκουγχρονισμός της ανισότητας μέσα από την παροχή διευκολύνσεων στις γυναίκες για να επιτελούν τους παραδοσιακά οριοθετημένους ρόλους τους. Σκιαγραφείται για μία ακόμη φορά το προφίλ του γυναικείου κοινωνικού φύλου.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο διαχείρισης της έννοιας της «ισότητας», οι κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι αναφέρονται ταυτόχρονα και στα «αίτια καταπίεσης των γυναικών», προκειμένου, αρχικά, να οριοθετήσουν, τη μειονεκτική θέση των γυναικών και στη συνέχεια, να προσδιορίσουν με πιο σαφή τρόπο τη διαδικασία αντιμετώπισης και ανατροπής του υφιστάμενου καθεστώτος. Για το λόγο αυτό, θα διαπιστώσουμε στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, την παράθεση κάποιων σύντομων αναφορών και σχολιασμών που έχουν ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. κεφάλαιο 8), έτσι ώστε να επιτευχθεί η παρουσίαση των απόψεων των εισηγητών, όχι με αποσπασματικό τρόπο, αλλά με τρόπο που καταδεικνύει τη συνέχεια των λόγων τους και που αναδεικνύει με γλαφυρό ύφος την επιχειρηματολογία τους αναφορικά με τον εννοιολογικό προσδιορισμό της «ισότητας».

9.2 Κοινωνική ισότητα, ισονομία ή ισότητα;

Η βασική εισηγήτρια της κομμουνιστικής παράταξης του Κ.Κ.Ε (ημ.γεν.:1942), αναγνωρίζοντας το έλλειμμα των κοινωνικών δυνάμεων που δημιουργείται όταν δεν αξιοποιούνται οι ικανότητες των γυναικών, δίνει έμφαση στο γεγονός ότι οι αλλαγές που πραγματοποιούνται σε θεσμικό επίπεδο πρέπει να συνοδεύονται και από τις αντίστοιχες οικονομικές μεταρρυθμίσεις, καθόσον «η ισοτιμία κοστίζει¹», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά. Το ζήτημα της βελτίωσης της θέσης των γυναικών πρέπει να προσεγγίζεται σε κοινωνική βάση, καθώς συνδέεται άμεσα με την ευρύτερη κοινωνική ευρυθμία. Η εισηγήτρια τονίζει, ότι αν και θεσπίζονται νόμοι σχετικά με την ισοτιμία ανδρών και γυναικών, στην πράξη τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά, καθώς υπάρχουν σαφείς διακρίσεις κατά των γυναικών. Για παράδειγμα, αναφέρεται σε προκηρύξεις θέσεων βάσει του φύλου και επιπρόσθετα, μνημονεύει ένα συγκεκριμένο εργοστάσιο στο οποίο, ενώ

¹ Βλ. Αι. Υψηλάντη – Σακελλαριάδου (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1871.

δόθηκαν αυξήσεις στους εργαζόμενους, οι γυναίκες αμείφθηκαν λιγότερο σε σχέση με τους άνδρες.

Αναφερόμενη σε μια συγκεκριμένη διάταξη του νομοσχεδίου με αριθ. 1414/84, η οποία αφορά στα οικογενειακά επιδόματα και, ειδικότερα, στην υπό συζήτηση ρύθμιση βάσει της οποίας οι δύο σύζυγοι θα μοιράζονται το οικογενειακό επίδομα, υποστηρίζει ότι οι αλλαγές προς την ισοτιμία των δύο φύλων, πρέπει να γίνονται βάσει της θέσης που κατέχει ο άνδρας στην ελληνική κοινωνία και να στοχεύουν στην κατάκτηση, από την πλευρά της γυναίκας, των δικαιωμάτων που έχει και ο άνδρας.

Την ισοτιμία την βλέπουμε σαν προσπάθεια εξίσωσης προς τα πάνω, δηλαδή να πάρουν και οι γυναίκες ότι παίρνουν και οι άνδρες².

Θεωρεί ότι έχουν ωριμάσει οι αντικειμενικές και υποκειμενικές συνθήκες για την επίλυση του γυναικείου ζητήματος. Η λύση του γυναικείου ζητήματος, το οποίο έχει ταξικό χαρακτήρα (και για αυτό τα αστικά κόμματα δεν μπόρεσαν να το επιλύσουν), είναι δυνατή μόνο με το πέρασμα στο σοσιαλισμό. Κατά έναν τρόπο, θεωρεί ότι το πρόβλημα της ανισότητας αφορά στις γυναίκες της εργατικής τάξης και μόνο (βλ. κεφάλαιο 8).

[...] όταν οι πολιτικές συνθήκες είναι κατάλληλες, πραγματικά η γυναίκα χειραφετείται και παίρνει πολλά από τα δικαιώματά της. Και όταν μιλάμε για γυναίκες, μιλάμε για τις γυναίκες του Λαού, τις εργαζόμενες γυναίκες³.

Η εισηγήτρια της κομμουνιστικής παράταξης, τονίζοντας την αναγκαιότητα διάκρισης των όρων «ισοτιμία» και «ισότητα», αναφέρει ότι δεν ορίζει την ισοτιμία των γυναικών στη βάση ενός ανταγωνισμού με τον άνδρα, αλλά θεωρεί ότι οι γυναίκες, λόγω του γεγονότος ότι κυοφορούν και γεννούν, αλλά και λόγω του ότι ήταν τόσα χρόνια καταπιεσμένες, θα πρέπει να τύχουν μιας κρατικής

² Βλ. Αι. Υψηλάντη – Σακελλαριάδου (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1871.

³ Βλ. Αι. Υψηλάντη – Σακελλαριάδου (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1906.

εύνοιας. Τίθεται υπέρ των θετικών διακρίσεων. Υποστηρίζει ακόμη ότι οι γυναίκες οι οποίες δεν εργάζονται, θα έπρεπε να έχουν ιατροφαρμακευτική περιθαλψη. Διευκρινίζει ότι όταν αναφέρεται στην «ισότητα», δεν εννοεί ίσα δικαιώματα και ίσες υποχρεώσεις, αλλά υποστηρίζει την κοινωνική ισότητα, η οποία παραπέμπει σε ένα καθεστώς ισότητας που προκύπτει από την ενότητα πολλών και ποικίλων παραγόντων: οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών. Κοινωνική ισότητα σημαίνει να ληφθεί υπόψη η διαφορετικότητα των γυναικών.

Ισοτιμία για μας δεν σημαίνει ίσες υποχρεώσεις και ίσα δικαιώματα. [...] όταν η γυναίκα έχει την υποχρέωση να είναι μητέρα δεν μπορεί να της πείτε, ότι θα πρέπει να δουλεύει κάτω από τους ίδιους όρους που δουλεύει ο άνδρας. Αυτό δεν μπορεί να συμβεί σε καμία περίπτωση⁴.

Βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1940) διαφωνεί με τη χρήση του όρου «ισότητα», διότι θεωρεί ότι ο όρος αυτός υποκρύπτει ένα λανθάνον νόημα, το οποίο αφορά στη φυσική μειονεκτικότητα των γυναικών και στην αντιμετώπισή τους ως το ασθενές φύλο. Κάτι τέτοιο αντιβαίνει στην πραγματικότητα, η οποία είναι, ότι τα δύο φύλα έχουν διαφορετικά βιολογικά χαρακτηριστικά. Η κατοχή όμως αυτών των διαφορετικών βιολογικών χαρακτηριστικών δεν οδηγεί σε ιεραρχική αξιολόγηση των έμφυλων υποκειμένων και δεν συνεπάγεται την τοποθέτηση ανδρών και γυναικών σε ανώτερη ή κατώτερη θέση. Είναι βιολογικά χαρακτηριστικά και όχι χαρακτηριστικά κοινωνικά δομημένα. Για τους λόγους αυτούς, η φράση «ισότητα ανδρών και γυναικών» πρέπει να αντικατασταθεί με τον όρο «ισονομία».

[...] θεωρώ ανεπιτυχή την έκφραση «ισότητα ανδρών και γυναικών». [...] Γι' αυτό, λοιπόν, θα πρότεινα και στο συζητούμενο νομοσχέδιο και στην καθημερινή ζωή, να εγκαταλείψουμε τη χρήση του όρου ισότητα ανδρών και γυναικών και να προτιμήσουμε πάγια την έκφραση: Ισονομία ανδρών και γυναικών, αφού εξ' άλλου περί αυτού πρόκειται. Για τό δικαίωμα, δηλαδή του θηλυκού φύλου να αντιμετωπίζεται σάν άτομο, όχι σάν άτομο ίσο προς τό αντίθετο φύλο, αλλά χωρίς διάκριση απέναντι στο άλλο φύλο, εξ αιτίας του φύλου του. Ένα αίτημα που είναι και των δύο

⁴ Βλ. Αι. Υψηλάντη – Σακελλαριάδου (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1907.

φύλων καί μεταξύ ανδρών, δηλαδή να μη υπάρχουν διακρίσεις στο νόμο καί στη κοινωνική τους μεταχείριση, πού να προέρχονται από την διαφορά του χρώματος, από την διαφορά της φυλής, από τη διαφορά της κοινωνικής προέλευσης⁵.

Έτσι, κατοχυρώνεται το δικαίωμα της γυναίκας να αντιμετωπίζεται σαν αυτόνομο άτομο και όχι πάντα σε σχέση με τον άνδρα, αγωνιζόμενη να κατακτήσει τα δικαιώματα τα οποία έχει ο άνδρας. Άλλωστε, το καθεστώς που νομιμοποιεί την ιεραρχία ανάμεσα στα δύο φύλα είναι προϊόν κοινωνικής κατασκευής και δεν προκύπτει από βιολογικές παραμέτρους, όπως υποστηρίζει ο εισηγητής.

Την ίδια άποψη εκφράζει και εισηγητής της κομμουνιστικής παράταξης του Κ.Κ.Ε (ημ.γεν.:1937), λέγοντας πως ουδέποτε μπορεί να εξασφαλιστεί ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα, καθώς η γυναίκα χαρακτηρίζεται από την ιδιαιτερότητα της μητρότητας, η οποία αποτελεί κοινωνικό λειτουργήμα - ιδιαιτερότητα η οποία πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, προκειμένου να επιτευχθεί, όχι η ισότητα, αλλά η κοινωνική ισότητα και ισοτιμία.

Εμείς δεν λέμε ισότητα, γιατί δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ισότητα όταν η γυναίκα επιτελεί ένα ιδιαίτερο κοινωνικό λειτουργήμα, τη μητρότητα. Εμείς μιλάμε για κοινωνική ισότητα, για ισοτιμία. Δηλαδή, να λάβουμε υπόψη μας τον ιδιαίτερο ρόλο της γυναίκας⁶.

Το καινούργιο και σημαντικό στοιχείο στις προαναφερθείσες εισηγήσεις των τριών βουλευτών είναι η αντίθεση που εκφράζουν στη χρήση του όρου «ισότητα» και η πρότασή τους για αντικατάστασή του από τους όρους «κοινωνική ισότητα» και «ισοτιμία». Η συλλογιστική που διέπει και τις τρεις εισηγήσεις είναι όμοια, ενώ η μοναδική διαφορά τους εντοπίζεται στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας, προκειμένου να υποστηρίξουν τις απόψεις τους. Η θέση τους, λοιπόν, αυτή προκύπτει από την υποστήριξη της αντίληψης της διαφορετικότητας που ισχύει ανάμεσα στις δύο κατηγορίες έμφυλων υποκειμένων και η οποία είναι εγγενής σε αυτές. Η διαφορετικότητα αυτή

⁵ Βλ. Γ. Χαράλαμπος (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3114.

⁶ Βλ. Κ. Κάππος (Κ.Κ.Ε.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1911.

συγκεκριμενοποιείται από τον εισηγητή της κομμουνιστικής παράταξης, αναφέροντας ότι η «μητρότητα» είναι το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο ανάμεσα στα δύο φύλα, και προβάλλεται ως κάτι το οποίο πρέπει να αναγνωσθεί με θετικό τρόπο. Αυτό σημαίνει, ότι πρέπει να προβάλλονται τα χαρακτηριστικά εκείνα τα οποία διαφοροποιούν τις γυναίκες από τους άνδρες διότι εάν αυτό δεν συμβεί, τότε οι γυναίκες θα υποβιβάζονται, θα χαρακτηρίζονται και θα εννοιολογούνται πάντα σε σύγκριση με τον άνδρα. Επομένως, διατηρείται η ισχύουσα αντίληψη περί διαφοράς των δύο φύλων και απλώς, προτείνεται η επαναξιολόγησή της. Δηλαδή, διατηρούνται τα χαρακτηριστικά εκείνα που, πάντα, θεωρείτο ότι διέκριναν τον άνδρα από τη γυναίκα και διαχρονικά συνιστούσαν τη βασική πηγή του καθεστώτος ανισότητας που ίσχυε ανάμεσά τους, αλλά στο πλαίσιο μιας νέας εννοιολόγησης της ισότητας και αναγνώρισης της ίσης μεταχείρισης των γυναικών, τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν τον πυρήνα της εφαρμογής της κοινωνικής ισότητας. Πραγματοποιείται μια εκ νέου σημασιοδότηση της κατηγορίας της γυναίκας, διατηρώντας, όμως, τα στοιχεία που στο παρελθόν συνιστούσαν την αιτία της μειονεκτικής της θέσης. Από τη στιγμή που οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα λαμβάνονται υπόψη ως δεδομένες, προκύπτει ότι η έννοια του «φύλου» είναι εγγενώς διχοτομική.

Διακρίνουμε, όμως, μια αντίφαση στο λόγο της εισηγήτριας της κομμουνιστικής παράταξης, καθώς από τη μια μεριά, αναφέρει ότι οι γυναίκες δεν πρέπει να ορίζονται ανταγωνιστικά με τους άνδρες, θέση η οποία εντάσσεται στη συλλογιστική βάσει της οποίας οι γυναίκες δεν πρέπει να ορίζονται σε σχέση με τους άνδρες, ενώ από την άλλη μεριά, αναφέρει ότι οι γυναίκες πρέπει να αποκτήσουν τα δικαιώματα που απολαμβάνουν και οι άνδρες. Επίσης, τονίζει ότι η διαφορετικότητα των γυναικών συνίσταται στο ότι γεννούν. Διαφορετικότητα σε σχέση με ποιόν; Σε σχέση με τους άνδρες. Συμπεραίνουμε, ότι ακόμη και όταν δηλώνει ρητώς η εισηγήτρια ότι οι γυναίκες δεν πρέπει να σημασιοδοτούνται σε σχέση με τους άνδρες, η αναλυτική ανάπτυξη της θέσης της αποκαλύπτει το ακριβώς αντίθετο.

Ο εισηγητής της κοινοβουλευτικής παράταξης στο πλαίσιο της αιτιολόγησης της θέσης του, υποστηρίζει ότι οι βιολογικές διαφορές δεν κατατάσσουν τα έμφυλα υποκείμενα σε ανώτερο και κατώτερο, αλλά οι ιεραρχικές σχέσεις και το καθεστώς ανισότητας είναι αποτέλεσμα κοινωνικής κατασκευής. Πράγματι, η ονοματοδότηση των βιολογικών χαρακτηριστικών ως ανδρικά και γυναικεία και η συνακόλουθη εννοιολογική τους πλαισίωση με διχοτομικές αναφορές οδηγούν σε άνισες ιεραρχικές σχέσεις. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η ιστιμία, θα πρέπει να αναγνωριστούν οι πολλαπλές διαφορές ανάμεσα στα υποκείμενα και να «λειανθεί» το έδαφος για την υλοποίηση των ποικίλων θέσεων που καταλαμβάνουν τα υποκείμενα. Το κάθε υποκείμενο είναι ίσο και ισότιμο, χωρίς όμως να έχει χαρακτηριστεί πρώτα ως άνδρας ή γυναίκα, διότι με αυτό τον τρόπο, εισάγεται στο σύστημα σχέσεων που υποδηλώνει το «φύλο», συμπαρασύροντας ποικίλες εννοιολογικές αναφορές. Όπως αναφέρει και η Μ.Παντελίδου – Μαλούτα, «[...]δεν αρκεί ως μέτρο ισότητας και για την εμβάθυνση της δημοκρατίας, η επιδίωξη ισότιμης αντιμετώπισης δύο κατασκευασμένων κατηγοριών φύλου, οι οποίες ιεραρχούν, περιορίζουν και ομοιογενοποιούν καταπιεστικά τα υποκείμενα, αλλά αυτό που επιβάλλεται είναι ριζοσπαστική και συνολική απελευθέρωση από τις ίδιες τις κατηγορίες, για τις οποίες γίνονται (αδιέξοδες) απόπειρες ισότιμης αντιμετώπισης στον δημόσιο χώρο».

9.3 Καπιταλισμός και ανισότητα

Η ισότητα των δύο φύλων δεν αφορά μόνο στις γυναίκες, αλλά και σε ολόκληρη την κοινωνία, αναφέρει εισηγητής της παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1938), αφού η άνιση μεταχείριση των δύο φύλων και πιο συγκεκριμένα η μειονεκτική θέση της γυναίκας στην κοινωνία, καταδυναστεύει ακόμη και τους άνδρες.

Αν πάρουμε το παλαιό Οικογενειακό Δίκαιο που η Κυβέρνησή μας πολύ σωστά το άλλαξε, θα δούμε ότι λέει σαφώς ότι, τα βάρη του γάμου τα έφερε ο άνδρας⁸.

⁷ Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας, 2002, σ. 43.

⁸ Βλ. Π. Βάλβης (ΠΑ.ΣΟ.Κ) Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1903.

Την ίδια συλλογιστική εκφράζει και η εισηγήτρια της ίδιας παράταξης (ημ.γεν.:1946) όταν αναφέρει, ότι η ισότητα ανδρών και γυναικών...

[...] δέν είναι μόνο γυναικείο θέμα. Είναι ένα θέμα πού άφορά καί τόν άνδρα καί κατ' επέκταση όλόκληρη τήν έλληνική κοινωνία. Γιατί ή καθιέρωση τής ισονομίας ανάμεσα στα δύο φύλα άποτελεί, κύριε Πρόεδρε, καθοριστικό βήμα στήν χειραφέτηση του άνθρώπινου γένους?.

Εντοπίζοντας τις αιτίες της καταπίεσης των γυναικών, τόσο στον καπιταλισμό, όσο και στην πατριαρχία, ο εισηγητής της πλειοψηφίας θεωρεί ότι το καθεστώς αυτό καταπίεσης εμφανίζεται σε όλους τους κοινωνικούς τομείς, ακόμα και στις βιολογικές λειτουργίες, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο θέμα της διπλής ηθικής που εφαρμόζεται στους άνδρες και στις γυναίκες (βλ. κεφάλαιο 8). Τέλος, σημειώνει ότι η επίτευξη της ισότητας δεν μπορεί να είναι μόνο αποτέλεσμα θεσμών και νόμων, αλλά και της αλλαγής της νοοτροπίας των ατόμων καθώς και των μέχρι τώρα παγιωμένων αντιλήψεων, ως αποτέλεσμα του αγώνα κάθε ατόμου με τον εαυτό του. Τονίζει ότι και τα δύο φύλα είναι αλλοτριωμένα και πρέπει να απεξαρτηθούν από την αλλοτρίωση για να μπορέσουν να αφυπνισθούν.

[...] χρειάζεται αγώνας, αγώνας και με τον εαυτό μας. [...] Χρειάζεται λοιπόν αγώνας και με τους άνδρες και με τις γυναίκες τις αλλοτριωμένες. Οι γυναίκες είναι αλλοτριωμένες, έτσι τα βοηκάμε, έτσι τα συνεχίζουμε και χρειάζεται να αφυπνισθούν⁹.

Βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1928) θεωρεί, ότι πέρα από όλες τις θεσμικές πράξεις που κατοχυρώνουν την ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα, ένας εξίσου βασικός παράγοντας για να μπορέσει η ισότητα να υπερβεί τη θεσμική της κατοχύρωση και να εφαρμοστεί και ως κοινωνική πρακτική, είναι η κοινωνική αποδοχή αυτής από τους κοινωνούς.

⁹ Βλ. Ε. Κατσέλη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. σ. 3113- 3114.

¹⁰ Βλ. Π. Βάλβης (ΠΑ.ΣΟ.Κ) Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΛΖ', σ. 1904.

Στόχος μας είναι να αλλάξουμε το συσχετισμό δυνάμεων στο πολιτικοκοινωνικό επίπεδο για να μεταβάλουμε έτσι το πνεύμα των εργασιακών σχέσεων. [...] Και σήμερα υπάρχουν οι βάσεις ενός εδραιωμένου μαζικού, ταξικού, κινήματος που κάθε εργαζόμενος, κάθε συνδικαλιστική οργάνωση αποδέχεται το συσχετισμό αυτό. [...] η ισότητα στις γυναίκες δεν είναι θέμα νόμου, δεν είναι θέμα χαρτιών, αλλά είναι θέμα κοινωνικής αποδοχής¹¹.

Ο εν θέματι εισηγητής δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην αλλαγή των αντιλήψεων που συνιστούν την κοινή γνώμη, ως μια ιδιαίτερα σημαντική παράμετρο, προκειμένου να υλοποιηθούν οι βασικοί άξονες της ισότητας που θεσπίζονται με το υπό συζήτηση νομοσχέδιο που αφορά, κυρίως, στις εργασιακές σχέσεις (Ν. 1414/84). Όπως εν μέρει διαπιστώνουμε και από το απόσπασμα, η συνολική προσέγγιση του εισηγητή εμπεριέχει εμφανή στοιχεία μαρξιστικής προσέγγισης. Από τη μια μεριά, θεωρεί ότι το ταξικό εργατικό κίνημα είναι εκείνο, το οποίο θα οδηγήσει στις απαιτούμενες αλλαγές στον εργασιακό χώρο, έτσι ώστε να αναδομηθεί, τόσο ο καταμερισμός εργασίας, όσο και οι συνθήκες εργασίας και από την άλλη μεριά υποστηρίζει ότι οι διαφορές των φύλων δεν είναι οριζόντιες αλλά κάθετες και ότι η ανισότητα είναι πιο εμφανής στα κατώτερα στρώματα. Με την παρατήρηση αυτή θέλει να τονίσει, ότι ο καπιταλιστικός τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας είναι υπεύθυνος για τη μειονεκτική θέση στην οποία βρίσκονται οι γυναίκες από πλευράς νομοθεσίας αφού...

[...] κάτω από το πλέγμα αυτών των καπιταλιστικών σχέσεων, οπωσδήποτε υπάρχει εξάρτηση¹².

Για να αλλάξει το καθεστώς αυτό ανισότητας, θα πρέπει να επέλθει αλλαγή στις ευρύτερες κοινωνικές δομές. Επομένως, ο εισηγητής της πλειοψηφίας προσδιορίζει το ζήτημα εφαρμογής και αποκατάστασης της ισότητας σε δύο βασικούς άξονες: αφενός, πρέπει να αλλάξει ο καπιταλιστικός τρόπος οργάνωσης της σύνολης κοινωνίας ο οποίος αναπαράγει ένα καθεστώς αδικίας και διαιώνίζει την κοινωνική ανισότητα, κυρίως, στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και αφετέρου, είναι απαραίτητο να αναδιαμορφωθεί και η νοοτροπία

¹¹ Βλ. Γ. Καλογήρου (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1903.

¹² Βλ. Γ. Καλογήρου (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1902.

του ελληνικού λαού, έτσι ώστε να εφαρμοστεί το καθεστώς ισότητας και στην πράξη.

Κοινό στοιχείο των ανωτέρω εισηγητών, πέρα από τη μαρξιστική τους προσέγγιση σχετικά με τα αίτια καταπίεσης των γυναικών, στην οποία έχουμε αναφερθεί αναλυτικότερα σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελεί η έμφαση στην αλλαγή της νοοτροπίας της κοινής γνώμης, προκειμένου να γίνει αποδεκτή η ισότητα για να μπορέσει να υλοποιηθεί. Είναι εξαιρετικά σημαντική η άποψη που διατυπώνεται, ότι το καθεστώς ανισότητας που ίσχυε ανάμεσα στα δύο φύλα καταπίεζε, όχι μόνο τις γυναίκες, αλλά και τους άνδρες και, έτσι προκύπτει ως αναγκαιότητα η αποδόμηση του χαρακτήρα του φύλου και η κατάργηση των περιοριστικών ταυτοτήτων των έμφυλων υποκειμένων. Η αναγνώριση της πολλαπλότητας των ταυτοτήτων είναι κυρίαρχος στόχος, προκειμένου η έμφυλη ταυτότητα να μην αποτελεί τη βάση της πολιτικής που αναπτύσσεται για τα φύλα. Στόχος δεν πρέπει να είναι η ένταξη και συμμετοχή περισσότερων γυναικών, με κυρίαρχη την έμφυλη ταυτότητα, σε χώρους ανδροκεντρικά οριοθετημένους, αλλά η αντιμετώπιση όλων των υποκειμένων ως ίσων και φορέων πολλαπλών και αντιθετικών ταυτοτήτων. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικός ο αγώνας του κάθε υποκειμένου με τον εαυτό του, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η εισηγήτρια του ΠΑ.ΣΟ.Κ.

9.4 Κοινωνική απελευθέρωση και ισότητα

Ο Υπουργός Εργασίας (ημ.γεν.:1918) θεωρεί ότι υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην ισότητα και στην κοινωνική απελευθέρωση, καθώς πρέπει αρχικά η γυναίκα να απελευθερωθεί από τα δεσμά που την καταπιέζουν για να μπορέσει να εφαρμοστεί το καθεστώς ισότητας.

Έχουμε πει ότι δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνική απελευθέρωση, εάν δεν υπάρξει ισότητα. Δεν μπορεί να υπάρξει βοήθεια προς τη γυναίκα γενικά, εάν δεν την απελευθερώσουμε απ' όλα εκείνα τα δεσμά, απ' όλες εκείνες τις διακρίσεις, οι οποίες τη δυναστεύουν¹³.

¹³ Βλ. Ευ. Γιαννόπουλος (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1911.

Τα «δεσμά» στα οποία αναφέρεται ο Υπουργός στο ανωτέρω απόσπασμα, αντιστοιχούν, όχι μόνο στις νομοθετικές ελλείψεις αναφορικά με τη θεσμική θέση της γυναίκας, αλλά και στο ευρύτερο πλέγμα αντιλήψεων και στάσεων σχετικά με τη θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία.

Την ίδια άποψη εκφράζει και εισηγήτρια της πλειοψηφίας (ημ.γεν.:1949), η οποία δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην εξάλειψη των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων, προκειμένου να μπορέσει να υλοποιηθεί η ισότητα.

Γιατί η ισότητα – όπως το είπα και θέλω να το ξανατονίσω – δεν κατοχυρώνεται μόνο με νομοσχέδια. Τα νομοσχέδια ανοίγουν δρόμο. Η γυναίκα μπορεί από καλύτερη θέση να διεκδικήσει έναν παραπέρα στόχο με κάθε νομοσχέδιο, που έρχεται. Αλλά η ισότητα, χρειάζεται κάτι περισσότερο. Χρειάζεται να χτυπηθεί το εμποικοδόμημα. Χρειάζεται να κτυπηθεί εκείνο το πλέγμα των προκαταλήψεων των ταμπού – και αν θέλετε – μιας κοινής πλύσης εγκεφάλου, που έχει γίνει εκατοντάδες χρόνια σήμερα¹⁴.

Εισηγητής της κυβερνητικής παράταξης (ημ.γεν.:1941) χαρακτηρίζει την ισότητα των δύο φύλων ως βασική προϋπόθεση για τη γενικότερη κοινωνική απελευθέρωση, καθώς είναι απαραίτητη η συμμετοχή των γυναικών στα κοινά και η κατάργηση της επικυριαρχίας του άνδρα. Επιχειρηματολογεί λέγοντας:

Ο Πλάτωνας θά πεί, ότι η ισότητα τῶν φύλων εἶναι τό θεμέλιο τῆς ἀγάπης. Καί ὁ Σόλωνας θά πεί ὅτι ἀνισότητα στίς πολιτεῖες κλονίζει τά θεμέλια τῆς κοινωνίας¹⁵.

Η υλοποίηση της ισότητας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ολοκλήρωση της ελευθερίας του ανθρώπου. Με αυτόν τον τρόπο, δίνεται η δυνατότητα στη γυναίκα να συμμετέχει με ισότιμο τρόπο σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και ιδιαίτερα στην οικογένεια.

Γιατί γιά μᾶς ἡ ισότητα τῶν δύο φύλων, σέ ὅλες τίς προεκτάσεις καί σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα εἶχαμε πεί ὅτι ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τῆς κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης. Καί ἡ ἄποψη ἡ δική μας εἶναι ὅτι αὐτή

¹⁴ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1868.

¹⁵ Βλ. Σ. Αναστασάκος (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2790.

ή προϋπόθεση αποτελεί την ουσιαστική στήριξη της οικογένειας, αφού μέσα από την ισότητα μπορούμε να διασφαλίσουμε την ισότιμη συμμετοχή της γυναίκας τις κοινωνικές διαχειρίσεις, αλλά και τη συμμετοχή της γυναίκας στα κέντρα απόφασης, γιατί ασφαλώς οι αποφάσεις αυτές αφορούν τόσο την ίδια, όσο και την οικογένεια στην οποία συμμετέχει όσο και στα παιδιά, τα οποία ανήκουν, τόσο στην ίδια όσο και στον άνδρα¹⁶.

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν, κυρίως, στην αλλαγή του οικογενειακού δικαίου, επιστεγάζουν μεταβολές που ήδη έχουν αρχίσει να σημειώνονται στην ελληνική κοινωνία. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει ο εν θέματι στον τομέα της ενημέρωσης της κοινής γνώμης, έτσι ώστε ο λαός να απεμπολήσει τις αναχρονιστικές αντιλήψεις με τις οποίες είχε για χρόνια γαλουχηθεί.

Η έννοια της ισότητας των δύο φύλων σημασιοδοτείται από εισηγητή του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1940) ως η προσπάθεια και η θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος των γυναικών να συμμετέχουν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, με τους ίδιους όρους, όπως και οι άνδρες. Αποτελεί ένα ζήτημα το οποίο δεν αφορά μόνο στις γυναίκες, αλλά και στους άνδρες. Η ισότητα ορίζεται με ανδρικούς όρους. Η γυναίκα, σημειώνει ο εισηγητής, πρέπει να αποκτήσει τα ίδια δικαιώματα με τον άνδρα, δηλαδή να δοθεί «το δικαίωμα στις γυναίκες να μπουνέ με ίσους όρους με τον άνδρα μέσα στην κοινωνική ζωή¹⁷», πλην όμως οι παραδοσιακοί ρόλοι των δύο φύλων είναι απαραίτητο να διαφοροποιηθούν, προκειμένου να δοθεί η δυνατότητα να συμβάλει η γυναίκα στην κοινωνική ευημερία και κοινωνική ευτυχία, ενεργοποιώντας όλες τις δυνατότητές της.

[...] ο ρόλος της γυναίκας σήμερα θά πρέπει νά διαφοροποιηθεί, όπως πρέπει νά διαφοροποιηθεί καί ο παραδοσιακός ρόλος τού άνδρα, έτσι ώστε νά της δώσουμε τό δικαίωμα νά αναπτύξει όλη της τήν πρωτοβουλία, τή δύναμη, τή δραστηριότητα σέ όλους τούς επί μέρους τομείς τής κοινωνικής καί οικονομικής ζωής. Καί είναι βέβαιο ότι μέ τόν τρόπο αυτό έχει τή δύναμη, τήν ικανότητα νά συμβάλλει, ώστε νά επιτευχθεί αυτό πού τελικά ό άνθρωπος στοχεύει, δηλαδή ή κοινωνική ευτυχία, ή ευτυχία τού κόσμου γενικότερα, νά συμβάλει μέ τόν τρόπο της καί αυτή από τήν

¹⁶ Βλ. Σ. Αναστασάκος (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2790.

¹⁷ Βλ. Ε. Παπαστεφανάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4582.

πλευρά της στή διεθνή ύφεση, στην παύση του ανταγωνισμού και στην έδραϊωση της ειρήνης¹⁸.

Απαραίτητη προϋπόθεση για να υλοποιηθεί αυτό το καθεστώς που περιγράφεται στο παραπάνω απόσπασμα και πέρα από όλες τις νομοθετικές ρυθμίσεις, είναι η αλλαγή της νοοτροπίας του κόσμου και ιδιαίτερα του άνδρα, ο οποίος πρέπει να συνειδητοποιήσει ότι οφείλει να βοηθήσει τη γυναίκα για να κατακτήσει όλα εκείνα που είχε μέχρι τώρα στερηθεί.

Θά πρέπει, δηλαδή, πρίν απ' όλα, ο άνδρας νά συνειδητοποιήσει, ότι έχει χρέος και για τή δική του εὐτυχία και προκοπή, νά δώσει στη γυναίκα για νά κατακτήσει όλα εκείνα πού μέχρι σήμερα τής ἔχουν στερήσει οἱ διάφορες κοινωνίες καί πάνω στό ἴδιο βάθος νά πορευθοῦν ὀρθομέτωπα στή ζωή, ν' ἀντιμετωπίσουν τά προβλήματά της καί νά δημιουργήσουν, ὅσο μπορούν, ὅλες ἐκεῖνες τίς προϋποθέσεις πού ἀπαιτοῦνται, για νά ὑπάρξει μιὰ εὐτυχισμένη οἰκογένεια, για νά ὑπάρξει μιὰ εὐτυχισμένη κοινωνία¹⁹.

Ο Υπουργός Δικαιοσύνης (ημ.γεν.:1922) θεωρεί ότι το νομοθετικό πλαίσιο της Ελλάδας την εποχή εκείνη, το οποίο αφορούσε την ισότιμη συμμετοχή των γυναικών σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής, είναι σε πολύ καλύτερη κατάσταση από την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα, όπου η γυναίκα συνεχίζει να κατέχει μειονεκτική θέση.

Στόν συσχετισμό τόν κοινωνικό ή γυναίκα μειονεκτεῖ σημαντικότερα.²⁰

Ο Υπουργός μιλάει για «ουσιαστικότερη ισότητα²¹» της γυναίκας προς τον άνδρα, η οποία θα εξασφαλιστεί από δύο μελλοντικά νομοσχέδια. Από τη μια μεριά, η φράση αυτή υποδεικνύει ότι υπάρχουν διαφορετικά επίπεδα ή αλλιώς, ιεραρχήσεις της κατάστασης της ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα και από την άλλη, η θέση της γυναίκας ορίζεται σε σχέση με τον άνδρα.

¹⁸ Βλ. Ε. Παπαστεφανάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4582.

¹⁹ Βλ. Ε. Παπαστεφανάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4583.

²⁰ Βλ. Γ-Α. Μαγκάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4589.

²¹ Βλ. Γ-Α. Μαγκάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4589.

[...] ή διεξαγωγή αυτού του αγώνα (για την ισότητα) είναι κάτι δεδομένο, κάτι αυτονόητο, γιατί ανήκει στους βασικούς στόχους μας, στόχους κοινωνικής απελευθέρωσης γενικότερα του Λαού μας, ή κοινωνική απελευθέρωση, δηλαδή ή ισότητα της γυναίκας προς τόν άνδρα²².

Για μία ακόμη φορά, είναι ενδιαφέρον ότι η βελτίωση της θέσης των γυναικών τοποθετείται σαν αίτημα σε σχέση με τη θέση που κατέχουν οι άνδρες και ταυτόχρονα, αποτελεί ένα στόχο που η επίτευξή του θα εξυπηρετήσει τον στόχο της κοινωνικής απελευθέρωσης.

Όλοι οι εισηγητές σε αυτή την ενότητα, οι οποίοι προέρχονται από την κοινοβουλευτική παράταξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ., συσχετίζουν την ευρύτερη κοινωνική απελευθέρωση με την εφαρμογή της ισότητας των δύο φύλων. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1980, διανύει μια μεταβατική περίοδο σε κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο και έτσι, προκύπτει ως αναγκαιότητα ο απεγκλωβισμός της από παρελθοντικές δομές, καθώς και η οριστική απομάκρυνσή της από αναχρονιστικές αντιλήψεις και στάσεις. Μια λοιπόν, βασική παράμετρος και συνισταμένη αυτής της συνολικής προσπάθειας αποτελεί και η εξασφάλιση της ισότητας ανδρών και γυναικών ως ένα σημαντικό βήμα προς αυτή την γενικότερη απελευθέρωση. Η ψήφιση τέτοιου είδους νομοθετικών αλλαγών, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι ήταν αναπόφευκτη και νομοτελειακή, στο πλαίσιο μιας σειράς αλλαγών που γίνονταν στο όνομα του εκσυγχρονισμού και των επιταγών που συνεπαγόταν η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Πέρα όμως από τις νομοθετικές αλλαγές, οι ανωτέρω εισηγητές τονίζουν την σημαντικότητα της αλλαγής της νοοτροπίας προς την κατεύθυνση της υλοποίησης της ισότητας. Οι αντιλήψεις και οι πεποιθήσεις που υποστηρίζουν και αναπαράγουν δομές και πρακτικές, οι οποίες διακωλύουν το καθεστώς ανισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα, πρέπει να ανατραπούν. Αυτό αναφέρει χαρακτηριστικά και ο εισηγητής της πλειοψηφίας, όταν διατυπώνει την άποψη

²² Βλ. Γ-Α. Μαγκάκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4589.

ότι για να μπορέσουν να αλλάξουν οι παραδοσιακοί ρόλοι των φύλων, πρέπει να αλλάξει η γενικότερη νοοτροπία που συντηρεί την υπάρχουσα κατανομή των έμφυλων ρόλων. Πράγματι, η αντίληψη και οι αναπαραστάσεις που κυριαρχούν και νομιμοποιούνται στο «κοινωνικό φαντασιακό» σχετικά με την εννοιολόγηση του γυναικείου υποκειμένου και τη διχοτομική σύλληψη του φύλου, καθορίζουν και παράγουν μια συγκεκριμένη διαδικασία κοινωνικοποίησης των υποκειμένων και τη συνακόλουθη ένταξή τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Οι προκαταλήψεις και τα ταμπού στα οποία αναφέρεται η βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ, αποτελούν μέρος της γενικότερης σημασιодότησης του γυναικείου και του ανδρικού υποκειμένου που μέχρι και σήμερα ακόμη, με εμφανείς όμως αλλαγές από την περίοδο της μελέτης μας, κατασκευάζουν τα έμφυλα υποκείμενα με όρους ουσιοκρατικούς και ντετερμινιστικούς. Εννοούμε ότι η κυρίαρχη αναπαράσταση του γυναικείου υποκειμένου εμπεριέχει ως κυρίαρχο συστατικό της το χαρακτηριστικό της μητρότητας, την κοινωνική αυτή συνδήλωση της ικανότητας που έχει η γυναίκα να γεννά, γεγονός που έχει σαν αποτέλεσμα την ταύτιση του γυναικείου υποκειμένου με τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, ενώ του ανδρικού με το δημόσιο χώρο. Άλλωστε, συνεχώς τονίζεται και ο ιδιαίτερος ρόλος της γυναίκας μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας.

Διαπιστώνουμε, ότι όταν αναφέρεται ότι η γυναίκα πρέπει να ξεφύγει από το καθεστώς ανισότητας στο οποίο λειτουργεί τόσα χρόνια, αυτό προτείνεται να γίνει κατακτώντας η γυναίκα τα δικαιώματα που έχει και ο άνδρας. Με τον τρόπο αυτό, όμως,, διατηρείται η διχοτομική εννοιολόγηση του έμφυλου υποκειμένου και δεν αποδομείται ο ουσιοκρατικός χαρακτήρας του φύλου, με αποτέλεσμα να οδηγούμαστε σε απλές αναδιατάξεις των ρόλων των δύο φύλων και στη βελτίωση των ευρύτερων κοινωνικών συνθηκών για να μπορούν οι γυναίκες να εκτελούν τους απαξιωμένους κοινωνικά ρόλους τους.

9.5 Κοινωνική απελευθέρωση και γυναίκες: η άλλη όψη

Εισηγητής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1940) υποστηρίζει και αυτός, ότι η ισονομία (όχι η ισότητα) αφορά, όχι μόνο τις γυναίκες, αλλά και τους άνδρες. Θεωρεί ότι το

ισχύον δίκαιο, το οποίο είχε επηρεαστεί από το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, δεν εφαρμόζε τις ελληνικές παραδόσεις, τα ήθη και έθιμα του λαού, με αποτέλεσμα να ισχύουν αναχρονιστικοί κανόνες δικαίου που στρέφονταν, τόσο κατά των γυναικών, όσο και κατά των ανδρών. Με τις νομοθετικές ρυθμίσεις που πρόκειται να πραγματοποιηθούν, αποκαθίσταται και η θέση του άνδρα, ο οποίος ήταν φορέας εξουσιών που ήταν ενοχλητικές και πιεστικές για αυτόν.

Κατά τη γνώμη μου αποκαθίσταται και ο άνδρας, με την άρση της παρεξήγησης, ότι δήθεν τόν έβόλευε τό ισχύον δίκαιο, ενώ στην πραγματικότητα ή πανοπλία εξουσιών καί δικαιωμάτων, με την οποία ξενόφερτοι καί αναχρονιστικοί κανόνες δικαίου τόν είχαν εξοπλίσει, τού ήταν άχρηστη καί ενοχλητική, γεγονός άλλωστε, πού αποδεικνύεται με την συμπαράσταση των ανδρών στην προσπάθεια γιά την ίσωνομία των φύλων καί με την καθολική αποδοχή των αρχών τού υπό ψήφιση νομοσχεδίου, από όλόκληρο τόν Έλληνικό Λαό, άνδρες καί γυναίκες²³.

Η γυναίκα, θεωρεί ο εισηγητής, είναι καταξιωμένη στον ελληνικό βίο σε όλους τους ρόλους που επιτελεί και το μοναδικό «μελανό» σημείο είναι η νομοθεσία.

Αλλά καί στόν κοινωνικό μας βίο, ή κοινή πορεία έχει καταξιώσει την γυναίκα σάν μητέρα, σάν σύζυγο, σάν εργαζόμενη, σάν διανοούμενη. Από νομική άποψη, όμως, τά πράγματα ήταν διαφορετικά²⁴.

Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1918) υποστηρίζει ότι η ελληνίδα γυναίκα δεν χρειάζεται απελευθέρωση, παρά μόνο ανύψωση. Επιχειρηματολογεί για την άποψή του, λέγοντας ότι η γυναίκα στην Ελλάδα ουδέποτε ήταν καταπιεσμένη, καθόσον ήταν κυρίαρχη μορφή μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας, επιτελώντας τους ρόλους της μάνας, της συζύγου της και της αδελφής. Το μόνο που είναι απαραίτητο είναι να θεσμοθετηθούν δικαιώματα για τη γυναίκα ίσα με αυτά του άνδρα.

Η Ελληνίδα γυναίκα χρειάζεται απελευθέρωση; Από ποιο ζυγό;
Από το ζυγό του άνδρα; Μα, αν υπάρχει γυναίκα που τιμάται από

²³ Βλ. Π. Σαλαμαλίκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2769.

²⁴ Βλ. Π. Σαλαμαλίκης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2769.

τον άνδρα της, από την οικογένειά της και από την κοινωνία είναι η Ελληνίδα γυναίκα και η αγρότισσα και η αστή και η επιστήμων²⁵.

Στην άποψη αυτή συνηγορεί και ένας ακόμη εισηγητής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1908), ο οποίος υποστηρίζει ότι από την στιγμή που συστήθηκε το ελεύθερο ελληνικό κράτος, η ελληνίδα γυναίκα έχει κατακτήσει την ισότητα και το μόνο που υπολείπεται είναι η κάλυψη κάποιων ελλείψεων στη νομοθεσία.

Πράγματι, υποστηρίζει εισηγητής της δεξιάς παράταξης (ημ.γεν.:1918), οι νομοθετικές ρυθμίσεις που συζητώνται είναι αναγκαίες, καθώς είναι προσαρμοσμένες στις αλλαγές που ήδη έχουν πραγματοποιηθεί στην ελληνική κοινωνία. Βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1910) θεωρεί ότι πολλές φορές η ισότητα επιδιώκεται μέχρι υπερβολής, καθόσον η γυναίκα μπορεί να στερείται κάποιων δικαιωμάτων, αλλά πάντα κατείχε κυρίαρχη θέση, ιδιαίτερα μέσα στο χώρο της οικογένειας.

Εγώ δέν θά προσφωνήσω μέ τήν συνήθη έκφρασιν: «κυρίαί και κύριοι», διότι τό νομοσχέδιό μας άφορά τήν ισότητα τών δύο φύλλων καί άν πώ πρώτα κυρίαί, καί άκολούθως κύριοι, άποκλίνουμε άπό τήν άρχήν τής ισότητος πού μέχρις υπερβολής επιδιώκομεν²⁶.

Δεν υπάρχουν δεσμά από τα οποία πρέπει να απελευθερωθεί η γυναίκα, αφού η ελληνική παράδοση, πάντα, τιμούσε τη γυναίκα όπως της άρμοζε και ποτέ η γυναίκα δεν βρισκόταν κάτω από οποιαδήποτε δεσμά. Επιπρόσθετα, υποστηρίζει ότι η γυναίκα συμμετέχει ισότιμα σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής από τότε που της δόθηκε το δικαίωμα της ψήφου. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

Υπερβολήν άποτελούν τά όσα έλέχθησαν, περί τόλμης τής Κυβερνήσεως τού ΠΑΣΟΚ νά άπαλλάξη την γυναίκα άπό τήν συζυγική δεσποτείαν, νά τήν άπελευθερώση άπό τόν βαρύ ζυγό τής καταπίεσεως τού άνδρός μέ τήν ισχύ αιώνιων δεσμών καταπίεσεων τού συζύγου κ.λ.π²⁷.

²⁵ Βλ. Κ. Μητσotάκης, (Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1898.

²⁶ Βλ. Γ. Λαυρεντίδης (Ν. Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΕΑ', σ. 3107.

²⁷ Βλ. Γ. Λαυρεντίδης (Ν. Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΕΑ', σ. 3108.

Και συνεχίζει:

Ενώ τό αληθές καί πράγματι συμβαίνουν είναι, ὅτι ἡ γυναίκα συμμετέχει ἐν ἰσοτιμία εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς Κοινωνικῆς ζωῆς, ἰδία δέ ἀπό τότε πού ἀπέκτησε δικαίωμα ψήφου²⁸.

Στο ἴδιο συμπέρασμα, ἀλλά ἀπό διαφορετικὴ προσέγγιση, καταλήγει καὶ εισηγητὴς τῆς πλειοψηφίας (ἡμ.γεν.:1928), καθὼς υποστηρίζει ὅτι ἐπιδιώκοντας τὴν ἰσότητα «δεν πρέπει νὰ φθάνουμε καὶ στο ἄλλο ἄκρο²⁹». Αναφέρει ὅτι στα ἐπαγγέλματα τοῦ δημόσιου τομέα, σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα, ἡ γυναίκα εἶναι περισσότερο προστατευμένη σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνδρα.

Ἡ γυναίκα στο δημόσιο τομέα [...] σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις υπερπροστατεύεται. [...] Σήμερα εἶναι γνωστό ὅτι οἱ ἄνδρες στο δημόσιο τομέα ὄχι μόνο δὲν εἶναι σὲ πλεονεκτικότερη θέση, ἀλλὰ εἶναι σὲ υποδεέστερη θέση μερικὲς φορές³⁰.

Το κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν βουλευτῶν πού μνημονεύονται σὲ αὐτὴ τὴν ἐνότητα, εἶναι ἡ ἐκφραση τῆς πεποίθησης ὅτι ἡ γυναίκα εἶναι καταξιωμένη στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, σὲ ὅλους τοὺς ρόλους πού αὐτὴ ἐπιτελεῖ καὶ τὸ μοναδικὸ στοιχεῖο το ὁποῖο ἀντιβαίνει σὲ αὐτὴν τὴν εἰκόνα εἶναι ἡ νομοθετικὴ κάλυψη τῶν γυναικῶν. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ νομοθεσία θὰ λάβει ὑπόψη τὶς παραδόσεις, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, τότε ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία θὰ εἶναι ἡ ἐπιθυμητή, ἀφοῦ θὰ ἔχει ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἰσότητα ἢ ἰσονομία, ἀνάλογα μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν εισηγητῶν, σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρατήρηση βουλευτῆ τῆς Νέας Δημοκρατίας σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, πολλές φορές ἡ ἰσότητα ἐπιδιώκεται μὲ υπερβολή, ἀφοῦ ὅπως ἔχει ἤδη εἰπωθεῖ, ἡ γυναίκα δὲν χρειάζεται νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ κάποια δεσμά, καθὼς συμμετέχει ἰσότιμα σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀπὸ τὴ στιγμή πού θεσμοθετήθηκε τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου γιὰ τὶς γυναῖκες. Εισηγητὴς τοῦ ΠΑ.ΣΟ.Κ ὀρίζει αὐτὴ τὴν υπερβολή στὴ θεσμοθέτηση τῆς ἰσότητας μὲ διαφορετικούς ὅρους, ἀναφέροντας ὅτι στα ἐπαγγέλματα τοῦ δημόσιου τομέα, ἡ

²⁸ Βλ. Ι. Λαυρεντίδης (Ν. Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3108.

²⁹ Βλ. Γ. Καλογήρου (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση Μ', σ. 2011.

³⁰ Βλ. Γ. Καλογήρου (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση Μ', σ. 2011.

γυναίκα υπέρ-προστατεύεται σε σύγκριση με τον άνδρα και για αυτό τονίζει την αναγκαιότητα τήρησης του μέτρου στην όποια θεσμοθέτηση για την ισότητα.

Θεωρούμε ότι η καταξίωση της γυναίκας, όπως παρουσιάζεται από εισηγητές κυρίως της δεξιάς παράταξης, εννοιολογείται βάσει της θέσης της γυναίκας στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Η κεντρική και ουσιαστική θέση της γυναίκας ήταν μέσα στην οικογένεια, όπου επιτελούσε τους ρόλους της συζύγου, της μητέρας, της νοικοκυράς, αποκλεισμένη, όμως, από όλες τις δραστηριότητες του δημόσιου τομέα, είτε διότι δεν μπορούσε να συμμετέχει, αφού δεν είχε λάβει την κατάλληλη εκπαίδευση, είτε γιατί δεν γινόταν αποδεκτή ως γυναίκα σε αυτούς τους χώρους, είτε διότι δεν ήθελε να συμμετέχει, αφού ως αποτέλεσμα της κοινωνικοποίησης, είχε αναπτύξει την πεποίθηση ότι η θέση της ήταν πράγματι μέσα στην οικογένεια. Επιπλέον, ακόμη και μέσα στη σφαίρα της οικογένειας πολλές φορές, η γυναίκα ήταν καταπιεσμένη από τον άνδρα-αρχηγό της οικογένειας και, έτσι, βίωνε διπλή καταπίεση: αποκλειόταν από τη δημόσια σφαίρα και από την άλλη, όταν συμμετείχε σε αυτήν, καταπιεζόταν σε συλλογικό επίπεδο.

Για να γίνει κατανοητό ότι πράγματι η γυναίκα κατείχε μειονεκτική θέση στην ελληνική πραγματικότητα, και όχι μόνο σε σχέση με τη νομοθεσία, είναι απαραίτητο να προσεγγίσουμε το έμφυλο υποκείμενο με διαφορετικές αναπαραστάσεις και εννοιολογικά εφόδια. Όλα τα υποκείμενα, ως φορείς πολλαπλών θέσεων και όχι ως φορείς προκαθορισμένων από την έμφυλη διάστασή τους ρόλων, δύνανται να συμμετέχουν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής με ισότιμο τρόπο. Ο έμφυλος χαρακτήρας των υποκειμένων δεν πρέπει να αποτελεί την καθοριστική παράμετρο για την εισαγωγή τους στον κοινωνικό χώρο. Όταν οι εισηγητές θεωρούν ότι η γυναίκα είναι καταξιωμένη επειδή κατέχει κυρίαρχη θέση μέσα στην οικογένεια, είναι διότι ταυτίζουν τη γυναίκα με αυτό το χώρο και αναπαράγουν παραδοσιακές εννοιολογήσεις του φύλου στις οποίες κυριαρχεί το χαρακτηριστικό της μητρότητας για τις γυναίκες, το οποίο καθορίζει και κατασκευάζει τις αναπαραστάσεις του κοινωνικού της

φύλου. Για μια ακόμη φορά αναδεικνύεται η σημαντικότητα της αποδόμησης της διχοτομικής σημασιολόγησης του έμφυλου, προκειμένου να αποκαλυφθεί ότι δεδομένα βιολογικά χαρακτηριστικά δεν αντιστοιχούν σε δεδομένα φύλα και κοινωνικούς ρόλους. Η έμφυλη υποκειμενικότητα και το κοινωνικό φύλο αποτελούν πολιτισμικές κατασκευές, οι οποίες δεν καθορίζονται από βιολογικά χαρακτηριστικά.

9.6 Παράδοση, χριστιανισμός και ισότητα

Εισηγήτρια της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1927) διατυπώνει την άποψη, ότι για να υπάρξει πραγματικά το καθεστώς της ισότητας στην ελληνική κοινωνία, θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη το θεσμό της οικογένειας και τον τρόπο λειτουργίας αυτής στην ελληνική κοινωνία. Εάν αυτό δεν συμβεί, τότε η ισότητα θα έχει αρνητικά αποτελέσματα.

Ὡς Ἄννα Συνοδινού κάνω πατριαρχία, κύριοι συνάδελφοι, δέν κάνω ισότητα καί θεωροῦμαι προοδευτική ἀκριβῶς γιατί φέρνω τό ὄνομα τοῦ πατρός μου³¹.

Όταν θεσμοθετούνται ρυθμίσεις για την ισότητα των δύο φύλων, θα πρέπει να διατηρούνται οι παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού έθνους, διότι διαφορετικά θα υπάρξουν ολέθριες συνέπειες για την κοινωνία.

Οί ισότητες εἶναι σωστές ἀπό τή στιγμή πού δέν πλήττουν τήν Παράδοση³² [...]

Ο λόγος της συγκεκριμένης εισηγήτριας, χαρακτηρίζεται από έντονο συντηρητισμό και συνεχή υποστήριξη των παραδόσεων του ελληνικού έθνους. Η αντίθεση η οποία υπάρχει, κατά την εισηγήτρια, ανάμεσα στον προοδευτισμό και το συντηρητισμό, έχει σχολιαστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, αλλά είναι σκόπιμο να επισημανθεί ότι η αρνητική στάση της εισηγήτριας απέναντι στις αλλαγές που θεωρούνται προοδευτικές εστιάζεται στο γεγονός, ότι στο πλαίσιο

³¹ Βλ. Α. Συνοδινού - Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3129.

³² Βλ. Α. Συνοδινού - Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3137.

αυτών, δεν λαμβάνονται υπόψη τα ήθη και τα έθιμα του έθνους, με αποτέλεσμα η προοδευτικότητα να χαρακτηρίζεται, κυρίως, από ανευθυνότητα. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, δηλώνει ρητά, ότι όταν οι νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν στην ισότητα δεν χαρακτηρίζονται από σεβασμό προς τις παραδόσεις του έθνους αλλά και το θεσμό της οικογένειας, τότε είναι βλαπτικές προς τη σύνολη κοινωνία. Η εισηγήτρια αντιμετωπίζει την ισότητα με ένα διττό τρόπο, ωσάν να υπάρχει η «καλή» ισότητα που σέβεται και τιμά τις παραδόσεις και η «κακή» ισότητα που είναι περισσότερο εκσυγχρονιστική και ενδεχομένως μοντέρνα και δεν δίνει την απαραίτητη προσοχή και αξία στις παραδόσεις του έθνους.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο της εισήγησής της το οποίο οφείλουμε να λάβουμε υπόψη πριν κάνουμε την απαραίτητη ερμηνεία, είναι ότι δηλώνει με τρόπο, μάλλον, υπερήφανο και δεικτικό ότι ως άτομο υποστηρίζει την πατριαρχία σε αντιπαράθεση με την ισότητα, επειδή φέρει το όνομα του πατέρα της και αυτό την χαρακτηρίζει ως προοδευτική.

Το λανθάνον, αλλά σε μερικά σημεία άμεσα και ρητά διατυπωμένο χαρακτηριστικό της εν λόγω εισηγήτριας της δεξιάς παράταξης, είναι η αναπαραγωγή ενός λόγου που κατασκευάζει και ταυτόχρονα, αναπαράγει τις παραδοσιακές αντιλήψεις για την εννοιολόγηση των έμφυλων υποκειμένων και συνακόλουθα διατηρεί τον πατριαρχικό τρόπο καταμερισμού των ρόλων ανάμεσα στα δύο φύλα. Ο σεβασμός στην οικογένεια και στην παράδοση δεν αντιβαίνει στην προσπάθεια εφαρμογής της ισότητας, όμως μετουσιώνεται σε αρνητικό και καταπιεστικό στοιχείο για τη σημασιοδότηση κυρίως των γυναικών, όταν αρνείται να αποδεχθεί και να ενσωματώσει την αναγκαιότητα αποδόμησης και επαναπροσδιορισμού του περιεχομένου του έμφυλου υποκειμένου.

Εισηγήτρια της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1942) υποστηρίζει, ότι το υπό συζήτηση νομοσχέδιο που αφορά στην «εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον αστικό κώδικά, τον εισαγωγικό του νόμο,

την εμπορική νομοθεσία, και τον κώδικα πολιτικής δικονομίας, καθώς και μερικό εκσυγχρονισμό των διατάξεων του αστικού κώδικα που αφορούν στο οικογενειακό δίκαιο», δεν θεσπίζει την ισότητα αλλά την ανισότητα, καθόσον η νοοτροπία του κόσμου δεν έχει αλλάξει και για το λόγο αυτό, οι αλλαγές που ρυθμίζονται με το νομοσχέδιο είναι πολύ δύσκολο να πραγματοποιηθούν. Πιο συγκεκριμένα, η εισηγήτρια αναφέρει:

Μπαίνουμε σ' ένα χώρο ανισότητων, γιατί άς μὴν αὐταπατόμεθα, ἐκεῖνος πού πρόκειται νά φύγει ἀπό τό σπίτι, ἐάν δέν ἀλλάξει ἡ νοοτροπία καί ὅταν ἀλλάξει ἀκόμα, δέν θά εἶναι ἡ γυναίκα θά εἶναι ὁ ἄνδρας. Εἰδηση στίς ἐφημερίδες δέν ἀποτελεῖ ὅταν ἕνας ἄνδρας ἐγκαταλείπει τὰ παιδιά του, ἀλλά ὅταν μιά μάνα ἐγκαταλείπει τήν οἰκογένειά της. Συνεπώς, ὅποιοι νόμοι καί ἂν ψηφισθοῦν, ὅτι καί ἂν συμβεῖ, πάντοτε ἡ γυναίκα θά εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία θά ὑφίσταται ὅλες τίς ἀρνητικές ἐπιδράσεις ἀπό ὁποιαδήποτε μέτρα παίρνουμε ἐμεῖς γιά τό οἰκογενειακό δίκαιο³³.

Συνεχίζοντας, και αφού διευκρινίζει ότι πρώτος για την ισότητα μίλησε ο Χριστός και όχι ο Μαρξ, στρέφεται κατά ενός συγκεκριμένου σημείου στο νομοσχέδιο, σύμφωνα με το οποίο καταργείται η συνταξιοδότηση των γυναικών στα 15 χρόνια. Η εισηγήτρια θεωρεί ότι μια τέτοια ρύθμιση, όχι μόνο στρέφεται κατά της λειτουργίας της μητρότητας, αλλά και κατά της ύπαρξης του έθνους, διότι εντείνει το δημογραφικό πρόβλημα.

[...] ἡ 15ετία πρὸς τὴν ἐργαζόμενη μητέρα δὲν εἶναι παροχή τῆς κοινωνίας, εἶναι ὀφειλὴ. Καί ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη ὅτι δὲν ζοῦμε στὴν Κίνα, δὲν εἴμαστε ἡ Κίνα, ἀλλὰ εἴμαστε μιά χώρα ἡ ὁποία ἔχει οὐχὺτατο δημογραφικὸ πρόβλημα, σέ φθίνουσα κλίμακα, εἶναι δυνατὸν νὰ σκεφτοῦμε, ὅτι τό πρῶτο πράγμα τό ὁποῖο θὰ ἐλαμβάνετο βάσει τῆς ἰσοπολιτείας θὰ ἦταν ἡ κατάργηση τῆς 15ετίας ἀπὸ τίς γυναῖκες; Ἐχῶ τὴν ἐντύπωση, ὅτι προχώρησε πάρα πολὺ, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἔπρεπε. Καί εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὑπάρξη τοῦ ἔθνους μας αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ πού διακυβεύεται³⁴.

Αναπτύσσοντας τις απόψεις της αναφέρει, ότι με τον τρόπο αυτό η γυναίκα καλείται να αντιμετωπίσει το δίλημμα καριέρα ή οικογένεια. Όποιο και από τα δύο και εάν επιλέξει θα είναι επιζήμιο για την οικογένειά της, διότι εάν επιλέξει

³³ Βλ. Ευ. Σπεντζάρη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2793.

³⁴ Βλ. Ευ. Σπεντζάρη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2794.

την οικογένεια θα υπάρχει ιδιαίτερη οικονομική πίεση και εάν επιλέξει την καριέρα δεν θα έχει αρκετό χρόνο να αφιερώσει στα παιδιά της.

«Οἱ ἄνδρες ἀγαπάτε τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας ὡς τὰ ἑαυτῶν σώματα. Ὁ ἀγαπῶν τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἑαυτὸν ἀγαπᾷ, οὐδεὶς γὰρ ποτὲ τὴν ἑαυτοῦ σάρκα ἐμίσησεν, ἀλλὰ ἐκτρέφει καὶ θάλπει αὐτήν³⁵».

Το απόσπασμα αυτό του λόγου του Αποστόλου Παύλου, χρησιμοποίησε ο εισηγητής της αντιπολίτευσης (ημ.γεν.:1937), προκειμένου να αποδείξει ότι το δρόμο προς την απελευθέρωση της γυναίκας τον άνοιξε πρώτα ο Χριστός και όχι ο Μαρξ. Ο χριστιανισμός είναι εκείνος ο οποίος εξίσωσε τις γυναίκες με τους άνδρες, κατήργησε κάθε μορφή έμφυλης διάκρισης και ανέτρεψε την αντιμετώπιση της γυναίκας ως πράγμα και ως αντικείμενο συναλλαγής. Από το συνολικό λόγο του εισηγητή προκύπτει, ότι τάσσεται υπέρ της ειδικής νομικής μεταχείρισης των γυναικών, αφού θεωρεί ότι η θέση τους μέχρι τώρα στην κοινωνία υποχρεώνει το νομοθέτη να λάβει υπόψη την ιδιαιτερότητα της γυναίκας, η οποία δεν αποσυντίθεται στα συστατικά της στοιχεία από τον εν λόγω εισηγητή, αλλά συμπεραίνουμε από τη συνολική εισήγηση ότι αναφέρεται στη μέχρι τώρα μειονεκτική της θέση.

[...] ή προνομιακή μεταχείριση τής γυναίκας πού γινόταν από τό ισχύον Δίκαιο δέν έπαναλαμβάνεται. [...] ότι αλλάζουν (τα πράγματα) όπωςόδηποτε σέ βάρος τής γυναίκας³⁶.

Και συνεχίζοντας, γίνεται πιο συγκεκριμένος:

Σέ βάρος έπίσης τής γυναίκας είναι καί τό γεγονός ότι καταργείται ή ύποχρέωση του άνδρα νά διατρέφει πρώτα εκείνος τὰ τέκνα καί σέ περίπτωση πού διακινδυνεύει «ή ίδια αυτού διατροφή» μόνο τότε έρχόταν ή σειρά τής γυναίκας καί ήταν ύπόχρεος νά αναθρέψει τὰ τέκνα της. Τώρα καταργείται ακριβώς καί αυτό τό προνόμιο, τό όποιο υπήρχε υπέρ τής γυναίκας καί εξισώνεται στήν ύποχρέωση αυτή πρός τόν άνδρα άν είναι ικανή νά εργασθεί ή άν έχει έσοδα από τήν περιουσία της³⁷.

³⁵ Βλ. Ν. Κατσαρός (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3105.

³⁶ Βλ. Ν. Κατσαρός (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3105.

³⁷ Βλ. Ν. Κατσαρός (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3105.

Τέλος, αναφέρεται αρνητικά στη νομοθετική ρύθμιση βάσει της οποίας οι γυναίκες έχουν τη δυνατότητα γάμου στα 18 τους χρόνια και όχι στα 14, όπως ίσχυε μέχρι τότε, διότι έτσι θα αυξηθούν οι αμβλώσεις, αφού οι γυναίκες θα αναγκαστούν να συνάπτουν παράνομες σχέσεις.

Υποστηρικτής των «εξαιρετικών προνομίων» για τις γυναίκες είναι και ο ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1902), ο οποίος δηλώνει ότι οι γυναίκες πρέπει να έχουν ίσα δικαιώματα με τους άνδρες, αλλά θα πρέπει να έχουν και μια ειδική μεταχείριση στο χώρο της εργασίας, διότι έχουν και μια άλλη αποστολή να εκτελέσουν και αυτή είναι η βασική τους συνεισφορά στο χώρο της οικογένειας.

Θα πρέπει η γυναίκα και ως εργαζόμενη να απολαμβάνει τα ίδια δικαιώματα τα οποία απολαμβάνει ο άνδρας, αλλά θα πρέπει ως εργαζόμενη να έχει και εξαιρετικά δικαιώματα τα οποία δεν απολαμβάνει ο άνδρας, γιατί έχει και άλλη αποστολή και πρέπει αυτή την αποστολή να μην την εγκαταλείψει³⁸.

Όλοι οι ανωτέρω εισηγητές της δεξιάς παράταξης, τάσσονται υπέρ μιας πολιτικής θετικών διακρίσεων απέναντι στις γυναίκες και αυτό προκύπτει ως αποτέλεσμα του κεντρικού ρόλου που κατέχει η γυναίκα μέσα στην οικογένεια. Αυτός ο ρόλος καθώς και η βασική ιδιαιτερότητα της γυναίκας που είναι η μητρότητα, θεωρείται ότι βάλλονται με τις αλλαγές που θεσπίζονται με το καινούργιο οικογενειακό δίκαιο.

Θεωρούμε ότι η λογική αυτή των θετικών διακρίσεων απέναντι στις γυναίκες νομιμοποιεί και αναπαράγει την υποτέλεια και τη μειονεκτική τους θέση, καθώς παρουσιάζεται από τους εισηγητές ως γενικότερη πολιτική στρατηγική απέναντι στις γυναίκες και όχι ως κάποια προσωρινά μέτρα ή ειδικές ρυθμίσεις τα οποία λαμβάνονται, προκειμένου να αντιμετωπισθεί η μέχρι τώρα κατώτερη κοινωνική θέση των γυναικών. Αντιμετωπίζονται, έτσι, οι γυναίκες ως μια ειδική ομάδα πληθυσμού, η οποία ενοποιείται βάσει της έμφυλης ταυτότητας και η οποία

³⁸ Βλ. Π. Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1877.

χρήζει ειδικής μεταχείρισης. Κατά τον τρόπο αυτό, όμως, δεν επιτυγχάνεται αυτό που η εισηγήτρια της αντιπολίτευσης θεωρεί ως βασική προϋπόθεση για την εφαρμογή της ισότητας, το οποίο και είναι η αλλαγή της νοοτροπίας του κόσμου. Αντίθετα, οι πρακτικές οι οποίες βασίζονται στην αντίληψη αυτή, συνηγορούν στην παγίωση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών των υποκειμένων διαχρονικά, τα οποία διαιωνίζουν τη διχοτομική αντιμετώπιση των φύλων. Η πρόταξη της έμφυλης ταυτότητας της γυναίκας στη θέσπιση νόμων που την αφορούν έχει σαν αποτέλεσμα να «[...] νομιμοποιείται περαιτέρω μια κανονιστική, περιοριστική αντίληψη για τη γυναικεία ταυτότητα ως δεδομένη και ενιαία³⁹».

9.7 Λεκτική ανισότητα

Ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με το ΠΑ.ΣΟ.Κ. (ημ.γεν.:1922) υποστηρίζει ότι πέρα από τις νομοθετικές ρυθμίσεις για την εξασφάλιση της ισοτιμίας ανδρών και γυναικών είναι πολύ σημαντική και η αλλαγή της νοοτροπίας. Αναφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που υποδεικνύει την αναγκαιότητα αλλαγής της νοοτροπίας και αυτό είναι τα σχολικά βιβλία, τα οποία πρέπει να τροποποιηθούν και να εκσυγχρονιστούν, καθώς παρουσιάζουν τη γυναίκα ως έχουσα τον παραδοσιακό ρόλο. Επίσης, προσεγγίζει το θέμα της ισότητας και από μια διαφορετική και σημαντική οπτική:

Δέν ξέρω αν θά συμβαδίσει ο αγώνας για την αλλαγή της νοοτροπίας και με τις λεκτικές εκφράσεις. Όταν η γυναίκα θά σταματήσει νά λέει «υπανδρεύομαι», ίσως τότε καταφέρει νά είναι ελεύθερη απέναντι στον άνδρα και από άποψη δικής της ψυχολογίας⁴⁰.

Την ίδια παρατήρηση σχετικά με τη λεκτική ανισότητα διατυπώνει και εισηγητής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1939), λέγοντας ότι το ρήμα «παντρεύομαι» μειώνει τη γυναίκα.

³⁹ Βλ. Μ.Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, ο.π., σ. 87.

⁴⁰Βλ. Μ.Γλέζος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με το ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1342/1983, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4595.

Πράγματι, είναι πολύ ενδιαφέρουσα η διάσταση της ανισότητας την οποία εισάγουν οι δύο βουλευτές: η ανισότητα στο λόγο. Είναι γνωστό ότι οι αντιλήψεις και η νοοτροπία αντικατοπτρίζονται στο λόγο, αλλά και το αντίστροφο: ο λόγος διαμορφώνει και κατασκευάζει πεποιθήσεις και γνώμες. Ο λόγος, άλλωστε, κατασκευάζει και κατασκευάζεται, καθώς βρίσκεται σε μια διαλεκτική σχέση με την πραγματικότητα. Αν και δεν στοχεύουμε σε μια γλωσσολογική ανάλυση, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι αναπαραστάσεις οι οποίες συνοδεύουν τον όρο αυτό είναι πατριαρχικές και υποδηλώνουν την υφιστάμενη θέση που θα καταλάβει η γυναίκα όταν τελέσει γάμο με άνδρα. Ανάλογης σημασίας είναι και το παράδειγμα με τα σχολικά βιβλία, τα οποία αναπαράγουν το λόγο για την γυναικεία υποκειμενικότητα, σκιαγραφώντας τη γυναίκα ως ενταγμένη στο πλαίσιο της οικογένειας, επιτελώντας τους κεντρικούς της ρόλους που είναι αυτοί της μητέρας, της συζύγου και της νοικοκυράς. Ο λόγος που αναπαράγεται στα σχολικά βιβλία είναι ο λόγος που νομιμοποιείται από το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας – ένας δημόσιος λόγος που διαμορφώνει την αντίληψη για τον κόσμο, αλλά και κατασκευάζει τις ταυτότητες των έμφυλων υποκειμένων. Οι νοηματοδοτικές πρακτικές οι οποίες χρησιμοποιούνται σε λόγους, όπως αυτοί της πολιτικής και της εκπαίδευσης, αποτελούν μορφές πράξης και ταυτόχρονα συντηρούν, αναπαράγουν και κατασκευάζουν δεδομένες αντιλήψεις της πραγματικότητας.

9.8 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη

Όπως προκύπτει και από την ανάλυση των προηγούμενων κατηγοριών της μελέτης, ουσιαστικές διαφορές στις απόψεις που εκφράζουν οι βουλευτές ανάλογα με το φύλο τους, δεν εμφανίζονται. Το ίδιο συμβαίνει και με την ηλικία των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων, η οποία δεν συνιστά παράγοντα διαφοροποίησης των απόψεων που εκφράζονται. Σε καμία περίπτωση δεν διαπιστώθηκε η άρθρωση και έκφραση μιας ιδιαίτερης «γυναικείας» φωνής, ενώ μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις οι γυναίκες διατυπώνουν περισσότερο «ανδρικές» απόψεις σε σχέση με τους άνδρες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση

εισηγήτριας της Νέας Δημοκρατίας, η οποία δηλώνει ότι το γεγονός ότι φέρει το όνομα του πατέρα της, την γεμίζει υπερηφάνεια και επιπλέον, ότι με αυτόν τον τρόπο κάνει πατριαρχία – απόψεις οι οποίες έχουν αναλυθεί με εκτεταμένο τρόπο.

Η κομματική παράταξη που αντιπροσωπεύουν οι εισηγητές, παίζει καθοριστικό ρόλο στις απόψεις και θέσεις που διατυπώνουν. Οι τρεις βασικοί κομματικοί άξονες γύρω από τους οποίους τοποθετούνται οι ομιλητές είναι η δεξιά παράταξη της Νέας Δημοκρατίας, η σοσιαλιστική παράταξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ και η κομμουνιστική παράταξη που αντιπροσωπεύεται από το Κ.Κ.Ε. Σύγκληση απόψεων διαπιστώνουμε πλείστες φορές ανάμεσα σε εκπροσώπους της κομμουνιστικής και σοσιαλιστικής παράταξης, ενώ οι εκπρόσωποι της δεξιάς παράταξης διαφοροποιούνται τις περισσότερες φορές.

Πιο συγκεκριμένα, εκπρόσωποι της κομμουνιστικής παράταξης, αλλά και της σοσιαλιστικής παράταξης εκφράζουν την άποψη ότι η ισότητα των δύο φύλων δεν αποτελεί δόκιμη πολιτική στοχοθέτηση, καθόσον τα δύο φύλα είναι δύο διαφορετικές κατηγορίες, με διακριτά χαρακτηριστικά ανάμεσά τους και σε καμία περίπτωση δεν είναι ίδια, κάτι που υπαινίσσεται ο όρος «ισότητα». Τονίζεται η ιδιαιτερότητα των γυναικών που συνίσταται στην φυσική τους ικανότητα να γεννούν, ικανότητα η οποία συνεπάγεται ιδιαίτερη μεταχείριση της έμφυλης κατηγορίας των γυναικών. Οι όροι που προτείνονται σε αντικατάσταση του όρου «ισότητα» είναι η «κοινωνική ισότητα» και η «ισοτιμία», καθώς με αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τους εισηγητές και τις εισηγήτριες, λαμβάνεται υπόψη η διαφορετικότητα των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες και για αυτό οι γυναίκες αντιμετωπίζονται με διαφορετικό θεσμικό τρόπο.

Εκπρόσωποι της σοσιαλιστικής παράταξης προβάλουν τον καπιταλισμό ως βασικό αίτιο για το καθεστώς ανισότητας που ισχύει ανάμεσα στα φύλα, αλλά και της ευρύτερης πατριαρχικής νοοτροπίας που τον συντηρεί και τον αναπαράγει.

Η άποψη ότι η ισότητα ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες αφορά, όχι μόνο τις γυναίκες, αλλά και τους άνδρες, εκφράζεται και υποστηρίζεται με άμεσο και έμμεσο τρόπο από όλους τους εισηγητές, ανεξάρτητα από τον κομματικό και τον έμφυλο προσδιορισμό τους. Όμως οι εκπρόσωποι του κόμματος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και του Κ.Κ.Ε., κυρίως, διατυπώνουν την άποψη ότι η πορεία προς την κοινωνική απελευθέρωση, η οποία συνάδει με την κατάργηση της μειονεκτικής θέσης των γυναικών, δεν εξασφαλίζεται μόνο με τις νομοθετικές ρυθμίσεις. Αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην σημαντικότητα της αλλαγής της νοοτροπίας της κοινής γνώμης, προκειμένου να υποστηριχθεί η ισότητα και στην καθημερινή κοινωνική πρακτική. Θεωρούν ότι εάν οι πεποιθήσεις και οι στάσεις των κοινωνιών δεν αλλάξουν ως προς τη θέση και το ρόλο της γυναίκας μέσα στην κοινωνία, τότε οι οποιοσδήποτε νομοθετικές ρυθμίσεις και αλλαγές δεν θα έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Αντίθετα, βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας κυρίως, θεωρούν ότι η γυναίκα ήταν πάντα καταξιωμένη σε όλους τους ρόλους που επιτελούσε μέσα στην ελληνική κοινωνία και έτσι, το μοναδικό σημείο το οποίο χρήζει αλλαγής και τροποποίησης ήταν το νομοθετικό πλαίσιο. Τονίζουν τη σημαντικότητα και την αξία της συμμετοχής της γυναίκας μέσα στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας, η οποία ήταν αυτή που την καταξίωσε και, κατά έναν τρόπο, εξισορροπούσε τον αποκλεισμό της από τη δημόσια σφαίρα.

Η γενικότερη αντίληψη που διέπει τους εκπροσώπους της δεξιάς παράταξης και η οποία έχει διαπιστωθεί και από την ανάλυση των υπόλοιπων κατηγοριών της μελέτης, είναι ότι οι νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν στην ισότητα των φύλων, πρέπει να λαμβάνουν υπόψη και να ενσωματώνουν τις επιταγές της ελληνικής παράδοσης και τα ήθη και έθιμα του έθνους. Αν αυτό δεν συμβεί, τότε η ισότητα ενδέχεται να είναι βλαπτική για την ευρύτερη κοινωνία, αφού δεν θα αντικατοπτρίζει τις πραγματικές δομές της και θα οδηγήσει τα άτομα σε υπερβολές. Επιπλέον, δίνεται εξαιρετική έμφαση από τους εκπροσώπους της δεξιάς παράταξης στο ρόλο της χριστιανικής θρησκείας και παράδοσης, τόσο

σχετικά με τη συνεισφορά αυτής στην ισότητα του φύλων, όσο και στην αναγκαιότητα ένταξης των σχετικών πεποιθήσεων στη νομοθεσία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κοινότητα των απόψεων δύο εισηγητών από διαφορετικές κομματικές παρατάξεις, ενός ανεξάρτητου βουλευτή υποστηριζόμενου από το ΠΑ.ΣΟ.Κ και ενός της Νέας Δημοκρατίας, οι οποίοι εισάγουν στη συζήτηση μια νέα διάσταση της ανισότητας: την ανισότητα στο λόγο. Η ανισότητα, η οποία διαπιστώνεται στο λόγο και στις λεκτικές εκφράσεις, προβάλλεται από τους εισηγητές ως μια παράμετρος της νοοτροπίας, η οποία ακόμη θέλει πολύ δρόμο για να τροποποιηθεί, έτσι ώστε να υποστηρίζει και να προωθεί την ισότητα των φύλων.

9.9 Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η έννοια «ισότητα» εννοιολογείται τις περισσότερες φορές, στο πλαίσιο ενός διπολικού λόγο-θετικού σχηματισμού, ο οποίος κατασκευάζει ως το αντίθετο της ισότητας την έννοια της «διαφοράς». Ο διπολικός αυτός σχηματισμός αποτέλεσε τη βάση για το χωρισμό των φεμινιστριών σε δύο στρατόπεδα στο πλαίσιο του δεύτερου φεμινιστικού ρεύματος, τα οποία διαμορφώθηκαν γύρω από το βασικό αυτό δίλημμα «ισότητα ή διαφορά», η απάντηση στο οποίο θα αποτελούσε κεντρικό άξονα για τη διαμόρφωση της αντίστοιχης φεμινιστικής πολιτικής. Έτσι, οι φεμινίστριες οι οποίες ήταν υπέρμαχες της ισότητας υποστήριζαν ότι οι έμφυλες διαφορές δεν πρέπει να παίζουν κανένα ρόλο στη θέσπιση οποιασδήποτε πολιτικής, καθόσον θεωρούσαν ότι κανενός είδους διαφορά δεν πρέπει να εκτιμάται, όταν πρόκειται να θεσπισθούν νομοθετικές ρυθμίσεις που προωθούν την ισότητα. Αντίθετα, οι φεμινίστριες οι οποίες υποστήριζαν τη διαφορά θεωρούσαν ότι οι ιδιαίτερες ανάγκες, τα ενδιαφέροντα και γενικότερα η διαφορετικότητα των γυναικών, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στη διαμόρφωση πολιτικών στρατηγικών, αλλά και θεωρητικών θέσεων.

Ο πολιτικός λόγος της μελέτης μας, ανεξάρτητα από επιμέρους διαφορές οι οποίες προκύπτουν από κομματικές ταυτότητες και ταυτοποιήσεις,

παρουσιάζεται ως υπέρμαχος της λογικής της διαφοράς, είτε δηλώνοντας κάτι τέτοιο ρητά, με την υπογράμμιση ότι πρέπει να αντικατασταθεί ο όρος ισότητα με τον όρο κοινωνική ισότητα ή κοινωνική ισοτιμία, είτε με λανθάνοντα τρόπο εστιάζοντας στη γυναικεία διαφορετικότητα. Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι η αντιμετώπιση των ανδρών και των γυναικών δεν μπορεί να είναι όμοια και απόλυτα ίση, αφού οι γυναίκες είναι φορείς ενός ιδιαίτερου χαρακτηριστικού που είναι η μητρότητα, η οποία χρήζει ειδικής μεταχείρισης. Υλοποιητική πρακτική αυτής της θέσης, είναι η υποστήριξη σε νομοθετήματα που στηρίζονται στη λογική των θετικών διακρίσεων.

Αρχικά, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι νομοθετικά μέτρα τα οποία στηρίζονται στη λογική των θετικών διακρίσεων και δράσεων υπέρ των γυναικών δεν μας βρίσκουν απόλυτα αντίθετες. Εννοούμε, ότι αποδεχόμαστε τις θετικές δράσεις, μόνο όταν αυτές αντιμετωπίζονται ως προσωρινά μέτρα τα οποία θα διευκολύνουν τη μετάβαση από ένα κοινωνικό πλαίσιο το οποίο νομιμοποιεί τη γυναικεία κατωτερότητα, σε ένα άλλο το οποίο την υπερβαίνει. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή οι θετικές δράσεις απολυτοποιούνται ως βασικές νομοθετικές δράσεις, αναγνωρίζοντας συνολικά τις γυναίκες ως μια ενιαία κατηγορία, νομιμοποιώντας τη σχετική μειονεξία τους, δεν τυγχάνουν της αποδοχής μας, καθόσον με τον τρόπο αυτό διατηρείται το διπολικό και αντιθετικό σχήμα άνδρας-γυναίκα, διαιώνίζοντας την ιεραρχική κατηγοριοποίηση των δύο έμφυλων κατηγοριών. Η «διαφορά» ως οικουμενική και κανονιστική κατηγορία πρέπει να αντικατασταθεί με τις «διαφορές» ανάμεσα σε υποκείμενα, τα οποία έχουν πολλαπλές θέσεις και γνωρίσματα, καταργώντας, έτσι, τις απόλυτες και φυσικοποιημένες διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Για παράδειγμα, και όπως αναφέρει και η J.W.Scott, το να αναγνωριστεί η λειτουργία της μητρότητας σε συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα έχει νόημα, αλλά το να θεωρείται ότι η μητρότητα ταυτίζεται με την έννοια της θηλυκότητας, δεν αφήνει χώρο για τους πολλαπλούς και

διαφορετικούς τρόπους επιτελεστικότητας της μητρότητας⁴¹. Εάν οι νόμοι που θεσπίζονται βασίζονται στην άκριτη αποδοχή του διχοτομικού σχήματος άνδρας-γυναίκα, το οποίο, όπως είπαμε, φυσικοποιεί τις όποιες διαφορές, νομιμοποιώντας αυτές ως οικουμενικές και κανονιστικές, δεν επιφέρουν την ουσιαστική αποδόμηση του παράγοντα «φύλο» ως βασική κατηγορία διάκρισης, αλλά, αντίθετα, εδραιώνουν ουσιολογικές κατηγοριοποιήσεις, οι οποίες έχουν ως στόχο τον εκσυγχρονισμό της ανισότητας και όχι την ανατροπή της. Η απελευθέρωση που μνημονεύεται σε πολλές εισηγήσεις, δεν μπορεί να προκύψει από νομοθετικές στρατηγικές που δεν λαμβάνουν υπόψη ότι ακόμη και κοινά χαρακτηριστικά των υποκειμένων δεν βιώνονται και δεν επιτελούνται με τον ίδιο τρόπο από όλα τα υποκείμενα, αλλά η παραστασιακή τους επιτέλεση εξαρτάται από τα κοινωνικά και πολιτισμικά συγκείμενα.

Ο παράγοντας αυτός έχει συμπεριληφθεί κατά έναν τρόπο στον υπό μελέτη πολιτικό λόγο, αφού διατυπώνεται ότι οι νομοθετικές αλλαγές από μόνες τους δεν οδηγούν στην επίτευξη της ισότητας, αλλά απαραίτητη κρίνεται η αλλαγή της νοοτροπίας και των αντιλήψεων. Πράγματι, οι αλλαγές που θεσπίστηκαν και αφορούσαν στην ισότιμη μεταχείριση των γυναικών στο δημόσιο τομέα, δεν θα μπορούσαν ποτέ να λειτουργήσουν και να εφαρμοστούν, εάν δεν αλλάξει η κατανομή της εργασίας και των ρόλων μέσα στην οικογένεια. Όπως έχει επισημανθεί από κάποιους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους, οι νομοθετικές αυτές αλλαγές αντικατοπτρίζουν τις αλλαγές που έχουν συμβεί στην ίδια την κοινωνία. Σαφώς ανάμεσα σε νομοθετικές και κοινωνικές αλλαγές υπάρχει αλληλεπίδραση, αλλά η τοποθέτηση από εκπρόσωπο της δεξιάς παράταξης ότι από τότε που δόθηκε το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες, αυτές συμμετέχουν ισότιμα σε όλες τις διαδικασίες όπως και οι άνδρες, είναι μακριά από αυτό που ίσχυε στην ελληνική πραγματικότητα της δεκαετίας του 1980.

⁴¹ Βλ. J.W. Scott, «Αποδομώντας το δίλημμα «ισότητα ή διαφορά», ή, αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.160.

Οι διπολικές αντιθέσεις και η προώθηση της ισότητας στο όνομα της ανάδειξης μιας κατηγορικής και οικουμενικής διαφοράς ανάμεσα στα φύλα, κατασκευάζονται από το λόγο που αναπτύσσεται. Η «μητρότητα», όπως προαναφέρθηκε, προβάλλεται ως το ουσιολογικό και αδιαμφισβήτητο χαρακτηριστικό, το οποίο κατηγοριοποιεί τα δύο φύλα. Ακόμη και όταν σημειώνεται από ορισμένους βουλευτές ότι η μητρότητα αποτελεί ένα βιολογικό χαρακτηριστικό το οποίο δεν ιεραρχεί τα υποκείμενα, αλλά αυτή η ιεράρχηση είναι αποτέλεσμα κοινωνικής κατασκευής, δεν παύουν να κατασκευάζονται λόγο-θετικά οι γυναίκες ως εκείνη η κατηγορία, η οποία σε αντιπαράθεση με τους άνδρες, είναι φορέας ενός συγκεκριμένου χαρακτηριστικού το οποίο οφείλει να λαμβάνεται υπόψη στη διαμόρφωση νομοθετικών ρυθμίσεων και στρατηγικών. Ακόμη, συχνά διατυπώνεται ρητά ότι οι γυναίκες πρέπει να αποκτήσουν τα δικαιώματα τα οποία έχει και ο άνδρας. Το ανδροκρατικό μοντέλο υπερισχύει, η φιλελεύθερη κατασκευή της έννοιας του πολίτη διαιώνίζεται και οι γυναίκες κατασκευάζονται μέσω φυσικοποιημένων χαρακτηριστικών, στο πλαίσιο μιας διπολικής αντίθεσης με το ανδρικό υποκείμενο.

Είναι χαρακτηριστικές της ως άνω λογικής οι αποφάνσεις εισηγητών της δεξιάς παράταξης, σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες στην ελληνική κοινωνία είναι καταξιωμένες και δεν χρειάζονται κανενός είδους απελευθέρωση. Η καταξίωση αυτή περιορίζεται στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, ταυτοποιώντας τις γυναίκες με απόλυτα και αυστηρά κατηγοριοποιημένους ρόλους της μητέρας, της συζύγου και της αδερφής. Η δράση των γυναικών στο δημόσιο χώρο φαίνεται ότι δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο της κοινωνικής τους αναγνώρισης και νομιμοποιείται για ακόμη μία φορά η πρόσδεση των γυναικών με τον ιδιωτικό χώρο. Αυτό υποδηλώνει την ανακήρυξη της μητρότητας ως το κυρίαρχο χαρακτηριστικό των γυναικών, το οποίο τις προδιαθέτει θετικά προς την καλύτερη και πιο αποτελεσματική υλοποίηση συγκεκριμένων ρόλων, οι οποίοι περιορίζονται στον οικογενειακό χώρο, ρόλων που σχετίζονται με τη φροντίδα. Κρίνεται ότι αυτοί οι ουσιοκρατικά αποδιδόμενοι στις γυναίκες ρόλοι, οφείλουν

να προστατευθούν και να διευκολυνθεί η επιτέλεσή τους. Με τον τρόπο αυτό, θεωρείται ότι η «ισότητα» θα αποδώσει σεβασμό και θα τηρήσει τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα του ελληνισμού, ενώ θα αποφύγει σκοπέλους που πολλές φορές οδηγούν στην υπερβολή αναφορικά με την υλοποίησή της. Η αντίληψη αυτή κατασκευάζει τις γυναίκες ως μια έμφυλη κατηγορία που χαρακτηρίζεται από μια κοινή και ενιαία ταυτότητα, η οποία καθορίζεται από βιολογικούς παράγοντες, ενώ ταυτόχρονα καθορίζει αντίστοιχους ρόλους και συμπεριφορές. Η πολιτική υπέρ της ισότητας των φύλων στο πλαίσιο μιας τέτοιας κανονιστικής λογικής, προβάλλεται ως μέσο διευκόλυνσης για τις γυναίκες που θέλουν να εισαχθούν σε ανδροκεντρικές δομές, χωρίς την πραγματική ανατροπή καταπιεστικών δομών⁴².

Θεωρούμε ότι είναι κρίσιμη η αποδόμηση του διπολικού σχήματος στο πλαίσιο του οποίου κατασκευάζεται η «ισότητα». Η «ισότητα» πρέπει να ανασημανθεί, εκκινώντας από μια αντίληψη η οποία δίνει έμφαση στις πολλαπλές διαφορές των υποκειμένων και καταργεί την έμφυλη διαφορά ως βασική διάκριση. Οφείλουμε να υπερβούμε τις απόλυτες αλήθειες που ιεραρχούν, κατηγοριοποιούν και κατασκευάζουν τις ως άνω διπολικές αντιθέσεις και με τον τρόπο αυτό, να αναδειχθούν οι πολλαπλοί τρόποι που το κάθε υποκείμενο παράγεται μέσα από την παραστασιακή επιτέλεση των προσταγμάτων του φύλου. Η αυστηρή αυτή κατάταξη και κατηγοριοποίηση των υποκειμένων σε μία από τις δύο κατηγορίες φύλου, θεμελιώνει ως απαράλλαχτες τις διαφορές, εγκαθιδρύει μια φυσικοποιημένη εννοιολόγηση του έμφυλου και αναπαράγει σχέσεις εξουσίας. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Scott, «[...]η εξουσία χτίζεται στο έδαφος της διαφοράς, και επομένως από εκεί πρέπει να ξεκινήσει η αμφισβήτησή της⁴³».

⁴² Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, ο.π., σ. 91.

⁴³ Βλ. J.W. Scott, «Αποδομώντας το δίλημμα «ισότητα ή διαφορά», ή, αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π., σ.163.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

ΕΜΦΥΛΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

10.1 Εισαγωγή

Η κατηγορία αυτή συμπυκνώνει τα επιμέρους συστατικά στοιχεία και χαρακτηριστικά του «νοητικού γρίφου» της μελέτης, ο οποίος αφορά στην αποδόμηση του τρόπου σημασιοδότησης του «φύλου» και της «έμφυλης υποκειμενικότητας» από τον πολιτικό λόγο των αρχών της δεκαετίας του 1980 στην Ελλάδα. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, περιλαμβάνονται τα θέματα εκείνα, τα οποία, από τη μια μεριά είναι κεντρικά στην κατασκευή της βασικής εννοιολογικής μας κατηγορίας και τα οποία, από την άλλη μεριά, δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμία από τις ήδη υπάρχουσες θεματικές κατηγορίες ανάλυσης. Για το λόγο αυτό, επιλέχθηκε να συμπεριληφθούν σε μία γενικότερη κατηγορία, η οποία αποτελείται από βασικά συνθετικά στοιχεία που παράγουν τις έννοιες «φύλο» και «έμφυλη υποκειμενικότητα», αλλά τα οποία δεν μπορούν να συστήσουν επιμέρους θεματικές κατηγορίες ανάλυσης. Η αποδόμηση του τρόπου με τον οποίο οι πρακτικές του πολιτικού λόγου κατασκευάζουν την εννοιολόγηση του έμφυλου υποκειμένου, θα μας βοηθήσει να αποκωδικοποιήσουμε τις συνιστώσες εκείνες που συνθέτουν την έννοια της *θηλυκότητας* και την έννοια της *γυναίκας*. Τονίζουμε αυτή τη διάκριση διότι, όπως θα διαπιστώσουμε, ο *δυϊσμός* ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο είναι ορατός στον υπό μελέτη πολιτικό λόγο. Τα ζητήματα εκείνα που θα αναδειχθούν από τη μελέτη της *επίμαχης* κατηγορίας είναι η *προαναφερθείσα*

διάκριση ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο, το κατά πόσο η έννοια της γυναίκας είναι βιολογικά ή κοινωνικά καθορισμένη, ο τρόπος ορισμού της γυναίκας σε σχέση με τον άνδρα και μια σειρά από άλλα σημαντικά ζητήματα, τα οποία θα δούμε αναλυτικά παρακάτω.

10.2 Φυσικά χαρακτηριστικά των γυναικών και η κατασκευή της έννοιας της «θηλυκότητας»

Ο βασικός εισηγητής της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1912) υποστηρίζει ότι παλαιότερα οι γυναίκες πράγματι αποτελούσαν το «ασθενές φύλο», χωρίς όμως να προσδιορίζει με ακρίβεια τους παράγοντες εκείνους που οδήγησαν τις γυναίκες σε αυτή τη θέση. Πλην όμως, αναγνωρίζει ότι οι γυναίκες κατόρθωσαν να κατακτήσουν την ισότητα με τους αγώνες τους, το ήθος και το πνεύμα τους. Το γυναικείο υποκείμενο, αν και ορίζεται ως το «τέως ασθενές φύλο¹», στηριζόμενο μόνο στις δικές του δυνάμεις και εφόδια και ανεξάρτητα από τους ισχυρούς δομικούς περιορισμούς, καταφέρνει να πραγματοποιήσει μεγάλα άλματα στην πορεία του προς τη χειραφέτηση.

[...] η γυναίκα κατέκτησε την ισότητα με το ήθος της, με το πνεύμα της, με τους αγώνες της. Με τη σκληρή δουλειά και μέσα στο σπίτι και στην εργασία της. Γαλούχισε γενιές ελληνοπαίδων με τις αιώνιες αξίες του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και με την εθνική μας παράδοση².

Η ατομική δράση των γυναικών και τα «ευγενή» χαρακτηριστικά τους, τα οποία εντοπίζονται αδιαφοροποίητα σε όλες τις γυναίκες, αποτελούν αντικείμενο εστίασης για τον εισηγητή, σε μια προσπάθεια να αναδείξει τα στοιχεία εκείνα που συνιστούν την ιδιαιτερότητα των γυναικών. Συνεχίζοντας, τονίζει ότι σε αυτήν την πορεία τους προς την ισότητα, οι γυναίκες θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικές, έτσι ώστε να διατηρήσουν τα χαρακτηριστικά εκείνα με τα οποία τις προίκισε η φύση και έκαναν την κάθε γυναίκα ξεχωριστά, να διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

¹ Βλ. Π. Κλης (Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1868.

² Βλ. Π. Κλης (Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1868.

Και ας διατηρήσουν το μεγάλο όπλο, που διαθέτουν της λεπτής, ευαίσθητης και αισθηματικής ύπαρξης, η οποία με τον τρόπο της και με τα άλλα προσόντα τα οποία της χάρισε η φύση έπαιξε από την αρχαιότητα πρωτεύοντα ρόλο στη ζωή των Ελλήνων³.

Διακρίνουμε μια αντίφαση στην εν λόγω εισήγηση. Ενώ ο βουλευτής, από τη μια μεριά, αποδέχεται και χαρακτηρίζει τις γυναίκες ως «ασθενές φύλο», από την άλλη μεριά, θεωρεί ότι οι γυναίκες κατείχαν πρωτεύοντα ρόλο στην κοινωνική ζωή. Από το συνολικό λόγο που αναπτύσσει καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ότι η μειονεκτική θέση αφορά στο γεγονός ότι δεν αναγνωρίζονταν στις γυναίκες τα δικαιώματα τα οποία ήταν θεσμοθετημένα για τους άνδρες, αλλά από την άλλη μεριά, οι γυναίκες μέσα στο πλαίσιο της ιδιωτικής σφαίρας όπου κυρίως δραστηριοποιούνταν, κατείχαν κυρίαρχο ρόλο. Στο παραπάνω απόσπασμα προβάλλεται με σαφήνεια η σύνολη άποψη και θέση του εισηγητή για το γυναικείο έμφυλο υποκείμενο. Θεωρεί ότι οι γυναίκες και κατά συνέπεια και οι άνδρες, είναι εφοδιασμένοι από τη φύση με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τα οποία συνιστούν τη διαφορετικότητά τους.

Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες είναι φορείς χαρακτηριστικών, όπως ο συναισθηματισμός, η ευαισθησία, η ευγένεια, στοιχεία τα οποία σχετίζονται με το χώρο της ψυχής και όχι με τη λογική. Αν και δεν διατυπώνεται ρητά, υπονοείται ότι οι άνδρες είναι φορείς χαρακτηριστικών, τα οποία σχετίζονται με τη λογική και τον ορθολογισμό. Αναπαράγεται με εξαιρετικά διαφανή τρόπο η διχοτομική λογική της δυτικής σκέψης στο πλαίσιο της οποίας στον ένα πόλο της διχοτομίας τοποθετείται η γυναίκα και τα χαρακτηριστικά τα οποία σχετίζονται με τη ψυχή και στον άλλο πόλο τοποθετείται ο άνδρας και ο ορθολογισμός. Η γυναίκα θεωρείται ότι είναι από τη φύση της φορέας χαρακτηριστικών που την προσορίζουν για δραστηριοποίηση στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, ενώ αντίθετα ο άνδρας είναι κυρίαρχος στο δημόσιο χώρο. Αυτόματα κατασκευάζεται μια ιεραρχική σχέση, με ανώτερο το ανδρικό έμφυλο υποκείμενο, αφού η έλλογη σκέψη νοηματοδοτείται ως πιο σημαντική σε σχέση

³ Βλ. Π. Κλης (Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1868.

με το συναίσθημα το οποίο αντιπροσωπεύουν οι γυναίκες. Τέλος, ένα ακόμη χαρακτηριστικό της εισηγήσής του είναι ότι αναφέρεται στις γυναίκες σαν μια ενιαία ομάδα, η οποία αντιμετωπίζεται ως τέτοια χωρίς επιμέρους διακριτά χαρακτηριστικά.

Της πάει ο μαχητικός τόνος και δεν μειώνει καθόλου τη θηλυκότητά της⁴.

Η ανωτέρω φράση αρθρώνεται ως κοπλιμέντο από ανεξάρτητο βουλευτή (ημ.γεν.:1902), ο οποίος συνεργάζεται με το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, αναφερόμενος στον τρόπο ομιλίας της προηγούμενης από αυτόν εισηγήτριας της κυβερνητικής παράταξης, ωσάν ο μαχητισμός και ο δυναμισμός να είναι στοιχεία της ανδρικής συμπεριφοράς, τα οποία προέρχονται από τη φύση και δεν συνάδουν με τις καθιερωμένες και αποδεκτές εκφράσεις της θηλυκότητας. Μέσα από τη φράση αυτή σκιαγραφείται με σύντομο, αλλά γλαφυρό τρόπο το πορτραίτο της θηλυκότητας, το οποίο είναι απαράλλαχτο στις εκφράσεις του και κοινό σε όλα τα έμφυλα υποκείμενα τα οποία χαρακτηρίζονται ως γυναίκες. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και εισηγήτρια της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1942), η οποία υποστηρίζει ότι η νοσηματοδότηση των έμφυλων υποκειμένων δεν μπορεί και δεν χρειάζεται να αλλάξει:

Αλλά, δέν θά πάψει ποτέ ή γυναίκα νά είναι γυναίκα, καί ό άνδρας νά είναι άνδρας. Καί δέν πάψει ποτέ ή γυναίκα νά ζητάει τήν προστασία από τόν άνδρα καί λόγω μυϊκής δυνάμεως ακόμη, γιατί έτσι τό αισθανόμαστε καί γιατί εγώ τουλάχιστον πιστεύω, ότι ή πλειοψηφία τών γυναικών θά αισθάνεται πολύ καλύτερα εάν δίπλα της έχει συμπαραστάτη της τόν άνδρα. Καί γιατί, ακόμη, πιστεύω, ότι ή είδοποιός διαφορά μεταξύ τού άνδρα καί τής γυναίκας δέν είναι ή γυναίκα νά τίκτει καί ό άνδρας νά γεννάει, αλλά είναι ή ευαισθησία πού διακρίνει τίς γυναίκες – καί πρέπει νά είναι έτσι – πού τίς διαφοροποιεί έναντι τών ανδρών καί πού ελπίζω νά είναι λιγότερο πολεμοχαρείς απ' ότι είναι οί άνδρες⁵.

⁴Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1874.

⁵ Βλ. Ευ. Σπεντζάρη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2795.

Θεωρεί και εκείνη ότι το βασικό χαρακτηριστικό που διακρίνει τις δύο αυστηρά οριοθετημένες κατηγορίες των φύλων είναι η ευαισθησία από την πλευρά της γυναίκας, καθώς και το γεγονός ότι είναι λιγότερο πολεμοχαρείς σε σχέση με τους άνδρες. Το χαρακτηριστικό αυτό της γυναικείας φύσης, όπως φαίνεται να νοηματοδοτείται η ευαισθησία, τονίζεται και από έναν ακόμη εισηγητή του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1904), ως ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των γυναικών.

Προφανώς, η έννοια της θηλυκότητας για τους εν θέματι εισηγητές δεν περιλαμβάνει τα στοιχεία του δυναμισμού, της ενεργητικότητας και της μαχητικότητας, αλλά εμπεριέχει τα χαρακτηριστικά της φροντίδας, της τρυφερότητας, του συναισθηματισμού, αναπαράγοντας για μια ακόμη φορά τη στερεοτυπική εικόνα της γυναίκας, η οποία ως φορέας αυτών των χαρακτηριστικών, μπορεί να αποδώσει ικανοποιητικά στο χώρο της οικογένειας αλλά όχι σε δημόσιες δραστηριότητες όπως ο χώρος της πολιτικής. Άλλωστε, τονίζεται και κάτι ακόμη ως διαφοροποιητικό στοιχείο των γυναικών: η γοητεία τους.

Πρέπει λοιπόν να συνηθίσουν το χρέος τους στην κοινωνία, ώστε εργαζόμενες να μη χάνουν εκείνο το οποίο αποτελεί την προϋπόθεση της οικογενειακής ζωής, την γοητεία τους, αγαπητές φίλες. Γιατί υποτίθεται τουλάχιστον, ότι θα παντρευτείς μια γυναίκα η οποία σε εγοήτευσε – έτσι πρέπει να είναι – την οποία αγάπησες. Ας μη φθάνουμε στο σημείο να ζητάμε από την γυναίκα να χάσει και τα θέληττα εκείνα τα οποία αποτελούν ένα δικό της προνόμιο και τα οποία δεν έχουν οι άνδρες⁶.

Η γοητεία είναι ένα ιδιαίτερο προνόμιο και «όπλο» των γυναικών, το οποίο σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να χάσουν. Όλα τα προαναφερόμενα ως θηλυκά χαρακτηριστικά, προκύπτουν ως απόρροια βιολογικών διαφορών ανάμεσα στα δύο φύλα. Η ξεχωριστή αυτή ποιότητα του θηλυκού υποκειμένου σχετίζεται με τη «μητρότητα» και την ικανότητα των γυναικών να κυφορούν και να γεννούν, η οποία αποτελεί καθοριστική αιτία για την εμφάνιση όλων των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών. Όλοι οι ανωτέρω εισηγητές υιοθετώντας

⁶ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1877.

μια ουσιοκρατική θεώρηση για την έννοια του έμφυλου υποκειμένου, κατασκευάζουν δύο διακριτές οντότητες, τους άνδρες και τις γυναίκες, οι οποίες υπάρχουν *a priori*, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο το κάθε υποκείμενο βιώνει την έμφυλη ταυτότητά του. Για αυτούς, η διαδικασία απόδοσης κοινωνικού φύλου δεν είναι μια διαδικασία η οποία διαφοροποιείται και εξαρτάται από ποικίλες παραμέτρους, αλλά μια διαδικασία, κατά την οποία αποδίδονται στα άτομα δεδομένα χαρακτηριστικά άρρηκτα συνδεδεμένα με τους βιολογικούς παράγοντες, βάσει των οποίων διαμορφώνονται οι δύο απaráλλαχτες κατηγορίες έμφυλων υποκειμένων.

Ο ανεξάρτητος βουλευτής που συνεργάζεται με το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, επιχειρηματολογώντας για τα αίτια του καθεστώτος καταπίεσης της γυναίκας, για το οποίο εκτεταμένη ανάλυση έχει ήδη πραγματοποιηθεί (βλ. κεφάλαιο 8), αναφέρει ότι και σε άλλες ιστορικές περιόδου, πλην τις καπιταλιστικές, οι γυναίκες στερούνταν τα δικαιώματα που είχαν οι άνδρες. Για το λόγο αυτό, θεωρεί ότι τα αίτια της μειονεκτικής θέσης των γυναικών δεν εντοπίζονται στον καπιταλισμό. Οι γυναίκες άλλωστε ήταν καταπιεσμένες ως «φύλο», ως ομάδα στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας και όχι σε ατομικό επίπεδο μέσα στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, αφού στο πλαίσιο αυτής η κάθε γυναίκα κατείχε κυρίαρχο ρόλο.

Ἡ γυναίκα ἔχει δύναμη, ἡ ὁποία μέσα στό σπίτι εἶναι συνήθως ἰσχυρότερη ἀπό τήν δύναμη πού ἔχει ὁ ἄνδρας. Ἀλλά μόνο μέσα στό σπίτι. [...] σωστό εἶναι [...] ὅτι ἔπρεπε ἡ γυναίκα νά ἀπελευθερωθεῖ. Ἀπό ποιά γυναίκα; Ὅχι ἡ τάδε γυναίκα, ὄχι τό ἄτομο τάδε, ἀλλά ὡς φύλο ὑπό τήν ἔννοια ὅτι οἱ νόμοι δέν ἐπέτρεπαν πράγματα τά ὁποῖα παραχωροῦντο στόν ἄνδρα καί οἱ νόμοι γίνονταν καί φτιάχνονταν μόνο γιά τόν ἄνδρα. Ἦταν, λοιπόν καταπιεσμένη ὡς φύλο καί ὡς σύνολο⁷.

Ἡ κατηγορία των έμφυλων γυναικείων υποκειμένων ήταν ιεραρχικά σε κατώτερη θέση, αφού στερούνταν δικαιώματα τα οποία απολάμβανε η κατηγορία των ανδρών, αλλά όμως η κάθε γυναίκα, σε ατομικό επίπεδο, δεν

⁷ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2776.

βίωνε το καθεστώς της καταπίεσης, καθόσον στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας οι ρόλοι αντιστρέφονταν και εκείνη κατείχε ιεραρχικά την κυρίαρχη θέση. Διαχωρίζεται με κάθετο τρόπο η θέση των γυναικών στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, ωσάν οι δύο αυτές σφαίρες να μην επηρεάζονται και να μην αλληλεπιδρούν. Επισημαίνει, όμως, ότι ακόμη και όταν οι γυναίκες βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους άνδρες, στερούμενες βασικών δικαιωμάτων, είχαν τη δυνατότητα (κάποιες από αυτές) να επηρεάζουν τις λειτουργίες του δημόσιου βίου μέσω των ανδρών και, μάλιστα, με ιδιαίτερα έντονο τρόπο.

[...] η γυναίκα δεν είχε τα δικαιώματα που είχε ο άνδρας. Είχε, βέβαια, ως εξαίρεση – και αυτό αποτελούσε ένα προνόμιο ιδιαίτερο του γυναικείου φύλου – τη δυνατότητα να επηρεάζει το δημόσιο βίο. Και όταν τον επηρέαζε, έκανε όχι απλώς χρήση, [...], του δικαιώματά αυτού, αλλά έκανε, όπως είναι φυσικό – γιατί οι εξαιρέσεις είναι, πάντοτε, συνυφασμένες με υπερβολές – κατάχρηση του δικαιώματός αυτού. Επηρέαζε τον ηγέτη Περικλή, φερ' ειπείν, εδώ στην Αθήνα, πολύ περισσότερο, απ' ό,τι μπορούσε να επηρεάσει τον Περικλή οποιoσδήποτε και από τους πιο συνετούς και από τους πιο σημαντικούς άρρενες φίλους του. Είχε λοιπόν, τη δυνατότητα [...] να ξετρυνώνει η γυναίκα από το κέλυφος των δεσμών της και να ασκεί μια επιρροή, η οποία ήταν συχνά βίαιη. Και όταν έφθανε, μάλιστα, στο σημείο να έχει η ίδια στα χέρια της την εξουσία, τότε θα μπορούσε κανείς να πει ότι έκανε χρήση αυτής της εξουσίας με ένα τρόπο που ήταν βιαιότερος από τον τρόπο με τον οποίο έκανε χρήση της εξουσίας ο άνδρας⁸.

Αναπαράγεται η λαϊκή ρήση που έχει μετουσιωθεί σε στερεότυπο, ότι δηλαδή πίσω από κάθε ικανό άνδρα βρίσκεται μια γυναίκα. Η παρατήρηση αυτή γίνεται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας του εισηγητή να αποδείξει, ότι οι γυναίκες σε ατομικό επίπεδο, είχαν πολλές ικανότητες επιρροής στα δημόσια δρώμενα ακόμα και εάν δεν συμμετείχαν άμεσα σε αυτά. Θεωρεί ακόμη ότι ιστορικά, όταν οι γυναίκες έπαιρναν στα χέρια τους την εξουσία ήταν πάντα πιο αυταρχικές και βίαιες από τους άνδρες. Το γεγονός αυτό δεν οφείλεται σε κάποια φυσικά χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τον εισηγητή, αλλά στην πρόσφατη είσοδος τους σε δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας.

⁸ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ.σ. 1874-1875.

Δέν τό ἀποδίδω στή γυναικεία φύση τό, ὅτι εἶναι σκληρές ὡς ἐπὶ τῷ πολὺ καί καμιά φορά ἄδικες. Τό ἀποδίδω στό γεγονός ὅτι εἶναι νεοφώτιστες. Καί πάντοτε οἱ νεοφώτιστοι, εἴτε εἶναι ἄνδρες εἴτε εἶναι γυναῖκες, εἶναι κάπως φανατικοί καί θέλουν νά δείξουν τή δύναμή τους⁹.

Ο βουλευτής υποστηρίζει ὅτι ὁ γυναικεῖος χαρακτήρας εἶναι ισχυρότερος ἀπὸ αὐτόν του ἄνδρα καὶ αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς φύσης, καὶ ὄχι τῆς κοινωνικοποίησης ἢ ἄλλων κοινωνικῶν παραμέτρων.

Εἰδικότερα αναφέρει ὅτι ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἀνάμεσα σὲ γυναῖκες καὶ ἄνδρες οφείλεται στο γεγονός ὅτι ἡ γυναῖκα τίκτει ἐνῶ ὁ ἄνδρας γεννᾷ—στην συγκεκριμένη ἀποψη ἔχουμε ἤδη αναφερθεῖ διεξοδικά (βλ. κεφάλαιο οκτώ). Το χαρακτηριστικό τῆς μητρότητος εἶναι αὐτό που διαφοροποιεῖ τὴν κατηγορία τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν ἀνδρῶν, χαρακτηριστικό που ἄλλοτε τὶς κάνει ἀδύναμες

Τό γεγονός ὅτι ὑπάρχει ἡ βιολογικὴ διαφορὰ, πού ἔχει τίς ἐπιπτώσεις τῆς στὴν ἐξέλιξη τῆς γυναίκας, τοῦ κορμιοῦ καί τῆς ψυχῆς τῆς, τό γεγονός ὅτι ὑπάρχει αὐτὴ ἡ διαφορὰ καί ὑπάρχουν αὐτές οἱ φυσιολογικὲς ἐπιπτώσεις, δέν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐμφανίζει ἡ γυναῖκα σὲ ὁρισμένες ἐκδηλώσεις τῆς κάποια ἀδυναμία μεγαλύτερη ἀπ' αὐτὴ τὴν ὁποία ἐμφανίζει ὁ ἄνδρας¹⁰.

...καὶ ἄλλοτε δυνατές.

Υπάρχει μέσα σας μιὰ δύναμη που ὅταν τὴ χρησιμοποιεῖτε ἢ ὅταν τὴν αξιοποιεῖτε κατάλληλα εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ δύναμη που ἔχει ὁ ἄνδρας. Εἶναι δύναμη που δὲν σας ἐδωσε κανένας νόμος, δὲν σας τὴ δίνουν οἱ νόμοι οἱ ὁποῖοι σα παραχώρησαν τὸ δικαίωμα νὰ ψηφίζεσθε καὶ νὰ ἐκλέγεσθε. Εἶναι δύναμη τὴν ὁποία σας ἔδωσε φύση¹¹ [...]

⁹ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτὴς συνεργαζόμενος με τὴ Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2778.

¹⁰ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτὴς συνεργαζόμενος με τὴ Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2776.

¹¹ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτὴς συνεργαζόμενος με τὴ Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1875.

Η φυσική αυτή ιδιαιτερότητα της γυναίκας είναι περισσότερο ορατή μετά την εφηβική ηλικία, οπότε και προκύπτουν κάποιες «βιολογικές συνέπειες» που είναι εντονότερες στις γυναίκες από ότι στους άνδρες.

Διότι, δέν είναι αναγκαία συνέπεια τής ισότητας ή παραγνώριση του γεγονότος ότι υπάρχουν μεγαλύτερες φυσιολογικές αδυναμίες στη γυναίκα και από εκείνες που υπάρχουν στον άνδρα. Αδυναμίες συνδεόμενες και με την εξέλιξη της μετά από την εφηβική ηλικία¹².

Η δύναμη αναπληρώνει την όποια φυσική αδυναμία της γυναίκας και για το λόγο αυτό, η γυναίκα ποτέ δεν καταπιέστηκε πλήρως από τον άνδρα. Αλλωστε, όπως σημειώνει σε άλλο σημείο της εισήγησής του, πολλές φορές η μειονεκτική θέση της γυναίκας, η οποία περιγράφεται από τον εισηγητή ως μια κατάσταση που οι άνδρες είχαν την πρωτοβουλία, αποτελούσε μια αναγκαιότητα, καθώς οι άνδρες όφειλαν να προστατεύσουν τις γυναίκες και τα παιδιά τους για να διαφυλάξουν, έτσι, την «ιερή εστία του σπιτιού».

Και ήταν επόμενο η ίδια η ζωή, η ίδια η υπόσταση της ζωής να απαιτούσε να έχουν οι άνδρες την πρωτοβουλία. Να την έχουν για να προστατεύσουν και τη γυναίκα, να την έχουν για να προστατεύσουν και τα παιδιά τους, να την έχουν για να προστατεύσουν την ιερή εστία του σπιτιού¹³ [...]

Επανερχόμενος σε αυτή τη φυσική αδυναμία της γυναίκας, ο βουλευτής ισχυρίζεται ότι από αυτή απορρέουν και κάποιες ανισότητες που υφίστανται ανάμεσα στα δύο φύλα και οι οποίες ήταν αμοιβαίες. Αξιολογώντας τα διαφορετικά δικαιώματα που αναγνωρίζονται σε άνδρες και γυναίκες, ο εν θέματι εισηγητής τα χαρακτηρίζει ως αναγκαία. Αυτό συμβαίνει διότι εκ φύσεως οι γυναίκες μπορούν να αποδώσουν καλύτερα από τον άνδρα στο χώρο της οικογένειας, αφού ο άνδρας δεν μπορεί να αναθρέψει τα παιδιά με τον ίδιο ικανοποιητικό και αποτελεσματικό τρόπο που θα το κάνει μια γυναίκα. Αποδέχεται τη συμμετοχή της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα, δηλαδή στην

¹² Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2776.

¹³ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1875.

εργασία, στην πολιτική, αλλά με την προϋπόθεση ότι ο πρωταρχικός της ρόλος θα είναι αυτός που εκτελείται μέσα στον οικιακό χώρο της οικογένειας. Άλλωστε ο άνδρας συμμετέχει στις δραστηριότητες του δημόσιου χώρου επί αιώνες και για το λόγο αυτό μπορεί να αποδώσει πολύ περισσότερα από ότι μια γυναίκα, η οποία κάνει την παρθενική της εμφάνιση σε ανάλογες δραστηριότητες. Ο βασικός ρόλος των γυναικών είναι η συνεισφορά τους στην οικογένεια και προκειμένου αυτό να διατηρηθεί και να ενδυναμωθεί θα πρέπει, αφενός, οι γυναίκες να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες, και αφετέρου, να τους αναγνωρίζονται και «εξαιρετικά δικαιώματα».

[...] οί διαφορές στην αντιμετώπιση προβλημάτων της γυναίκας και προβλημάτων του άνδρα δεν αντιφάσκει στην αρχή της ισότητας¹⁴.

Η πρωτεύουσα αυτή συνεισφορά της γυναίκας στην οικογένεια επισημαίνεται για ακόμη μία φορά όταν ο εισηγητής χαρακτηρίζει τη γυναίκα ως μεγάλη κυρά μέσα στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας.

Πράγματι ή νοικοκυρά, όταν ήταν αληθινή νοικοκυρά, ήταν μεγάλη κυρά¹⁵.

Όπως διαπιστώνουμε, ο εν θέματι βουλευτής αναπαράγει την άμεση διάκριση ανάμεσα στο βιολογικό και στο κοινωνικό φύλο. Υπάρχουν δύο σαφώς διακριτές κατηγορίες έμφυλων υποκειμένων με ανόμοια βιολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τους ρόλους που επιτελούν στο πλαίσιο της κοινωνίας, την έμφυλη ταυτότητα που υιοθετούν, αλλά και τις επιμέρους ταυτότητες που αναπτύσσουν. Η μητρότητα, προβάλλεται αδιαλείπτως ως το βασικό και πρωτεύον διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό ανάμεσα στις διχοτομικές κατηγορίες του φύλου, η οποία εφοδιάζει τις γυναίκες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία συνοψίζονται από τον εν λόγω εισηγητή σε ένα: τη φυσική αδυναμία της γυναίκας, η οποία κάτω από τις

¹⁴ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2776.

¹⁵ Βλ. Π.Κανελλόπουλος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2777.

κατάλληλες συνθήκες δύναται να μετουσιωθεί σε μεγάλη δύναμη. Το βιολογικό αυτό χαρακτηριστικό τοποθετεί τις γυναίκες σε κυρίαρχη θέση μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας και η απουσία τους από το ρόλο αυτό δεν μπορεί να αναπληρωθεί από κανέναν άνδρα, αφού κανένας άνδρας δε φέρει το βιολογικό αυτό χαρακτηριστικό που τροφοδοτεί τα υποκείμενα με τα απαραίτητα προσόντα για να υλοποιήσουν τον προαναφερθέντα ρόλο. Αφού, λοιπόν, οι διαφορές των δύο φύλων είναι πέρα και πάνω από όλα βιολογικές, συμπεραίνουμε ότι δεν μπορούν να τροποποιηθούν. Για αυτό, ο εισηγητής προτείνει να θεσπισθεί η ισονομία, αλλά ταυτόχρονα να αποδοθούν και ξεχωριστά δικαιώματα στις γυναίκες, λόγω αυτής της φυσικής ιδιαιτερότητας.

Η ταύτιση των γυναικών με το βιολογικό φύλο και με στοιχεία τα οποία σχετίζονται κυρίως με το σώμα, συνεπάγεται τον περιορισμό των γυναικών και την άρνηση σε αυτές της ελευθερίας και της αυτονομίας, χαρακτηριστικά τα οποία πάντα απολάμβαναν οι άνδρες. Οι ρόλοι των γυναικών καθορίζονται από βιολογικά χαρακτηριστικά στα οποία δεν μπορούν επέμβουν. Σύμφωνα με τον εισηγητή, το κάθε άτομο βιώνει την υποκειμενικότητά του βάσει φυσικών επιταγών και όχι κοινωνικών. Η διάκριση ανάμεσα στο θηλυκό και στο αρσενικό βάσει βιολογικών χαρακτηριστικών παραπέμπει πλήρως στο δίπολο *γυναίκα* και *άνδρας*, το οποίο αποτελεί κοινωνική έκφραση της πρώτης διχοτομίας. Η ανωτέρω σχέση αναδεικνύεται με τον τρόπο αυτό ως μονοσήμαντη, αποκλειστικά ορισμένη και δεδομένη, θεωρώντας ότι όλα τα θηλυκά υποκείμενα είναι γυναίκες και όλα τα αρσενικά είναι άνδρες, αφού σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, όλα τα υποκείμενα βιώνουν με ένα συγκεκριμένο τρόπο την υποκειμενικότητά τους.

Έτσι, λοιπόν, εάν κάποιο άτομο είναι φορέας δεδομένων βιολογικών χαρακτηριστικών θα εκδηλώσει την αντίστοιχη έμφυλη συμπεριφορά, χωρίς άλλες διαμεσολαβήσεις. Υποστηρίζοντας κάτι τέτοιο είναι σαν να αποδέχεται ότι τα υποκείμενα είναι παθητικά ως προς την πρόσληψη και υλοποίηση κυρίως των επιταγών του βιολογικού φύλου. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστική η

απαξίωση εκ μέρους του εισηγητή του ρόλου της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης σχετικά με τον έλεγχο, τον περιορισμό ή την αλλαγή δεδομένων βιολογικών παραμέτρων, ενισχύοντας την εστίασή του στον καθοριστικό και οριστικό ρόλο των βιολογικών παραγόντων.

Η άποψη της Butler είναι πιο πειστική όταν διατυπώνει ότι το κοινωνικό φύλο αποτελεί ένα επιτελεστικό ενέργημα και ότι τόσο αυτό, όσο και το βιολογικό φύλο, αποτελούν πολιτισμικές κατηγορίες. Πράγματι, το βιολογικό φύλο δεν μπορεί να υπάρξει και τα βιολογικά χαρακτηριστικά δεν σημαίνουν κάτι, εάν δεν πλαισιωθούν από κοινωνικό νόημα, εάν δεν κατασκευαστούν κοινωνικά μέσω των πρακτικών του λόγου, με τον ίδιο τρόπο που το κάθε υποκείμενο δεν προϋπάρχει του λόγου, αλλά κατασκευάζεται από αυτόν. Τα βιολογικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τα υποκείμενα δεν είναι ικανά από μόνα τους να τα κατατάξουν στην κατηγορία άνδρας ή γυναίκα, εάν πρώτα δεν αναγνωσθούν κοινωνικά.

Το γεγονός ότι τα θηλυκά έχουν την ικανότητα της σύλληψης, της κυοφορίας και της γέννας, δεν σημαίνει ότι αυτό το βιολογικό χαρακτηριστικό φέρει για όλες τις γυναίκες τις ίδιες κοινωνικές συνιστώσες ή ότι έχει ακριβώς τα ίδια αποτελέσματα. Το βιολογικό αυτό χαρακτηριστικό είναι κατασκευασμένο πολιτισμικά και κοινωνικά ως προς τις συνδηλώσεις από τις οποίες θεωρείται ότι πλαισιώνεται (π.χ. τρυφερότητα, παθητικότητα, ικανότητα φροντίδας κ.τ.λ.). Ένα «γυναικείο» υποκείμενο, άλλωστε, μπορεί να υπάρχει μέσα σε ένα σώμα που φέρει ανδρικά χαρακτηριστικά.

10.3 Η έννοια της «μητρότητας»

Εισηγήτρια της Νέας Δημοκρατίας (ημ.γεν.:1942) αναπαράγει σε ένα βαθμό τις παραπάνω απόψεις, υποστηρίζοντας ότι η γυναίκα είναι μεν ισότιμη με τον άνδρα, αλλά δεν παύει να είναι και διαφορετική από αυτόν.

Η δική μας ή Παράταξη, τό δικό μας κόμμα, μέ τήν δική του πολιτική φιλοσοφία, πιστεύει ότι ή γυναίκα είναι ισότιμη μέ τόν άνδρα, αλλά δέν παύει νά είναι διαφορετική¹⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτή την παραδοχή, θα πρέπει να θεσπίζονται οι νόμοι που στοχεύουν στην ισοτιμία των δύο φύλων. Για μια ακόμη φορά, η διαφορετικότητα των γυναικών περιγράφεται και εννοιολογείται ως απόκλιση από το ανδρικό υποκείμενο και τα χαρακτηριστικά τα οποία το υποκείμενο αυτό έχει. Η έμφυλη ταυτότητα προβάλλεται ως κυρίαρχη για τη νοηματοδότηση του υποκειμένου, αλλά και σταθερή.

Σκιαγραφώντας το προφίλ της ελληνίδας γυναίκας, διατυπώνει την άποψη ότι οι γυναίκες στην Ελλάδα ουδέποτε υπήρξαν σκλάβες και κούκλες, αλλά αντίθετα έχουν συνεισφέρει τα μέγιστα στους αγώνες ανεξαρτησίας του γένους. Βάσει αυτής της συνεισφοράς, έχουν λάβει τη θέση που έχουν στην ελληνική κοινωνία, η οποία μεταφράζεται ως ο αποκλεισμός των γυναικών από το δημόσιο χώρο και η πρόσδεσή τους στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας. Η διαφορά των γυναικών από τους άνδρες συνοψίζεται στα κοινωνικά νοήματα τα οποία πλαισιώνουν την έννοια της «μητρότητας» και συνοψίζονται στα χαρακτηριστικά της φροντίδας και της προσφοράς. Οι εκφράσεις αυτών των χαρακτηριστικών λαμβάνουν χώρα, τόσο στο πλαίσιο της οικογένειας, όσο και στην προσφορά των γυναικών στην πατρίδα τους.

Τέλος, η εν λόγω εισηγήτρια αναφέρει ότι η γυναίκα πρέπει να αγωνίζεται για ίσα δικαιώματα και σαφέστατα πρέπει να είναι πολιτικοποιημένη, αλλά δεν θα πρέπει να μεταφέρει το αγωνιστικό κλίμα στην οικογένεια, διότι η οικογένεια θα

¹⁶ Βλ. Ευ. Σπεντζάρη (Ν.Δ.), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4596.

αλλοτριωθεί και δεν θα χαρακτηρίζεται από γαλήνη και υγιές κλίμα. Ένας αντίστοιχος περιορισμός στην αγωνιστικότητα, σαφώς, δεν εφαρμόζεται στους άνδρες που δραστηριοποιούνται στον πολιτικό στίβο, αφού για εκείνους, σύμφωνα με το λανθάνον νόημα του λόγου της εισηγήτριας, αυτός αποτελεί τον πρωτεύοντα χώρο δραστηριοποίησής τους και η οικογένεια τον δευτερεύοντα.

Η ίδια λογική αναπαράγεται και από ακόμη μία εισηγήτρια της αντιπολίτευσης (ημ.γεν.:1927), η οποία αναφέρει με ιδιαίτερα έντονο και μαχητικό ύφος ότι οι γυναίκες ουδέποτε υπήρξαν σκλάβες και ουδέποτε μετατράπηκαν σε σκεύη ηδονής, αλλά αντίθετα, με την ιδιότητα τους ως *μάνες* στήριξαν το Ελληνικό έθνος. Ακόμη και εάν δεν καλύπτονταν νομοθετικά σχετικά με τα δικαιώματά τους, είχαν επίγνωση για τα όρια αυτών.

Έκείνο που έχει σημασία είναι να διατηρήσουμε τη ρίζα, την παράδοση. Αυτή στήριξε έξι χιλιετηρίδες την Ελλάδα και δεν καταλαβαίνω πού βρήκατε τις «σκλάβες» γυναίκες και πού βρήκατε αυτές τις γυναίκες «κούκλες» που δυστυχώς διαφημίζεται ότι ευδοκίμησαν στην Ελλάδα και από στόματος Προέδρου γυναικείου σωματείου. Πώς συντηρήθηκε εν τοιαύτη περιπτώσει η Ελλάδα; Χωρίς μανάδες; Ναι, μέ μανάδες μέ ελεύθερη βούληση που ξέρανε πού αρχίζουν τα δικαιώματά τους και πού τελειώνουν, και ας μή τά γράφανε οι Αστικοί Κώδικες¹⁷.

Και πάλι προτάσσεται η ιδιαίτερη κοινωνική συνεισφορά των γυναικών στην πορεία του ελληνικού έθνους και δίνεται έμφαση στην συνειδητοποίηση από την πλευρά των γυναικών της μειονεκτικής θέσης στην οποία βρίσκονται. Προβάλλονται ομοιογενώς οι γυναίκες ως μια ομάδα που χαρακτηρίστηκε από αυτοθυσία, προκειμένου να προσφέρει στην πατρίδα της, στερούμενη βασικών δικαιωμάτων που την ανάγκαζαν να βιώνει καθεστώς καταπίεσης, τουλάχιστον σε επίπεδο θεσμών, σύμφωνα με την εισηγήτρια. Προάγεται και δίνεται έμφαση σε ένα χαρακτηριστικό των γυναικών, το οποίο αποτελεί έκφραση και συνδήλωση του βασικού διαφοροποιητικού χαρακτηριστικού της γυναίκας, που όπως έχουμε αναφέρει είναι η «μητρότητα». Η έννοια της αυτοθυσίας υπάρχει μέσα στη σχέση μητέρας και παιδιού και βλέπουμε ότι γενικεύεται ως ένα

¹⁷ Βλ. Α. Συνοδινού - Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3129.

ευρύτερο χαρακτηριστικό των γυναικών. Η μητρότητα χρησιμοποιείται πολλές φορές για να νομιμοποιήσει τις υπάρχουσες διαφορές των φύλων, θεμελιώνοντας και εδραιώνοντας τις πρακτικές του λόγου που κατασκευάζουν τις υποκειμενικότητες.

Το χαρακτηριστικό της μητρότητας είναι κεντρικός άξονας του λόγου των περισσότερων εισηγητών. Το γεγονός ότι η γυναίκα επιτελεί ένα ιδιαίτερο κοινωνικό λειτουργήμα, όπως ο εισηγητής της κομμουνιστικής παράταξης (ημ.γεν.:1937) ονομάζει την μητρότητα, σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει ποτέ απόλυτη ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα, παρά μόνο κοινωνική ισότητα ή αλλιώς ισοτιμία. Με την άποψη αυτή είναι σύμφωνος και εισηγητής της δεξιάς παράταξης (ημ.γεν.:1933), θεωρώντας ότι η βιολογική ιδιομορφία του γυναικείου φύλου, όπως ονομάζει τη μητρότητα, δικαιολογεί την ύπαρξη θετικών διακρίσεων. Και οι δύο εισηγητές προτάσσουν τα γενετικά χαρακτηριστικά ως το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο του άνδρα και της γυναίκας και ειδικότερα, αναγάγουν τη μητρότητα ως το κυριότερο και πιο σημαντικό στοιχείο της γυναικείας υποκειμενικότητας. Η μητρότητα για τους δύο εισηγητές αποτελεί την κοινωνικά κατασκευασμένη πλαισίωση ενός συγκεκριμένου βιολογικού χαρακτηριστικού του θηλυκού υποκειμένου: αυτού που του δίνει τη δυνατότητα να κυοφορεί. Διαπιστώνουμε, όμως, ότι η αναφορά δεν γίνεται άμεσα στο γενετήσιο αυτό χαρακτηριστικό, δηλαδή σε αυτή καθαυτή την ικανότητα της γυναίκας να γεννά, αλλά στην κοινωνική συνδήλωση αυτού, που είναι η μητρότητα, η οποία μάλιστα χαρακτηρίζεται και ως «κοινωνικό λειτουργήμα». Διαπιστώνουμε ότι η βιολογική διαφορά δεν είναι ουδέτερη και αντικειμενική, αλλά είναι πλαισιωμένη με συγκεκριμένες αναφορές και νοήματα τα οποία παραπέμπουν στα νοήματα του κοινωνικού φύλου.

Η ικανότητα των γυναικών να κυοφορούν και να γεννούν, αφενός παραπέμπει στην ιεραρχική διχοτομία αρσενικό/θηλυκό και αφετέρου, νοηματοδοτεί το γυναικείο υποκείμενο με ένα συγκεκριμένο τρόπο, αφού η ίδια η έννοια της μητρότητας συνοδεύεται και σημασιοδοτείται από τα χαρακτηριστικά της

φροντίδας, της τρυφερότητας και της παθητικότητας. Αυτό, άλλωστε, υποδηλώνει ο χαρακτηρισμός της ως «κοινωνικό λειτούργημα». Από τη στιγμή που η αναπαραγωγική βιολογική διαφορά της γυναίκας ταυτίζεται με την κοινωνικά παραγόμενη κατηγορία της μητρότητας και αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της γυναικείας υποκειμενικότητας, σημαίνει ότι το κοινωνικό υποκείμενο «γυναίκα» νοηματοδοτείται ως διαφορετικό από τον άνδρα, ο οποίος δεν έχει την ικανότητα να γεννά.

Αυτή ακριβώς η «μητρική» ιδιαιτερότητα των γυναικών που τις διαφοροποιεί από την κατηγορία των ανδρών και συνδέεται με τα προαναφερόμενα χαρακτηριστικά, νομιμοποιεί τον αποκλεισμό των γυναικών από το δημόσιο χώρο, όπου οι αξίες που κυριαρχούν σε αυτόν δεν συνάδουν με τα χαρακτηριστικά τα οποία φέρουν οι γυναίκες ως αποτέλεσμα της ιδιαιτερότητάς τους. Αυτή η σύλληψη της διαφορετικότητας παραπέμπει σε μια αντίληψη η οποία δεν αποδομεί τις ουσιοκρατικές κατηγορίες του έμφυλου υποκειμένου, αλλά απλώς καταγράφει παγιωμένες διαφορές ανάμεσα σε δύο εκ των προτέρων διαμορφωμένες κατηγορίες έμφυλων υποκειμένων. Η αποδοχή εκ μέρους των δύο εισηγητών της ύπαρξης βιολογικών διαφορών ανάμεσα στα δύο καθορισμένα φύλα νομιμοποιεί και τη συνακόλουθη κοινωνική διαφορετικότητά τους, η οποία προτείνεται να κατοχυρωθεί και θεσμικά με την καθιέρωση των θετικών διακρίσεων. Επομένως, η ικανότητα της γυναίκας να κυοφορεί και να γεννά, ικανότητα με την οποία η γυναίκα είναι εφοδιασμένη από τη φύση, δεν λειτουργεί ως άγραφο χαρτί πάνω στο οποίο εγγράφονται οι νοηματοδοτήσεις του κοινωνικού φύλου σύμφωνα με τους ανωτέρω βουλευτές, αλλά αυτό καθαυτό το βιολογικό χαρακτηριστικό φέρει πολιτισμικά καθορισμένα νοήματα, τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι αυτά που συνοδεύουν την έννοια της μητρότητας.

10.4 Ο ρόλος της νοικοκυράς και η διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού χώρου

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις εισηγήτριας της αντιπολίτευσης (ημ.γεν.:1927), η οποία προτείνει να θεσμοθετηθεί αμοιβή για τη νοικοκυρά,

αφού οι νοικοκυρές είναι οι μόνες εργαζόμενες γυναίκες που προσφέρουν κοινωνική εργασία, οι οποίες δεν λαμβάνουν μισθό και δεν καλύπτονται συνταξιοδοτικά.

Η νοικοκυρά δεν ασκεί επάγγελμα αλλά λειτούργημα. Χωρίς τη νοικοκυρά, δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνία, δεν μπορεί να υπάρξει σπίτι¹⁸.

Με την προαναφερθείσα άποψη συμφωνεί και βουλευτής της κυβερνητικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1904), λέγοντας ότι η νοικοκυρά πέρα από λειτούργημα ασκεί και κοινωνικό-οικονομική δραστηριότητα παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα στα άλλα μέλη να εργάζονται. Με αυτό τον τρόπο συνεισφέρει και στην εθνική οικονομία. Η αξία της προσφερόμενης εργασίας της κάθε νοικοκυράς θα αποτιμηθεί με βάση τα άτομα που έχει να φροντίζει, την ηλικία αυτών κ.τ.λ.

Πράγματι, το έργο της νοικοκυράς είναι λειτούργημα. Αλλά είναι επιπλέον και μία δραστηριότητα κοινωνική και οικονομική. [...] η σχέση κοινωνίας – νοικοκυράς αντιστοιχεί σε σχέση εργοδότη – εργαζόμενου. [...] Χάρη στη νοικοκυρά, άλλωστε, δίνεται η ευχέρεια στα άλλα μέλη της οικογένειας, χωρίς περιορισμούς και σκοτούρες, να επιδίδονται στο έργο τους και να προσφέρουν στην εθνική οικονομία.[...] Θα αποτιμηθεί η αξία της προσφερόμενης εργασίας της νοικοκυράς, π.χ. με τον αριθμό εξυπηρετούμενων προσώπων, αριθμό και ηλικία παιδιών, ανάπηρα και ηλικιωμένα τέκνα της οικογένειας κλπ., με πρόθεση την ανάλογη ανταμοιβή της προοδευτικά¹⁹.

Και οι δύο εισηγητές αναφερόμενοι στο ρόλο της νοικοκυράς θεωρούν ως δεδομένο ότι αυτός είναι ένας γυναικείος ρόλος. Από τη στιγμή όμως που προτείνουν τη θεσμοθέτηση αμοιβής για τη δραστηριότητα αυτή, την αναγάγουν σε επάγγελμα, το οποίο αρμόζει μόνο στους εκπροσώπους του γυναικείου φύλου. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι προκύπτει άμεση διάκριση ανάμεσα σε γυναικεία και ανδρικά επαγγέλματα και μάλιστα η διάκριση αυτή στην προκειμένη περίπτωση, προβάλλεται ως θετική διάκριση για τις γυναίκες,

¹⁸ Βλ. Α. Συνοδινού - Μαρινάκη (Ν.Δ.), Ν. 1414/84, συνεδρίαση Μ', σ. 2012.

¹⁹ Βλ. Γ. Κουτσοχέρας (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση Μ', σ. 2013.

αφού μια μη-αμειβόμενη δραστηριότητα, την οποία εκτελούν διαχρονικά, θα λάβει αμοιβή και έτσι θα αντιμετωπισθεί μια βασική εστία καταπίεσης των γυναικών. Με αυτόν τον τρόπο όμως, θεσμοθετείται και διαωνίζεται η πατριαρχική διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο και νομιμοποιείται η πρόσδεση της γυναίκας στον πρώτο. Επαναλαμβάνεται η αναπαραγωγή του σχήματος των διακριτών ρόλων για τα δύο φύλα, το οποίο αντί να αναδομηθεί μέσα σε αυτή την προσπάθεια θεσμοθέτησης της ισονομίας με τη ψήφιση αυτών των νομοσχεδίων, απλώς εκσυγχρονίζει το καθεστώς ανισότητας το οποίο υφίσταται.

Ο χαρακτηρισμός του ρόλου της νοικοκυράς ως «κοινωνικό λειτούργημα», εμπεριέχει τη λανθάνουσα αντίληψη αποδοχής συγκεκριμένων, στερεοτυπικών χαρακτηριστικών για τις γυναίκες. Ο ρόλος της νοικοκυράς πέρα από τις δουλειές του σπιτιού περιλαμβάνει και την ευρύτερη φροντίδα και ενασχόληση με τα μέλη της οικογένειας (για αυτό άλλωστε και χαρακτηρίζεται λειτούργημα), όπως δηλώνει και ο εισηγητής. Θεωρείται, λοιπόν, ότι η γυναίκα είναι η αρμόδια για να υλοποιήσει με επιτυχία το ρόλο αυτό, αφού από τη φύση της είναι πιο ικανή να φροντίζει και να περιποιείται άλλα άτομα και λόγω της αναπαραγωγικής της ικανότητας είναι καταλληλότερη για την ανατροφή των παιδιών, την ίδια στιγμή που ο άνδρας-μέλος της οικογένειας είναι πιο ικανός να δραστηριοποιείται στο δημόσιο χώρο της εργασίας.

Ο βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ. συμπληρώνει ότι η γυναίκα επιτελεί σημαντικό κοινωνικό έργο και την χαρακτηρίζει ως «στυλοβάτη της οικογένειας²⁰». Αναγνωρίζεται στη γυναίκα, για ακόμη μία φορά ο πολύ σημαντικός και εξέχοντας ρόλος της στην εύρυθμη λειτουργία του κοινωνικού μορφώματος της οικογένειας. Άλλωστε, ο εν θέματι εισηγητής ονοματίζει και αυτός τη βελτίωση του ρόλου της γυναίκας και ειδικότερα τη συμμετοχή της στις δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας ως ένα ζήτημα ύψιστης εθνικής σημασίας για τη χώρα, η οποία μόλις τότε άρχισε να αποκτά την εθνική της ταυτότητα. Εξαιρείται η

²⁰ Βλ. Γ. Κουτσοχέρας (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2786.

ευαισθησία της γυναίκας, ενώ η συνεισφορά της στα δημόσια δρώμενα περιγράφεται ακολούθως:

«[...] ή Έλληνική φύση είναι σύμβουλος κομφόττος και δάσκαλος ευθύτητας και ἀρετής, ή Έλληνική ζωή, ή ζωή μάς, αναλίσκεται στην πεζότητα του βιοπορισμού και της χρειάζεται ο κοινωνικός λυρισμός και ή θρησκεία της αισθητικής. Και ο κοινωνικός λυρισμός και ή αντικειμενική αισθητική, θά μείνουν λόγος κενός χωρίς την πνοή της γυναίκας που πρέπει να συνεργαστεί πραγματικά και να συνοδοιπορήσει με τον άνδρα²¹».

Η ανωτέρω διατύπωση υπονοεί πρώτον, ότι οι υπάρχουσες ταυτότητες των ανδρικών υποκειμένων θα πρέπει να μείνουν σταθερές και απαράλλαχτες, ενώ οι γυναίκες οφείλουν να προσαρμοστούν στην υποτιθέμενη νέα πραγματικότητα με τα περισσότερα δικαιώματα που θεσπίζονται για αυτές, και να συνεργαστούν με τους άνδρες για να εκπληρώσουν τους ίδιους ρόλους, αλλά με πιο εύκολο τρόπο. Ουσιαστική αλλαγή δεν παρατηρείται στην αποδόμηση των ουσιοκρατικών ταυτοτήτων των υποκειμένων, οι οποίες παραμένουν δεδομένες. Αυτό το διαπιστώνουμε από την έμμεση αναφορά του εισηγητή στους τομείς στους οποίους η συνεισφορά της γυναίκας θα είναι μεγαλύτερη. Αντιπαράτίθεται η καθημερινότητα με το λυρισμό, ο βιοπορισμός με την κοινωνική αισθητική. Οι γυναίκες είναι αυτές οι οποίες θα ομορφύνουν την καθημερινότητα και θα κάνουν πιο εύκολο το βιοποριστικό αγώνα των ανδρών.

Έτσι, λοιπόν, κατασκευάζει ο εισηγητής τον τρόπο συνεργασίας ανδρών και γυναικών: οι άνδρες στον κοινωνικά νοηματοδοτούμενο ως πιο σημαντικό ρόλο της επιβίωσης και οι γυναίκες εκτελώντας έναν ρόλο στις υπηρεσίες των ανδρών. Το πλαίσιο υποταγής των γυναικών με αυτόν τον τρόπο εκσυγχρονίζεται, χωρίς να αλλάζει ουσιαστικά και ριζικά, ούτε η θέση τους στην κοινωνία, ούτε και η νοηματοδότησή τους ως έμφυλα υποκείμενα, αφού διαπιστώνουμε ότι διατηρείται και αναπαράγεται η διχοτομική και ανδροκεντρική σύλληψη του φύλου, διατηρώντας τις διαφορές ως

²¹ Βλ. Γ. Κουτσοχέρας (ΓΙΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΝΔ', σ. 2786.

αυταπόδεικτες, καθώς και τη συνεπαγόμενη κοινωνική τους επιτελεστικότητα, σταθερή.

10.5 Διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου

Βουλευτής της κυβερνητικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1940) διατυπώνει διαφορετική άποψη από τους προαναφερθέντες βουλευτές και εκφράζει σημαντικές παρατηρήσεις. Από τη μια μεριά, αντιμετωπίζει τις δύο έμφυλες ομάδες ως διαφορετικές λόγω ψυχοσωματικών, αλλά και βιολογικών χαρακτηριστικών, τα οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν ιεραρχούν την κάθε μία από αυτές σε ανώτερη ή κατώτερη θέση. Τα διαφορετικά βιολογικά χαρακτηριστικά τα οποία φέρουν οι άνδρες και οι γυναίκες, δεν συνεπάγονται τη «θηλυκή μειονεκτικότητα». Το υπάρχον ιεραρχικό καθεστώς ανάμεσα στα δυο φύλα είναι αποτέλεσμα κοινωνικής κατασκευής και όχι αποτέλεσμα της φύσης.

[...] Καί επειδή στην κοινωνία μας τό φύλο πού προωθείται καί υποτίθεται ότι είναι άσθενές είναι τό γυναικείο φύλο, θεωρώ αυτή την έκφραση καί μειωτική γιά τό γυναικείο φύλο, αφού έτσι θά σήμαινε, ότι υπάρχει δεδομένη ή θηλυκή μειονεκτικότητα, κάτι πού ούτε από την έπιστήμη, ούτε από κανένα άλλο στοιχείο μπορεί νά προκύψει σάν πραγματικότητα καί πολύ περισσότερο πού πρόκειται γιά δύο διαφορετικά φύλα μέ διαφορετική ψυχοσύνθεση, διαφορετική φύση καί διαφορετικούς βιολογικούς στόχους καί λειτουργίες, διαφορές πού προκύπτουν από τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τού φύλου χαρακτηριστικά βιολογικά καί όχι χαρακτηριστικά πού έχουν δημιουργηθεί από έξωτερικές καί οικονομικές έπεμβάσεις²².

Ο βουλευτής αποδέχεται την διάκριση των ατόμων βάσει χαρακτηριστικών που προέρχονται από τη φύση, αλλά όμως αρνείται ότι τα φυσικά, βιολογικά χαρακτηριστικά καθορίζουν τη θέση των ατόμων αυτών μέσα στην κοινωνία. Τα βιολογικά χαρακτηριστικά αποδίδονται στα άτομα από τη στιγμή της γέννησής τους και αυτόματα τα άτομα τοποθετούνται σε δύο διαφορετικές κατηγορίες του άνδρα και της γυναίκας ανάλογα με τα χαρακτηριστικά που φέρουν. Η μετάφραση και η πραγμάτωση των φυσικών χαρακτηριστικών από τα άτομα

²² Βλ. Ι. Χαλαλάμπους (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3114.

είναι αποτέλεσμα κοινωνικών παραγόντων και του τρόπου κοινωνικής κατασκευής των εννοιών της «θηλυκότητας» και της «ανδρικότητας» από την κάθε κοινωνία.

Όμως, στο σημείο αυτό, θίγεται από τον βουλευτή το ζήτημα του προσδιορισμού του γυναικείου υποκειμένου σε σχέση και αναφορά με το ανδρικό υποκείμενο (βλ. κεφάλαιο 9), δηλαδή το γεγονός ότι η σημασιοδότηση του γυναικείου υποκειμένου γίνεται πάντα σε σχέση και σύγκριση με το ανδρικό. Η γυναίκα, η οποία έχει ταυτιστεί με το χώρο του σώματος, ορίζεται ως ο Άλλος, το αρνητικό του άνδρα, όπως αναφέρει και η de Beauvoir. Ο εισηγητής υποστηρίζει ότι το θηλυκό φύλο πρέπει να αντιμετωπίζεται ως αυτόνομο άτομο και να κρίνεται ως τέτοιο και όχι πάντα σε αναφορά προς το άλλο-αντίθετο φύλο. Όλα τα άτομα ανεξάρτητα από τα οποιαδήποτε βιολογικά χαρακτηριστικά τους – φύλο, χρώμα δέρματος, φυλή – πρέπει να αντιμετωπίζονται σε επίπεδο δι-υποκειμενικών σχέσεων και σε επίπεδο θεσμικής διαχείρισης, ως ίσα μεταξύ τους με κοινή μόνο την ανθρωπινή υπόστασή τους. Άλλωστε, όλα τα άτομα ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα βιολογικά χαρακτηριστικά που φέρουν είναι ίσα, αφού το καθεστώς ανισότητας το οποίο ισχύει είναι κοινωνικής προέλευσης.

Διαπιστώνουμε ότι κατασκευάζεται η έννοια του κοινωνικού φύλου και αναπαράγεται ο διαχωρισμός ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο. Το βιολογικό φύλο αποδίδει στα άτομα συγκεκριμένα εφόδια, δεδομένα και ορισμένα εκ των προτέρων χαρακτηριστικά, τα οποία τα τοποθετούν στις κατηγορίες άνδρα και γυναίκα. Το βιολογικό φύλο είναι αδιαπραγμάτευτο και αυτόματα εντάσσει τα άτομα σε μία από τις δύο διχοτομικές κατηγορίες θηλυκό/αρσενικό, οι οποίες αντιστοιχούν και εκφράζονται από τις αντίστοιχες κοινωνικά κατασκευασμένες κατηγορίες γυναίκα/άνδρας. Το πρώτο δίπολο ανάγεται στη φύση, ενώ το δεύτερο στον πολιτισμό - το πρώτο υπάρχει άνευ όρων, το δεύτερο κατασκευάζεται. Έτσι, από την άλλη μεριά, το κοινωνικό φύλο αφορά στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα μαθαίνουν να υλοποιούν τις προσαγωγές που εμπεριέχονται στο βιολογικό φύλο στο οποίο έχουν ενταχθεί. Με

τον τρόπο αυτό αναπαράγεται αυτό που η Butler απορρίπτει, ότι δηλαδή το κοινωνικό φύλο αποτελεί μια πολιτισμική αντανάκλαση της φυσικής διχοτομίας του βιολογικού φύλου.

Ανάλογες απόψεις εκφράζει και ένας ακόμη βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1938), ονομάζοντας το πρόβλημα της ισότητας των δύο φύλων ως κοινωνικό πρόβλημα και όχι ως γυναικείο. Και αυτός υποστηρίζει ότι η θεωρούμενη ως φυσική μειονεκτικότητα της γυναίκας αποτελεί έναν πολύ βολικό μύθο για να διατηρείται το καθεστώς καταπίεσης της γυναίκας και για να συντηρείται ο καπιταλισμός και ο πατριαρχικός τρόπος οργάνωσης των έμφυλων σχέσεων που αναπαράγουν τη μειονεκτικότητα αυτή. Ενώ αποδέχεται την ύπαρξη βιολογικών διαφορών ανάμεσα στα δύο φύλα, αρνείται κατηγορηματικά ότι αυτές οι διαφορές οφείλονται για το καθεστώς ανισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα, ένα καθεστώς το οποίο δεν λειτουργεί μόνο εις βάρος των γυναικών, αλλά και εις βάρος των ανδρών.

[...] η προίκα, δεν ωφελούσε πάντα των άνδρα. Την προίκα κάποιος την πλήρωνε. Κάποιος κατέβαλε χρήματα ή ακίνητα και αυτός ήταν ένας πατέρας ή κάποιος αδελφός²³.

Τα δύο φύλα μπορούν να φέρουν εις πέρας τις ίδιες εργασίες και κανένα βιολογικό χαρακτηριστικό δεν μπορεί να το ανατρέψει αυτό. Ο βουλευτής παρουσιάζει και συγκεκριμένα παραδείγματα για να ενδυναμώσει την άποψή του:

Πράγματι, κύριοι συνάδελφοι, στην Κίνα είδαμε τις γυναίκες να δουλεύουν στις οικοδομές και είδαμε επίσης οι γυναίκες να δουλεύουν σε ένα ναυπηγείο της Σαγκάης όπου απασχολούσε 3.000 εργάτες εκ των οποίων οι μισές ήταν γυναίκες²⁴.

Τονίζει, όμως, ότι και οι ίδιες οι γυναίκες πρέπει να απεξαρτηθούν από τις πατριαρχικές αντιλήψεις με τις οποίες έχουν κοινωνικοποιηθεί και να

²³ Βλ. Π. Βάλβης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1903.

²⁴ Βλ. Π. Βάλβης (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΑΖ', σ. 1903.

ελαστικοποιήσουν τα όρια ανάμεσα σε αυτό που θεωρείται γυναικείο και ανδρικό.

10.6 Κατασκευή της έννοιας του «πολίτη» πέρα από έμφυλες διχοτομήσεις

Βουλευτής της κυβερνητικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1913) διατυπώνει πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι το άτομο είναι ένα και σωματικοποιείται σε γυναικεία ή ανδρική μορφή, δηλαδή η διαφοροποίηση εντοπίζεται στα βιολογικά χαρακτηριστικά με τα οποία είναι εξοπλισμένο.

Είναι ο άνθρωπος ό οποίος έχει βιολογικά, γυναικεία μορφή και βιολογικά ανδρική μορφή. Γυναικείο σωματικό περίβλημα και ανδρικό σωματικό περίβλημα. Όμως ένας είναι ο άνθρωπος²⁵.

Με βάση αυτή την πραγματικότητα θα έπρεπε να συντάσσονται όλες οι νομοθεσίες που αφορούν στα δύο φύλα, αφού το μοναδικό κοινό στοιχείο τους είναι η ανθρωπινή υπόσταση. Το άτομο εν γένει είναι αυτό που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στη σύνταξη νομοσχεδίων που επιδιώκουν τη θεσμοθέτηση της ισότητας, χωρίς φυλετικούς ή άλλους περιορισμούς και όχι να επιδιώκεται η γυναίκα να κατακτήσει τα δικαιώματα του άνδρα. Αυτή η παρατήρηση είναι ιδιαίτερα σημαντική ως προς την εννοιολόγηση της κατηγορίας «πολίτης». Όπως αναφέρει και η Παντελίδου-Μαλούτα, ο χαρακτήρας της ιδιότητας του πολίτη δεν είναι ουδέτερος, αλλά «[...]υποκρύπτει ενδογενή ανδροκεντρισμό²⁶». Οι γυναίκες για πολλά χρόνια ήταν αποκλεισμένες από τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που ενέχει η ιδιότητα του πολίτη και μέσα από το λόγο των κοινοβουλευτικών συζητήσεων, είμαστε θεατές μιας προσπάθειας στο πλαίσιο της οποίας οι γυναίκες προσπαθούν να ανατρέψουν τη μειονεκτική θέση στην οποία βρίσκονται, έχοντας σαν ιδεατό τύπο τη θέση του άνδρα και χρησιμοποιώντας τον έμφυλο προσδιορισμό τους και τις θετικές δράσεις ως βασικά όπλα και φόδια σε αυτήν την μακροχρόνια προσπάθεια.

²⁵ Βλ. Γ. Μάλλιακας (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3112.

²⁶ Βλ. Μ.Παντελίδου -Μαλούτα, Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα, Αθήνα: Σαββάλας, 2002, σ. 122.

Το σημείο της παρέμβασης του εν λόγω εισηγητή στο οποίο πρέπει να εστιάσουμε, είναι η αντιμετώπιση του ατόμου ως έμφυλο υποκείμενο αλλά με την έννοια «[...]των πολλαπλών, πολυποίκιλων και μεταβαλλόμενων τρόπων με τους οποίους βιώνει το σώμα του. Τρόποι οι οποίοι (θα πρέπει να) είναι τόσο άσχετοι με το πώς λειτουργεί ως πολίτης (δηλαδή πώς αντιλαμβάνεται τα πολιτικά διακυβεύματα στη διάστασή τους του δημοσίου συμφέροντος), όσο και το χρώμα των μαλλιών του, στο βαθμό, που και τα δύο δεν θα παραπέμπουν σε εξουσιαστικά πρότυπα²⁷».

Συνεχίζοντας ο ίδιος βουλευτής, εκφράζει έναν περιορισμό στη θεσμική κατοχύρωση της ισονομίας των γυναικών με τη μορφή της έκφρασης παράκλησης προς τις γυναίκες:

Νά μήν καβαλήσουν, [...], τό καλάμι²⁸.

Προσπαθεί να δώσει στις γυναίκες να καταλάβουν ότι η θεσμική βελτίωση της θέσης τους και η απόκτηση των δικαιωμάτων που είχαν στερηθεί τόσα χρόνια, δεν σημαίνει ότι θα μετατραπεί ο άνδρας στο αδύναμο και καταπιεσμένο φύλο. Δεν είναι αυτή η ουσία των αλλαγών. Ο στόχος είναι να απολαμβάνουν και τα δύο φύλα τα ίδια τυπικά δικαιώματα που τους αναγνωρίζει ο νόμος.

Τέλος, αναπτύσσοντας τις απόψεις του για το θεσμό της προίκας θεωρεί ότι υπήρχαν συγκεκριμένοι κοινωνικοί λόγοι που επέβαλαν τη θεσμοποίησή του. Λόγω του ότι η γυναίκα ήταν αποκλεισμένη από την εργασία και δεν είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει περιουσιακά στοιχεία, η οικογένεια έπρεπε να την εξοπλίσει με συγκεκριμένα εφόδια για να μπορέσει να ξεκινήσει τη ζωή της. Από τη στιγμή όμως που η γυναίκα μπορεί να εργασθεί και να προσφέρει η ίδια στην οικογένεια που θα δημιουργήσει, ο θεσμός της προίκας δεν έχει λόγο ύπαρξης.

²⁷ Βλ. Μ.Παντελίδου –Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Εμφυλα Υποκείμενα*, ο.π., σ. 132.

²⁸ Βλ. Γ. Μάλλιακας (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3112.

10.7 Η ιδιαίτερη συνεισφορά των γυναικών στη δημόσια σφαίρα

Εισηγήτρια του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1949) διαφωνεί με την άποψη προηγούμενου εισηγητή της αντιπολίτευσης, ο οποίος υποστήριξε ότι οι γυναίκες είναι πιο σκληρές και πιο αυστηρές όταν εμπλέκονται με δραστηριότητες του δημόσιου χώρου. Επιχειρηματολογώντας για την άποψή της, αναφέρει ότι οι γυναίκες είναι εξαιρετικά δημιουργικές και για αυτό, δεν μπορεί κανείς να τις χαρακτηρίσει φανατισμένες. Η εισηγήτρια θεωρεί ότι οι γυναίκες, καθώς ήταν πολλά χρόνια αποκλεισμένες από τη δημόσια σφαίρα, είτε αυτή αφορούσε στην εργασία, είτε στην πολιτική, τώρα που τους δόθηκε η ευκαιρία να προσφέρουν σε νέες για αυτές δραστηριότητες, έχουν έντονο πάθος και διάθεση να προσφέρουν και να δημιουργήσουν κάτι διαφορετικό.

[...] Καί θά διαφωνήσω πραγματικά γιατί πιστεύω ότι ό φανατισμένος άνθρωπος δέν έχει δημιουργική πνοή. Καί οί γυναίκες μέ τή συμμετοχή τους δείχνουν ότι έχουν δημιουργική πνοή. Κάτι άλλο είναι λοιπόν πού οί άνδρες σήμερα δέν μπορούν νά καταλάβουν. Εκείνο πού δέν μπορούν νά καταλάβουν οί άνδρες σήμερα είναι, ότι ή γυναίκα πού μπαίνει στήν παραγωγή ή στά κέντρα λήψης τών αποφάσεων, πού μέχρι σήμερα τής ήταν πραγματικά κλεισμένα, αυτή ή γυναίκα έχει τό πάθος αυτού του ανθρώπου πού θέλει νά προσφέρει γιά τήν δημιουργία μιās νέας ποιότητας στίς σχέσεις τών ανθρώπων²⁹.

Για το λόγο αυτό, στη δευτερολογία της αναφέρει ότι οι γυναίκες που συμμετέχουν στις πολιτικές διεργασίες του τόπου, οφείλουν να δώσουν ένα διαφορετικό στίγμα και να συνεισφέρουν σε μια αλλαγή του ήθους και του ύφους της πολιτικής.

Είναι βαθιά μου πίστη ότι οι γυναίκες που ασχολούνται με την πολιτική με όλους τους τομείς και μάλιστα στο Κοινοβούλιο, χρειάζεται μα δώσουν ένα άλλο στίγμα, ένα στίγμα άλλου ύφους και άλλου ήθους³⁰ [...]

²⁹ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3124.

³⁰ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1414/84, συνεδρίαση ΛΖ', σ. 1905.

Επιπλέον, ακριβώς επειδή η γυναίκα ήταν αποκλεισμένη πολλά χρόνια, είναι λιγότερο αλλοτριωμένη σε σχέση με τους άνδρες και για το λόγο αυτό επιδεικνύει μεγαλύτερη συνέπεια στις δραστηριότητές της.

[...] υπάρχει και κάτι άλλο, πού αυτό τή δείχνει άκαμπτη, καμιά φορά, ή συνέπειά της πού τελικά είναι μία συνέπεια πού προέρχεται από τήν μικρότερη αλλοτρίωση πού έχει ύποστεί από τό σύστημα, γιατί τό σύστημα τήν είχε μόνιμα εκτός και δέν έχει άφομειωθεί τόσο πολύ από τό σύστημα, γιατί και πάλι τό σύστημα τής είχε κλείσει κυριολεκτικά τό στόμα³¹.

Για ακόμη μία φορά, οι πρακτικές του πολιτικού λόγου διαχειρίζονται τις γυναίκες ως μια ομοιογενοποιημένη ομάδα για την οποία η κοινότητα του έμφυλου προσδιορισμού αποτελεί συνεκτικό στοιχείο, θολώνοντας τις άλλες παραμέτρους που διαφοροποιούν τα υποκείμενα μέσα σε αυτή την ομάδα. Όλες οι γυναίκες είναι δημιουργικές, διατείνεται η εισηγήτρια, δίχως να λαμβάνει υπόψη τους ευρύτερους κοινωνικούς παράγοντες που συμβάλουν στην ανάπτυξη και εμφάνιση μιας συγκεκριμένης ταυτότητας και προσωπικότητας. Η άρθρωση του πολιτικού λόγου στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων ενέχει έντονα τα στοιχεία γενίκευσης, διότι είναι αδύνατο οι νομοθετικές ρυθμίσεις να αφορούν την κάθε υποκειμενικότητα ξεχωριστά. Από την άλλη μεριά όμως, η αναπαραγωγή αντιλήψεων και πεποιθήσεων οι οποίες αντικατοπτρίζουν την ευρύτερη λογική των νομοθετημάτων, κατασκευάζοντας δύο κατηγορίες ενιαίων και αδιαίρετων υποκειμένων με βασικό διαφοροποιητικό τους στοιχείο το φύλο, θεωρούμε ότι συντηρεί την υπάρχουσα έμφυλη ιεράρχηση.

Ο έμφυλος προσδιορισμός είναι αυτός που καθορίζει τα στοιχεία συμπεριφοράς που εμφανίζει το κάθε υποκείμενο και έτσι η έμφυλη ταυτότητα προτάσσεται ως η κυρίαρχη μορφή ταυτότητας ανάμεσα στην πλειάδα των ταυτοτήτων που αναπτύσσει το κάθε υποκείμενο. Η εισηγήτρια θεωρεί ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο αλλοτριωμένες από τους άνδρες, δίχως να αξιολογεί ικανοποιητικά το χρόνιο αποκλεισμό από την αγορά εργασίας, αλλά και το γενικότερο

³¹ Βλ. Ει. Λαμπράκη (ΓΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3125.

αποκλεισμό από τη δημόσια σφαίρα και το καθεστώς καταπίεσης που υφίσταντο, καθώς και την πρόδωσή τους με τον οικιακό χώρο της οικογένειας και τους ρόλους που συνεπάγονται από αυτήν την πρόδωση.

10.8 Η γυναίκα ως «φορέας ελευθερίας»

Η γυναίκα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως φορέας ελευθερίας, υποστηρίζει εισηγήτρια της αντιπολίτευσης (ημ.γεν.:1934) και ως φορέας και σκεύος πολιτικών ιδεολογημάτων. Θα πρέπει να της αναγνωρίζεται η αξία για αυτό που είναι και όχι για αυτό που εκπροσωπεί. Η εισηγήτρια θεωρεί ότι οι γυναίκες, όταν για παράδειγμα συμμετέχουν σε κρατικές πρωτοβουλίες, επιλέγονται με βάση αυτό που εκπροσωπούν και όχι με βάση την ατομική τους αξία.

[...] αισθανόμαστε ή γυναίκα να χάνει πιά στην Ελλάδα την αξία της σαν άτομο, σαν πρόσωπο και να μεταβάλλεται σε ένα φορέα, σε ένα αντικείμενο, σε ένα σκεύος έφαρμογής πολιτικών ιδεολογιών και πολιτικών συστημάτων. Έχουμε παρατηρήσει, άλλωστε, πώς εμφανίζεται ή γυναίκα, όταν πρόκειται να συμμετάσχει σε διάφορες κρατικές πρωτοβουλίες. Δεν βλέπουμε οί γυναίκες να επιλέγονται με κριτήρια την ατομική τους αξία, αλλά με τό τί εκπροσωπούν, τί αντιπροσωπεύουν³².

Το ερώτημα που προκύπτει από την παρατήρηση της εισηγήτριας αφορά στο τι είναι αυτό που τελικά αντιπροσωπεύουν οι γυναίκες. Τι ακριβώς σημαίνει ότι η γυναίκα είναι φορέας ελευθερίας; Ο άνδρας δεν είναι φορέας ελευθερίας; Η διαδικασία δόμησης της υποκειμενικότητας, όπως αυτή προκύπτει με λανθάνοντα τρόπο από το λόγο της εισηγήτριας, λαμβάνει ως δεδομένη μια ουσιοκρατική κατασκευή αυτής, εστιάζοντας στην καταπιεσμένη γυναικεία υποκειμενικότητα και όχι στο έμφυλο υποκείμενο εν γένει. Το κάθε υποκείμενο, ανεξάρτητα από τον έμφυλο ή άλλο προσδιορισμό του, δύναται να μετατραπεί σε φορέα ελευθερίας μόνο εάν προσεγγίσουμε την υποκειμενικότητα ως ένα σύνολο από πολλαπλότητες και διαφορές. Τότε μόνο θα μπορέσουμε να εστιάσουμε στην ατομική αξία, όπως αναφέρει και η εν θέματι εισηγήτρια, και να ξεφύγουμε από διπολικά σχήματα που περιορίζουν την αντίληψή μας.

³² Βλ. Α. Μπενάκη-Ψαρούδα (Ν.Δ.), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4594.

Τον όρο «σκεύος» χρησιμοποιεί και ο ανεξάρτητος βουλευτής που συνεργάζεται με το ΠΑ.ΣΟ.Κ (ημ.γεν.:1922) για να τονίσει ότι η ταξική κοινωνία αλλοτρίωσε τη γυναίκα, μετατρέποντάς την «[...]άπό φορέα έλευθερίας, σκεύος ήδονής και σκεύος δουλείας³³». Η μετουσίωση αυτή περιγράφεται από τον ίδιο ως εξής:

‘Η γυναίκα άκόμα έχει ένα μεγαλύτερο πρόβλημα, έχει ύποστεί μιά ειδική κοινωνική εξειδίκευση πού τήν κατέταξε, όπως είπα προηγουμένως στό νά είναι γυναίκα «πουπέ», ή γυναίκα «σκεύος ήδονής» και νά είναι και σκλάβα, σκλάβα του άνδρα³⁴.

Η γυναίκα αλλοτριώθηκε στην ταξική κοινωνία, υποστηρίζει ο εισηγητής. Μέσα σε μια φράση κατασκευάζεται η ταυτότητα του έμφυλου υποκειμένου «γυναίκα», ή καλύτερα η ταυτότητα που θα έπρεπε να έχει η κάθε γυναίκα, χρησιμοποιώντας ως συνθετικά στοιχεία αυτής της κατασκευής την ελευθερία, την αγωνιστικότητα, τη δύναμη. Τα στοιχεία αυτά ανατρέπονται από την κατασκευή με την οποία τίθεται προς σύγκριση και η οποία ενέχει τα στοιχεία της υποτέλειας, της μειονεκτικότητας και της παθητικότητας. Ο βουλευτής αναπαράγει ένα σχήμα αιτίας και αποτελέσματος, τοποθετώντας την ταξική διάρθρωση της κοινωνίας στον πρώτο πόλο του σχήματος και την αλλοτριωμένη ταυτότητα της γυναίκας στο δεύτερο. Η κατασκευή αυτής της γυναικείας υποκειμενικότητας και πιο συγκεκριμένα οι λέξεις που χρησιμοποιούνται, παραπέμπουν σε μια συλλογιστική που φέρνει σε πρώτο πλάνο το σώμα. Το σώμα της γυναίκας μετατρέπεται σε ένα «σκεύος» δηλαδή σε ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται ανεξάρτητα από το μυαλό για να εξυπηρετήσει τους σκοπούς του υποκειμένου που χειραγωγεί αυτό το σώμα. Το σώμα κατασκευάζεται ως ένα μέσο της κουλτούρας. Το σώμα είναι μια κυρίαρχη συμβολική μορφή, που λειτουργεί ως η επιφάνεια πάνω στην οποία εγγράφονται οι κεντρικοί κανόνες, οι ιεραρχίες και ακόμη οι μεταφυσικές δεσμεύσεις της κουλτούρας που ενισχύονται μέσω της συγκεκριμένης γλώσσας του σώματος. Το σώμα δεν αποτελεί απλώς ένα κείμενο της κουλτούρας. Μέσω της αναζήτησης ενός

³³ Βλ. Μ.Γλέζος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με το ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4594.

³⁴ Βλ. Μ.Γλέζος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με το ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4595.

ατέρμονου, ομογενοποιημένου και ακαθόριστου ιδεατού τύπου σχετικά με τη θηλυκότητα³⁵, τα γυναικεία σώματα έγιναν υπάκουα σώματα τα οποία προσαρμόζονται στις εξωτερικές ρυθμίσεις που επιβάλλουν την υποταγή, τη μετατροπή και τη βελτίωση. Μέσα από αυτές τις διαδικασίες συνεχίζουν να εγγράφονται στα σώματα των γυναικών ο περιορισμός της έλλειψης, της ακαταλληλότητας και της αίσθησης ότι ποτέ δεν είναι αρκετά ικανοποιητικά³⁶.

Για να αλλάξει η γυναίκα την υποκειμενικοποίηση αυτή θα πρέπει, μεταξύ άλλων, να επιδιώξει να γίνει ολοκληρωμένος άνθρωπος όπως και ο άνδρας, υποστηρίζει ο εισηγητής.

Οί άγώνες που έκανε ή γυναίκα, άγώνες νά γίνει ολοκληρωμένος άνθρωπος, νά γίνει καί ή γυναίκα άνθρωπος όπως καί ό άνδρας, περάσανε διάφορες μορφές, διάφορες τάσεις³⁷ [...]

Άλλωστε, οι αλλαγές που έχουν πραγματοποιηθεί, είναι αποτέλεσμα των γυναικείων αγώνων και απλώς επικυρώνονται από το νομικό πλαίσιο. Ο όρος «σκεύος» που χρησιμοποιείται, αποδίδει στη γυναίκα τα χαρακτηριστικά της

³⁵ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η Bartky, η θηλυκότητα μπορεί να κατανοηθεί και ως μια μορφή αλλοτρίωσης, κατά αναλογία με την αντίστοιχη ανάπτυξη της σκέψης του Marx για την αλλοτρίωση της εργατικής τάξης. Οι γυναίκες υπόκεινται σε έναν ιδιαίτερης μορφής κερατισμό, ο οποίος έχει σαν αποτέλεσμα να χάσουν την αίσθηση του ότι είναι γυναίκες. Η κυριότερη μορφή αλλοτρίωσης για τις γυναίκες, υποστηρίζει η Bartky, είναι η σεξουαλική αλλοτρίωση κατά την οποία οι γυναίκες αποξενώνονται από την ίδια τους τη σεξουαλικότητα και κατ' επέκταση από το σώμα τους. Εάν οι γυναίκες αποξενώνονται από το σώμα τους, αναπτύσσοντας και υιοθετώντας μια αντίληψη κατά την οποία το σώμα τους δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα όμορφο αντικείμενο προς τέρψη, καταπιέζοντας μια αντίληψη που θέλει τα σώματα ως ενεργητικά, δυνατά υποκείμενα, τότε έρχονται αντιμέτωπες με μια διαφορετικής μορφής αποξένωση, αυτής της σεξουαλικής αντικειμενικοποίησης. Η σεξουαλική αντικειμενικοποίηση συμβαίνει, όταν τα σεξουαλικά τμήματα μιας γυναίκας ή οι σεξουαλικές της λειτουργίες διαχωρίζονται από αυτήν, και υποβιβάζονται σε απλά εργαλεία ή σε κάτι που μπορεί να την αντιπροσωπεύσει, κάτι το οποίο θεωρείται ως λιγότερο σημαντικό από το μυαλό ή την προσωπικότητα. Το να θεωρηθεί ότι το σεξουαλικό τμήμα ενός ατόμου μπορεί να το αντιπροσωπεύσει, υπονοείται ότι το μέρος και το όλο είναι αδιαχώριστα. Η σεξουαλική αντικειμενικοποίηση αποτελεί μια μορφή κερατισμού και για αυτό μια υποβίβαση του υποκειμένου, καθώς θεωρείται ότι δεν μπορεί να υπερβεί την καθαρά αιμική σεξουαλικότητά του. Η σεξουαλική αντικειμενικοποίηση μπορεί να γίνει μορφή καταπίεσης, όταν η ταυτοποίηση του ατόμου με τη σεξουαλικότητά του επεκτείνεται σε κάθε πτυχή της ζωής του και της εμπειρίας του. Βλ. S. L. Bartky, *Femininity and Domination. Studies in the Phenomenology of Oppression*, London: Routledge, 1990, σ.σ.33-36.

³⁶ Βλ. S.M.Kimmel, with A. Aronson (eds), *The Gendered Society Reader* (2nd edition), Oxford: Oxford University Press, 2004, σ. 309-310.

³⁷ Βλ. Μ. Γλέζος (ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με το ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ν. 1342/83, συνεδρίαση ΠΘ', σ. 4595.

παθητικότητας και της άβουλης προσωπικότητας. Θεωρεί ότι η γυναίκα στερείται βασικών ανθρωπίνων ιδιοτήτων και για το λόγο αυτό, δεν θεωρείται ολοκληρωμένος άνθρωπος όπως ο άνδρας, δηλαδή δεν έχει αναπτύξει όλες τις ανθρωπίνες ιδιότητες. Μέτρο σύγκρισης στον αγώνα της γυναίκας προς την ολοκλήρωση είναι το ανδρικό υποκείμενο. Για να μπορέσει η γυναίκα να απεξαρτηθεί από την ελλειπτικότητα που τη διακρίνει, θα πρέπει να στοχεύει να γίνει όπως ο άνδρας, αφού διαφέρει ή αλλιώς παρεκκλίνει από το πρότυπο του ολοκληρωμένου ανθρώπου που το αντιπροσωπεύει ο άνδρας.

Πράγματι, η γυναίκα ζούσε σε συνθήκες υποταγής και καταπίεσης, ήταν μακροχρόνια αποκλεισμένη από τις δραστηριότητες του δημόσιου χώρου και καταπιεσμένη μέσα στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας στον οποίο δραστηριοποιείτο. Όμως στο λόγο του εισηγητή, πέρα από την πραγματιστική και περιγραφική εικόνα και το προφίλ της γυναίκας, δομείται και ο λόγος περί της διαφοράς των δύο φύλων, ο οποίος στοχεύει, όχι στην αποδόμηση της έμφυλης υποκειμενικότητας, αλλά στην αναδιάταξη των υπαρχόντων ρόλων και ταυτοτήτων των δύο φύλων και περισσότερο των γυναικών, προκειμένου να μπορέσουν να λειτουργήσουν σε ένα καθεστώς ισότητας και ισονομίας. Το να γίνει η γυναίκα όπως και ο άνδρας θα έχει μηδενική συνεισφορά στην αλλαγή των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα και στην πραγματική αποδόμηση των έμφυλου υποκειμένου.

10.9 Πολλαπλές ταυτότητες

Τέλος, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι εισηγήτρια της κοινοβουλευτικής παράταξης (ημ.γεν.:1946) ξεκινάει την εισήγησή της, κάνοντας σαφή διάκριση ανάμεσα στις ιδιότητες της ως γυναίκα και ως βουλευτής.

[...] Θεώρησα χρέος μου, σάν γυναίκα πρώτα καί σάν βουλευτής μετά νά λάβω γιά πρώτη φορά τόν λόγο σήμερα στό νομοσχέδιο που αναφέρεται στην ισότητα ανδρών καί γυναικών³⁸ [...]

³⁸ Βλ. Ε. Κατσέλη (ΠΑ.ΣΟ.Κ), Ν. 1329/83, συνεδρίαση ΞΑ', σ. 3113.

Το κάθε υποκείμενο είναι φορέας πολλών ταυτοτήτων, καταλαμβάνει πολλές θέσεις υποκειμένων και ακριβώς αυτή η πολλαπλότητα συνθέτει τον συνεχώς μεταβαλλόμενο χαρακτήρα του υποκειμένου. Το βίωμα του έμφυλου χαρακτήρα πραγματοποιείται με διαφορετικό τρόπο από το κάθε υποκείμενο, αλλά και υλοποιείται και με διαφορετικό τρόπο μέσα στο κάθε υποκείμενο κάθε φορά. Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις πολλές και συνεχώς μεταβαλλόμενες ταυτότητες του υποκειμένου συνθέτει το τελικό αποτέλεσμα. Το ποια ταυτότητα θα προβληθεί κάθε φορά εξαρτάται από τις εκάστοτε συνθήκες και σχέσεις εξουσίας³⁹. Η κάθε ταυτότητα που αναπτύσσει το υποκείμενο οριοθετεί και προσανατολίζει τη δράση, με τον ίδιο τρόπο που η συγκεκριμένη εισηγήτρια προτάσσει την έμφυλη ταυτότητά της έναντι αυτής που προκύπτει από το ρόλο της ως βουλευτής.

10.10 Διαφορές και ομοιότητες κατά φύλο, ηλικία και κομματική παράταξη

Η βασική διαφορά που εντοπίζεται ανάμεσα στους εκπροσώπους της δεξιάς παράταξης της Νέας Δημοκρατίας και τους βουλευτές της κυβερνητικής σοσιαλιστικής παράταξης του ΠΑ.ΣΟ.Κ, αφορά στη διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου. Από τη μια μεριά, οι βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ αποδέχονται την ύπαρξη διαφορετικών βιολογικών χαρακτηριστικών στα υποκείμενα, βάσει των οποίων κατατάσσονται στις δύο κατηγορίες άνδρας-γυναίκα, αλλά αρνούνται ότι αυτή η διττή κατηγοριοποίηση είναι ιεραρχική, ότι δηλαδή τοποθετεί το κάθε φύλο σε ανώτερη ή κατώτερη θέση. Τα βιολογικά χαρακτηριστικά δεν συνεπάγονται ιεραρχήσεις και δεν συνεπάγονται συγκεκριμένη κοινωνική μετάφραση. Το κοινωνικό φύλο αποτελεί κοινωνική κατασκευή και ακολούθως η μειονεκτική θέση της γυναίκας είναι αποτέλεσμα κοινωνικών παραγόντων. Σημειώνεται, επίσης, ότι οι νομοθεσίες που αφορούν στην ισότητα θα πρέπει να δίνουν έμφαση στην ανθρώπινη υπόσταση των υποκειμένων και όχι στον έμφυλο προσδιορισμό τους.

³⁹ Βλ. Χρ. Λυριντζής, *Σύγκριση και Ερμηνεία. Η Πορεία και οι Προοπτικές στη Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, Αθήνα: νήσος, 2001, σ.σ. 190-192.

Αντίθετα, η δεξιά παράταξη προβάλλει τα προκαθορισμένα βιολογικά χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν τις δύο κατηγορίες των έμφυλων υποκειμένων, ως εκείνα τα οποία καθορίζουν την έμφυλη υποκειμενικότητα και την έμφυλη κοινωνική συμπεριφορά. Το βασικό διαφοροποιητικό βιολογικό χαρακτηριστικό ανάμεσα στα δύο φύλα το οποίο διαμορφώνει τους ρόλους αυτών, είναι η ικανότητα που έχουν οι γυναίκες και δεν έχουν οι άνδρες, να γεννούν παιδιά. Το βιολογικό φύλο καθορίζει το κοινωνικό.

Πέρα από την προαναφερθείσα βασική διαφορά στις αντιλήψεις των βουλευτών διαφορετικών κομματικών παρατάξεων, δεν εντοπίζονται άλλες ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα σε εισηγητές διαφορετικών κομματικών παρατάξεων, αλλά ούτε και ανάμεσα σε εισηγητές διαφορετικού φύλου και διαφορετικών ηλικιακών κατηγοριών.

Όλοι σχεδόν οι εισηγητές αποδίδουν κεντρική σημασία στην έννοια της μητρότητας ως κοινωνική έκφραση της αναπαραγωγικής ικανότητας με τις ακόλουθες κοινωνικές συνδηλώσεις. Οι συνδηλώσεις αυτές σχετίζονται με την περιγραφή της γυναίκας ως το έμφυλο υποκείμενο το οποίο λόγω του ανωτέρω χαρακτηριστικού, παρουσιάζει πιο έντονα τα στοιχεία της τρυφερότητας, της ευαισθησίας σε αντίθεση με τον άνδρα, ο οποίος είναι περισσότερο αυτόνομος και ανεξάρτητος. Η κατοχή αυτών των χαρακτηριστικών κατατάσσει και ανάλογα τα δύο φύλα στον ιδιωτικό ή στο δημόσιο χώρο. Έτσι, οι άνδρες λειτουργούν καλύτερα σε δραστηριότητες του δημόσιου χώρου, ενώ ο κεντρικός ρόλος των γυναικών είναι μέσα στο χώρο της οικογένειας.

Η άποψη αυτή ενδυναμώνεται από τον χαρακτηρισμό του ρόλου της νοικοκυράς ως κοινωνικό λειτούργημα, ενός ρόλου που μπορεί να τον υλοποιήσει με επιτυχία μόνο η γυναίκα. Ο ίδιος χαρακτηρισμός αποδίδεται από βουλευτές διαφορετικών παρατάξεων στην έννοια της μητρότητας. Κυρίως οι βουλευτές της δεξιάς παράταξης αποδίδουν μεγάλη έμφαση στη σημαντική και κυρίαρχη

θέση της γυναίκας στην οικογένεια και συνδέουν το ρόλο αυτό με την επίτευξη συνοχής και ευρυθμίας της κοινωνίας.

Αναφερόμενοι στη διαφορετικότητα των γυναικών, οι βουλευτές αναφέρονται στη γυναίκα πάντα σε σχέση με τα χαρακτηριστικά του άνδρα. Η διαφορά ορίζεται με όρους απόκλισης από το ανδρικό υποκείμενο. Η γυναίκα διαφέρει από το ιδεατό πρότυπο του άνδρα και η προσπάθειά της οφείλει να εστιαστεί στην προσέγγιση της ολοκληρωμένης εικόνας του άνδρα.

10.11 Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η διάκριση ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο, ακόμη και εάν σημασιοδοτείται με διαφορετικό τρόπο από το λόγο των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων ανάλογα με την κομματική παράταξη στην οποία ανήκουν, αποτελεί το κεντρικό εννοιολογικό συγκείμενο το οποίο προσδιορίζει τις επιμέρους σημάνσεις της έμφυλης υποκειμενικότητας. Ακόμη και όταν το βιολογικό φύλο εννοιολογείται ως προσδιοριστικός παράγοντας των κοινωνικών χαρακτηριστικών και των κοινωνικών θέσεων των υποκειμένων, δεν καταργείται η λειτουργία του ως παράγοντας ιεραρχικής διαφοροποίησης των υποκειμένων. Δηλαδή, υπονοείται ότι τα άτομα, από τη στιγμή της γέννησής τους και βάσει κάποιου συγκεκριμένου ανατομικού χαρακτηριστικού, εντάσσονται σε μία από τις δύο κατηγορίες φύλου, οι οποίες «κουβαλούν» ήδη προσδιορισμένες κοινωνικές συνδηλώσεις. Οι συνδηλώσεις αυτές εφοδιάζουν τα άτομα με δεδομένα και προκαθορισμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά, τα οποία προκύπτουν από την αρχική ένταξή τους σε μία από τις δύο κατηγορίες θηλυκό/αρσενικό – κατηγορίες οι οποίες αντιστοιχούν, στο πλαίσιο αυτής της συλλογιστικής, στις κατηγορίες γυναίκα/άνδρας. Το βιολογικό εκείνο χαρακτηριστικό που σημασιοδοτείται ως το σημαντικότερο για την κατηγοριοποίηση των υποκειμένων σε δύο διακριτές έμφυλες κατηγορίες, είναι η ικανότητα των γυναικών να κυοφορούν και να γεννούν και η μετάφραση της βιολογικής αυτής ιδιότητας στην κοινωνική συνδήλωση της μητρότητας.

Τα χαρακτηριστικά που αποτελούν τον ουσιολογικό πυρήνα της διαφοροποίησης των γυναικών (και τις περισσότερες φορές της απόκλισης) από την κατηγορία των ανδρών, είναι αυτά που θεωρείται ότι προκύπτουν από την ικανότητα των γυναικών να κυφορούν και να γεννούν. Από τη μια μεριά, η βιολογική αυτή συνιστώσα σημασιοδοτείται ως κοινή για όλες τις γυναίκες, λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι όλες οι γυναίκες επιτελούν με τον ίδιο τρόπο το χαρακτηριστικό αυτό και από την άλλη μεριά, θεωρείται ότι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά με τα οποία εφοδιάζονται οι γυναίκες λόγω της κατοχής αυτού του χαρακτηριστικού είναι κοινά και υλοποιούνται στην τρυφερότητα, στην φροντίδα και στην ευγένεια.

Τα βιολογικά χαρακτηριστικά προσλαμβάνονται ως βάση για τη διατήρηση του διχοτομικού συστήματος του φύλου, για την κατάταξη των υποκειμένων σε δύο κατηγορίες αμιγείς, αλληλοαποκλειόμενες και ομογενοποιημένες, αλλά και για τον προσδιορισμό των ανδρών με όρους έλλειψης της μητρικής ιδιότητας. Πραγματοποιείται, κατά τον τρόπο αυτό, ένας μονοσήμαντος προσδιορισμός: οι γυναίκες προσδιορίζονται και εντάσσονται σε μία φυσικοποιημένη έμφυλη κατηγορία βάσει του προαναφερόμενου χαρακτηριστικού και διαφέρουν από τους άνδρες λόγω του βιολογικού αυτού χαρακτηριστικού και των προδιαγεγραμμένων κοινωνικών του συνδηλώσεων. Από τη στιγμή όμως, που η ένταξη του κάθε ατόμου σε μία από τις δύο έμφυλες κατηγορίες, σύμφωνα με τις λανθάνουσες συνιστώσες του εκφερόμενου πολιτικού λόγου, είναι προκαθορισμένη από δεδομένα βιολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία προκαθορίζουν και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που θα υιοθετήσει το φερόμενο ως θηλυκό ή αρσενικό υποκείμενο, τότε αυτό σημαίνει ότι οι δυνατότητες αλλαγής και ανατροπής του υπάρχοντος έμφυλου συστήματος είναι περιορισμένες. Το έμφυλο υποκείμενο χαρτογραφείται, στο πλαίσιο μιας ουσιολογικής λογικής μέσα σε δεδομένες σχέσεις εξουσίας, οι οποίες είναι δύσκολο να ανατραπούν, αφού οι έμφυλες κατηγορίες φυσικοποιούνται και θεμελιώνονται με τον πιο σταθερό τρόπο, ενώ ταυτόχρονα περιορίζεται η εμπρόθετη δράση του υποκειμένου. Η έμφυλη ταυτότητα κατασκευάζεται ως

προϋπάρχουσα του λόγου. Το υποκείμενο παράγεται ως φορέας μιας βιολογικά καθορισμένης έμφυλης ταυτότητας, την οποία σωματοποιεί με απορρέοντες από αυτήν τρόπους.

Ο πολιτικός λόγος παράγει και εγκαθιδρύει τη διχοτόμηση βιολογικού και κοινωνικού φύλου, συνδέοντας την ύπαρξη ανατομικών και βιολογικών χαρακτηριστικών με το αντίστοιχο κοινωνικό φύλο, επενδύοντας μέγιστη σημαντικότητα ως προς την κατηγοριοποίηση σε κάποιο κοινωνικό φύλο, στην έκφραση σεξουαλικής επιθυμίας για το αντίθετο φύλο. Η σεξουαλική επιθυμία αναδεικνύεται σε νευραλγικό παράγοντα καθορισμού του φύλου, εξυπηρετώντας τις προσταγές και τους κανόνες της αναπαραγωγικής ετεροφυλοφιλίας. Δημιουργείται κατά τον τρόπο αυτό, ένα καθεστώς το οποίο εξυπηρετεί τη διαμόρφωση ενός κανονιστικού και ρυθμιστικού πλαισίου αναφορικά με τις επιτελέσεις του φύλου, το οποίο επισύρει κυρώσεις στα άτομα τα οποία επιτελούν το φύλο τους με «λάθος» τρόπο.

Στο πλαίσιο αυτού του κανονιστικού καθεστώτος εξουσίας αναδεικνύονται συγκεκριμένοι ρόλοι και συμπεριφορές που αντιστοιχούν στις δύο ουσιολογικά κατασκευασμένες κατηγορίες του φύλου. Όπως ρητά διατυπώνεται στο πλαίσιο του υπό μελέτη πολιτικού λόγου, υπάρχουν συγκεκριμένα επαγγέλματα και δραστηριότητες που μπορούν να υλοποιήσουν με πιο αποτελεσματικό τρόπο οι γυναίκες ως απόρροια βιολογικών προσδιορισμών, ενώ η αντιστοιχία αυτή συνεπάγεται και την αντίστοιχη κατάταξη των έμφυλων υποκειμένων σε διακριτά διαχωρισμένους χώρους, όπως για παράδειγμα τον ονομαζόμενο ως ιδιωτικό χώρο της οικογένειας στο πλαίσιο του οποίου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, οι γυναίκες κατέχουν κυρίαρχη θέση ανεξάρτητα από τη μειονεκτική θέση την οποία κατέχουν στο χώρο των δημόσιων δραστηριοτήτων. Ο πατριαρχικός αυτός διαχωρισμός ανάμεσα στη σφαίρα του δημόσιου και στη σφαίρα του ιδιωτικού αναπαράγεται και συντηρούνται οι κανονιστικές συνδηλώσεις της διάκρισης αυτής, βάσει των οποίων υπάρχουν σαφώς διακριτοί χώροι δραστηριοποίησης για τις δύο έμφυλες κατηγορίες.

Ακόμη και όταν το βιολογικό φύλο δεν εκλαμβάνεται από κάποιους βουλευτές ως παράγοντας ιεράρχησης των υποκειμένων, πάραυτα συγκεκριμένα είδη πράξεων και συμπεριφορών και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των υποκειμένων θεωρούνται ως απορρέοντα από έναν ουσιολογικό έμφυλο πυρήνα ο οποίος προσδιορίζεται από φέροντα βιολογικά χαρακτηριστικά⁴⁰. Η «μητρώτητα» ως έκφραση ενός δεδομένου βιολογικού χαρακτηριστικού παραπέμπει ακριβώς σε αυτή την αντίληψη: στην αντίληψη, δηλαδή, η οποία θεωρεί ως δεδομένη την ύπαρξη μια πραγματικής έμφυλης ταυτότητας πρότερης του λόγου, σύμφωνα με την οποία κατηγοριοποιούνται συγκεκριμένες συμπεριφορές και κρίνονται ως «σωστές» ή «λάθος». Συντηρείται ένα αληθειακό καθεστώς εξουσίας και ετερο-κανονικότητας, το οποίο ρυθμίζει τις επιτελέσεις του φύλου και ελέγχει τις σωματοποιήσεις των έμφυλων χαρακτηριστικών μέσα από τη φυσικοποίηση του έμφυλου χαρακτήρα των υποκειμένων. Η πρόσβαση των υποκειμένων στο χώρο του πολιτισμικά διανοητού εξαρτάται από την επιτυχημένη σωματοποίηση των προσταγών του φύλου, νοούμενο ως ρυθμιστικό ιδεώδες, και κατά τον τρόπο αυτό η έμφυλη ταυτότητα αποκτά την οντολογική της υπόσταση. Στον υπό μελέτη πολιτικό λόγο, συντηρείται και παράγεται η εννοιολογική διάκριση ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο, προσεγγίζοντας το κοινωνικό φύλο ως μια κοινωνική κατασκευή, η οποία εγγράφεται επάνω σε ένα ήδη καθορισμένο από το βιολογικό φύλο υποκείμενο. Η έμφυλη δυαδικότητα με τον τρόπο αυτό δεν αποδιαρθρώνεται και η έμφυλη ταυτότητα αντιμετωπίζεται ως προδιαγεγραμμένη και αμετάκλητη, ενώ θα ήταν σκόπιμο στο πλαίσιο μιας συζήτησης η οποία στοχεύει στην ανατροπή της υπάρχουσας ανισότητας των φύλων να πραγματοποιηθεί μια ανασήμανση της αντιμετώπισης του φύλου ως αιτιοκρατικού παράγοντα και κεντρικού άξονα προσδιορισμού μιας υποτιθέμενης ουσιοκρατικής ταυτότητας.

Ακόμη και όταν γίνεται μια προσπάθεια στο λόγο που αρθρώνεται από κάποιους εισηγητές να δοθεί έμφαση στον ανθρώπινο και όχι στον έμφυλο

⁴⁰ Βλ. J.Butler, «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.398.

χαρακτήρα των υποκειμένων, δεν υλοποιείται μια πραγματική κριτική αντιμετώπιση των έμφυλων διαζευκτικών προϋδεάσεων, αλλά εκλαμβάνεται ως δεδομένο το «βιολογικό φορτίο» των υποκειμένων το οποίο λειτουργεί ως η εναρκτήριος βάση για όποια συζήτηση ακολουθήσει. Το φύλο ως σχηματισμός του λόγου και ως τεχνολογία υποκειμενοποίησης παράγει υποκείμενα μέσα από τις σχέσεις εξουσίας και τις λόγο-θετικές πρακτικές. Επομένως, τα ιστορικά θεμελιωμένα λόγο-θετικά συγκεκριμένα εξουσίας τα οποία νοσηματοδοτούν το φύλο με ουσιακό και κανονιστικό τρόπο διατηρούνται και οι όποιες αλλαγές πραγματοποιούνται εκ-κινούμενες από μια τέτοια συλλογιστική, δεν έχουν σαν αποτέλεσμα την πραγματική ανατροπή των υπάρχοντων έμφυλων σχέσεων εξουσίας αλλά μόνο τον εκσυγχρονισμό αυτών. Η ανασηματοδότηση του φύλου δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί όταν συνεχίζουμε να το αντιμετωπίζουμε ως φυσικοποιημένη κατηγορία και ως μια ποιότητα που έχουν τα υποκείμενα, διότι κατά τον τρόπο αυτό αναδεικνύεται η αιτιοκρατική κυριαρχία του βιολογικού παράγοντα και η διατήρησή του ως τεχνική της εξουσίας. Το φύλο αποτελεί ένα επιτελεστικό δρώμενο και μια πειθαρχική τεχνολογία της εξουσίας. Όχι μόνο το φύλο ως ρυθμιστικό ιδεώδες καθορίζει και επιτηρεί την σωματοποίηση των επιταγών του, αλλά και επιτελείται καθημερινά ως ένα δρώμενο, «[...]εμπρόθετο και παραστασιακό⁴¹[...]» μέσω του οποίου συγκροτείται το υποκείμενο.

⁴¹ Βλ. J.Butler, «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, ο.π., σ.386.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

11.1 Βασικά πορίσματα της έρευνας

Στο κεφάλαιο αυτό, παρουσιάζονται τα κεντρικά ευρήματα της ανάλυσης του λόγου που αρθρώνεται στα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, σε σχέση με τις διαμορφωμένες θεματικές κατηγορίες ανάλυσης, αναπτύσσεται ένα γενικό σχόλιο για το λόγο νοούμενο ως πρακτική εξουσίας που παράγει μια διχοτομική αντίληψη για την κατασκευή των έμφυλων υποκειμένων και, τέλος, διατυπώνονται οι προτάσεις που αφορούν στην ανατροπή του λόγο-θετικού, έμφυλου συστήματος ανισότητας. Η ανάλυση των πρακτικών των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων σε σχέση με τον τρόπο που ο πολιτικός λόγος κατασκευάζει και αναπαράγει τις εννοιολογικές κατηγορίες «φύλο» και «έμφυλη υποκειμενικότητα», οδήγησε σε γόνιμα και ποικίλα ευρήματα.

11.1.1 Οικογένεια

Η διαχείριση και ανάλυση της κατηγορίας «οικογένεια» απέδειξε ότι προκειμένου ο θεσμός της οικογένειας να συντηρήσει και να αναπαράγει τη συμβολή που επιτελεί σε σχέση με τη συνολική κοινωνία, ως προς την εύρυθμη λειτουργία της, οφείλει να διατηρήσει συγκεκριμένα συνθετικά του στοιχεία. Το κυριότερο από αυτά, είναι ο κεντρικός και προκαθορισμένος ρόλος του γυναικείου έμφυλου υποκειμένου μέσα στην οικογένεια. Ακόμη και όταν ο πολιτικός λόγος αυτό-χαρακτηρίζεται ως

υπέρμαχος της ισότητας των φύλων, η ισότητα αυτή παράγεται μέσα στο πλαίσιο μιας διχοτομικής λογικής, η οποία οδηγεί σε μια προσέγγιση φυσικοποίησης των υποκειμένων. Είναι απαραίτητο οι γυναίκες να αποκτήσουν ισοτιμία δικαιωμάτων με τον άνδρα, την οποία είχαν στερηθεί τόσα χρόνια, πλην όμως η ισοτιμία αυτή δεν πρέπει να εναντιωθεί στους «σωστά» προσδιορισμένους ρόλους τους μέσα στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Η κεντρικότητα του ρόλου των γυναικών στο κοινωνικό μόρφωμα της οικογένειας, προκύπτει από την ως άνω λογική. Το βασικό διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό ανάμεσα στα γυναικεία και ανδρικά υποκείμενα, το οποίο καθορίζει και παράγει συγκεκριμένες θέσεις υποκειμένων μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας, αλλά και ευρύτερα στον κοινωνικό σχηματισμό, είναι η βιολογική ικανότητα των γυναικών να *τίκτουν*. Το βιολογικό αυτό χαρακτηριστικό είναι φορέας συγκεκριμένων, οικουμενικών και αδιαμφισβήτητων κοινωνικών συνδηλώσεων, οι οποίες συγκεντρώνονται και βρίσκουν έκφραση στο κοινωνικό πια χαρακτηριστικό της μητρότητας. Παράγεται από τον πολιτικό λόγο ένας χαρακτήρας οικουμενικότητας ως προς τον τρόπο που οι γυναίκες βιώνουν αυτό το χαρακτηριστικό, αλλά και ως προς τα στοιχεία που το πλαισιώνουν κοινωνικά. Έτσι, λοιπόν, όλες οι γυναίκες είναι περισσότερο συναισθηματικές και ικανές στην επίτευξη δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τη φροντίδα, και για το λόγο αυτό, αποδίδουν πιο αποτελεσματικά στο χώρο της οικογένειας σε σχέση, πάντα, με τους άνδρες.

Διαπιστώνουμε ότι διατηρείται η επικυριαρχία του λόγου του βιολογισμού, καθόσον ένα συγκεκριμένο βιολογικό χαρακτηριστικό «κουβαλάει» προδιαγεγραμμένες και καθολικές κοινωνικές συνδηλώσεις, οι οποίες καθορίζουν τις έμφυλες συμπεριφορές από τη στιγμή της γέννησης των ατόμων. Αποδίδονται στα άτομα δεδομένα χαρακτηριστικά τα οποία απορρέουν από το βιολογικό τους προσδιορισμό. Αναδεικνύεται και κατασκευάζεται μέσα από το λόγο η διάκριση ανάμεσα στο βιολογικό

και κοινωνικό φύλο, σηματοδοτώντας το βιολογικό φύλο ως μια ουσιακή ποιότητα την οποία έχουν τα υποκείμενα και επάνω στην οποία εγγράφεται το κοινωνικό φύλο, το οποίο όμως είναι προκαθορισμένο σε ένα μεγάλο μέρος του, από βιολογικούς παράγοντες. Για το λόγο αυτό, οι γυναίκες προσδιορίζονται κυρίως ως φορείς ενός κοινού σε όλες χαρακτηριστικό, το επιτελούν με όμοιο τρόπο και η διαδικασία αυτή συνεπάγεται τη διατήρηση του κεντρικού τους ρόλου στην οικογένεια- ενός ρόλου τον οποίο δεν μπορούν επιτελέσουν εξίσου ικανοποιητικά οι άνδρες.

Πρώτον, συμπεραίνουμε ότι ο πολιτικός λόγος κατασκευάζει εκ νέου μια έμφυλη διπολική και ιεραρχική κατηγοριοποίηση, στο πλαίσιο της οποίας ο ένας πόλος καταλαμβάνεται από τις γυναίκες και ο άλλος από τους άνδρες. Το κεντρικό στοιχείο διαφοροποίησης των δύο αυτών κατηγοριών έμφυλων υποκειμένων είναι η κατοχή από την πλευρά των γυναικών της ικανότητας να κυοφορούν και να γεννούν και η έλλειψη αυτής από την πλευρά των ανδρών. Η κατηγορία του φύλου παράγεται μέσα στο πλαίσιο κανονιστικών, δυαδικών σχηματισμών του λόγου. Κατασκευάζονται, έτσι, δύο αντιθετικές και αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες έμφυλων υποκειμένων, οι οποίες είναι φορείς διαφορετικών φυσικοποιημένων χαρακτηριστικών τα οποία σωματοποιούν, προκειμένου να ενταχθούν επιτυχώς και να επιτελέσουν με ορθό τρόπο τις προσταγές της έμφυλης κατηγορίας στην οποία πρέπει να ανήκουν.

Δεύτερον, η κατασκευή του έμφυλου αυτού καθεστώτος πραγματοποιείται, εξυπηρετώντας τις λειτουργίες της οικογένειας και μετατρέπεται στην ιδεολογία του «οικογενειασμού». Οι ρόλοι μέσα στην οικογένεια κατανέμονται βάσει των έμφυλων χαρακτηριστικών των μελών της και στην υπηρεσία της προαναφερθείσας διχοτομικής λογικής. Ο λόγος που εκφέρεται για την οικογένεια μορφοποιείται σε μια τεχνική της εξουσίας, η οποία στοχεύει στην πειθάρχηση των υποκειμένων σε

κανονιστικές έμφυλες προσταγές και στην αναπαραγωγή συγκεκριμένων προσταγμάτων και προϊδεάσεων που κατασκευάζουν τις έννοιες της θηλυκότητας και της ανδρικότητας. Λόγο-θετικά κατασκευάζεται ο ορθός και σωστός τρόπος επιτέλεσης των έμφυλων ρόλων μέσα στην οικογένεια και η ενδεχόμενη απόκλιση από τους προτεινόμενους και κοινωνικά αποδεκτούς τρόπους, επισύρει κυρώσεις για τα υποκείμενα.

11.1.2 Γάμος

Η διαχείριση της αναλυτικής κατηγορίας «γάμος», συντελεί στην αποκάλυψη της αλληλεπίδρασης ποικίλων σχηματισμών λόγου προς την κατεύθυνση του εννοιολογικού προσδιορισμού της κατηγορίας της οικογένειας και έμμεσα της κατηγορίας του φύλου. Το ενδιαφέρον σημείο στην μελέτη της εν θέματι κατηγορίας, εντοπίζεται στην εκφορά του πολιτικού λόγου της δεξιάς, ο οποίος συνιστά το αποτέλεσμα της αλληλοδιαπλοκής του λόγου της χριστιανικής θρησκείας και της παράδοσης του ελληνισμού. Ένα συνονθύλευμα λόγων καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζονται οι τρόποι αντίληψης και κατανόησης των υπό έρευνα εννοιολογικών σχημάτων.

Η παραδοσιακή ταύτιση των γυναικών με τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας νομιμοποιείται για ακόμη μία φορά, καθόσον ο συντηρητικός πολιτικός λόγος, επιδιώκοντας να είναι συνεπής με τις αρχές της χριστιανικής θρησκείας και με τους άρρητους και βιωμένους κανόνες της ελληνικής παράδοσης, οδηγείται στην αναπαραγωγή ενός λόγο-θετικού σχηματισμού κατασκευής της οικογένειας, στο πλαίσιο του οποίου η κατανομή των ρόλων πραγματοποιείται βάσει του έμφυλου προσδιορισμού και, ειδικότερα, με βάση το κανονιστικό διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό των υποκειμένων που είναι η μητρότητα. Οι οικουμενικές κοινωνικές συνδηλώσεις της μητρότητας καθορίζουν με αποτελεσματικό τρόπο την κατανομή των ρόλων μέσα στην οικογένεια,

γεγονός που συνεπάγεται την εκ νέου νομιμοποίηση της πρόσδεσης των γυναικών με τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, αφού το βιολογικό αυτό χαρακτηριστικό τις εφοδιάζει με τα κατάλληλα προσόντα για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της οικογένειας. Το απαραίτητο επιστέγασμα για την επιπλέον θεμελίωση και νομιμοποίηση του χαρακτήρα της οικογένειας που διατηρεί και εγκαθιδρύει ένα έμφυλο σύστημα σχέσεων εξουσίας, είναι ο θρησκευτικός γάμος.

Η άρθρωση του δημόσιου, πολιτικού λόγου, μιας ισχυρής θεσμοποιημένης μορφής λόγου, προσδιορίζεται από το λόγο της θρησκείας και το λόγο της παράδοσης αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις. Για μία ακόμη φορά, η βασική εννοιολογική κατασκευή η οποία καθορίζει και τη μορφολογία της οικογένειας είναι το βιολογικό διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό των δύο κατηγοριών έμφυλων υποκειμένων που είναι η μητρότητα. Δημιουργούνται, έτσι, συγκεκριμένες ρυθμιστικές επιταγές, οι οποίες απορρέουν από την ίδια την εννοιολόγηση του φύλου. Το φύλο αναδεικνύεται ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες που καθορίζει, βάσει συγκεκριμένων κανονιστικών επιταγών, τον τρόπο επιτέλεσης αυτών, οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν, τόσο τον τρόπο οργάνωσης της οικογένειας, αλλά και τη λειτουργία της ως λόγο-θετικό σχηματισμό εξουσίας.

11.1.3 Αίτια καταπίεσης των γυναικών

Η ανάλυση της θεματικής κατηγορίας «αίτια καταπίεσης των γυναικών», αποκάλυψε με τον πιο διακριτό τρόπο τις διαφορές που ανακύπτουν βάσει της κομματικής τοποθέτησης των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων. Ο πολιτικός λόγος της συντηρητικής παράταξης, προσπαθώντας να αιτιολογήσει τη μειονεκτική θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, προσφεύγει σε ουσιοκρατικές αναφορές και αναπαραστάσεις. Δύο είναι τα βασικά στοιχεία που αναδεικνύονται. Πρώτον, συντηρείται η πολιτισμική κατασκευή της διάκρισης ανάμεσα στην ιδιωτική και

δημόσια σφαίρα και η αντίστοιχη πρόσδεση των γυναικών με την πρώτη και των ανδρών με τη δεύτερη. Η κάθε κατηγορία έμφυλων υποκειμένων κατέχει κυρίαρχη θέση στο χώρο στον οποίο οφείλει να δραστηριοποιείται. Η κατασκευή αυτής της διάκρισης είναι απόλυτα συμβατή με τον τρόπο που σημασιοδοτείται το φύλο και η έμφυλη υποκειμενικότητα. Το δεύτερο βασικό στοιχείο που αναδεικνύεται από το λόγο της δεξιάς παράταξης, είναι ότι η διάκριση των κοινωνικών τύπων που αντιστοιχούν σε κάθε κατηγορία έμφυλων υποκειμένων γίνεται βάσει της βιολογικής διαφοροποίησης αυτών.

Οι άνδρες και οι γυναίκες διαφοροποιούνται από την ικανότητα των γυναικών να τίκτουν και από την απουσία αυτής της ικανότητας από τους άνδρες. Ο έμφυλος προσδιορισμός πραγματοποιείται ουσιολογικά και καθολικά για όλα τα υποκείμενα στη βάση βιολογικών αναφορών. Η κατάταξη των υποκειμένων στην μία ή στην άλλη κατηγορία του δυαδικού αυτού έμφυλου σχήματος, προκύπτει από τα βιολογικά χαρακτηριστικά, ή πιο συγκεκριμένα από την κατοχή ή όχι ενός απόλυτα δεδομένου βιολογικού χαρακτηριστικού, το οποίο «κουβαλάει» προκαθορισμένες κοινωνικές συνδηλώσεις. Η διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου νομιμοποιείται, για μία ακόμη φορά, στο πλαίσιο μιας λογικής φυσικοποίησης του φύλου και αναπαραγωγής ενός βιολογικού ντετερμινισμού. Το κοινωνικό φύλο κατασκευάζεται σε απόλυτη αντιστοιχία με το βιολογικό φύλο, αφού θεωρείται ότι εκφράζει προκαθορισμένα βιολογικά χαρακτηριστικά. Οι γυναίκες και οι άνδρες κατασκευάζονται ως δύο ομοιογενείς κατηγορίες που βιώνουν με κανονιστικό και καθολικό τρόπο την ικανότητα ή όχι να τίκτουν και βάσει αυτού του αδιαμφισβήτητου προσδιορισμού, υιοθετούν έμφυλες συμπεριφορές και δραστηριοποιούνται ανάλογα σε χώρους της κοινωνικής ζωής που αρμόζουν στις κοινωνικές συνδηλώσεις των έμφυλων χαρακτηριστικών τους. Το φύλο προτάσσεται ως ένας κρίσιμος παράγοντας διχοτομικής διαφοροποίησης και κατάταξης των

υποκειμένων, ενώ ταυτόχρονα νομιμοποιείται ως καθοδηγητικός άξονας σε προσπάθειες νομοθετικής αντιμετώπισης κοινωνικών ανισοτήτων. Οι προσπάθειες αυτές συνίστανται, όχι στην ανατροπή των διχοτομικών έμφυλων εννοιολογήσεων και στην ανασήμανση των κατηγοριών του φύλου, αλλά στην αναπαραγωγή των στερεοτυπικών και ουσιολογικών αναφορών, επιτυγχάνοντας τη διατήρηση της έμφυλης κατηγοριοποίησης και την απλή διευκόλυνση των υποκειμένων στην επίτευξη των έμφυλων ρόλων τους. Νομιμοποιείται εκ νέου η πολιτισμική διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο, δεν πραγματοποιείται η σημασιοδοτική ανατροπή της, με αποτέλεσμα τη εδραίωση της θέσης των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο και των ανδρών στο δημόσιο.

Αντίθετα, διαμέσου του πολιτικού λόγου που αρθρώνεται, τόσο από την κομμουνιστική, όσο και από την σοσιαλιστική παράταξη, δηλώνεται ότι οι βιολογικοί παράγοντες δεν αποτελούν παραμέτρους καθορισμού και προσδιορισμού των θέσεων των έμφυλων υποκειμένων, καθόσον το κοινωνικό φύλο δεν αποτελεί τίποτε άλλο, παρά αποτέλεσμα κοινωνικής κατασκευής. Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι γίνεται μια προσπάθεια από-φυσικοποίησης του φύλου και εστίασης σε κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες προσδιορισμού υποκειμενικών θέσεων βάσει του φύλου. Βάλλεται η απόλυτη αντιστοιχία του βιολογικού φύλου με προκαθορισμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά και οριοθετημένη ιεράρχηση, ενώ σηματοδοτείται σε ένα πρώτο στάδιο η λόγο-θετική κατασκευή της ανατρεπτικής ανασήμανσης των συνδηλώσεων του φύλου. Οι σχηματισμοί αυτοί του λόγου θέτουν τα θεμέλια για την κατάργηση ενός αληθειακού καθεστώτος, το οποίο συναρθώνει ποικίλες πολιτισμικές κατασκευές, κάτω από το πρίσμα δύο ουσιολογικών έμφυλων κατηγοριών με δεδομένα βιολογικά χαρακτηριστικά, κοινά ως προς τον κοινωνικό προσδιορισμό που συνεπάγονται για όλα τα υποκείμενα, τα οποία εντάσσονται σε μία από τις δύο έμφυλες

κατηγορίες. Ακόμη και όταν διατηρούνται ψήγματα κανονιστικών αναφορών ως προς το βιολογικό προσδιορισμό των έμφυλων χαρακτηριστικών, και ιδιαίτερα ως προς την επικυριαρχία αυτών σε σχέση με την επιτελεσματικότητα των προσταγμάτων του φύλου, το στοιχείο της μετατόπισης εντοπίζεται ακριβώς σε αυτές τις πραγματικά ενδιαφέρουσες εννοιολογικές αναφορές. Η κριτική προσέγγιση της βιωμένης εμπειρίας των γυναικών και η προσπάθεια ανατροπής των πατριαρχικών προϋποθέσεων, αρχίζουν να διαφαίνονται στο λόγο. Αρχίζει να γίνεται κατανοητό ότι το φύλο δεν διακρίνεται από συνέχεια και δεν αποτελεί μια σταθερή ταυτότητα, η οποία αντιστοιχεί σε μια ενιαία και καθολική ουσία για όλες τις γυναίκες, αλλά είναι αποτέλεσμα εξουσιαστικών πρακτικών του λόγου, οι οποίες ορίζουν τα έμφυλα υποκείμενα με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά.

11.1.4 *Ισότητα*

Ισότητα ή διαφορά; Ακόμη και εάν αυτό το ερώτημα δεν τίθεται με άμεσο και ρητό τρόπο, αναδεικνύεται πάντως μέσα από τον λόγο που αναπτύσσεται στο πλαίσιο επεξεργασίας της κατηγορίας «ισότητα». Η έννοια της ισότητας δεν αποτελεί ένα αποδεκτό σημαίνον της λογικής που θα έπρεπε να πλασιώνει τα υπό μελέτη νομοσχέδια, και αυτό, διότι οι άνδρες και οι γυναίκες χαρακτηρίζονται, κυρίως, από διαφορές οι οποίες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε ένα νομοθετικό σχεδιασμό που αφορά αυτές τις έμφυλες κατηγορίες. Οι διαφορές αυτές, όμως, τις περισσότερες φορές επικεντρώνονται στο κοινωνικό χαρακτηριστικό της μητρότητας και στο αντίστοιχο βιολογικό χαρακτηριστικό, το οποίο η μητρότητα λόγο-θετικά αντιπροσωπεύει. Το γεγονός ότι οι γυναίκες φέρνουν στον κόσμο παιδιά, είναι το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, το οποίο πρέπει να αποτελεί στρατηγικό άξονα στη θέσπιση ανάλογων νόμων. Με τον τρόπο αυτό, όμως, η μητρότητα αντιμετωπίζεται ως ένα οικουμενικό προσδιοριστικό στοιχείο όλων των γυναικών, χωρίς να αναγνωρίζεται η εννοιολογική του

μετατόπιση, ανάλογα με άλλα χαρακτηριστικά που έχει η κάθε γυναίκα, ή ανάλογα με τις δεδομένες ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες το χαρακτηριστικό αυτό επιτελείται. Πράγματι, οι άνδρες και οι γυναίκες διαφέρουν ως προς αυτό το χαρακτηριστικό, όμως η καθολικότητα με την οποία κατασκευάζεται η μητρότητα, παραγνωρίζει το γεγονός ότι οι γυναίκες δεν ταυτίζονται με τη μητρότητα, αλλά την επιλέγουν¹. Η οικουμενικότητα με την οποία θεωρητικοποιείται η μητρότητα, αντιστοιχεί σε ένα κανονιστικό πλαίσιο με διαμορφωμένους κανόνες και προστάγματα και μέσα σε αυτό το πλαίσιο κατασκευάζεται μια δεδομένη εννοιολόγηση της θηλυκότητας, η οποία ταυτίζεται με τη μητρότητα και προσανατολίζει τις γυναίκες στην επιτέλεση συγκεκριμένων και προκαθορισμένων ρόλων. Κατά τον τρόπο αυτό, το φύλο λειτουργεί ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες που κατανέμει ρόλους και προκαθορίζει συμπεριφορές, ελέγχει την ορθή επιτέλεσή τους, δημιουργούνται απολυτοποιημένες κατηγοριοποιήσεις έμφυλων υποκειμένων και κατά τον τρόπο αυτό, η ισότητα αντιπαράτίθεται στη διαφορά. Δεν πρέπει να αναφερόμαστε στην ισότητα ως τον αντίθετο πόλο της διαφοράς και δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε τους άνδρες και τις γυναίκες ως δύο αντιθετικές και ουσιολογικά καθορισμένες κατηγορίες, οι οποίες διαφέρουν συλλογικά σε διάφορα χαρακτηριστικά. Η εστίαση και η έμφαση είναι προτιμότερο να γίνει στις πολλαπλές διαφορές των υποκειμένων και στους συγκεκριμένους τρόπους που βιώνονται αυτές οι διαφορές σε συγκεκριμένα ιστορικά, κοινωνικό-πολιτικά πλαίσια, καθώς και στην αλληλεπίδραση αυτών με άλλα χαρακτηριστικά των υποκειμένων πέραν του φύλου τους. Με αυτόν τον τρόπο, αποκλείουμε κατηγορικές ιεραρχήσεις βάσει των έμφυλων διαχωρισμών και θέτουμε τα θεμέλια για μια κριτική ανάγνωση των διαφορών.

¹ Βλ. J.W.Scott, «Αποδομώντας το δίλημμα «ισότητα ή διαφορά», ή, αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.160.

11.1.5 Έμφυλη Υποκειμενικότητα

Η εννοιολογική κατηγορία «έμφυλη υποκειμενικότητα», συμπυκνώνει εκείνες τις νοηματοδοτικές πρακτικές που κατασκευάζουν το «φύλο» και την «έμφυλη υποκειμενικότητα» και οι οποίες δεν εντάσσονται απόλυτα σε καμία από τις καθορισμένες και προαναφερόμενες θεματικές κατηγορίες ανάλυσης. Στο σημείο αυτό, επιβεβαιώνονται οι σημασιοδοτικές συνθέσεις που διατυπώθηκαν στο πλαίσιο της κάθε μία κατηγορίας ανάλυσης και αναπτύσσονται οι βασικοί άξονες παραγωγής των κεντρικών εννοιολογικών κατηγοριών. Οι κοινωνικές συνιστώσες που παράγονται από τον πολιτικό λόγο ως συγκροτητικές παράμετροι του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας, θα μπορούσαν να συνοψισθούν στις ακόλουθες. Πρώτον, η διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου παραμένει. Ακόμη και όταν οι βιολογικές αναφορές δεν εννοιολογούνται ως προσδιοριστικές των κοινωνικών συνδηλώσεων του φύλου και διαχωρίζονται από κοινωνικές συμπεριφορές και έμφυλα χαρακτηριστικά, εντούτοις διατηρείται η διαδικασία φυσικοποίησης του φύλου. Το κάθε άτομο από τη στιγμή της γέννησής του αυτόματα εντάσσεται, βάσει ανατομικών και βιολογικών χαρακτηριστικών στην κατηγορία «θηλυκό» ή στην κατηγορία «αρσενικό». Η κάθε μία από αυτές τις κατηγορίες είναι πλαισιωμένες με νοήματα τα οποία έχουν παραχθεί μέσω πρακτικών του λόγου και η ένταξη των ατόμων σε μία από αυτές, οδηγεί και στην αντίστοιχη κατηγοριοποίηση τους στην κατηγορία «γυναίκες» ή στην κατηγορία «άνδρες», αντίστοιχα. Έχοντας κατηγοριοποιηθεί σε μία από τις δύο έμφυλες κατηγορίες, τα άτομα οφείλουν στην πορεία της ζωής τους να επιτελούν τα προστάγματα και τους κανόνες που απορρέουν από το ήδη καθορισμένο φύλο τους. Οι δυνατότητες εμπρόθετης δράσης των υποκειμένων, συνίστανται στις προσπάθειες ανασήμανσης της έμφυλης κατηγορίας στην οποία έχουν ενταχθεί. Έτσι, λοιπόν, η σύνδεση του βιολογικού φύλου με το αντίστοιχο, διακριτό κοινωνικό φύλο, δηλαδή με συγκεκριμένες κοινωνικές ερμηνείες και σημασιοδοτήσεις, διατηρεί διχοτομικούς

συσχετισμούς και διπολικά έμφυλα συστήματα, χρησιμοποιώντας ανατομικά και γενετικά χαρακτηριστικά ως κριτήρια κατάταξης σε ένα συγκεκριμένο φύλο². Το φύλο σημασιοδοτείται κοινωνικά ως μια ποιότητα την οποία έχουν τα υποκείμενα και, όχι ως ένα δρώμενο το οποίο επιτελείται και ενσωματώνεται μέσα από την επανάληψη. Κατά τον τρόπο αυτό, διατηρούνται οι δύο αντιθετικές και αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες βιολογικού φύλου, οι οποίες καθορίζουν την ένταξη και κατηγοριοποίηση των ατόμων στις αντίστοιχες και μονοσήμαντες κατηγορίες κοινωνικού φύλου.

Δεύτερον, ως απόρροια της ως άνω λόγο-θετικής κατασκευής, η ικανότητα των γυναικών να κυοφορούν και να γεννούν, προτάσσεται ως το πιο ισχυρό κριτήριο κατάταξης των υποκειμένων σε μία από τις δύο θεμελιώδεις κατηγορίες φύλου. Η κατοχή ή όχι αυτής της ικανότητας προσδιορίζει τον τρόπο επιτέλεσης των προσταγμάτων του φύλου και εγκαθιδρύει τη φυσική διχοτομία του φύλου. Οι γυναίκες ως φορείς αυτού του βιολογικού χαρακτηριστικού, νομιμοποιούνται ως προς την επιτέλεση συγκεκριμένων κοινωνικών ρόλων και προσδιορίζονται από έναν χαρακτήρα ομοιογένειας ως προς τις κοινωνικές συνδηλώσεις του εν λόγω χαρακτηριστικού. Αποδίδεται μια συνέχεια ως προς την εκδήλωση της υποκειμενικής θέσης, η οποία βασίζεται στο χαρακτηριστικό της μητρότητας, αφού θεωρείται ότι οι γυναίκες στο σύνολό τους και βάσει αυτού του χαρακτηριστικού εφοδιάζονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως την τρυφερότητα, την ευγένεια και το μεγαλύτερο συναισθηματισμό, χαρακτηριστικά που τις κάνουν πιο αποτελεσματικές και ικανές για την επιτέλεση αντίστοιχων κοινωνικών ρόλων που εντάσσονται στο χώρο του ιδιωτικού. Έτσι, διατηρείται άθικτη η διχοτομία ανάμεσα σε ιδιωτική και δημόσια σφαίρα, η οποία

² Βλ. Μ.Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας, 2002, σ.158.

συννοδεύεται και αποτυπώνει δυαδικές προϋδεάσεις και πατριαρχικές αναφορές.

11.2 Ο πολιτικός λόγος ως πρακτική εξουσίας και η παραγωγή του διχοτομικού έμφυλου συστήματος

Η παραγωγή του πολιτικού λόγου που κατασκευάζει τις έμφυλες κατηγορίες υποκειμένων, αναδεικνύεται ως μια πειθαρχική τεχνολογία της εξουσίας, η οποία επιβάλλει κανονικοποίηση και ελέγχει τη συμμόρφωση με προστάγματα, τα οποία απορρέουν από μια φυσικοποιημένη και ουσιακή λογική διχοτόμησης των έμφυλων κατηγοριών. Οι σχηματισμοί του λόγου που ενεργοποιούνται για να πλασιώσουν θεωρητικά και να αναδείξουν τη λογική που αιτιολογεί την ψήφιση των υπό μελέτη νόμων που στοχεύουν στην ανατροπή της έμφυλης ανισότητας, εγκαθιδρύουν το φύλο ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες που κανονικοποιεί και ελέγχει τις έμφυλες συμπεριφορές. Το φύλο, ως ένας ιστορικά κατασκευασμένος σχηματισμός του λόγου, χρησιμοποιείται, προκειμένου να διατηρηθεί η υπάρχουσα έμφυλη ιεραρχική κατηγοριοποίηση, θεμελιώνοντας εκ νέου την εξουσιαστική ισχύ των βιολογικών αναφορών που καθλώνουν το λόγο-θετικό προσδιορισμό του φύλου σε ένα σχήμα αντιστοίχισης με βιολογικά προκαθορισμένα χαρακτηριστικά. Ο λόγος της πολιτικής που αναπτύσσεται στις υπό μελέτη κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, ταυτίζει τις γυναίκες με τον τόπο του σώματος, καθώς θεωρητικοποιεί τη μητρότητα ως καθοριστικό άξονα του «φυσικού φύλου», ο οποίος προσδιορίζει διαδικασίες υποκειμενοποίησης. Βάσει αυτού του χαρακτηριστικού, παράγονται και θεμελιώνονται δύο αλληλοαποκλειόμενες έμφυλες κατηγορίες, με διακριτά κοινωνικά και βιολογικά χαρακτηριστικά, που οφείλουν να δραστηριοποιούνται σε διαφορετικούς χώρους της κοινωνικής ζωής. Η εμφυλοποίηση, θεωρούμε, δεν συμβαίνει μία και μόνη φορά στη ζωή ενός ανθρώπου και δεν καθορίζεται μονοσήμαντα και α-ιστορικά από βιολογικούς παράγοντες, οι οποίοι έχουν νοηματοδοτηθεί ως κυρίαρχοι από λόγο-θετικούς σχηματισμούς εξουσίας. Αντίθετα, τα άτομα σωματοποιούν την έμφυλη ταυτότητά τους μέσα από

ενεργητικές και καθόλου στατικές διαδικασίες επιτέλεσης και επανάληψης προσταγμάτων και κανόνων.

Οι έμφυλες υποκειμενικότητες, σε αντίθεση με τον τρόπο που κατασκευάζονται από τον πολιτικό λόγο, δεν αποτελούν αποτέλεσμα μιας εγγεγραμμένης ουσίας στα άτομα. Ο έμφυλος χαρακτήρας των υποκειμένων παράγεται μέσα από το λόγο και την αλληλεπίδραση με υλικές πρακτικές, παρέχοντας, έτσι, τη δυνατότητα στα υποκείμενα να αναδιαμορφώσουν και να επαναπροσδιορίσουν τις πρακτικές της εμπρόθετης δράσης τους. Η αποδοχή παρουσίας των βιολογικών παραγόντων ως βασικών παραγόντων προσδιορισμού των έμφυλων σωματοποιημένων υποκειμενικοτήτων, δεν αποτελεί τίποτε άλλο, παρά μια πολιτισμική κατασκευή, όπως ακριβώς και η κατηγορία του φύλου, η οποία αποτελεί μια ιστορική, πολιτισμική κατασκευή, καθώς δεν αντανακλά τίποτε ουσιακό στη φύση των υποκειμένων. Το κάθε υποκείμενο διαμορφώνεται μέσα από την επιτέλεση του «βιολογικού φορτίου», το οποίο αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα εμφυλοποίησης, μόνο λόγω της κατασκευής τους ως τέτοιο. Η επιβολή του κανόνα της αναπαραγωγικής ετεροφυλοφιλίας και η επίτευξη μιας ομαλοποιητικής κοινωνίας που θα χαρακτηρίζεται από ευρυθμία και κοινωνική συνοχή, αποτελούν τους βασικούς στόχους του πολιτικού λόγου, νοούμενου ως μηχανισμού εξουσίας. Η πειθάρχηση των ατόμων σε αυτούς του κανόνες και πρότυπα και η υποκειμενοποίησή τους βάσει διχοτομικών αναφορών για το φύλο, εξυπηρετεί εκείνους τους στόχους της ελληνικής κοινωνίας που καθορίζονται από την επίδραση της αλληλοδιαπλοκής των λόγων της παράδοσης και του χριστιανισμού. Η διατήρηση της πρόσδεσης των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, για παράδειγμα, αποτυπώνει την επικυριαρχία των βιολογικών αναφορών και σχημάτων στον προσδιορισμό των έμφυλων υποκειμένων και τη διατήρηση του υπάρχοντος εννοιολογικού πλαισίου, αλλά και των υλικών πρακτικών στις οποίες εμπλέκονται και ενεργοποιούν τα έμφυλα υποκείμενα. Η παρέκκλιση των έμφυλων συμπεριφορών από αυτές που προκαθορίζονται από την έμφυλη κατηγορία στην οποία εντάσσονται, προκαλεί και επισύρει κυρώσεις και πολλές φορές

περιθωριοποίηση. Ακόμη και σήμερα, η συνειδητή επιλογή πολλών γυναικών να μην επιτελέσουν «ορθά» το φύλο τους, απορρίπτοντας, για παράδειγμα, την σηματοδοτούμενη ως καθολική εμπειρία της μητρότητας, προκαλεί ερωτηματικά και σύγχυση ως προς τον έμφυλο προσδιορισμό τους. Επίσης, όταν οι γυναίκες συμπεριφέρονται με δυναμισμό ή είναι ιδιαίτερα σκληρές στη συμπεριφορά τους, προσδιορίζονται με ανδροκεντρικούς χαρακτηρισμούς και εννοιολογίες.

Ο τρόπος με τον οποίο ο πολιτικός λόγος ως μια πρακτική εξουσίας νοσηματοδοτεί το φύλο και παράγει έμφυλες υποκειμενικότητες, εξυπηρετεί τη διατήρηση του υπάρχοντος διχοτομικού έμφυλου συστήματος. Τα θηλυκά και αρσενικά υποκείμενα δεν αποτελούν τόπους εφαρμογής της πολιτικής, λόγο-θετικής εξουσίας, αλλά σε ένα βαθμό παράγονται από αυτήν. Η ενσώματη υποκειμενικότητα δεν προϋπάρχει του λόγου, αλλά αποτελεί αποτέλεσμα αυτού. Ο πολιτικός λόγος εκδραματίζει διαφορετικό αποτέλεσμα από αυτό που ονομάζει: νομιμοποιεί τη κυριαρχία της ανδρικής νόρμας, μέσω της φυσικοποίησης και της ουσιολογικής αντιμετώπισης του φύλου. Έτσι, λοιπόν, η εκφορά του λόγου αυτού κατασκευάζει και εγκαθιδρύει την αποκλειστική κατάταξη των υποκειμένων σε δύο αντιθετικές κατηγορίες και επιτελεί μια συγκεκριμένη διαδικασία υποκειμενοποίησης.

Η ανάλυση του πολιτικού λόγου που πραγματοποιήθηκε, έδειξε ότι το «φύλο» δεν λειτουργεί ως παράγοντας διαφοροποίησης των στάσεων και απόψεων που εκφράζονται από τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους, σε σχέση τόσο με τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, όσο και με τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζουν εννοιολογικά την κατηγορία «φύλο» και «έμφυλη υποκειμενικότητα». Ομοίως, η ηλικιακή κατηγορία στην οποία εντάσσονται οι άνδρες και οι γυναίκες κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι, δεν καθορίζει τις απόψεις που εξέφρασαν με τρόπο που να αναδεικνύει την «ηλικία» σε σημαντικό παράγοντα διάκρισης και κατάταξης των υποκειμένων. Στόχος μας δεν είναι να προβούμε σε μια αιτιολογική επεξήγηση του φαινομένου αυτού, διότι κάτι τέτοιο

θα προϋπέθετε εμπλουτισμό της ερευνητικής διαδικασίας με άλλες μεθόδους ανάλυσης και επιπρόσθετα θεωρητικά εφόδια. Θεωρούμε ότι στο πλαίσιο μιας ερευνητικής διαδικασίας με διαφορετικό θεωρητικό προσανατολισμό, η οποία θα συνδυάζει ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων, και η οποία θα διαχειρίζεται τους παράγοντες «ηλικία», «φύλο» και «κομματική παράταξη» ως μεταβλητές, τα ευρήματα θα ήταν ενδεχομένως διαφοροποιημένα. Όμως, δεν μπορούμε παρά να σημειώσουμε τη διαπίστωση αυτή και να υποθέσουμε ότι, τόσο οι γυναίκες, όσο και οι άνδρες βουλευτές, αναπαράγουν στερεοτυπικές αναφορές σε σχέση με το φύλο, καθοδηγούμενες από την κυρίαρχη διχοτομική σκέψη που ενθαρρύνει και νομιμοποιεί αντιθετικές κατηγοριοποιήσεις των έμφυλων υποκειμένων. Με τον τρόπο αυτό, εξυπηρετείται η υπάρχουσα έμφυλη τάξη που εστιάζει στις μονοσήμαντες διαφορές ανάμεσα στα έμφυλα υποκείμενα, χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία μιας λογικής με έντονες βιολογικές αναφορές και ταυτίζει τις γυναίκες με τη μητρότητα. Οι έννοιες της θηλυκότητας και της ανδρικότητας, ταυτοποιούνται με περιχαρακωμένους ρόλους και συμπεριφορές, ενώ οι γυναίκες συνεχίζουν να θεωρούνται ότι «ανήκουν» στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας στο πλαίσιο του οποίου καταξιώνονται.

Αντίθετα, διαπιστώθηκε ότι η πολιτική παράταξη την οποία αντιπροσωπεύουν οι βουλευτές, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στις απόψεις που εκφέρονται. Σύγκληση απόψεων εντοπίζεται στους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους της κομμουνιστικής και σοσιαλιστικής παράταξης, ενώ σημαντική διαφοροποίηση επιδεικνύουν οι εκπρόσωποι της δεξιάς παράταξης. Η κατηγοριοποίηση αυτή ήταν αναμενόμενη, καθόσον ο πολιτικός λόγος της δεξιάς αποδείχθηκε ότι επηρεάζεται και αλληλοδιαπλέκεται με τους λόγους της θρησκείας και της παράδοσης, οι οποίοι αποτελούν καθοδηγητικούς άξονες στις δηλώσεις του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας. Μέσα από το λόγο της δεξιάς παράταξης, οι γυναίκες κατασκευάζονται ως μια ενιαία κατηγορία, η οποία αντιπαρά τίθεται με μια άλλη ενοποιημένη οντότητα, αυτή των ανδρών, και διαμορφώνεται εννοιολογικά βάσει του βασικού διαφοροποιητικού της στοιχείου

που είναι η μητρότητα. Η βασική και προκαθορισμένη «αποστολή» των γυναικών είναι η εκπλήρωση των κοινωνικών συνδηλώσεων της μητρότητας, ενώ η απελευθέρωσή τους συνίσταται στη θεσμική κατοχύρωση κάποιων δικαιωμάτων και όχι στην ανατρεπτική υπέρβαση του συστήματος που νομιμοποιεί τη γυναικεία μειονεκτικότητα. Ο λόγος της σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής παράταξης διαφέρει ως προς την ένταση με την οποία σημασιοδοτεί την έννοια της μητρότητας και την αποδοχή της μειονεκτικής θέσης που κατείχαν οι γυναίκες στην ελληνική κοινωνία. Αναγνωρίζει, σε ένα μεγάλο μέρος του, ότι το κοινωνικό φύλο αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή, η οποία ευθύνεται για τις κατηγορικές ιεραρχήσεις των έμφυλων υποκειμένων και κατά τον τρόπο αυτό, υποβαθμίζεται το εύρος της επίδρασης των βιολογικών παραγόντων.

11.3 Προτάσεις και τελικές σκέψεις

Η παρούσα έρευνα δεν στοχεύει στη συναγωγή συμπερασμάτων, τα οποία θα μπορούσαν να γενικευθούν στο σύνολο των πολιτικών πρωταγωνιστών των αρχών της δεκαετίας του 1980. Η επίτευξη ανάλογης στοχοθέτησης θα προϋπέθετε το συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων έρευνας, προκειμένου να συμπεριληφθούν επιπρόσθετες διαστάσεις αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων, σχετικές με κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες, καθώς και με τον τρόπο που αυτοί επιδρούν στη διατύπωση συγκεκριμένων στάσεων και απόψεων. Αυτό που αποτελεί κέντρο βάρους της συγκεκριμένης μελέτης είναι η μεθοδολογική προσέγγιση και ειδικότερα, η εφαρμογή της ανάλυσης λόγου σε ένα εμπειρικό υλικό, το οποίο «ξεχειλίζει» από νοηματοδοτικές πρακτικές και εννοιολογικές κατηγορίες. Ο περιορισμός της σκέψης και της ανάλυσης σε ένα συγκεκριμένο γνωστικό συγκείμενο αποτέλεσε πραγματική πρόκληση, διότι το κειμενικό υλικό που μελετήθηκε προσέφερε θέματα κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος, αξιόλογα ως προς την περαιτέρω ανάλυσή τους, όπως η σχέση προοδευτισμού και συντηρητισμού, θρησκείας και κράτους, για να αναφέρουμε κάποια από αυτά, τα οποία σίγουρα θα μπορούσαν να συστήσουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης

σε μελλοντικούς ερευνητικούς σχεδιασμούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα παρουσίαζε η μελέτη της υλοποίησης των αλλαγών που θεσμοθετήθηκαν μέσω της ψήφισης αυτών των νομοσχεδίων και ο βαθμός στον οποίο επιτεύχθηκαν οι αλλαγές αυτές και στην πράξη.

Η ψήφιση των νόμων της έρευνας, όπως και η μετέπειτα ψήφιση νομοσχεδίων που αφορούσαν στη βελτίωση της θέσης των γυναικών στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό ήταν επιβεβλημένη στο δεδομένο κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Από τη μια μεριά, η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ συνοδευόταν από συγκεκριμένες πολιτικές στρατηγικές στις οποίες συμπεριλαμβανόταν και η προώθηση νομοθετικών πρακτικών που εστίαζαν στην ισότητα των φύλων, ενώ, από την άλλη μεριά, η μεταβατική περίοδος στην οποία είχε ενταχθεί η Ελλάδα, με το πέρασμα από ένα καθεστώς στρατιωτικής δικτατορίας σε μια σοσιαλιστική διακυβέρνηση, προσδιόριζε ένα πλαίσιο εκσυγχρονιστικών αλλαγών. Το σύνθημα της αλλαγής αποτύπωνε, αλλά και δημιουργούσε τις κοινωνικές ανάγκες των πολιτών. Σε ένα κλίμα εκσυγχρονισμού συζητήθηκαν και ψηφίστηκαν οι νόμοι των οποίων τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις μελετήσαμε, και αυτό ακριβώς το κλίμα προσπάθησαν να εκφράσουν. Χωρίς να επιθυμούμε να υποβαθμίσουμε τις προσπάθειες που έγιναν, ιδιαίτερα την πρώτη τετραετία διακυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ σε σχέση με τη υιοθέτηση μέτρων και πολιτικών στρατηγικών που προωθούν την ισότητα των φύλων, οι οποίες αποτέλεσαν ένα σημαντικό, εναρκτήριο βήμα για την ανατροπή του έμφυλου συστήματος ανισότητας, δεν μπορούμε παρά να σημειώσουμε ότι οι αλλαγές που μελετήθηκαν, δεν επεδίωξαν μια ουσιαστική ανατροπή του ιεραρχικού και διχοτομικού έμφυλου συστήματος και μια εκ νέου εννοιολόγηση του φύλου. Ο πολιτικός λόγος που μελετήθηκε, συμβάλει στη νομιμοποίηση των παραδοσιακών γυναικείων ρόλων και διακατέχεται από μια υφέρπουσα σημασιολόγηση της γυναικείας υποκειμενικότητας ως αιώνιας, κοινής και, κυρίως, φυσικοποιημένης. Ο πολιτικός λόγος, ενώ επιδιώκει να φαίνεται προοδευτικός στο σύνολό του,

εντούτοις, αναπαράγει στερεοτυπικές αντιλήψεις, οι οποίες βασίζονται σε μια δυαδική πρόσληψη του φύλου.

Το «φύλο», αποτελεί ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων. Οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως μια κοινωνική κατηγορία, μέσα στο πλέγμα αυτών των εξουσιαστικών και ιεραρχικών σχέσεων, η οποία ταυτοποιείται με τον ιδιωτικό χώρο της κοινωνικής ζωής, καθόσον αναγνωρίζεται η επικυριαρχία της φύσης στην πρόσληψη του ομοιογενοποιημένου γυναικείου φύλου. Η ακύρωση της ανατροπής της διχοτομίας δημόσιο-ιδιωτικό και η απόσυρση του πολιτικού από τη διαδικασία ανασήμανσή της, νομιμοποιεί το διπολικό σύστημα του φύλου και διαιωνίζει το δυϊσμό στον τρόπο εννοιολόγησης, τόσο του φύλου, όσο και του υποκειμένου³: σώμα/πνεύμα, λογική/συναίσθημα, δημόσιο/ιδιωτικό αποτελούν διπολικούς σχηματισμούς που εξυπηρετούν ιεραρχικές κατηγοριοποιήσεις, αφού ο κάθε πόλος νοσηματοδοτείται με συγκεκριμένους τρόπους που καθορίζουν τη θέση της κάθε έμφυλης κατηγορίας. Η πρόσδεση των γυναικών, ως κοινωνική κατηγορία, με τους πόλους εκείνους που μαρτυρούν ισχυρή σύνδεση με τους χώρους του σώματος και του ιδιωτικού, αναπαράγεται από τον πολιτικό λόγο. Ειδικότερα, θεωρείται ότι η κατηγορία των γυναικών κατασκευάζεται ως άμεση έκφραση της κατηγορίας του «θηλυκού», γεγονός που αποκαλύπτει μια συλλογιστική αντιστοίχισης του βιολογικού φύλου με το κοινωνικό.

Η βιολογική αυτή προσέγγιση των έμφυλων χαρακτηριστικών εστιάζει κυρίως στην ικανότητα των γυναικών να κυοφορούν και να γεννούν και στην απουσία αυτής της ικανότητας από τα ανδρικά υποκείμενα. Οι κοινωνικές συνδηλώσεις αυτού του βιολογικού χαρακτηριστικού εννοιολογούνται ως κοινές και συνεχείς σε όλες τις γυναίκες και απόλυτα προσδιοριστικές ως προς το κοινωνικό τους φύλο. Όμως, οι κοινωνικές συνιστώσες, οι οποίες συμπυκνώνονται στην έννοια της μητρότητας και της μητρικής φροντίδας δεν απορρέουν από το βιολογικό αυτό χαρακτηριστικό, δεν βιώνονται με τον ίδιο τρόπο από όλες τις γυναίκες και

³ Βλ. Μ.Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, ο.π., σ.150.

από κάποιες γυναίκες δεν βιώνονται καθόλου. Η χρήση των βιολογικών αναφορών και το ειδικό βάρος που αποδίδεται από τον πολιτικό λόγο στην επίδραση της φύσης, οδηγεί στην αποκλειστική κατάταξη των έμφυλων υποκειμένων σε διαχωριστικούς τομείς της κοινωνικής ζωής. Η μη-ανατροπή της φυσικής διχοτομίας του βιολογικού φύλου, η οποία αυτόματα εκφράζεται στην κοινωνική διπολικότητα του κοινωνικού φύλου, ανακύπτει σε όλη τη διάρκεια επεξεργασίας του πολιτικού λόγου. Ακόμη και όταν ο λόγος που εκφράζεται είναι περισσότερο «προοδευτικός», ο εξουσιαστικός λόγος της μητρότητας που καθορίζει τη γυναικεία υποκειμενικότητα, αλλά και οι ουσιοκρατικές αναφορές που συντηρούν τη φυσικοποίηση του φύλου, χρησιμοποιούνται ως προς την κατασκευή του φύλου και της έμφυλης υποκειμενικότητας.

Το κρίσιμο σημείο στη συγκεκριμένη διαπραγμάτευση είναι η ανασήμανση των κοινωνικών συμφραζομένων του φύλου. Εάν η σημασιοδότηση του φύλου δεν πάψει να θεωρείται ως άμεση και μονοσήμαντη έκφραση βιολογικών συνισταμένων και δεν καταργηθεί η διχοτομική σκέψη που θέτει περιοριστικούς όρους στους πολλαπλούς τρόπους κατασκευής της υποκειμενικότητας, τότε το φύλο θα συνεχίσει να αποτελεί ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων στο πλαίσιο του οποίου οι γυναίκες καταλαμβάνουν μειονεκτική θέση. Η αποδόμηση των διχοτομικών πρακτικών του πολιτικού λόγου που κατασκευάζουν το «φύλο» και την «έμφυλη υποκειμενικότητα» κρίνεται αναγκαία, εάν επιθυμούμε να εξαλείψουμε τη γυναικεία μειονεκτικότητα, τόσο ως λόγο-θετικό σχηματισμό, όσο και ως υλική πρακτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

Agger, B., *Gender, Culture and Power. Toward a Feminist Postmodern Critical Theory*, Westport, Conn.: Praeger, 1993.

Althusser, L., «Ideology interpellates individuals as subjects» στο: P. du Gay, J. Evans και P. Redman (eds.), *Identity: A Reader*, London: Sage in association with The Open University, 2000, σ.σ. 31-38.

Balbus, I.D., «Disciplining women. Michel Foucault and the power of feminist discourse» στο: S. Benhabib, και D. Cornell (eds), *Feminism as Critique. Essays on the Politics of Gender in Late – Capitalist Societies*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1987, σ.σ.110-127.

Barat, E., «The “Terrorist Feminist”: strategies of gate-keeping in the hungarian printed media» στο: M.M. Lazar (ed.), *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse*, New York: Palgrave Macmillan, 2005, σ.σ.205-228.

Barrett, M., *Women's Oppression Today. The Marxist/Feminist Encounter* (revised edition), London: Verso, 1988.

Barrett, M., *The Politics of Truth. From Marx to Foucault*, Cambridge, U.K: Polity Press, 1991.

Barrett, M., και McIntosh, M., *The Anti-Social Family*, London: Verso, 1982.

Barrett, M., και Phillips, A. (eds.), *Destabilizing Theory. Contemporary Feminist Debates*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1992.

Bartky, S. L., *Femininity and Domination. Studies in the Phenomenology of Oppression*, London: Routledge, 1990.

Bauer, W.M., και Gaskell, G. (eds.), *Qualitative Researching with Text, Image and Sound*, London: Sage, 2000.

Bauman, Z., *Identity*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 2004.

Beasley, C., *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, London: Sage, 1999.

Benhabib, S., και Cornell, D. (eds), *Feminism as Critique. Essays on the Politics of Gender in Late – Capitalist Societies*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1987.

Benwell, B., «Is there anything “new” about these lads? The textual and visual construction of masculinity in men’s magazines» στο: L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2002, σ.σ.149-174.

Bergvall, V.L., Bing, J.M., και Freed, A.F. (eds.), *Rethinking Language and Gender Research*, London: Sage, 1998.

Boris, E., και Bardaglio, P., «The transformation of patriarchy: The historic role of the state» στο: I. Diamond (ed.), *Families, Politics, and Public Policy*, New York: Longman, 1983.

Boyd, S.B., *Challenging the Public/Private divide. Feminism, Law, and Public Policy*, Toronto: University of Toronto Press, 1997.

Bryson, V., «Marxism and feminism: Can the unhappy marriage be saved?», *Journal of Political Ideologies*, Vol. 9, No. 1, 2004, σ.σ. 13-30.

Burton, C., *Subordination: Feminism and Social Theory*, Sydney: Allen & Unwin, 1985.

Butler, J., *Excitable Speech. A Politics of the Performative*, New York: Routledge, 1997.

Butler, J., *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of «Sex»*, New York: Routledge, 1993.

Butler, J., και Scott, J.W. (επιμ.), *Feminists Theorize the Political*, New York: Routledge, 1992.

Butler, J., *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge, 1990.

Butler, J., «Variations on sex and gender. Beauvoir, Wittig and Foucault» στο: S. Benhabib, και D. Cornell (eds), *Feminism as Critique. Essays on the Politics of Gender in Late – Capitalist Societies*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1987, σ.σ. 128-142.

Bystydzienski, J.M. (ed.), *Women Transforming Politics. Worldwide Strategies for Empowerment*, Bloomington: Indiana University Press, 1992.

Caldas, C.R., και Coulthard, C.M. (eds.), *Texts and Practices: Readings in Discourse Analysis*, London: Routledge, 1996.

Cameron, D., *Feminism and Linguistic Theory* (2nd edition), London: Macmillan, 1992.

Cahnman W. J. και Heberle R. (eds), *Ferdinand Toennies on Sociology: Pure, Applied and Empirical : Selected Writings*, Chicago : The University of Chicago Press, 1971.

Chafetz, J.S., «Feminist theory and sociology: underutilized contributions for mainstream theory», *Annual Review of Sociology*, Vol.23, 1993, σ.σ.97-120.

Chodorow, J.N., *The Reproduction of Mothering*, Berkeley: University of California Press, 1978.

Chodorow, J.N., «Gender, relation, and difference in psychoanalytic perspective» στο: D.T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, New York: Routledge, 1997, σ.σ. 8– 20.

Clogg, R. (ed.), *Greece in the 1980s*, London: MacMillan, 1983.

Cockburn, C., *In the Way of Women. Men's Resistance to Sex Equality in Organizations*, London: MacMillan, 1991.

Connel, R.W., *Gender and Power*, Cambridge, UK: Polity Press, 1987.

Craib, I., *Experiencing Identity*, London: Sage, 1998.

Davis, K., Leijenaar, M., και Oldersma, J. (eds), *The Gender of Power*, London: Sage, 1991.

Dean, J., *Feminism and the New Democracy. Reciting the Political*, London: Sage, 1997.

Delphy, C., *Close to Home*, London:Hutchinson, 1984.

Delphy, C., «Rethinking sex and gender» στο: S. Jackson, και S. Scott (eds), *Gender. A Sociological Reader*, London: Routledge, 2002, σ.σ. 51 – 59.

Denzin, N.K., «Sexuality and gender: an interactionist/poststructural reading» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, New York: Aldine de Gruyter, 1993, σ.σ.199-221.

Diamandouros, P.N., «Greek political culture in transition: historical origins, evolution, current trends» στο: R. Clogg (eds), *Greece in the 1980s*, London: MacMillan, 1983, σ.σ. 43-69.

Diamond, I. (ed.), *Families, Politics, and Public Policy*, New York: Longman, 1983.

Dreyfus, H., και Rabinow, P., *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Brighton: Harvester Press, 1982.

du Gay, P., Evans, J., και Redman, P. (eds.), *Identity: A Reader*, London: Sage in association with The Open University, 2000.

Elam, D., *Feminism and Deconstruction*, London: Routledge, 1994.

England, P. (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, New York: Aldine de Gruyter, 1993.

Fairclough, N., *Discourse and Social Change*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1992.

Fairclough, N., *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, London: Routledge, 2003.

Fairclough, N., και Wodak, R., «Critical discourse analysis» στο: T.A. van Dijk (ed.), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, Volume 2, London: Sage, 1997, σ.σ. 258-281.

Flax, J., *Disputed Subjects. Essays on Psychoanalysis, Politics and Philosophy*, New York: Routledge, 1993.

Foucault, M., «Nietzsche, genealogy, history» στο: P. Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*, New York: Pantheon Books, 1984, σ.σ. 76-100.

Foucault, M., *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977* (edited by C. Gordon), Brighton, Sussex: The Harvester Press Limited, 1980.

Foucault, M., *The History of Sexuality. An Introduction*, Harmondsworth: Penguin Books, 1978.

Foucault, M., *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984* (translated by Alan Sheridan and others; edited with and introduction by Lawrence D. Kritzman), New York: Routledge, 1988.

Fraser, N., *Unruly Practices. Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1989.

Fraser, N., «Politics, culture and the public sphere: toward a postmodern conception» στο: L. Nicholson, και S. Seidman (eds), *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, σ.σ.287- 312.

Friedan, B., *The Feminine Mystique*, Harmondsworth: Penguin Books, 1963.

Fuss, D., *Essentially Speaking. Feminism, Nature and Difference*, New York: Routledge, 1990.

Gatens, M., «Power, bodies and difference» στο: M. Barrett, και A. Phillips (eds.), *Destabilizing Theory. Contemporary Feminist Debates*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1992, σ.σ. 120-137.

Gill, R., «Discourse analysis» στο: W.M. Bauer, και G. Gaskell (eds.), *Qualitative Researching with Text, Image and Sound*, London: Sage, 2000, σ.σ.172-189.

Grant, J., *Fundamental Feminism. Contesting the Core Concepts of Feminist Theory*, New York: Routledge, 1993.

Grimshaw, A., «Discourse and sociology: sociology and discourse» στο: D. Schiffrin, D. Tannen, και H.E. Hamilton (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford, U.K.: Blackwell, 2001, σ.σ.: 750 – 771.

Gutting, G. (ed.), *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Hadjiyanni, A., Kamoutsi, F., «Dimensions of public debate on sexual violence against women: similarities and differences between Greece and E.U policy framing», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 189–220.

Halkias, A., «From social butterfly to modern-day Medea: Elizabeth Broderick's portrayal in the press», *Critical Studies in Mass Communication*, Vol.16. No.3, 1999, σ.σ.289-307.

Halkias, A., «Money, God and race. The politics of reproduction and the nation in modern Greece», *The European Journal of Women's Studies*, Vol.10, No.2, 2003, σ.σ.211-232.

Halkias, A., *The Empty Cradle of Democracy. Sex, Abortion, and Nationalism in Modern Greece*, Durham: Duke University Press, 2004.

Hall, S., «Who needs identity?» στο: P. du Gay, J. Evans, και P. Redman (eds.), *Identity: A Reader*, London: Sage in association with The Open University, 2000, σ.σ. 15–30.

Hekman, J.S., *The Future of Differences. Truth and Method in Feminist Theory*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1999.

Hennessy, R., *Materialist Feminism and the Politics of Discourse*, New York: Routledge, 1993.

Hindess, B., *Discourses of Power: from Hobbes to Foucault*, Oxford, U.K.: Blackwell, 1996.

Howarth, D., *Discourse*, Buckingham, U.K.: Open University Press, 2000.

Huchtker, D., «Deconstruction of gender and women's agency», *Feminist Theory*, Vo.1, No.3, 2001, σ.σ.328-349.

Jackson, S., και Scott, S. (eds), *Gender. A Sociological Reader*, London: Routledge, 2002.

Kendall, S., και Tannen, D., «Discourse and gender» στο: D. Schiffrin, D., Tannen, και H.E. Hamilton (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford, U.K.: Blackwell, 2001, σ.σ. 548 – 567.

Kerman, T.A., και Stuurmar, S. (eds), *Perspectives on Feminist Political Thought in European History: from the Middle Ages to the Present*, London: Routledge, 1998.

Keywood, K., «More than a woman? Embodiment and sexual difference in medical law», *Feminist Legal Studies*, Vol.8, 2000, σ.σ.319-342.

Kimmel, S. M. with Aronson, A. (eds), *The Gendered Society Reader* (2nd edition), Oxford: Oxford University Press, 2004.

Kirkpatrick, J.J., *Political Woman*, New York: Basic Books, 1974.

Kymlicka, W., *Contemporary Political Philosophy: an Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 1990.

Kyriazis, N., «Feminism and the status of women in Greece» στο: D. Conostas, και T.G. Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, Washington and Baltimore: The Woodrow Wilson Center Press and the Johns Hopkins University Press, 1995, σ.σ. 267-301.

Kyriazis, N., «Women's employment and gender relations in Greece. Forces of modernization and tradition», *European Urban and Regional Studies*, Vol.5, No.1, 1998, σ.σ. 65-75.

Lazar, M.M., (ed.), *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse*, New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Lennie, J., «Deconstructing gendered power relations in participatory planning: towards an empowering feminist framework of participation and action», *Women's Studies International Forum*, Vol.22, No.1, 1999, σ.σ. 97-112.

Litosseliti, L., και Sunderland, J. (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2002.

Lorber, J. (ed.), *Paradoxes of Gender*, New Haven: Yale University Press, 1994.

Lorber, J., «Using gender to undo gender. A feminist degendering movement», *Feminist Theory*, Vol. 1, No.1, 2000, σ.σ. 79–95.

Lucal, B., «What it means to be gendered me. Life on the boundaries of a dichotomous gender system», *Gender and Society*, Vol. 13, No. 6, 1999, σ.σ. 781–797.

McNay, L., *Foucault and Feminism*, Cambridge, UK.: Polity Press, 1992.

Meyers, D.T. (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, New York: Routledge, 1997.

Mills, S., *Discourse*, London: Routledge, 1997.

Mitchell, J., *Psychoanalysis and Feminism*, London: Allen Lane, 1974.

Murphy, F.C., *Beyond Feminism: Toward a Dialogue on Difference*, Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1995.

Myers, K.A, Anderson, C.D., και Risman, B.J., *Feminist Foundations: Toward Transforming Sociology*, Thousand Oaks, California: Sage, 1998.

Nicholson, L, *Feminism/Postmodernism*, New York: Routledge, 1990.

Nicholson, L., και Seidman, S. (eds), *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Nicholson, L., «Interpreting gender» στο: L. Nicholson, και S. Seidman (eds), *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, σ.σ. 39–67.

Okin, M. S., «Gender, the public, and the private» στο: A. Phillips (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1998, σ.σ. 116–141.

Ollenburger, J.C., και Moore, H.A., *A Sociology of Women. The Intersection of Patriarchy, Capitalism and Colonization* (2nd edition), Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall, 1992.

Outshoorn, J., «Debating prostitution in parliament», *The European Journal of Women's Studies*, Vol. 8, No.4, 2001, σ.σ.472–490.

Owen, D. (ed.), *Sociology after Postmodernism*, London: Sage, 1997.

Pantelidou-Maloutas, M., «Comparing frames, framing comparisons: Greece/EU frames on gender inequality in politics», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 149–168.

Papageorgiou-Limberes, Y., «The women's movement and Greek politics» στο: J.M. Bystydziński (ed.), *Women Transforming Politics. Worldwide Strategies for Empowerment*, Bloomington: Indiana University Press, 1992, σ.σ. 67-79.

Pateman, C., «Feminist critiques of the public/private dichotomy» στο: S. I. Benn και G. F. Gaus (eds.), *Public and Private in Social Life*, Kent: Groom Helm, 1983, σ.σ. 281-303.

Phillips, A., *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1998.

Pile, S., και Thrift, N. (eds.), *Mapping the Subject. Geographies of Cultural Transformation*, London: Routledge, 1995.

Presvelou-Aktypi, O., *PA.SO.K. 1974-1985. The Transformations of Political Discourse* (Ph. D. Thesis), Athens: Ellinika Grammata, 2001.

Rabinow, P. (ed.), *The Foucault Reader*, New York: Pantheon Books, 1984.

Rajchman, J., *The Identity in Question*, New York: Routledge, 1995.

Randall, R.T., *The Woman Question in Classical Sociological Theory*, Miami: Florida International University Press, 1988.

Ridgeway, C.L. «Gender, status and the social psychology of expectations» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, New York: Aldine de Gruyter, 1993, σ.σ.174-197.

Ridgeway, C.L., και Correll, S.J., «Unpacking the gender system. A theoretical perspective on gender beliefs and social relations», *Gender and Society*, Vol. 18, No.4, 2004, σ.σ. 510 – 531.

Rinehart, S.T., *Gender Consciousness and Politics*, New York: Routledge, 1992.

Risman, B.J., «Gender as a social structure. Theory wrestling with activism», *Gender and Society*, Vol. 18, No. 4, 2004, σ.σ. 429 – 450.

Rose, G., «Making space for the female subject of feminism. The spatial subversions of Holzer, Kruger and Sherman» στο: S. Pile, και N. Thrift (eds.), *Mapping the Subject. Geographies of Cultural Transformation*, London: Routledge, 1995, σ.σ. 332-354.

Schiffrin, D., Tannen, D., και Hamilton, H.E. (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford, U.K.: Blackwell, 2001.

Scott, J.W., «Deconstructing equality—versus difference: Or the uses of poststructuralist theory for feminism» στο: D. T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, New York: Routledge, 1997, σ.σ. 759-770.

Scott, W. J., *Gender and the Politics of History* (revised edition), New York: Columbia University Press, 1999.

Segal, L., *Why feminism?: Gender, Psychology, Politics*, Cambridge, UK.: Polity Press, 1999.

Shelton, B.A., και Agger, B., «Shotgun wedding, unhappy marriage, no-fault divorce? Rethinking the feminism-marxism relationship» στο: P. England (ed.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, New York: Aldine de Gruyter, 1993, σ.σ.25-41.

Silverman, D., *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction* (2nd edition), London: Sage 2001.

Skeggs, B., «Ambivalent femininities» στο: S. Jackson, και S. Scott (eds), *Gender. A Sociological Reader*, London: Routledge, 2002, σ.σ. 311 – 325.

Smith, D. E., «Women's perspective as a radical critique of sociology» στο: S. Harding (ed.), *Feminism and Methodology: Social Science Issues*, Bloomington: Indiana University Press, 1987.

Smith, D., «Sociological theory: methods of writing patriarchy» στο: A.R. Wallace, και A. Wolf (επιμ.), *Contemporary Sociological Theory. Expanding the Classical Tradition* (5th edition), New Jersey: Prentice Hall, 1999.

Squires, J., *Gender in Political Theory*, Cambridge, U.K.: Polity Press, 1999.

Sunderland, J., «Baby entertainer, bumbling assistant and line manager: discourses of paternal identity in parentcraft texts» στο: L. Litosseliti, και J. Sunderland (eds), *Gender Identity and Discourse Analysis*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2002, σ.σ.293-324.

Thanopoulou, M. και Tsiganou, J., «Representations of gender in public rhetoric. The case of law – making on immigration in the Greek parliament», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 169 – 187.

«The role of mass media in (re)distribution of power», Research report, Latvia: Center for Gender Studies, University of Latvia, 2004, http://www.medijuprojekts.lv/uploaded_files/7_Latvia_ResRep_media_ENG.pdf

Tucker, J. H., *Anthony Giddens and Modern Sociological Theory*, London: Sage, 1998.

van Dijk, T.A., *Ideology. A Multidisciplinary Approach*, London: Sage, 1998.

van Dijk, T.A. (ed.), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Volume 2, London: Sage, 1997.

van Dijk, T.A., «Principles of critical discourse analysis», *Discourse and Society*, Vol. 4, No.2, 1993, σ.σ. 249-283.

van Dijk, T.A., «Political discourse and racism: describing others in western parliaments» στο: S.H. Riggins (ed.), *The Language and Politics of Exclusion. Others in Discourse*, Thousand Oaks, California:Sage, 1997, <http://www.discourses.org/download/articles/>

van Dijk, T.A., «On the analysis of parliamentary debates on immigration» στο: M. Reisigl, και R. Wodak (eds.), *The Semiotics of Racism. Approaches to Critical Discourse Analysis*, Vienna: Passagen Verlag, 2000, <http://www.discourses.org/download/articles/>

van Dijk, T.A., «Critical discourse analysis» στο: D. Schiffrin, D. Tannen, και H.E. Hamilton (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford, U.K.: Blackwell, 2001, σ.σ. 352–371.

van Vucht Tijssen, K., «Women and objective culture: Georg Simmel and Marianne Weber», *Theory, Culture and Society*, vol.8, 1991, σ.σ.203-218.

Verloo, M., «Mainstreaming gender equality in Europe. A critical frame analysis», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 11–34.

Verloo, M., Pantelidou-Maloutas, M. «Editorial: differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005.

Verloo, M., Maratou-Alipranti, L., Tertinegg, K., Van Beveren, J., «Framing the organization of intimacy as a policy problem across Europe», *The Greek Review of Social Research*, Vol.117/B', 2005, σ.σ. 119–148.

Walby, S., *Theorizing Patriarchy*, Oxford, UK: Blackwell, 1990.

Walker, M.A., «Guada-narco-lupe, Maquilarañas and the discursive construction of gender and difference on the U.S-Mexico border in Mexican media representations», *Gender, Place and Culture*, Vol.12, No.1, 2005, σ.σ.98-111.

Wallace, A.R., *Feminism and Sociological Theory*, Newbury Park, California: Sage, 1989.

Wallace, A.R., και Wolf, A., *Contemporary Sociological Theory. Expanding the Classical Tradition* (5th edition), New Jersey: Prentice Hall, 1999.

Waters, M., *Modern Sociological Theory*, London: Sage, 1994.

Weedon, C., *Feminism, Theory and the Politics of Difference*, Oxford, UK.: Blackwell, 1999.

- Weeks, K., *Constituting Feminist Subjects*, Ithaca: Cornell University Press, 1998.
- Weir, A., *Sacrificial Logics. Feminist Theory and the Critique of Identity*, New York: Routledge, 1996.
- Williams, A. (ed.), *Southern Europe Transformed. Political and Economic Change in Greece, Italy, Portugal and Spain*, U.K.: Harper and Row, 1981.
- Willig, C. (ed.), *Applied Discourse Analysis. Social and Psychological Interventions*, Buckingham, U.K.: Open University Press, 1999.
- Wilson, J., «Political discourse» στο: D. Schiffrin, D. Tannen, και H.E. Hamilton (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford, U.K.: Blackwell, 2001, σ.σ. 398–415.
- Wodak, R. (ed.), *Gender and Discourse*, London: Sage, 1997.
- Young, M.I., «Is male gender identity the cause of male domination?» στο: D.T. Meyers (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, New York: Routledge, 1997, σ.σ. 22–37.
- Young, M.I., «Polity and group difference: a critique of the ideal of universal citizenship» στο: A. Phillips (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1998, σ.σ. 401 – 429.

Ελληνόγλωσση

- Agacinski, S., *Πολιτική των Φύλων* (μτφρ. Μ. Φιλιππακοπούλου), Αθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2000.
- Αθανασίου, Α. (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006.
- Αθανασίου, Α., «Εισαγωγή. Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.σ.13-138.
- Βαρίκα, Ε., *Με Διαφορετικό Πρόσωπο. Φύλο, Διαφορά και Οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 2000.
- Beauvoir, S. de, *Το Δεύτερο Φύλο*, Αθήνα: Γλάρος, 1979.

Βούλαργης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία Σημαδεμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία* (γ' έκδοση), Αθήνα: Θεμέλιο, 2005.

Butler, J., «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.σ.381-407.

Butler, J., «Σώματα που έχουν σημασία. Σχετικά με τα όρια του «φύλου» σε επίπεδο λόγου» στο: Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.-εισ.), *Τα Όρια του Σώματος. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος, 2004, σ.σ. 181-204.

Δαμανάκη, Μ., *Το Θηλυκό Πρόσωπο της Εξουσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1995.

Δεμερτζής, Ν., «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» στο: *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα: Θεμέλιο, 1990, σ.σ.70-96.

Δεμερτζής, Ν. (εισ.-επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1995.

Διγκαβές, Κ., *Οι Εκλογές στην Ελλάδα, 1844-1985*, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης – Παιδεία, 1986.

Δρίτσα, Μ., «Η αλλαγή στη φυσιογνωμία της Βουλής» στο: *Οι Εκλογές του 1981*, έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα: Εστία, 1984, σ.σ.140-149.

Δρεττάκης, Μ., *Βουλευτικές Εκλογές 1974, 1977, 1981: μια Συγκριτική Ανάλυση*, Αθήνα: x.o., 1982.

Evans, M., *Φύλο και Κοινωνική Θεωρία*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004.

Foucault, M., *Η Αρχαιολογία της Γνώσης* (μτφρ. Κ.Παπαγιώργης), Αθήνα: Εξάντας, 1987.

Foucault, M., *Εξουσία, Γνώση και Ηθική* (μτφρ. Ζ.Σαρίκας), Αθήνα: ύψιλον/βιβλία, 1987.

Foucault, M., *Η Μικροφυσική της Εξουσίας* (μτφρ.-σχόλια: Α.Τρουλινού), Αθήνα: ύψιλον/βιβλία, 1991.

Hall, S., «Η επανανακάλυψη της «ιδεολογίας»: η επάνοδος του απωθημένου στις μελέτες για τα μέσα» στο: Μ. Κορνηνού, και Χρ. Λυριντζής (επιμ.), *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας* (2^η έκδοση), Αθήνα: Παπαζήσης, 1989.

Ιγγλέση, Χ., *Πρόσωπα Γυναικών Προσωπεία της Συνείδησης. Συγκρότηση της Γυναικείας Ταυτότητας στην Ελληνική Κοινωνία* (5^η έκδοση), Αθήνα: Οδυσσέας, 1997.

Ιωσηφίδης, Θ., και Σπυριδάκης, Μ., *Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα: Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις και Ανάλυση Δεδομένων*, Αθήνα: Κριτική, 2005.

Κακαβούλια, Μ., Κάππα, Β., και Λιάπη, Μ., *Φύλο και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης: Στοχευμένη Έρευνα Πεδίου*, Αθήνα: ΚΕΘΙ, 2001.

Καυταντζόγλου, Ι., *Πολιτικός Λόγος και Ιδεολογία*, Αθήνα: Εξάντας, 1979.

Κατσούλης, Η., «Το «παγωμένο» κομματικό σύστημα στη μεταβατική κοινωνία: Εξελίξεις, προοπτικές» στο: *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα: Θεμέλιο, 1990, σ.σ.31-43.

Κομνηνού Μ., και Λυριντζής Χρ. (επιμ.), *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας* (2^η έκδοση), Αθήνα: Παπαζήσης, 1989.

Κυριαζή, Ν., *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών* (γ' έκδοση), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001.

Λεοντίδου, Ε., και Ammer, S.R. (επιμ.), *Η Ελλάδα των Γυναικών: Διαδρομές στο Χώρο και στο Χρόνο*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις/Γαίας, 1992.

Λυδάκη, Α., *Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2001

Λυριντζής, Χρ., «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές» στο: *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα: Θεμέλιο, 1990, σ.σ.44-69.

Λυριντζής, Χρ., *Σύγκριση και Ερμηνεία. Η Πορεία και οι Προοπτικές στη Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, Αθήνα: νήσος, 2001.

Μακρυνιώτη, Δ., (επιμ.-εισ.), *Τα Όρια του Σώματος. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος, 2004.

Mason, J., *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου και επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Μιχαηλίδου Μ., και Χαλκιά, Α. (επιστ. επιμ.), *Η Παραγωγή του Κοινωνικού Σώματος*, Αθήνα: Κατάρτι & Δίνη, 2005.

Μιχαηλίδου, Μ., «Ανάλυση λόγου, ταυτότητα και επικοινωνία» στο: Θ. Ιωσηφίδης, και Μ. Σπυριδάκης, *Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα: Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις και Ανάλυση Δεδομένων*, Αθήνα: Κριτική, 2005.

Μιχαηλίδου, Μ., «Η ψυχρή σύζυγος: προβληματοποιήσεις της θηλυκότητας στα μεταπολεμικά βρετανικά περιοδικά» στο: Μ. Μιχαηλίδου, και Α. Χαλκιά, (επιστ. επιμ.), *Η Παραγωγή του Κοινωνικού Σώματος*, Αθήνα: Κατάρτι & Δίνη, 2005, σ.σ.244-269.

Mouffe, C., «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική» στο: Α. Αθανασίου (επιμ.-εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.σ. 591-618.

Μπέτζελος, Τ., και Σωτήρης, Π., «Σώματα, λόγοι, εξουσίες: ξαναγυρνώντας στην «περίπτωση Φουκώ», *Θέσεις*, τ.χ.89, 2004, <http://www.theseis.com/76-/theseis/t89/t89f/mpentzsotir.htm>

Οι 300 της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα: Καθημερινή, 1980.

Παναγιωτοπούλου, Ρ., «Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλτούρας των Ελληνίδων: σκέψεις και επισημάνσεις για τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα» στο: Ν.Δεμερτζής (εισ.-επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1995, σ.σ.287-328.

Παναγιωτοπούλου, Ρ., «Ορθολογικές» ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός «ανορθολογικού» πολιτικού συστήματος» στο: Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1996, σ.σ. 139-160.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., «Γυναίκες και πολιτική/γυναίκες και πολιτική επιστήμη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.χ.65, 1987, σ.σ.3-22.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: το φύλο της αριστεράς και της δεξιάς» στο: *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα: Θεμέλιο, 1990, σ.σ.97-120.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., *Γυναίκες και Πολιτική. Η Πολιτική Φυσιогνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα: GUTENBERG, 1992.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., «Φεμινιστικό κίνημα, φεμινιστική θεωρία και ιδιότητα του πολίτη», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ.χ.8, 1996α, σ.σ.154-180.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., «Πολιτική ταυτότητα, γυναικεία υποκειμενικότητα και δημοκρατία» στο: Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1996, σ.σ. 338-362.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας, 2002.

Παπαταξιάρχης, Ε., και Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα* (β' έκδοση), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998.

Περδικάρης, Φ.Ε., «Η σύνθεση παραδοσιακών και σύγχρονων μορφών οργάνωσης του κομματικού συστήματος στη φυσιогνωμία της νέας Βουλής» στο: *Οι Εκλογές του 1981*, έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα: Εστία, 1984, σ.σ.129-139.

Scott, J.W., «Αποδομώντας το δίλημμα «ισότητα ή διαφορά», ή, αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό» στο: Α. Αθανασίου (επιμ. - εισ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος, 2006, σ.σ. 141-166.

Σπουρδαλάκης, Μ., *Για τη Θεωρία και τη Μελέτη των Πολιτικών Κομμάτων* (β' έκδοση), Αθήνα: Εξάντας 1990.

Σωτηρόπουλος, Δ.Α., «Εγγαστρίμυθη εξουσία: κοινωνία πολιτών και κεντρικό κράτος στην τρίτη ελληνική δημοκρατία» στο: Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1996, σ.σ. 119-138.

Τεντοκάλη, Β., «Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 45, 1991, σ.σ. 101 -106.

300+24 Βουλής-Ευρωβουλής, Αθήνα: Καθημερινή, 1982.

Χαλκιά, Α., «Αναθεωρήσεις του έμφυλου έθνους: «δημογραφικά» διλήμματα, επιστήμη και λόγος» στο: Μ. Μιχαλίδου, και Α. Χαλκιά, (επιστ. επιμ.), *Η Παραγωγή του Κοινωνικού Σώματος*, Αθήνα: Κατάρτι & Δίνη, 2005, σ.σ.57-85.

Χαλκιά, Α., και Μιχαλίδου, Μ., «Το κοινωνικό σώμα» στο: Μ. Μιχαλίδου, και Α. Χαλκιά, (επιστ. επιμ.), *Η Παραγωγή του Κοινωνικού Σώματος*, Αθήνα: Κατάρτι & Δίνη, 2005, σ.σ.11-30.

Ψύλλα, Μ., *Η Πολιτική ως Δράση και Λόγος*, Αθήνα: ΤΥΠΩΘΗΤΩ – Γιώργος Δαρδανός, 2003.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Α: ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ (συνεδρίαση, νόμος, σελίδα)	ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ/-ΤΡΙΑ	ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΟΣ
συνεδρίαση ΞΑ', 1250/82, σελ. 2210	Αθανάσιος Κανελλόπουλος	Ν.Δ.	Από τη στιγμή που η γυναίκα άρχισε να εργάζεται η οικογένεια έλαβε χαλαρότερη μορφή
συνεδρίαση ΞΑ', 1250/82, σελ. 2223	Διάκος Μανουσάκης	Ν.Δ.	Η αποποινικοποίηση της μοιχείας οδηγεί την οικογένεια σε έναν ολισθηρό δρόμο
συνεδρίαση ΞΑ', 1250/82, σελ. 2211	Αθανάσιος Κανελλόπουλος	Ν.Δ.	Η οικογένεια ανήκει στην κοινότητα και όχι στην κοινωνία
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4583	Εμμανουήλ Παπαστεφανάκης	Π.Α.Σ.Ο.Κ	Μια ευτυχισμένη οικογένεια συνεπάγεται και μια ευτυχισμένη κοινωνία
συνεδρίαση ΜΕ', 1329/83, σελ. 2356	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε.	Η αστική οικογένεια, η οποία συντηρεί την εξουσία του άνδρα, αναπαράγει και συντηρεί την αστική ιδεολογία
συνεδρίαση ΜΕ', 1329/83, σελ. 2356	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε.	Η οικογένεια έχει ταξικό χαρακτήρα
συνεδρίαση ΜΕ', 1329/83, σελ. 2358	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε.	Η οικογένεια δεν πρέπει να αποτελεί ξεχωριστή οικονομική μονάδα

συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2777	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Ο ρόλος της γυναίκας μέσα στην οικογένεια ως νοικοκυράς, είναι πρωτεύοντας
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2782	Αθανάσιος Ταλιαδούρος	Ν.Δ.	Η κατάργηση κάποιων βασικών λειτουργιών της οικογένειας θα οδηγήσει στην μαζικοποίηση του ανθρώπου
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2784	Στυλιανός Μπλέτσας	Ν.Δ.	Δεν υπάρχει οικογένεια, εάν δεν υπάρχει γάμος. Η ελληνική οικογένεια βασίζεται σε μοναδικά ήθη και έθιμα, τα οποία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όταν θεσπίζονται νόμοι που την αφορούν.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3101	Αθανάσιος Κανελλόπουλος	Ν.Δ.	Ο νόμος αυτός δίνει έμφαση στο άτομο και προσβλέπει στην εξίσωση των μελών της οικογένειας
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3109	Ισαάκ Λαυρεντίδης	Ν.Δ.	Η γυναίκα μέσα στην οικογένεια είναι «κυρά και δέσποινα»
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3110	Ισαάκ Λαυρεντίδης	Ν.Δ.	Η οικογένεια είναι το βασικό κύτταρο της ελληνικής κοινωνίας και οι νόμοι που τη διέπουν πρέπει να σέβονται τόσο τις ελληνικές παραδόσεις όσο και το παρελθόν, το οποίο καθορίζει την πορεία στο μέλλον.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3110 - 3111	Γεώργιος Καλογήρου	Π.Α.ΣΟ.Κ	Το οικογενειακό δίκαιο είναι διαποτισμένο με ανδροκρατικές αντιλήψεις. Η οικογένεια θεωρείται ιδιωτική υπόθεση και αποτελεί κοινωνικό πυρήνα

συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3114	Ελεωνόρα Κατσέλη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Οι γυναίκες μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας ήταν το προλεταριάτο και οι άνδρες η μπουρζουαζία
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3126-3127	Άννα Συνοδινού - Μαρινάκη	Ν.Δ.	Η ισότητα είναι θετική, όταν ενισχύει την οικογένεια, διότι υγιής οικογένεια σημαίνει και υγιής κοινωνία.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3131	Νικόλαος Αναγνωστόπουλος	Ν.Δ.	Η βελτίωση της θέσης του εξώγαμου παιδιού στρέφεται κατά του θεσμού της οικογένειας.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3131	Νικόλαος Αναγνωστόπουλος	Ν.Δ.	Η οικογένεια παρομοιάζεται με ένα φυσικό οργανισμό και για αυτό το λόγο οι όποιες αλλαγές γίνονται πρέπει να γίνονται με βραδείς ρυθμούς.
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ.2285	Ανδρέας Καζάζης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η οικογένεια αποτελεί το βασικό κύτταρο της κοινωνίας και πολλές φορές χρησιμοποιείται ως μέσο επιβολής εξουσίας. Μπορεί να χρησιμεύσει για την απελευθέρωση του ανθρώπου, μόνο εάν απεξηρτηθεί από τον έλεγχο της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας.
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ.2286-2287	Κων/νος Σημαιοφορίδης	Ν.Δ.	Η οικογένεια χαρακτηρίζεται ως μια κοινότητα συναισθηματική, πνευματική αλλά και οικονομική. Ο τρόπος σύναψης και λύσης του γάμου επηρεάζει την οικογένεια (ο πολιτικός γάμος θα βλάψει την οικογένεια)
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2288	Ιωάννης Σεργάκης	Ν.Δ.	Η οικογένεια συνδέεται άρρηκτα με το θεσμό του γάμου

ΠΙΝΑΚΑΣ Β: ΓΑΜΟΣ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ (συνεδρίαση, νόμος, σελίδα)	ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ/-ΤΡΙΑ	ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΟΣ
συνεδρίαση ΞΑ', 1250/82, σελ. 2199	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Εκφράζεται αντίθεση στην πατριαρχική μορφή του γάμου
συνεδρίαση ΞΑ, 1250/82, σελ. 2199	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Ο γάμος είναι βασικό κοινωνικό κύτταρο και κεντρικό του χαρακτηριστικό είναι η ένωση δύο ανθρώπων
συνεδρίαση ΞΑ, 1250/82, σελ. 2202	Αθανάσιος Δερβέναγας	Ν.Δ.	Η ιερολογία αποτελεί στοιχείο του γάμου και όχι τύπο του.
συνεδρίαση ΞΑ, 1250/82, σελ. 2205	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Ο γάμος είναι κοινωνικός θεσμός και πρέπει να ρυθμίζεται από πολιτειακούς νόμους
συνεδρίαση ΞΑ, 1250/82, σελ. 2205	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Ο γάμος αποτελεί πολιτικό ζήτημα
συνεδρίαση ΞΑ, 1250/82, σελ. 2211	Αθανάσιος Κανελλόπουλος	Ν.Δ.	Ο γάμος αποτελεί θεσμό και όχι σύμβαση
συνεδρίαση ΞΑ, 1250/82, σελ. 2223	Μανώλης Γλέζος	Ανεξάρτητος/ ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η κυρίαρχη μορφή γάμου πρέπει να είναι η νομική
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2774	Γεώργιος Σταμάτης	Ν.Δ.	Η εύκολη λύση του γάμου πλήττει τις παραδόσεις
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2779	Εμμανουήλ Παπαστεφανάκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Ο γάμος είναι σύμβαση αλλά και ηθικός θεσμός
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2794	Ευφροσύνη Σπεντζάρη	Ν.Δ.	Ο θεσμός του γάμου αποτελεί το θεμέλιο της ελληνικής κοινωνίας

συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2800	Σωτήρης Κούβελας	Ν.Δ.	Τάσσεται υπέρ του θεσμού της προίκας
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3106	Νικόλαος Κατσαρός	Ν.Δ.	Ο γάμος είναι πολιτικός θεσμός και όχι μια απλή σύμβαση ανθρώπων. Ο γάμος αφορά σε όλη την κοινωνία.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3111	Γεώργιος Καλογήρου	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Ο γάμος είναι ιδιωτική υπόθεση και μπορεί να «χάνει» ως κοινωνικός θεσμός, αλλά κερδίζει ως δεσμός.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3139	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Τα πρότυπα του γάμου τα καθορίζει η τάξη του βρίσκεται κάθε φορά στην εξουσία
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3115	Ιωάννης Χαραλάμπους	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η νέα αντίληψη για το γάμο χαρακτηρίζεται από την κατάργηση των ιεραρχικών σχέσεων
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2269	Αθανάσιος Ταλιαδούρος	Ν.Δ.	Ο γάμος είναι σημαντικός σταθμός στη ζωή του ανθρώπου, διότι συνεπάγεται τη δημιουργία οικογένειας
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2286-2287	Κων/νος Σημαιοφορίδης	Ν.Δ.	Ο γάμος συνδέεται με την ευτυχία, το έθνος και την οικογένεια και αποτελεί το βήμα για τη δημιουργία οικογένειας.
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2288	Ιωάννης Σεργάκης	Ν.Δ.	Ο γάμος συνδέεται με την οικογένεια και για αυτό, εάν μεταβληθεί σε απλή σύμβαση θα βλάψει την οικογένεια
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2291	Βύρωνας Πολύδωρας	Ν.Δ.	Ο γάμος είναι κοινωνικός θεσμός και όχι σύμβαση και για το λόγο αυτό συνοδεύεται από κάποιο τελετουργικό.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β1: ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΓΑΜΟΣ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ (συνεδρίαση, νόμος, σελίδα)	ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ/-ΤΡΙΑ	ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΟΣ
συνεδρίαση ΞΑ' , 1250/82, σελ. 2199	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου τονώνει τη θρησκευτική συνείδηση και τον ίδιο το θρησκευτικό γάμο
συνεδρίαση ΞΑ' , 1250/82, σελ. 2202	Αθανάσιος Δερβέναγας	Ν.Δ.	Το νομοσχέδιο αυτό, που υποκρύπτει την καθιέρωση του πολιτικού γάμου ως υποχρεωτικού, πλήττει τα ήθη και το θρησκευτικό συναίσθημα της χώρας.
συνεδρίαση ΞΑ' , 1250/82, σελ. 2205	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Ύψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Ο πολιτικός γάμος πρέπει να καθιερωθεί ως υποχρεωτικός για να μειωθούν τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις της εκκλησίας και να σηματοδοτηθεί ο χωρισμός κράτους και εκκλησίας. Εάν και τα δύο είδη γάμου είναι ισότιμα, τότε και πάλι θα κυριαρχεί ο θρησκευτικός γάμος.
συνεδρίαση ΞΑ' , 1250/82, σελ. 2216	Απόστολος Κρατσάς	Ν.Δ.	Ο πολιτικός γάμος ευνοεί τους μεικτούς γάμους που βλάπτουν την εθνική ενότητα, τις παραδόσεις και τα έθιμα.
συνεδρίαση ΞΑ' , 1250/82, σελ. 2218	Στυλιανός - Αγγελος Παπαθεμελής	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Ο πολιτικός γάμος κατοχυρώνει τη συνειδησιακή ελευθερία
συνεδρίαση ΞΑ' , 1250/82, σελ. 2220	Στυλιανός - Αγγελος Παπαθεμελής	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Εκφράζεται αντίθεση στην καθιέρωση του υποχρεωτικού πολιτικού γάμου διότι η καθιέρωση αυτή θα βλάψει τα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού.
συνεδρίαση ΞΓ' , 1250/82, σελ.2269	Αθανάσιος Ταλιαδούρος	Ν.Δ.	Η ισόκυρη καθιέρωση του πολιτικού γάμου με το θρησκευτικό, θα αλλοιώσει το χαρακτήρα του θρησκευτικού γάμου

συνεδρίαση ΞΓ ' , 1250/82, σελ. 2271	Σωτήρης Κούβελας	Ν.Δ.	Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου αποτελεί αποτέλεσμα ιστορικής αναγκαιότητας-πλην όμως με την καθιέρωση αυτή θα αλλοιωθεί ο θρησκευτικός
συνεδρίαση ΞΓ ' , 1250/82, σελ. 2285	Ανδρέας Καζάζης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Το νομοσχέδιο αυτό που καθιερώνει τον πολιτικό γάμο θα επιφέρει το διαχωρισμό όχι μόνο της εκκλησίας από το κράτος αλλά και της θρησκείας από την εκκλησία
συνεδρίαση ΞΓ ' , 1250/82, σελ.2287	Κων/νος Σημαιοφορίδης	Ν.Δ.	Ο θεσμός του πολιτικού γάμου θα προκαλέσει κλονισμό στο θεσμό της οικογένειας.
συνεδρίαση ΞΓ ' , 1250/82, σελ. 2289	Άννα Μπενάκη-Ψαρούδα	Ν.Δ.	Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου αποτελεί μια αναγκαιότητα
συνεδρίαση ΞΓ ' , 1250/82, σελ. 2292	Βύρωνας Πολύδωρας	Ν.Δ.	Η νομοθετική ρύθμιση του πολιτικού γάμου πρέπει να βασίζεται σε μια μικρή ρυθμιστική πρακτική και όχι σε αυτόνομο νομοσχέδιο
συνεδρίαση ΞΓ ' , 1250/82, σελ. 2293	Γεώργιος Καλογήρου	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου είναι ένας τρόπος σεβασμού της προσωπικότητας του ανθρώπου και ένα μέτρο περιορισμού της διοικητικής εξουσίας της εκκλησίας.
συνεδρίαση ΞΓ ' , 1250/82, σελ. 2294	Κων/νος Νάσης	Κ.Κ.Ε	Υποστηρίζει την υποχρεωτικότητα του πολιτικού γάμου
συνεδρίαση ΞΓ ' , 1250/82, σελ. 2300	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Ύψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Ο πολιτικός γάμος πρέπει να είναι υποχρεωτικός και ο θρησκευτικός προαιρετικός και αυτό δεν επηρεάζει τα ήθη και τις λαϊκές παραδόσεις του έθνους

ΠΙΝΑΚΑΣ Β2: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΓΑΜΟΣ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ (συνεδρίαση, νόμος, σελίδα)	ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ/-ΤΡΙΑ	ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΟΣ
συνεδρίαση ΞΑ', 1250/82, σελ. 2209	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ	Ο θρησκευτικός γάμος είναι λαϊκή παράδοση
συνεδρίαση ΞΑ', 1250/82, σελ. 2228-2229	Νικόλαος Κατσαρός	Ν.Δ.	Ο θρησκευτικός γάμος, αν και υποβαθμίζεται στο νομοσχέδιο, πάντα θα επιλέγεται.
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2271-2272	Σωτήρης Κούβελας	Ν.Δ.	Ο θρησκευτικός γάμος πρέπει να είναι υποχρεωτικός, διότι είναι στενά συνυφασμένος με το έθνος
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ.2279	Κων/νος Στεφανόπουλος	Ν.Δ.	Ο θρησκευτικός γάμος θα επιλέγεται, όχι μόνο λόγω του θρησκευτικού συναίσθηματος, αλλά και λόγω συμβατότητας με κάποιους κοινωνικούς κανόνες.
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2282 & 2284	Ηλίας Βουγιουκλάκης	Ν.Δ.	Η ισόκυρη καθιέρωση του θρησκευτικού με τον πολιτικό γάμο είναι ένα τεράστιο πλήγμα για τη θρησκεία. Συμφωνεί με την εκκλησία ότι όποιοι επιλέξουν τον πολιτικό γάμο δεν μπορούν να συμμετέχουν σε άλλα μυστήρια.
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2285	Ανδρέας Καζάκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Ο θρησκευτικός γάμος συνδέεται έντονα με την εκκλησιαστική εξουσία και με μια μορφή επιβολής της θρησκευτικής συνείδησης

συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2286	Ανδρέας Καζάζης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Ο θρησκευτικός γάμος είναι συνδεδεμένος με τη λαϊκή παράδοση, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να αλλάξει. Αλλωστε και η ίδια η παράδοση εκσυγχρονίζεται
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2290	Άννα Μπενάκη-Ψαρούδα	Ν.Δ.	Ο θρησκευτικός γάμος είναι απόλυτα ενταγμένος στη θρησκευτική συνείδηση του ελληνικού λαού.
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2292	Βύρωνας Πολύδωρας	Ν.Δ.	Οι πολίτες πρέπει να ενθαρρύνονται προς την τέλεση του θρησκευτικού γάμου, ο οποίος είναι μια μορφή έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης.
συνεδρίαση ΞΓ', 1250/82, σελ. 2296	Γεώργιος Σταμάτης	Ν.Δ.	Ο θρησκευτικός γάμος πρέπει να διατηρηθεί στη μορφή που ισχύει, διότι μόνο έτσι, θα διατηρηθεί η θρησκεία αλώβητη, η οποία αποτελεί και το θεμέλιο της πολιτείας.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3137	Άννα Συνοδινού - Μαρινάκη	Ν.Δ.	Με το θρησκευτικό γάμο καθιερώνεται η πνευματική σχέση του ανδρόγυνου.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ: ΑΙΤΙΑ ΚΑΤΑΠΙΕΣΗΣ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ (συνεδρίαση, νόμος, σελίδα)	ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ/-ΤΡΙΑ	ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΟΣ
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1865	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Αποδίδεται έμφαση στην πατριαρχία, στην ύπαρξη προκαταλήψεων και στην ανισότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση.
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1865	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Πολλαπλοί ρόλοι των γυναικών
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1865	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Οικονομικά αίτια
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1876	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ	Το γυναικείο φύλο δεν υπήρξε ποτέ καταπιεσμένο, καθώς το γεγονός ότι δεν συμμετείχε σε κάποιες δραστηριότητες ήταν αποτέλεσμα φυσικής αδυναμίας.
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1874 - 1875	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ	Ο καπιταλισμός δεν αποτελεί αίτιο της καταπίεσης των γυναικών
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1877	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ	Κάποιες διακρίσεις απέναντι στις γυναίκες ανήκουν στο πλαίσιο των θετικών διακρίσεων και προκύπτουν από την ικανότητα της γυναίκας να τεκνοποιεί.
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1879	Άννα Ψαρούδα - Μπενάκη	Ν.Δ.	Ο καπιταλισμός δεν αποτελεί αίτιο της καταπίεσης των γυναικών
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1902	Γεώργιος Καλογήρου	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η αλλαγή θα επέλθει μόνο με την αλλαγή στις κοινωνικές δομές. Έμμεσα διατυπώνεται η άποψη ότι τα αίτια καταπίεσης των γυναικών ανάγονται στην υπάρχουσα κοινωνική δομή.

συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ.1903	Πέτρος Βαλβής	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Καπιταλισμός και πατριαρχική δόμηση της κοινωνίας (διαταξική ανισότητα)
συνεδρίαση ΜΕ', 1329/83, σελ.2356	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Τα αίτια καταπίεσης της γυναίκας είναι οικονομικά.
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2778	Εμμανουήλ Παπαστεφανάκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Το πέρασμα από την μητριαρχία στην πατριαρχία σημάδεψε την καταπίεση των γυναικών
συνεδρίαση ΝΑ', 1329/83, σελ. 2775-2776	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ	Αναγνώριση της καταπίεσης, αλλά μόνο των γυναικών ως σύνολο και όχι της κάθε γυναίκας ξεχωριστά
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2776	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ	Αναγνωρίζει μια φυσική αδυναμία στις γυναίκες και δικαιολογεί την ύπαρξη συγκεκριμένων μορφών διακρίσεων
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3110	Ισαάκ Λαυρεντίδης	Ν.Δ.	Οι περιορισμοί της γυναίκας στο παρελθόν είχαν λόγο ύπαρξης
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3114	Ελεωνόρα Κατσέλη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Οι γυναίκες είναι πολίτες δεύτερης κατηγορίας, αφού το μέχρι τότε πολιτικό - κοινωνικό σύστημα χαρακτηριζόταν από πατριαρχικές αντιλήψεις και θεσμούς.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3114	Ιωάννης Χαραλάμπους	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Υποστηρίζει ότι η ανατροπή του πατριαρχικού καθεστώτος θα οδηγήσει στην ισότητα των δύο φύλων. Η πατριαρχία οφείλεται για την καταπίεση των γυναικών.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3121	Μαρία Δαμανάκη	Κ.Κ.Ε	Η ταξική κοινωνία αποτελεί εμπόδιο για την πλήρη αποδοχή των στόχων του νομοσχεδίου, άρα ευθύνεται και για την καταπίεση των γυναικών
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4592	Κων/νος Κάππος	Κ.Κ.Ε	Το πρόβλημα της μειονεκτικής θέσης της γυναίκας έχει τις ρίζες του στην ταξική κοινωνία.

συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83,σελ. 4594	Μανώλης Γλέζος	Ανεξάρτητος/ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ταξική κοινωνία ευθύνεται για το ότι η γυναίκα άργησε να αποκτήσει δικαιώματα και στο πλαίσιο αυτής μετατράπηκε η γυναίκα από σκεύος ηδονής σε σκεύος δουλείας
--------------------------------------	----------------	---------------------	--

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ: ΙΣΟΤΗΤΑ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ (συνεδρίαση, νόμος, σελίδα)	ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ/-ΤΡΙΑ	ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΟΣ
συνεδρίαση ΔΖ', 1414/84, σελ. 1868	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Τονίζεται ο ρόλος των προκαταλήψεων και των στερεότυπων στη διατήρηση της μειονεκτικής θέσης των γυναικών
συνεδρίαση ΔΖ', 1414/84, σελ. 1871	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Η ισοτιμία καθορίζεται με ανδρικούς όρους
συνεδρίαση ΔΖ', 1414/84, σελ. 1871	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Δεν αρκούν μόνο οι θεσμικές αλλαγές, αλλά απαιτούνται και αλλαγές νοοτροπίας
συνεδρίαση ΔΖ', 1414/84, σελ. 1875	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Τάσσεται υπέρ της θέσπισης εξαιρετικών δικαιωμάτων για τη γυναίκα στο χώρο της εργασίας
συνεδρίαση ΔΖ', 1414/84, σελ. 1897 & 1899	Κων/νος Μητσοτάκης	Ν.Δ.	Δεν χρειάζεται απελευθέρωση η γυναίκα αλλά ανύψωση
συνεδρίαση ΔΖ', 1414/84, σελ. 1902	Γεώργιος Καλογίγρου	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Οι διαφορές των δύο φύλων δεν είναι οριζόντιες αλλά κάθετες και είναι πιο εμφανείς στα κατώτερα στρώματα

συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1902	Γεώργιος Καλογήρου	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η αλλαγή θα επέλθει μόνο με την αλλαγή στις κοινωνικές δομές
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1903	Γεώργιος Καλογήρου	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ισότητα είναι θέμα κοινωνικής αποδοχής
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1903	Πέτρος Βαλβής	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ισότητα δεν είναι μόνο γυναικείο θέμα, αλλά κοινωνικό και για αυτό αφορά και τους άνδρες
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1904	Πέτρος Βαλβής	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ανισότητα εμφανίζεται ακόμα και στις βιολογικές λειτουργίες
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1904	Πέτρος Βαλβής	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ισότητα είναι και θέμα αγώνα με τον εαυτό μας
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1905	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Δεν μπορεί να υπάρξει απελευθέρωση των γυναικών εάν δεν είναι απελευθερωμένη η κοινωνία
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1906	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Η ανισότητα αφορά κυρίως στις γυναίκες της εργατικής τάξης
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1907	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Η κοινωνική ισότητα επιτυγχάνεται εάν ληφθεί υπόψη η διαφορετικότητα των γυναικών
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1911	Ευάγγελος Γιαννόπουλος	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ισότητα θα επιφέρει την κοινωνική απελευθέρωση
συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1911	Κων/νος Κάππος	Κ.Κ.Ε	Ο σωστός όρος είναι κοινωνική ισοτιμία διότι ισότητα δεν μπορεί να υπάρξει λόγω της διαφορετικότητας των φύλων (π.χ. μητρότητα)
συνεδρίαση Μ', 1414/84, σελ. 2010	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Διάκριση των όρων ισοτιμία - ισότητα
συνεδρίαση Μ', 1414/84, σελ. 2010	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Η ισότητα των γυναικών δεν πρέπει να θεσπίζεται σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού με τους άνδρες

συνεδρίαση Μ', 1414/84, σελ. 2010	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Τάσσεται υπέρ της θεσμοθέτησης θετικών διακρίσεων
συνεδρίαση Μ', 1414/84, σελ. 2023	Άννα Συνοδινού - Μαρινάκη	Ν.Δ.	Γίνεται διάκριση σε γυναικεία και ανδρικά επαγγέλματα
συνεδρίαση ΞΑ', 1250/82, σελ. 2220	Ιωάννης Παλαιοκρασάς	Ν.Δ.	Ο χριστιανισμός καθιέρωσε πρώτος την ισότητα ανδρών και γυναικών
συνεδρίαση ΞΑ', 1250/82, σελ. 2230	Κων/νος Σαψάλης	Ν.Δ.	Εντοπίζει τη λεκτική ανισότητα η οποία διατηρείται στο νομοσχέδιο και εκφράζεται με τη λέξη παντρεύομαι
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4582	Εμμανουήλ Παπαστεφανάκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Για να επιτευχθεί η ισότητα πρέπει να καταργηθούν οι παραδοσιακοί ρόλοι των δύο φύλων
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4582	Εμμανουήλ Παπαστεφανάκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ισότητα των δύο φύλων ορίζεται με ανδρικούς όρους
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4585	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Η βελτίωση της θέσης των γυναικών οδηγεί στην κοινωνική ευρυθμία καθώς αξιοποιούνται όλες οι κοινωνικές δυνάμεις
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4585	Αιμιλία Σακελλαριάδου - Υψηλάντη	Κ.Κ.Ε	Ισότητα - ισοτιμία - ισονομία: χρησιμοποιούνται για την ονομασία του ιδίου πράγματος
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4589	Γεώργιος - Αλέξανδρος Μαγκάκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ισότητα των δύο φύλων ορίζεται με ανδρικούς όρους
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4589	Γεώργιος - Αλέξανδρος Μαγκάκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η βελτίωση της θέσης των γυναικών θα οδηγήσει στην κοινωνική απελευθέρωση.
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4591	Ευάγγελος Γιαννόπουλος	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Πέρα από τη νομοθετική κάλυψη της ισότητας θα πρέπει και οι πολίτες να ενεργοποιούνται προς αυτή την κατεύθυνση
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4595	Μανώλης Γλέζος	Ανεξάρτητος/ΠΑ.ΣΟ.Κ	Αναφορά στη λεκτική ανισότητα με παράδειγμα το ρήμα «υπανδρεύομαι»

συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2769	Παναγιώτης Σαλαμαλίκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ισότητα αφορά και στα δύο φύλα καθώς αποκαθίσταται και η θέση των ανδρών οι οποίοι ήταν φορείς εξουσιών που ήταν ενοχλητικές για αυτούς, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζεται η συμμετοχή τους σε μια πλειάδα ρόλων πέρα από τους παραδοσιακούς.
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2769	Παναγιώτης Σαλαμαλίκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ελληνική παράδοση υποστήριζε πάντα την ισότητα ανδρών και γυναικών, η οποία όμως διαβρώθηκε από τα ξένα πρότυπα και τις παραδόσεις
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2781	Εμμανουήλ Παπαστεφανάκης	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Το γυναικείο πρόβλημα δεν αφορά αποκλειστικά τις γυναίκες, αλλά αποτελεί πρόβλημα ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας.
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2782	Αθανάσιος Ταλιαδούρος	Ν.Δ.	Η γυναίκα έχει καταστεί ισότιμη με τον άνδρα στην πράξη και το νομοσχέδιο έρχεται να επισφραγίσει αυτή την πραγματικότητα
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2789	Σέφης Αναστασάκος	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Το νομοσχέδιο επιτεγάζει αλλαγές που ήδη έχουν συντελεσθεί στην ελληνική πραγματικότητα
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2790	Σέφης Αναστασάκος	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η επίτευξη της ισότητας είναι απαραίτητη προϋπόθεση της κοινωνικής απελευθέρωσης
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2793	Ευφροσύνη Σπεντζάρη	Ν.Δ.	Η νοοτροπία του κόσμου δεν έχει αλλάξει και για αυτό το νομοσχέδιο θεσπίζει την ανισότητα και όχι την ισότητα
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2795	Ευφροσύνη Σπεντζάρη	Ν.Δ.	Η κατάργηση της συνταξιοδότησης στα δεκαπέντε χρόνια αποτελεί κίνδυνο για το έθνος διότι καλείται η γυναίκα να επιλέξει ανάμεσα στην οικογένεια και στην καριέρα

συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2794	Ευφροσύνη Σπεντζάρη	Ν.Δ.	Για την ισότητα μίλησε πρώτος ο Χριστός και όχι ο Μάρξ ή ο Ένγκελς
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2797	Θωμάς Χούτας	Ν.Δ.	Στην πράξη έχει ήδη επιτευχθεί η ισότητα στην ελληνική κοινωνία
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3105	Νικόλαος Κατσαρός	Ν.Δ.	Ο Χριστός μίλησε πρώτος για την ισότητα και όχι ο Μάρξ
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3107	Ισαάκ Λαυρεντίδης	Ν.Δ.	Υποστηρίζει ότι πολλές φορές επιδιώκουμε την ισότητα μέχρι υπερβολής
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3108	Ισαάκ Λαυρεντίδης	Ν.Δ.	Η γυναίκα στην Ελλάδα συμμετέχει ισότιμα σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής από τότε που της δόθηκε το δικαίωμα ψήφου.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3113-3114	Ελεωνόρα Κατσέλη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ισονομία των δύο φύλων δεν αφορά μόνο τις γυναίκες αλλά ολόκληρη την κοινωνία
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3114	Ιωάννης Χαραλάμπους	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Ο όρος ισότητα δεν είναι ο σωστός για να εκφράσει το στόχο του νομοσχεδίου καθώς υποκρύπτει μια φυσική μειονεκτικότητα των γυναικών και για το λόγο αυτό θα πρέπει να αντικατασταθεί με τον όρο ισονομία.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3129	Άννα Συνοδινού - Μαρινάκη	Ν.Δ.	Αναφέρει ότι κάνει πατριαρχία και όχι ισότητα και είναι περήφανη που φέρει το όνομα του πατέρα της.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3137	Άννα Συνοδινού - Μαρινάκη	Ν.Δ.	Η ισότητα είναι σωστή από τη στιγμή που δεν πλήττει την παράδοση

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε: ΕΜΦΥΛΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

ΑΦΟΣΠΑΣΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ (συνεδρίαση, νόμος, σελίδα)	ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ/-ΤΡΙΑ	ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΦΟΣΠΑΣΜΑΤΟΣ
συνεδρίαση ΑΖ', 1414/84, σελ.1868	Παναγιώτης Κλής	Ν.Δ	Οι γυναίκες προσδιορίζονται από φυσικά χαρακτηριστικά τα οποία συνείπναι στο να κατέχει η γυναίκα εξέχοντα ρόλο στη σημερινή κοινωνία
συνεδρίαση ΑΖ', 1414/84, σελ.1868	Παναγιώτης Κλής	Ν.Δ	Ομοιογενοποίηση των γυναικών
συνεδρίαση ΑΖ', 1414/84, σελ.1871	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Μαχητισμός - Θηλυκότητα: συμβατά ή όχι;
συνεδρίαση ΑΖ', 1414/84, σελ.1875	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Η χρήση βίας και εξουσίας από τις γυναίκες είναι εντονότερη σε σχέση με τους άνδρες
συνεδρίαση ΑΖ', 1414/84, σελ. 1875	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Ο γυναικείος χαρακτήρας είναι πιο ισχυρός από τον ανδρικό
συνεδρίαση ΑΖ', 1414/84, σελ. 1875	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Η γυναίκες πρέπει να συμμετέχουν στο δημόσιο βίο, αλλά να διατηρούν την κεντρική τους θέση στην οικογένεια
συνεδρίαση ΑΖ', 1414/84, σελ. 1877	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Τα φυσικά χαρακτηριστικά των γυναικών, τα οποία διαφέρουν από αυτά των ανδρών, πρέπει να διατηρηθούν
συνεδρίαση ΑΖ', 1414/84, σελ. 1903	Πέτρος Βαλβής	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η φυσική αδυναμία της γυναίκας αποτελεί ένα μύθο που συμβάλλει στη διατήρηση της καταπίεσης
συνεδρίαση ΑΖ', 1414/84, σελ.1904	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Οι γυναίκες που ασχολούνται με την πολιτική πρέπει να δώσουν ένα διαφορετικό στίγμα (διαφορετικότητα)

συνεδρίαση ΛΖ', 1414/84, σελ. 1911	Κων/νος Κάππος	Κ.Κ.Ε	Το λειτούργημα της μητρότητας απαιτεί ειδική μεταχείριση από το κράτος
συνεδρίαση Μ', 1414/84, σελ. 2012	Άννα Συνοδινού - Μαρινάκη	Ν.Δ	Η νοικοκυρά ασκεί λειτούργημα
συνεδρίαση Μ', 1414/84, σελ. 2013	Γιάννης Κουτσόχρας	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η νοικοκυρά ασκεί λειτούργημα αλλά και κοινωνικό - οικονομική δραστηριότητα
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4584	Δημήτριος Βρεττάκος	Ν.Δ	Η βιολογική ιδιομορφία (μητρότητα) της γυναίκας δικαιολογεί την ύπαρξη θετικών διακρίσεων.
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83,σελ. 4594	Άννα Ψαρούδα - Μπενάκη	Ν.Δ	Η γυναίκα δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως φορέας πολιτικών ιδεολογημάτων και ως σκεύος εφαρμογής πολιτικών συστημάτων αλλά ως φορέας ελευθερίας -μόνο έτσι θα αναγνωρίζεται η ατομική της αξία και όχι αυτό που εκπροσωπεί.
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ.4595	Μανώλης Γλέζος	Ανεξάρτητος/ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η γυναίκα έχει υποστεί μια συγκεκριμένη κοινωνικοποίηση που την έχει μετατρέψει σε σκεύος ηδονής με δεδομένα χαρακτηριστικά
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4595	Μανώλης Γλέζος	Ανεξάρτητος/ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η γυναίκα πρέπει να γίνει ολοκληρωμένος άνθρωπος έχοντας ως πρότυπο τον άνδρα
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4596	Ευφρόσυνη Σπεντζάρη	Ν.Δ.	Η γυναίκα είναι ισότιμη με τον άνδρα αλλά και διαφορετική
συνεδρίαση ΠΘ', 1342/83, σελ. 4596	Ευφρόσυνη Σπεντζάρη	Ν.Δ.	Η γυναίκα πρέπει να είναι πολιτικοποιημένη, αλλά να μην μεταφέρει το αγωνιστικό κλίμα στην οικογένεια

συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2775-2776	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Οι γυναίκες ήταν καταπιεσμένες ως σύνολο αλλά όχι ατομικά. Κάποιες φορές μάλιστα καταπιεσμένος ήταν ο άνδρας και ιδιαίτερα μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας.
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2776	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Οι βιολογικές διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες θα υπάρχουν πάντα και συνεπάγονται μια φυσική αδυναμία για τις γυναίκες, η οποία πρέπει να προστατευθεί και νομοθετικά. Η διαφορετικότητα δεν αναιρεί την ισότητα.
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2276	Παναγιώτης Κανελλόπουλος	Ανεξάρτητος/Ν.Δ.	Η ισότητα θα έχει και μειονεκτήματα για τις γυναίκες
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2786	Γιάννης Κουτσόχερας	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η Ελληνίδα γυναίκα είναι ο στυλοβάτης της οικογένειας και παράγει μέγιστο κοινωνικό έργο
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2786	Γιάννης Κουτσόχερας	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Εξαιρείται η ευαισθησία της Ελληνίδας γυναίκας
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2786	Γιάννης Κουτσόχερας	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Η ανάμιξη της γυναίκας στο δημόσιο χώρο είναι αίτημα εθνικής σημασίας
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2795	Ευφρόσυνη Σπεντζάρη	Ν.Δ.	Οι γυναίκες πάντα θα θέλουν έναν άνδρα δίπλα τους
συνεδρίαση ΝΔ', 1329/83, σελ. 2795	Ευφρόσυνη Σπεντζάρη	Ν.Δ.	Το βασικό διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό της γυναίκας είναι η ευαισθησία της
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3112	Γεώργιος Μάλλιακας	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Το άτομο είναι ένα και σωματικοποιείται σε ανδρική ή γυναικεία μορφή. Το άτομο πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στη σύνταξη τέτοιων νομοσχεδίων ανεξάρτητα από τον έμφυλο προσδιορισμό του και για το λόγο αυτό η γυναίκα δεν πρέπει να στοχεύει στην κατάκτηση των δικαιωμάτων του άνδρα

συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3113	Ελεωνόρα Κατσέλη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Διαχωρίζει τις ιδιότητες γυναίκα και βουλευτής
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3114-3115	Ιωάννης Χαραλάμπους	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Τα δύο φύλα έχουν διαφορετικά βιολογικά χαρακτηριστικά τα οποία όμως δεν τα ιεραρχούν σε ανώτερο και κατώτερο. Αυτό είναι αποτέλεσμα κοινωνικής κατασκευής. Οι γυναίκες πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν αυτόνομα άτομα και όχι να προσδιορίζονται σε σχέση με τον άνδρα.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3124-3125	Ειρήνη Λαμπράκη	ΠΑ.ΣΟ.Κ	Οι γυναίκες όταν συμμετέχουν σε κέντρα λήψης αποφάσεων έχουν διαφορετική συμπεριφορά σε σχέση με τους άνδρες : είναι πιο συνεπείς.
συνεδρίαση ΞΑ', 1329/83, σελ. 3129	Άννα Συνοδινού - Μαρινάκη	Ν.Δ.	Οι γυναίκες ουδέποτε υπήρξαν σκλάβες. Εξάίρεται η μητρική ιδιότητα

